

LORD CARNARVONnak és HOWARD CARTERnek,
akik életre keltették Tutanhamon királyt,
az emberiségnek pedig visszaadták történelme
egyik lapját

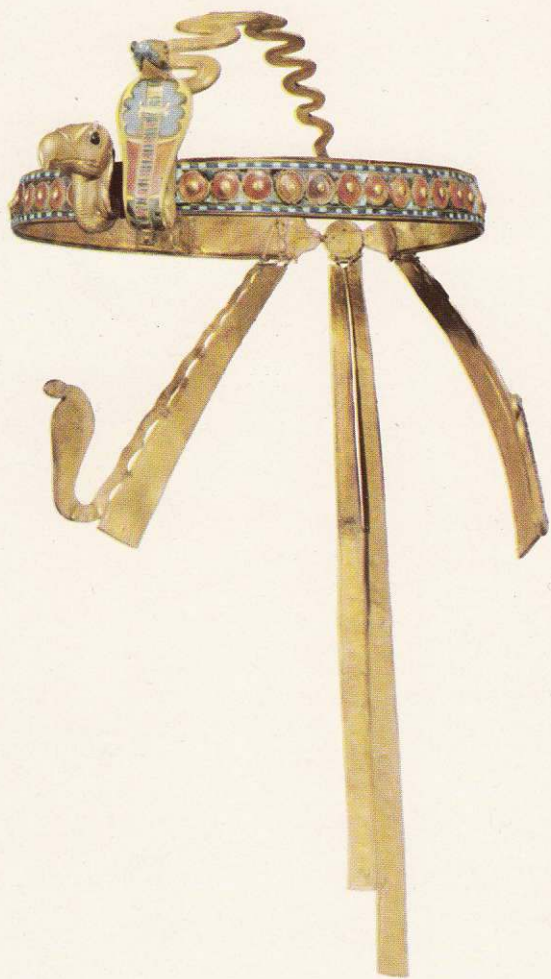

A nekropolisz pecsétje

A fekvő kutya, a halott király képmása az újjászületés folyamatában végbement utolsó átváltozása után, Egyiptom kilenc hagyományos ellenségének alakja felett uralkodik. Ezek a legyőzendő akadályokat jelképezik.

I. *A fáraó múmiáján talált királyi diadém.
A homlokrészen Dél keselyűje és Észak
kobraja*

II. *A király feje gyermekkorában, amint
a felkelő naphoz hasonlóan kiemelkedik
egy lótuszvirágból. A sír bejáratánál ta-
lálták*

CHRISTIANE
DESROCHES-NOBLECOURT

Tutanhamon

EGY FÁRAÓ ÉLETE ÉS HALÁLA

F. L. Kenett 75 színes felvételével

CORVINA KIADÓ

A MŰ EREDETI CÍME:

LIFE AND DEATH OF A PHARAOH
TUTANKHAMEN

NEW YORK GRAPHIC SOCIETY, USA 1963

© GEORGE RAINBIRD LIMITED, LONDON 1963

AZ ELŐSZÓT SZERWAT OKASA,
AZ UNESCO VÉGREHAJTÓ TANÁCSÁNAK TAGJA ÍRTA

A SZÍNES TÁBLÁKRA VONATKOZÓ JEGYZETEKET
E. SUKRY, AZ EGYESÜLT ARAB KÖZTÁRSASÁG
RÉGÉSZETI FELÜGYELŐSÉGÉNEK FŐIGAZGATÓJA KÉSZÍTETTE

FORDÍTOTTA: KÁKOSY LÁSZLÓ
A FORDÍTÁST ELLENŐRIZTE: KOMORÓCZY GÉZA

MÁSODIK KIADÁS

A SZÍNES MŰMELLÉKLETEKET AMILCARE PIZZI S.P.A., MILANO SZÁLLÍTOTTA,
A SZÖVEGKÖZI ILLUSZTRÁCIÓK FILMJÉT GEORGE RAINBIRD LIMITED, LONDON
BOCSÁTOTTA RENDELKEZÉSRE. KÉSZÍTETTE A KOSSUTH NYOMDA, BUDAPEST 1967.
MEGJELENT 5000 PÉLDÁNYBAN, 28 (A/5) ÍV TERJEDELEMBEN. MSZ 5601-59

A FORDÍTÁS AZ ANGOL SZÖVEG ALAPJÁN KÉSZÜLT A FRANCIA SZÖVEG FIGYELEMBEVÉTELÉVEL
FELELŐS KIADÓ A CORVINA KIADÓ IGAZGATÓJA. FELELŐS SZERKESZTŐ: TARISZNYÁS GYÖRGYI
MŰSZAKI VEZETŐ: GORTVAI TIVADAR. MŰSZAKI SZERKESZTŐ: GERŐ ÁKOS
CO 348-h-6771

Tartalomjegyzék

Előszó	11
Köszönetnyilvánítás	12
1. Vissza a múltba	15
2. A holtak birodalma és az élet a thébai nyugati parton	31
3. A sír	59
4. Tutanhaton bölcsője	103
5. Tutanhaton és a két főváros	137
6. Thébában. Nebheperuré-Tutanhamon, a király, aki „istenszobrok készítésével töltötte életét”	173
7. A király halála és előkészületek a halhatatlanságra	215
8. A halott isten újjászületik	245
9. A háromszor férjezett királynő és Horemheb bosszúja	275
A főszereplők felsorolása	290
Magyarázat a színes táblákhoz	294
Bibliográfia	304
A fekete-fehér illusztrációk jegyzéke	306
Név- és tárgymutató	310

Tutanhamon nevében a h betű a német ch-hoz hasonló hangot jelöl. (A fordító.)

A római számok a színes táblákra vonatkoznak.

Az arab számok a fekete-fehér illusztrációkat jelzik.

Ez a kötet a jövőben azoknak a felfedezéseknek sorában foglal majd helyet, melyekkel a sors időről időre meglep bennünket, egy-egy pillanatra fellebbentve azt a titokzatos fátylat, amely valamely jelentős egyéniséget vagy valami fontos eseményt takart.

Van-e izgalmasabb a képzelet számára, mint a romantikus fiatal király, Tutanh-amon sírkincse, aki oly fiatalon halt meg oly rövid, de fényes uralkodás után?

Az, hogy a két angol, Carter és Carnarvon rábukkant a csodálatos kincstre, éppoly izgalmas — ha talán nem is olyan jelentős — esemény az egyiptológia történetében, mint Champollion felfedezése, aki megfejtette a hieroglifákat, s ezzel lángelméje visszaadta történelmünk néhány évezredét, és értelmet adott ezek tárgyi emlékeinek. Champollion felfedezése nyomán megértettük a fáraók korának írásait és gondolatait, a két angol pedig szemléletes formában és tündöklő színben állította elénk az ifjú istenkirály földi létét és félisteni alakját.

Negyven évi tanulmányozás és türelmes tudományos konzerválás után újból megnyílnak az ajtók, és az emlékek újból feltáruznak a világ előtt, hogy pontos képet alkothassunk a királysírok berendezéséről ennek az egy sírnak az alapján, amely több, mint háromezer éven át majdnem érintetlenül maradt fenn.

Az Egyesült Arab Köztársaság kulturális és tájékoztatásügyi minisztereként segédkezhettem ebben a rendkívüli munkában, s nagyon örülök, hogy ezt megtehettem, hiszen e kincs sorsát nem lehetett volna magasabb képzettségű művészettörténészre és régészre bízni, mint Christiane Desroches-Noblecourt asszonyra. Elsőrangú egyiptológus; publikációi és az a nagyszerű munka, amelyet a Louvre múzeumban és az École du Louvre-ban végzett, gyakorlati tevékenysége, melyet hazája megbízásából folytatott a felső-egyiptomi kutatási területen, valamint az UNESCO tanácsadójaként kormányom mellett teljesített hivatalos szolgálata mind azt bizonyítja, hogy méltó örököse az egyiptológia nagy hagyományainak, és nem marad el kiváló elődei mögött.

Támogattam őt annak bizonyágául, hogy értékelem hozzáértését, szaktudását és azt az elhatározását, hogy folytatja Mariette Pasa munkáját — és a mindenkori Egyiptom iránt táplált őszinte és baráti érzelmeinek méltánylásaként is.

Saïd Okache

Köszönetnyilvánítás

Hálás köszönetemet fejezem ki dr. Szerwat Okasának, aki mint az Egyesült Arab Köztársaság kulturális és tájékoztatásiügyi minisztere engedélyezte, hogy ezeket a leleteket – amióta a Tutanhamon-kincset a Kairói Múzeumban őrzik, első ízben – kiemelhessük szekrényeikből, és róluk színes felvételeket készíthessünk. Köszönetet mondok dr. Enver Sukrynak, az EAK Régészeti Felügyelősége főigazgatójának, amiért megengedte, hogy külön fényképezési laboratóriumot rendezzünk be a múzeum folyosóján; dr. Abdul Hamid Zajednek, a Tutanhamon-kincs őrének a Kairói Múzeumban; Zaki Iszkander úrnak, a múzeumi laboratóriumok vezetőjének, aki gondoskodott arról, hogy a kiemeléskor a tárgyak meg ne sérüljenek; valamint Sehata Adam úrnak, a Művelődésiügyi Minisztérium igazgatójának, aki sok adminisztratív problémát megoldott. Melegen meg kell köszönnöm az Ashmolean Museum és a Griffith Institute személyzetének annak engedélyezését, hogy betekinthessek a felfedezésre vonatkozó iratokba, s hogy felhasználjam Howard Carter feljegyzéseit és füzetait. Különösképpen szeretnék köszönetet mondani R. W. Hamilton úrnak, az Ashmolean Museum őrének, dr. Rosalinda Mossnak, Burney asszonynak és Helen Murray kisasszonynak; és mindenekelőtt Sir Alan Gardinernek, aki munkámat elejétől végéig a legmelegebben támogatta. Hálás vagyok Lord Carnarvonnak is készséges tájékoztatásáért és atyjára vonatkozó visszaemlékezéseiért, melyek ezt az objektív tudományossággal készült munkát a közvetlen tapasztalat elemével egészítik ki. Köszönetet mondok volt tanítványaimnak, jelenlegi Louvre-beli kollégáimnak, akik az általam felhasznált forrásokat ellenőrizték, számos fekete-fehér illusztrációt biztosítottak számomra. Szeretném kiemelni Janine Monnet kisasszonyt és Diane Harlé asszonyt, különösen pedig Monique Kanawaty kisasszonyt és Ruth Antelme asszonyt, akik felbecsülhetetlen segítséget nyújtottak számomra a francia kiadás nyomdai levonatainak átnézésében s a névmutató és a kritikai függelékek összeállításában. Hálával tartozom Joy Law kisasszonynak is, aki a George Rainbird Ltd. vállalat részéről e könyv nyomdai előkészítése során a szerzővel megosztotta azt a sok felelősségteljes feladatot, melyet a pontosságra való törekvés a régészre ró, s mindezt maradéktalan kitartással és hozzáértéssel végezte. Végül köszönetet kell mondanom George Rainbird úrnak. Önélküle még nem írtam volna le azt, amit tudok és érzek ezzel a rendkívül vonzó korszakkal kapcsolatban, mely oly hosszú ideig képezte tanári tevékenységem tárgyát. Rainbird úrnak eltökélt szándéka volt, hogy Kenett úr színes fényképeivel létrehozza ezt a könyvet; az ő lüktető lelkesedése és eltökéltsége kényszerített rá, hogy azokban az években, amikor a núbiai emlékek megmentésével voltam elfoglalva, időt szakítsak magamnak arra – ma sem tudom, hogyan sikerült –, hogy Tutanhamonnal behatóan foglalkozzam.

C. D. -N.

A szerző és a kiadó halálát fejezi ki Eve és Delves Molesworthnek, valamint még a következőknek, akik a fekete-fehér fényképeket, rajzokat és térképeket szolgáltatták: Griffith Institute, Ashmolean Museum, Oxford; Lt-Col. the Rt Hon. the Earl of Carnarvon; Cairo Museum; Musée du Louvre, Párizs; Giraudon, Párizs; *The Times*, London; EAK Régészeti Felügyelősége; Radio Times-Hulton Picture Library, London; Clive Tunncliffe a George Rainbird Ltd. részéről, London; Librairie Hachette, Párizs; Hassia; I. E. S. Edwards professzor, Trustees of the British Museum; Abdel Badia; Ehemalige Staatliche Museen, Berlin; F. L. Kenett; N. de Garis Davies asszony; Henri Maspero asszony; Staatliche Museen, Berlin; Metropolitan Museum of Art, New York; Museum of Fine Arts, Boston; The University Museum of the University of Pennsylvania, Philadelphia; Pierre Tetrel; Museo Egizio, Torino; Egypt Exploration Society, London; Centre de Documentation sur l'Égypte Ancienne, Kairó; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden; Oriental Institute of the University of Chicago; Maurice Chuzzleville, Bollingen Foundation, New York; Damascus Museum; Claude Schaeffer professzor, Párizs; Fairman professzor, Liverpool.

Az ember schol nincs oly erős kísértésnek kitéve, hogy regényt írjon történelmi tanulmány helyett, mint itt; éppen ezért mindezen emlékek feldolgozásánál a legnagyobb gonddal kell eljárni.

WALTHER WOLF:

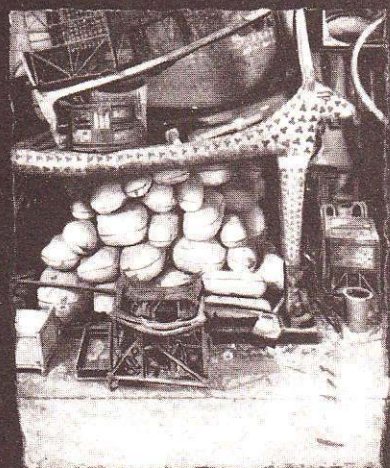
Zwei Beiträge zur Geschichte der achtzehnten Dynastie

Nem tartozom azon gyenge lelkűek közé, akik titkok létezését tagadják. De bizalmatlan vagyok azok iránt, akiknek a titok életelemük, akik ajkukra illesztett ujjal magukat isten kiválasztottjainak nyilvánítják, és tudatlanságban tartják a be nem avatottakat.

JACQUES DE BOURBON BUSSET:

Moi, César

1. Vissza a múltba

*Egy nemes lord bódol
az eltűnt fáraónak*

Pontosan egy évszázad telt el az egyiptológia megalapítása és a Tutanhamon-sír csodálatos felfedezése között.

1822. szeptember 22-én írta meg Párizsban az ifjabb Jean-François Champollion híres levelét: *Lettre à Monsieur Dacier, secrétaire perpétuel de l'Académie royale des inscriptions et belles-lettres, relative à l'alphabet des hiéroglyphes phonétiques* (Levél Dacier úrhoz, az Académie royale des inscriptions et belles-lettres állandó titkárához a fonetikus hieroglifák ábécéjének tárgyában). Ezen a napon Champollion felnyitotta az ókori Egyiptom mintegy kétezer éven át lepecsételt könyvét.

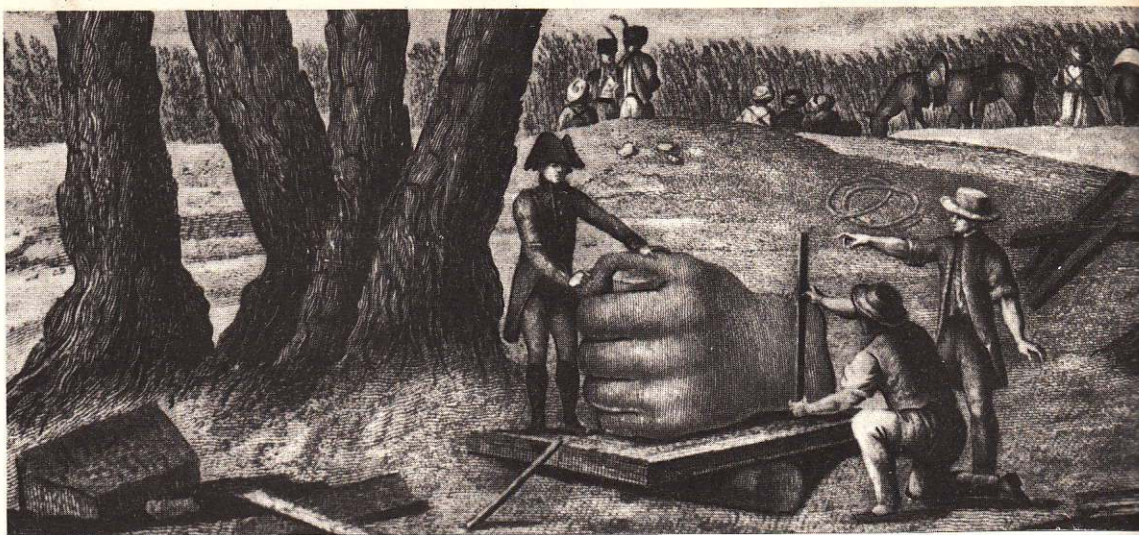
Thébától nyugatra 1922. november 25-én mozdították el az első követ a Tutanhamon-sír bejáratát lezáró falból, s ezzel lehetővé vált Lord Carnarvon, leánya, Lady Evelyn Herbert és Howard Carter számára, hogy megpillantsák a ma létező legcsodálatosabb sírkincset (1).

Az egyiptológia kezdettől fogva ösztönző hatást gyakorolt az igazi tudósok tevékenységére. Lassanként összeillesztették a négyezer éves Nílus-parti emberi műveltség töredékeit: a világgal egyidős emberi szokásokat, a mindennapi élet részleteit, tudós írnokok filozófiai elmélkedéseit, bonyolult hittudományi rendszereket, társadalmi és vallási reformokat, katonai vállalkozásokat.

Honnan merítettük ismereteinket? Hatalmas régészeti feltárásokból, melyek az Egyiptomi Régészeti Felügyelőség megalakulása óta tudományos ellenőrzés alatt állnak; a Nílus-völgyi istenek, királyok és népek örök életének biztosítására és hatalma tiszteletére szentelt templomok és sírok tanulmányozásából; régóta homok és törmelék alá temetett, de a múlt megkapó emlékeiben gazdag városok maradványaiból; végül pedig az első egyiptomi gyűjtemények darabjaiból, különféle tárgyakból és műemlékekből, melyeket Napóleon expedíciójának idején szedtek össze, valamint az 1809 és 1816 között kiadott kitűnő „Description de l'Égypte” (Egyiptom leírása) című műből, melyben a császárt elkísérő tudósok beszámolnak tevékenységükről (2).

1. Amit a régészek először megpillantottak a kincsből

2. A Bonaparte egyiptomi expedícióját kísérő tudósok, amint az egyik Memphisz közelében levő óriási szobor kezét mérik (*Description de l'Égypte*)

A dinasztiák, királyok, emlékművek és hatalmas szobrok tömkelegében Tutanhamon ismeretlen, jelentéktelen király volt. Kevés tárgy őrizte meg a nevét. Ezek között két fontos emlék arra utalt, hogy önként vagy kényszer hatása alatt ő állította vissza a dinasztia istenének, Amonnak hivatalos kultuszát, melyet a Tell el-Amarna-i király, IV. Amenophisz-Ehnaton szüntettetett meg. Az ő udvarában töltötte gyermekkorát Tutanhamon az egyiptomi történelem egyik legérdekesebb korszakában: Aton, a Napgömb idejében. A thébai kultusz és templomok visszaállításáról szóló sztéléből (3) megtudjuk, hogy az udvar politikai helyzetének megerősítése érdekében Tutanhamont rávették arra, hogy az ideiglenesen elhagyott szentélyeket, legelsősorban Amon templomait haladéktalanul nyitassa ki és állíttassa helyre. A sztélén azonban már nem találjuk meg Tutanhamon neveit, ezek helyébe ugyanis Horemheb nevei kerültek.

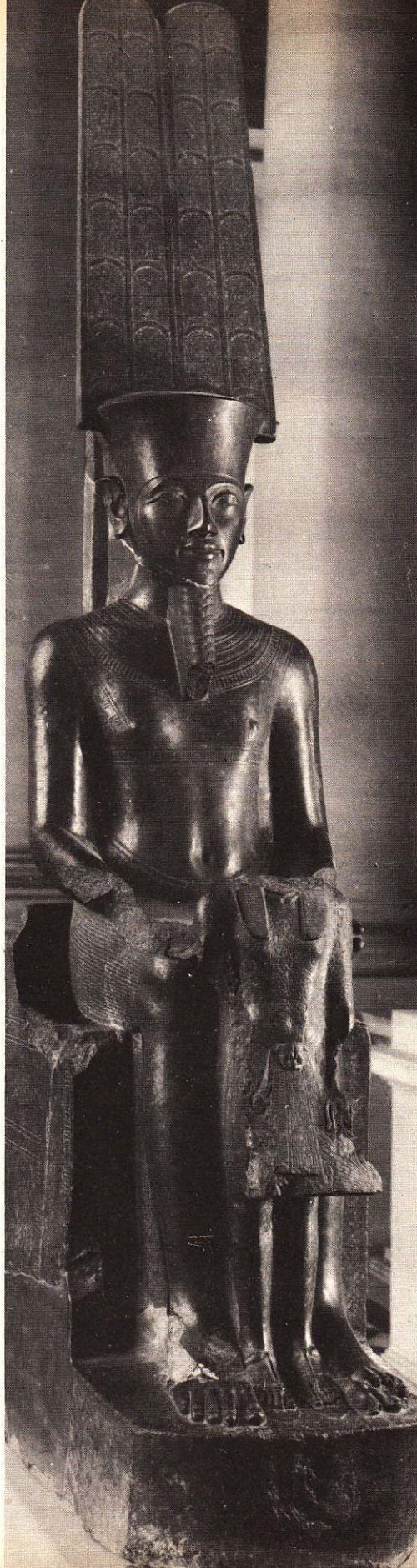
A másik emlék az a pompás fekete gránit szoborcsoport (4), a király és a thébai Amon kibékülésének szemléletes megörökítése, mely kevéssel a király sírjának felfedezése előtt került a Louvre birtokába: Tutanhamon a birodalom istenének ülő alakja előtt áll. Az isten letört keze, a király szétzúzott feje, tagjai és eltávolított nevei mind-mind ellenségeinek könnyörtelenségét bizonyítják. Ez a remek szoborcsoport még így megcsonkítottan is eszményített, de felismerhető portrét nyújt számunkra a királyról – Amon arcában. Az ember alakban ábrázolt egyiptomi isteneknek ugyanis mindig hasonlítaniuk kellett „kedves fiukra”, vagyis földi megtestesítőjükre. Ebben a szoborcsoportban az arc nagyon hasonló a karnaki szobrokról és egyes luxori domborművekről jól ismert Tutanhamon-portrékhoz. Mindezeket azonban Horemheb eltulajdonította a maga számára.

3. Tutankhamon áldozatot mutat be Amon istennek és Mut istennőnek. A „thébai templomok restaurálásáról” szóló szítlé felső része (Kairói Múzeum)

4. Amon védelmezi Tutankhamont (Louvre)

5. *A világsajtó viszhangja a sír felfedezésekor és Lord Carnarvon halálakor*

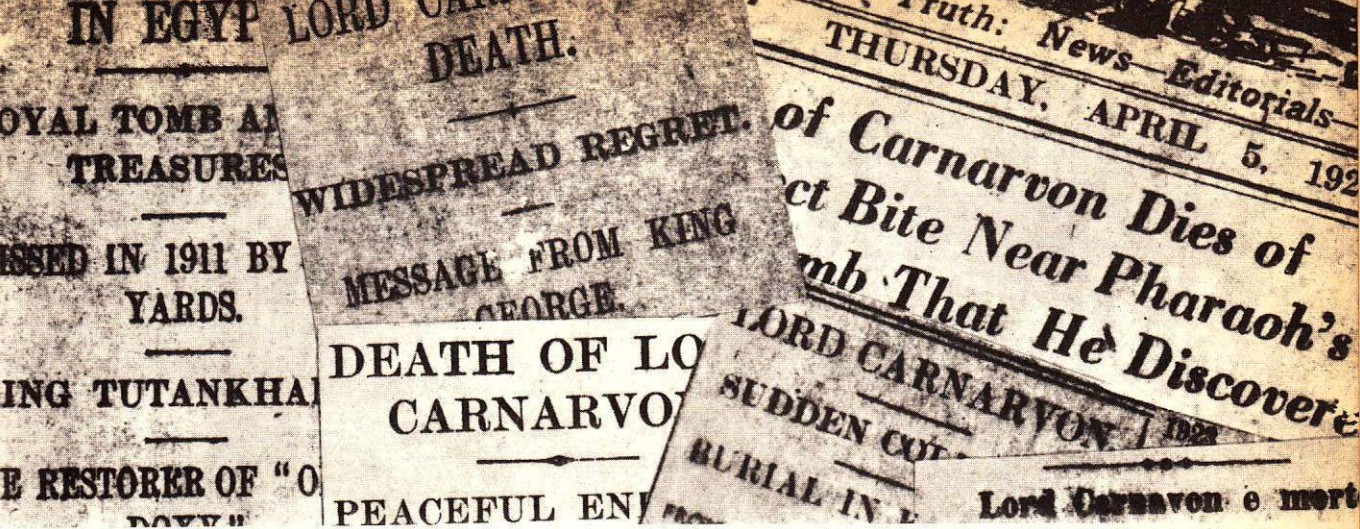
Valóban semmit sem tudtak még Tutanhamonról, amikor – Howard Carter, a régész, a Királyok völgyében tett felfedezésein felbuzdulva, Lord Carnarvon erkölcsi és anyagi támogatásával arra vállalkozott, hogy megkeresi a fáraó sírját.

A temetkezőhelyeken addig még soha egyetlen királysírt sem találtak érintetlenül: a Biban el Moluk, a Királyok völgye, úgy látszott, arra van kárhóztatva, hogy csalódást okozzon a kutatóknak. Ők azonban még mindig nem adták fel a reményt, hogy felülmúlhatják elődeik, Sir Gaston Maspero, Loret, Naville és Theodore Davis felfedezéseit. Ezek a remények valóra váltak, mikor Howard Carter tapasztalata, kitartása és a széles látókörű Lord Carnarvon bőkezűsége áttörte azt a korlátot, mely Tutanhamon végső nyughelyét az élők behatolásától 3265 éven át megvédte.

A „bombaszerű” felfedezés egyszerre világra szóló szenzációvá vált (5). Meglepetést és csodálkozást váltott ki a hír, hogy micsoda gazdagságot rejtjenek ezek az ilyen kincs befogadására aligha alkalmas kis helyiségek. Miként Ali Baba barlangja, a Királyok völgyében az új sír is elképzelhetetlen változatosságban kezdte a kincseket ontani, amint ezt a tisztítás és a gondos tudományos nyilván tartásba vétel munkája engedte. Minél közelebb jutottak a kutatók a szarkofághoz, annál pontosabb, kézzelfoghatóbb képet alkothattak maguknak a fantasztikus kincsről.

Ahogy az ilyen szenzációs esemény után várható volt, sok probléma merült fel. Át kellett szervezni az ásatásokat, teljesen megbízható őrszolgálatot kellett felállítani. Újabb pénzüsszegekre volt sürgősen szükség a sír tartalmának megfelelő és biztonságos elszállításához, ám a gazdag pártfogó röviddel a felfedezés után meghalt. Egyéb bajok is támadtak: huzavona a hivatalos szervekkel, Carter jogos ragaszkodása ahhoz, hogy önállóan dolgozhasson, és természetesen a hírverés elkerülhetetlen következményei is. Újságírók a helyszínen akartak felvilágosításokat szerezni; a világ minden tájáról özönlő látogatók már-már a régészek munkáját bénították meg; ezenfelül lassította a munkát a számtalan mindennapi teendő is, melyet az ásatók nem hanyagolhattak el. Csak az tudja kellően becsülni

Carter csoportjának érdemeit és megérteni némelykor szélsőségesnek tűnő viselkedését, aki már élt régészeti táborban, ilyen éghajlati viszonyok között.

Carter és emberei belefáradtak abba, hogy tulajdonképpen feladataikon kívül még kalauzolja is az akkori hírességeket és az elszánt utazókat, akik úgy özönlöttek a sírhoz, mint valami divatos látványossághoz (6). Minden egyes látogató mindent látni akart, és mélységesen meg volt sértve, ha nem fogadták a legmelegebben, vagy ha nem mutatták meg neki – már helyreállítva – a legfrissebb leletet. Mindenki le akart menni a sírba, és meg akarta nézni a falat s rajta a királyi neveket. Mindenki arra az egyedülálló szenzációra vágyott, hogy beléphessen egy sírba, ahol az évezredek bizonyára valami titkos üzenetet közvetítenek.

6. Látogatók a sír bejáratánál a felfedezés idején

Követelések, kérelmek, tiltakozások, beavatkozás, a sajtó zaklatása, mindebben bőven részük volt a tudósoknak. Mikor azonban ez az egész kavarodás lecsillapodott, megmaradt Tutanhamon világhírveve. Ez a kevéssé ismert uralgó egy maga fel tudta idézni a fáraók titkát, a legendás hírű – ám valóságos – kincs képzetét és sokak szemében a felfedezés történetéhez, magához az ifjú királyhoz és az ősi Egyiptom félelmetes varázslóihoz és bölcsseihez fűződő bosszú legendáját.

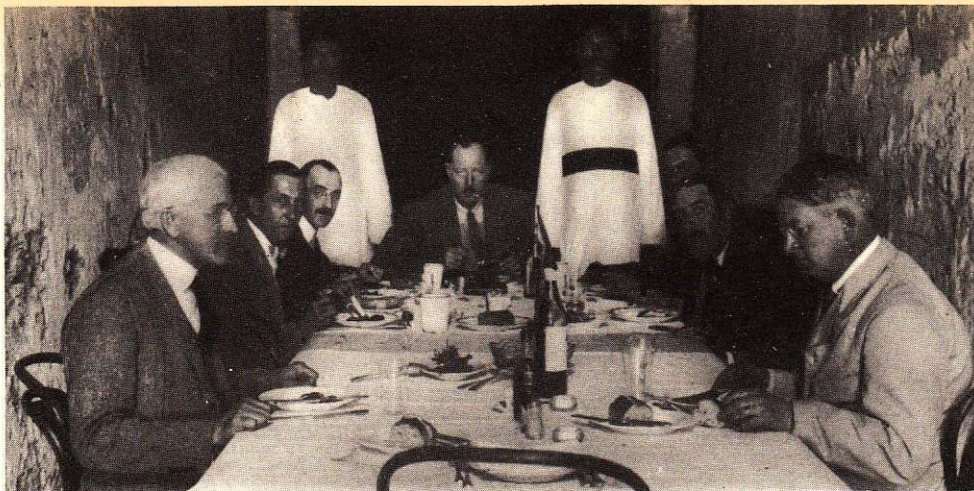
Az ásatások és a sírban végzett munka 1928-ra fejeződtek be. Majdnem hat teljes évet vett igénybe a sír kiürítése és a mai napig ismert legteljesebb sírleletanyag minden egyes darabjának a helyszínen való restaurálása. Ugyanebben az időszakban rendezték meg a kincs állandó kiállítását a Kairói Múzeumban. Ténylegesen tíz évig tartott, amíg az emlékek megfelelő tanulmányozása után elkészülhetett az első átfogó mű: „The Tomb of Tut-Ankh-Amen” (Tutanhamon sírja; az első kötet [1923] szerzői Howard Carter és A. C. Mace; a második és harmadik kötet [1927, 1933] szerzője egyedül Howard Carter).

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen egyedülálló gyűjteményt lehetetlen volt felosztani, és Pierre Lacau, a Régészeti Felügyelőség főigazgatója, nem törődve az erélyes ellenállással, igen helyesen úgy döntött, hogy mindennek együtt kell maradnia Egyiptomban. Az egyiptomi kormány viszonzásul megtérítette Lord Carnarvon özvegyének a Királyok Völgyében a munka kezdete óta felmerült teljes költséget.

Sem a kutatás által ébresztett izgalom, sem a röviddel az ásatási engedély lejárta előtt tett felfedezésnek szinte csodálatos volta, sőt még a feltárt kincs felmérhetetlen gazdagsága sem tudta azonban senkivel elfeledtetni Lord Carnarvon végzetessé vált betegségét, melyet néhány hónappal a sír felnyitása után szerzett. Az egyiptomi klíma is hozzájárult gyors kifejlődéséhez. Théophile Gautier „Roman de la Momie”-jének (A múmia regénye) fiatal lordjától eltérően Lord Carnarvon nem láthatta meg győzelmének órájában annak a fejedelemnek a maradványait, akivel neve mindörökre összekapcsolódott. A szenzációkat kedvelő közönség úgy érezte, hogy a végzet igazságtalanul, sőt ellenségesen cselekedett, mikor ezt megtagadta tőle. Így valami okot kellett találni erre a tragédiára, egy láthatatlan bosszúállót kellett kieszelni, aki minden szerencsétlenség forrása. Miért ne volna ez maga a fáraó? Egyiptom, a titokzatos szfinx országa már számos legendának adott tápot, s ezek újra meg újra felidézték az ősi varázslatot. Az emberek most visszaemlékeztek a legősibb időkbeli származó feliratokra, melyek a legszörnyűbb sorssal fenyegettek meg „minden halandót, aki megszentelteleníti a sirt”. Lord Carnarvon nyilvánvalóan megsértette a szigorú törvényt, mely megtiltja a holtak birodalmának háborgatását. A haragos szellem lesújtott, és ítélezett Lord Carnarvon fölött.

Ehhez járult még az is, hogy Georges Bénédict, a Louvre Egyiptomi Régészeti Osztályának vezetője, miután a sirt elhagyta, meghalt szélütésben, melyet a Királyok Völgyének fullasztó melege okozott. Őt követte a halálba a kutatócsoport egy másik tagja, Arthur C. Mace, a New York-i Metropolitan Museum

7. Ebéd a Királyok Völgyében: J. H. Breasted, Harry Burton, A. Lucas, A. R. Callender, Arthur Mace, Howard Carter és Alan Gardiner

Egyiptomi Régészeti Osztályának segédőre. Ezzel szilárd megalapozást nyert az átokról szóló legenda. Másokat viszont, akik részt vettek a munkában, vagy pedig a felfedezés történetét tanulmányozták, semmiféle bántódás nem ért. Különösen Howard Carter esetében nem mondhatjuk, hogy gyors megtorlás érte volna utol: 1939. március 2-án halt meg. A második világháborúig vagy azon túl is éltek a következők: A. Lucas, az egyiptomi kormány Régészeti Felügyelősége kémiai laboratóriumának igazgatója, aki majdnem valamennyi tárggyal foglalkozott; Harry Burton, a fényképész, akinek a feltárás számtalan szép felvételét köszönhetjük; R. Engelbach régészeti főfelügyelő, majd a Kairói Múzeum vezetője; dr. Derry a kairói egyetemről, aki a király múmiáját analizálta; Jean Capart, aki abban a megtiszteltetésben részesült, hogy kevéssel a felfedezés után megmutathatta a kincset Erzsébet belga királynőnek; továbbá Gustave Lefèvre, a Francia Intézet egyik tagja (akkoriban a Kairói Múzeum főőre, akinek érdeme a kincs állandó kiállításának rendezése, amely most is látható Kairóban) — ő 1957-ben halt meg. Ne feledjük el azt se, hogy az ásató gárdához tartozott A. R. Callender, Carter asszisztense, és két rajzolója is, Hall és Hauser. Charles Kuentz, Pierre Lacau, Bernard Bruyère és Sir Alan Gardiner mindnyájan jelen voltak a sír megnyitásánál, illetve aktívan részt vettek az ezt követő munkában. Bár a három utóbbi* most jóval nyolcván felett van, még mindig rendkívül tevékenyek az egyiptológia területén (7).

Tutanhamon bosszúja időről időre megjelenik a bulvársajtó címlapjain, a Loch Ness-i szörnyvel egyetemben. A hosszú idő óta halott fáraó kísértete gyöttri egyik-másik érzékeny gyűjtőt, és rémületet keltő alakban jelenik meg előtte. Hogyan lehet megmenekülni a fáraó átkától? Mivel a hallucinációkat okozó tárgy természetesen nem lehetett más, kisebb személyiségé, csak egy

* P. Lacau és A. Gardiner 1963-ban halt meg. (A fordító.)

királyé, és mivel elpusztítása túl nagy kockázatot jelentene, nincs más megoldás, mint hogy oda kell ajándékozni valamiféle múzeumnak. Milyen gyakran kerültek világhírű nagy gyűjteményekbe önként adományozott tárgyak tanulmányozás céljából! Egy ártatlan kődarab hieroglifákkal vagy egy fakoporsó töredéke valamely egyszerű sírból – jelei annak a babonának, mely éppoly elevenen él a huszadik században, mint valaha. S valójában az állítólagos szerencsétlenséget hozó tárgy nagyon gyakran nyilvánvaló hamisítvány.

De ha nem lehet is komolyan venni mindazt a sok „rejtélyes” históriát, melyet a kincs felfedezése után kiagyaltak, két különös eseményről mégis be kell számolnom. Ezt a két eseményt – s csak ezt a kettőt – Lord Carnarvon fia mesélte el nekem 1961 júliusában Londonban, majd később családi kastélyában, Highclereben. Ahhoz, hogy ezeket kellő megvilágításba helyezzük, vissza kell idéznünk azokat a körülményeket, amelyek alapján Lord Carnarvon régészeti kutatásba kezdett a Királyok Völgyében, és ennek vezetésével Cartert bízta meg.

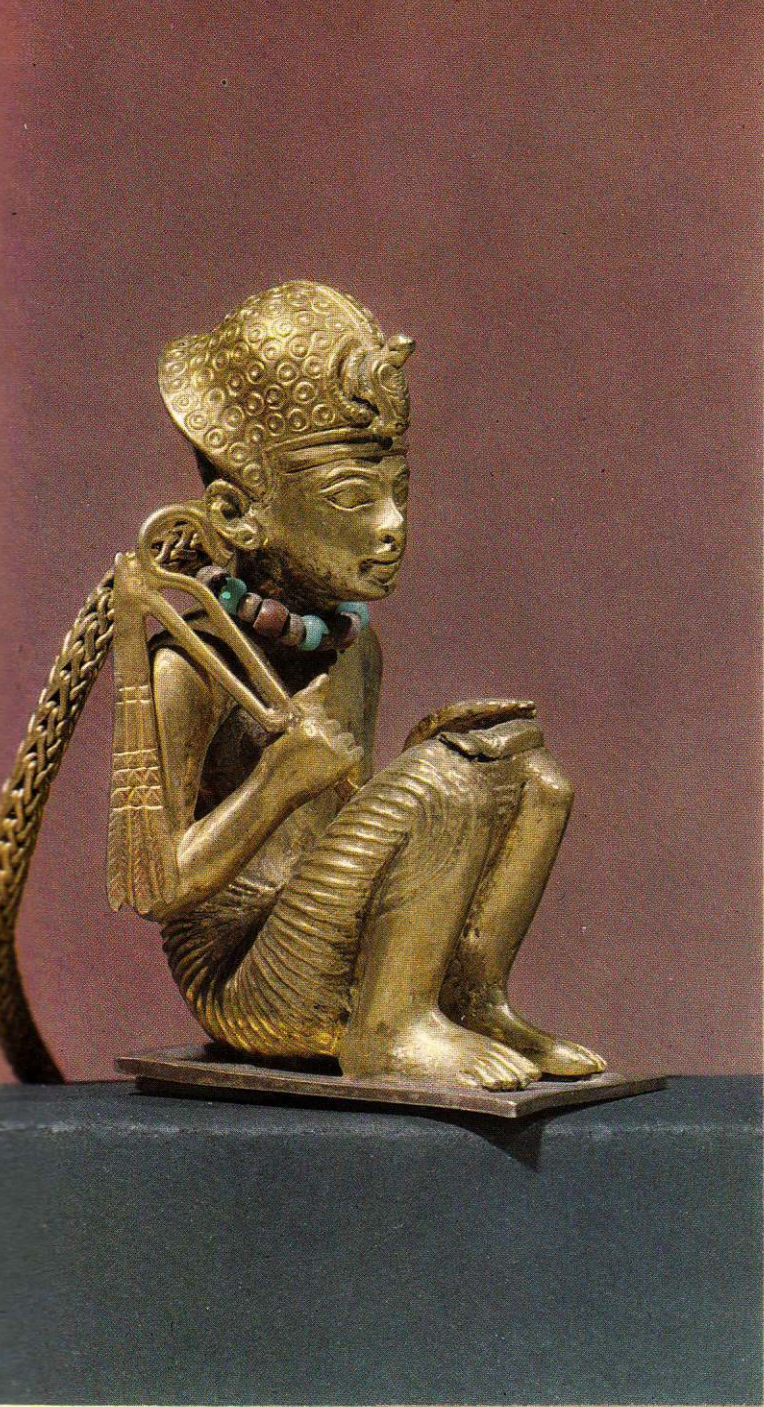
Carter rajzolóként kezdte pályafutását Egyiptomban, és ilyen minőségben kísérte 1892-ben Sir Flinders Petrie-t Beni Haszanba és El Bersába. Ezután az amerikai Theodore Davisszel működött együtt Théba környékén, majd illusztrációkat készített ahhoz a könyvhöz, amelyben Sir Gaston Maspero és P. E. Newberry beszámolt Thujának és Jujának, III. Amenophisz apósának és anyósának sírjáról. 1903-ban Carter Alsó- és Közép-Egyiptom régészeti felügyelője lett, majd 1907-ben Maspero révén megismerkedett Lord Carnarvonnal, aki az előző évben folyamodott ásatási engedélyért Thébában a nyugati parton, Felső-Egyiptomban.

Lord Carnarvon nem volt egyiptológus. Orvosi tanácsra határozta el 1902-ben, hogy felkeresi Egyiptomot, mivel az itteni klímát kedvezőnek tartották gyenge szervezetűek számára. Lord Carnarvon nagy sportember s szenvedélyes utazó volt, mielőtt komoly motorbaleset érte, azonkívül jó ízlésű ember, igazi megtestesülése a grand seigneurnek. Hatalmas vagyona volt, de nem szórta a pénzt meggondolatlanul. Lord Cromer tanácsára úgy döntött, hogy régészeti kutatáshoz nyújt anyagi támogatást, és Maspero segítségével sikerült is ásatási engedélyt kapnia az egyiptomi Régészeti Felügyelőségtől. Magától értetődött, hogy a vállalkozás tudományos vezetésével szakembert kellett megbízni, ez a szakember pedig Carter volt. 1908-tól 1912-ig Théba nyugati oldalát kutatta Carnarvon és Carter a Nílus bal partján. A „Five Years' Exploration at Thebes” (Oxford, 1912) (Öt évi kutatás Thébában) című munkában számoltak be az első leletekről, melyek sokat ígérőek voltak. Ezek között volt az a híres fatábla (azóta Carnarvon-

IIIa. *III. Amenophisz kisméretű szobra, melyet egy kis múmia formájú koporsóban találtak. Színarany*

IIIb. *Fülbevaló. A karika közepén áll a kis király, mellette kétoldalt egy-egy szent kígyó*

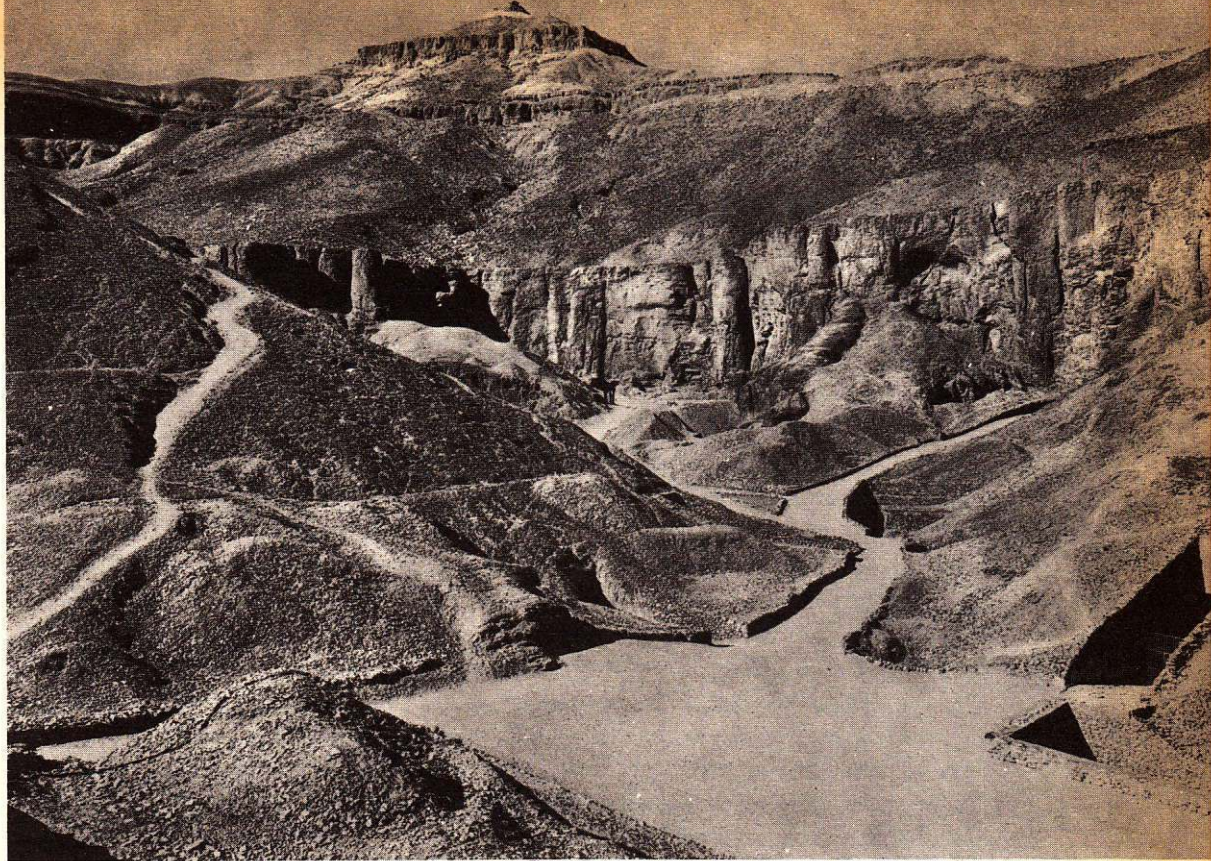

8. *A Királyok Völgye fölé emelkedő thébai hegycsúcs. Jobboldalt Tutanhamon és VI. Ramszesz sírjának bejárata*

tábla néven ismeretes), amelyen az első — tintával írott — beszámoló olvasható Kamosze harcairól, aki Egyiptom egyik felszabadítója volt a hükszósok betörése után. (1954-ben egy történeti tárgyú sztelére bukkantak Karnakban, amelyen 38 sor közli azoknak az eseményeknek a folytatását, melyekről a Carnarvon-tábla tudósít.)

Carter ezután elhatározta, hogy a Nílus torkolatvidékén fog ásásokat folytatni, és Szakhánál Szaiszt választotta új kutatási helyéül. A Nílus vize azonban feláztatta a területet, úgyhogy április előtt nem lehetett a munkát megkezdeni. Az idő hirtelen felmelegedett, és az ásatókat egy kobrainvázio a szó szoros értelmében elűzte a területről. Így talán ezek a szent kígyók az okai annak, hogy nem sokkal az első világháború kitörése előtt Lord Carnarvon és Carter Théba közelében kezdett hozzá újra az ásásokhoz.

IVa. *Zsámoly, melyet a gyermek király uralkodása elején használt*

IVb. *Írnokpaletta elefántcsontból és trónádtok fából, aranylemez bevonattal és üvegpaszta berakással*

A háború nagyon meglassította munkájukat. Carnarvon nem térhetett vissza Egyiptomba, Cartert azonban ott helyben sorozták be. Ekkoriban találta meg I. Amenophisz sírját, amely, sajnos, ki volt fosztva, valamint azt a sírt, melyet Hatsepszut hercegnő részére készítettek trónralépése előtt. Mindez jó előjel volt. Carter ezért 1919-től 1921-ig rendszeresen és kitartóan átkutatta a Királyok Völgyének Merenptah, III. Ramszesz és VI. Ramszesz sírja közé eső területét (8).

Mikor az ásatási engedély lejártáig már csak néhány hét volt hátra, Carter elcsüggedt. Angliában Lord Carnarvonnak kétségei támadtak, hogy lehet-e még remény nagyobb szabású felfedezésre. 1922. november 4-ének reggelén azonban, mikor VI. Ramszesz sírja alatt az utolsó törmelékkel borított sarkot is letisztították a szikláig, és miután a XX. dinasztia korabeli munkások lakásainak romjait teljesen eltávolították a sírfolyosó bejáratá alatti részen, Carter észrevett valamit, ami egy sziklába vájt lépcsőfok elejének látszott. Ezt több is követte; a lépcsők egy bevakolt kőfalhoz vezettek, melyen a királyi nekropolisz pecsétjei voltak láthatók. Ekkor megtette az előkészületeket a sír ünnepélyes felnyitására. Miután lelkes asszisztensével, Callenderrel megtisztította az utolsó négy lépcsőfokot, egy újabb, kőtömbökből álló és ugyancsak vakolt falhoz ért, melyen a királyi pecsétek lenyomatai látszottak. Tizenhat lépcsőfok után, melyek szinte mágikus jelentőségűeknek tűntek, az élők és a halott közötti utolsó válaszfalon megpillantották Nebheperuré-Tutanhamon nevét. November 6-án Carter értesítette pártfogóját Highclere-ben. Lord Carnarvon és leánya 20-án érkeztek meg Alexandriába, és 23-án értek Luxorba. November 25-én emelték ki az első követ a sír falából, azon a napon, melyet Carter így nevezett: „a napok napja, életem legcsodálatosabb napja, melyhez hasonlót minden bizonnyal többé már nem élhetek meg”. A szűk nyíláson Carter első gyors pillantása után Carnarvon betekintve a homályos helyiségbe, különös állatokat, szobrokat és aranyat látott.

Felkerestem a Carnarvon-birtok hatalmas parkját (9), sétáltam cédrusokkal díszített pázsitjain, voltam a tónál, ahol a fehér márvány kilátó van. Megmutatták a méntelepet, a legelőket, a neogótikus kastélyt, a felbecsülhetetlen értékű könyvtárat, a régi mestereket, az értékes bútorgyűjteményt Napóleon Elba szigeti íróasztalával és székével, karfáin az ingerlékeny császár körmeinek karcolásaival. Semmi sem utal Highclere-ben néhai urának egyiptomi kalandjára. A mesés gyűjteményt, amelynek alapját 1907-ben vetette meg, Lady Carnarvon kívánságára a British Museumtól távol, az Egyesült Államokban helyezték el. Egyetlen tárgyat vagy fényképet sem hagytak meg, mely felidézhetné a fáraók földjét.

Mikor Lord Carnarvon portréja előtt álltunk, fia elmesélte a rendkívüli felfedezés epilógusát, és leírta atyja halálát. Lord Carnarvon a karácsonyt Angliában töltötte, és mikor 1923 elején visszatért Felső-Egyiptomba, naponta ellátogatott a Királyok Völgyébe. Márciusban moszkító csípte meg. A csípés elmérgedett, és mivel a fertőzés gyorsan terjedt, elhatározta, hogy visszatér Kairóba. Családja úgy vélte, hogy ott megfelelőbb ápolásban részesülhet. A kezelés hatására a

9. Highclere Castle, Lord Carnarvon otthona

fertőzés biztatóan javult, ám március vége felé tüdőgyulladás lépett fel, és sürgősen hívták fiát, Lord Porchestert, aki Indiában szolgált a hadseregben. A Tutanh-amon-sír felfedezése óta minden, ami Lord Carnarvonnal állt összefüggésben, közérdekű lett, és így a súlyos betegségéről szóló hírek gyorsan terjedtek. Mindent elkövettek, hogy az ifjú Lord Porchester mihamarabb Egyiptomba érkez- zék; az egész hajóút alatt még muzulmán zarándokok is imádkoztak a veszélyben levő lordért.

Lord Porchester a kairói Continental Hotelbe csak néhány órával atyja halála előtt érkezett meg. Lord Carnarvon 1923. április 5-én hajnalban két óra előtt öt perccel halt meg, fiát azonban már nem ismerte meg. Pontosan ebben a percben történt két érdekes esemény. Kairóban a szálloda összes lámpái kialudtak, és egy ideig sötétben maradtak. Másnap az újdonsült earl a főbiztosnál, Allenby tábornagnál tett udvariassági látogatása alkalmával értesült arról, hogy a város- ban is kialudt minden lámpa. Lord Allenby megtudakolta az elektromos mű- veket irányító angol mérnöktől ennek a különös áramzavarnak az okát, az azon- ban nem tudott kielégítő technikai magyarázattal szolgálni.

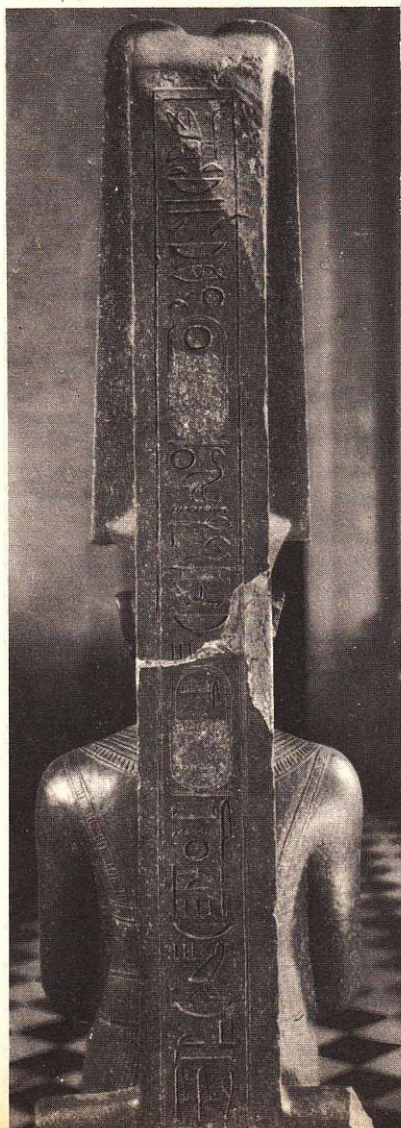
A másik esemény Lord Porchester kutyájával kapcsolatos, melyet a fiatalember atyja gondozásában hagyott, mikor Indiába utazott. Ez a kutya annyira megsze- rette új gazdáját, hogy távollétében elemésztette a szomorúság. Pontosan abban a percben, amikor Lord Carnarvon Egyiptomban meghalt, az Angliában maradt állat keserves vonítás közepette kimúlt.

Ezek az egyedüli hiteles események Lord Carnarvon halálával kapcsolatban. A lordot kívánságának megfelelően birtokán temették el a Beacon Hill tetején, azon a helyen, ahol korábban régészeti kutatást folytatott. Sírja a kastélyra néz. Carnarvon sorsa akkor alakult ki, amikor a régészet támogatására határozta el magát. Hogy néhány évvel többet vagy kevesebbet élt-e, nem számít, hiszen társa, akivel a dicsőségben osztozik, több mint háromezer évig várt rá a síri homályban.

„Aki a holtak nevét kiejti, élővé teszi őket” — mondják a feliratok —, így módon „az visszahozza az eltávozottba az élet lehetőségét.” Számtalan ima buzdítja a zarándokot e szertartás elvégzésére, amidőn a sír mellett elhalad. A bűnösök számára az volt a legnagyobb büntetés, hogy megváltoztatták a nevüket, és ezáltal megfosztották őket valódi énjüktől. Az ellenség, a támadó nevét nem volt szabad kiejteni, mivel ezeknek nem volt polgárjoguk az egyiptomi emberek között. A bűnözők még haláluk előtt eltűntek a földi világból és az örök élet világából is, mivel nevüket kitörölték és megsemmisítették. Ezáltal semmivé lettek, és visszahullottak az űrbe. Carter és Carnarvon kétségkívül a legfőbb jót cselekedték azzal a királlyal, akit megmentettek végzetétől, visszahozván nevét „az élők világába”, amint ezt a nekropolisz papjai kérték.

A bosszú — ha valóban bosszúról van itt szó — Amontól eredt, vagyis inkább Amon híveitől, akik Tutanhamon nevét lekaparták a kövekről, hogy így módon második halált haljon (10). Ahhoz, hogy az ifjú életét rekonstruálhassuk, meg kell találnunk az értelmi szerzőt, és fel kell tárnunk a bűnös merénylet indítékait.

10. A Tutanhamont védő Amon-szobor hátoldala a kivakart felirattal (Louvre)

V. Láda fedelét díszítő festett elefántcsont lap.
Tutanhamon és Anheszenamon a kertben.
Az alsó fríz mandragóraszédést ábrázol

2. A holtak birodalma és az élet a thébai nyugati parton

Múmiák, királyok, haramiák

Théba környéke (11) e történet színhelye. Bár a Nílus mentén elmegyünk Tell el-Amarnába is, hogy Tutanhamon gyermekkorának történetét rekonstruálhassuk, újra és újra vissza fogunk térni az ókor virágkorának ebbe a legnagyobb városába és annak környékére. Téglaít és köveit vizsgálva az i. e. XIV. századba jutunk, egy élettől lüktető kultúra központjába.

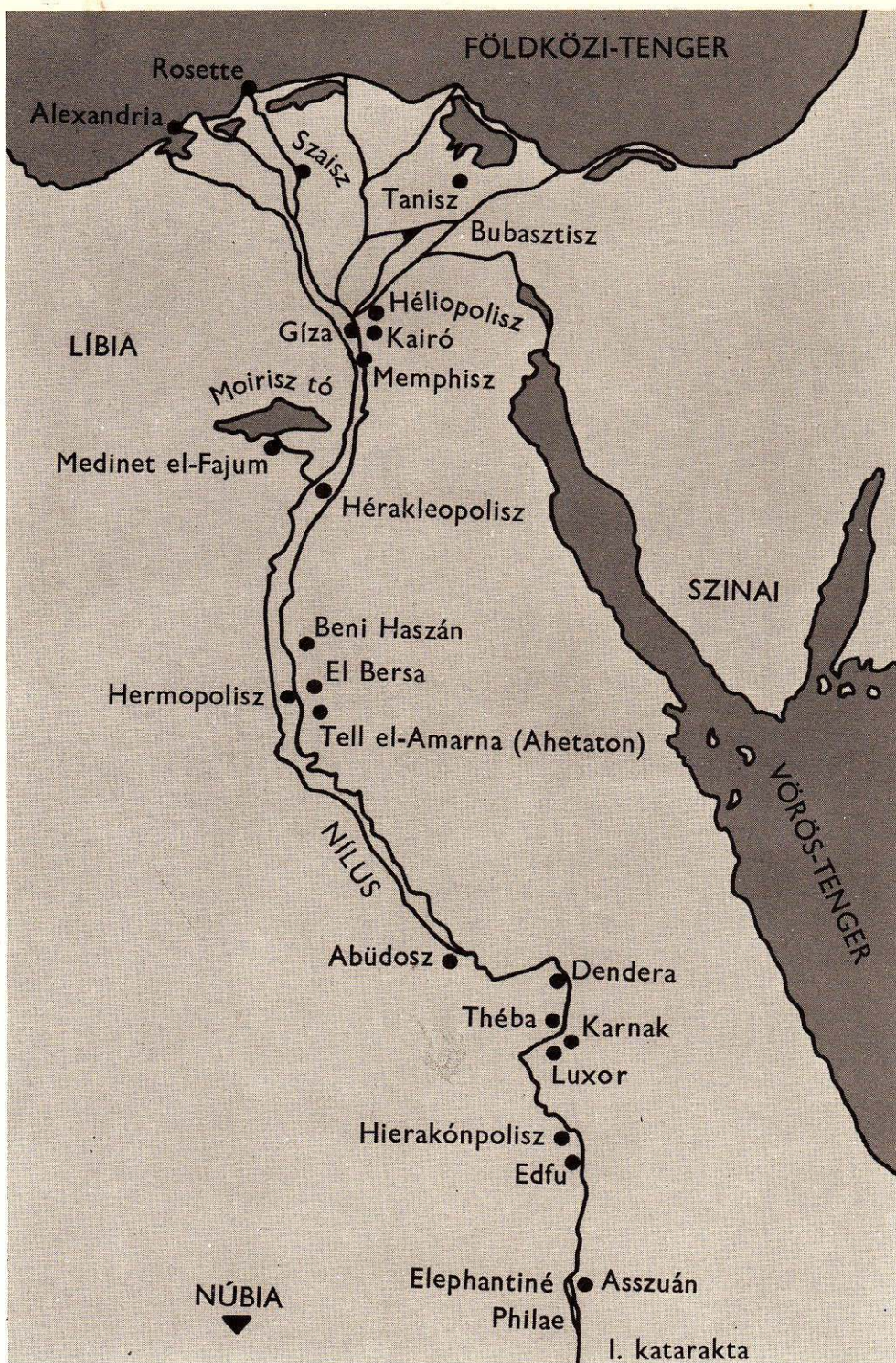
A luxori templom ma úgy virít a Nílus partján, mint valami pompás, dús vegetációjú kert. Feléje közeledvén, az ember érzi Egyiptom isteneinek hatalmát és papjaiét is, akik a fáraók bőkezűségének fő hasznélvezői voltak. Luxort eredetileg a nagy isten, Amon vidám déli *Opet*jéül alapították. Ez volt az isten családi és egyéni életének központja, ahová a nagy *Opet* ünnep alkalmából tizenegy napos isteni kivonulás idején ment. Egész útja alatt pompás, aranytól csillogó szent bárkáján láthatták őt hívei.

Karnak templomok, szentélyek, oszlopsorok tömkelege, kapuit és falait istenek és királyok szobrai, domborművei borítják (12). A birodalom valamennyi nagy istenét kápolnában és szentélyekben tisztelték. A legfőbb isten Amon volt, akinek neve Rejtettet jelent, mégis mindenütt ábrázolják őt, amint erőt és örök életet ad a királynak. A fejdíszéből kiemelkedő két magas toll égi eredetét szimbolizálja. Így tehát egyszerre láthatatlan világteremtő az égbolton és isten a földön, akit papjai szolgálnak.

A thébai királyokat idéző számos alkotás között egy sokatmondó kép díszíti a nagy templom hetedik pilonját: III. Tuthmósziszé, aki tizenhétyszer igázta le az ázsiaiakat. Théba bájos kis istennőjének (Amon védelme alatt) hatalmas embernyalábot — térdeplő, kegyelemért esdeklő ellenségeket — ajánl fel. Másutt egy hatalmas falkép halomba rakott aranyat, ritka ékszereket és egzotikus terményeket ábrázol, melyeket a király győzelmes hadjáratairól hozott, és majdnem valamennyit a szentély istenének mutatja be hálaadó áldozatként.

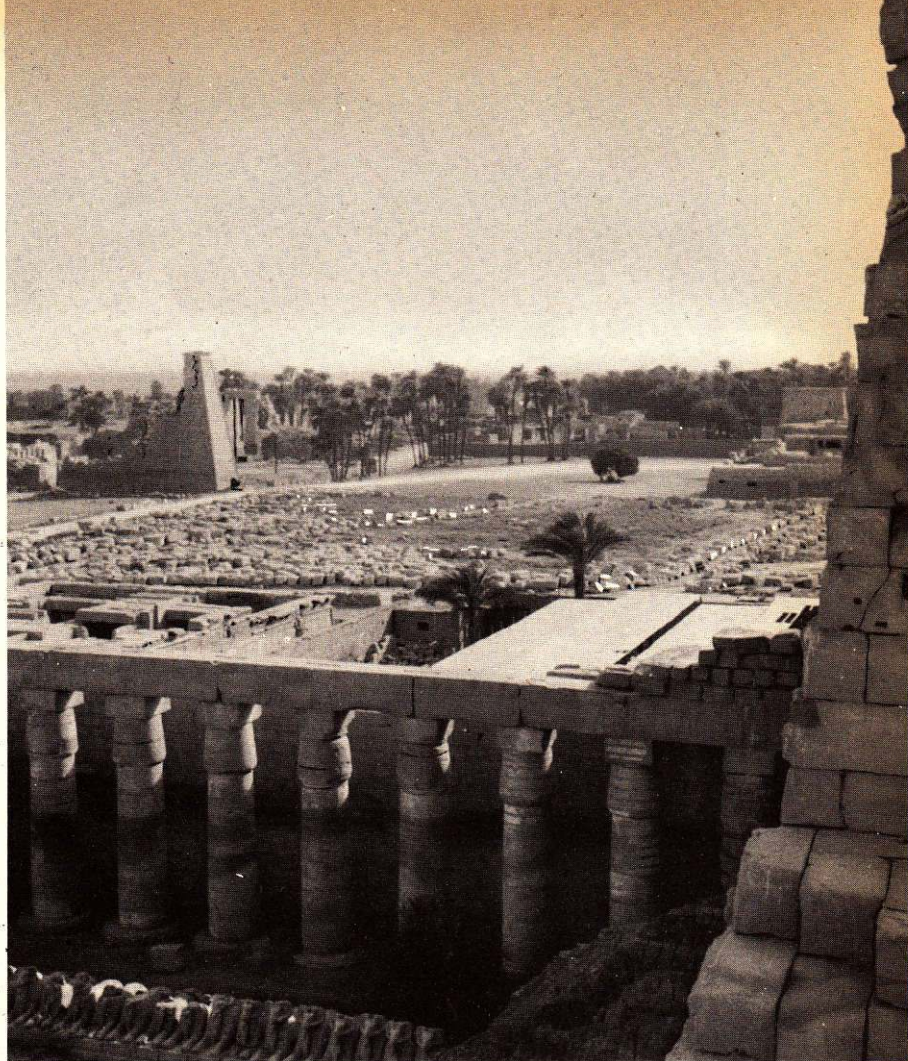
VI. *Az aranylemezekkel bevont trón támlája. Anheszenamon királyné az utolsó igazítástokat végzi a király öltözködésén*

11. *Egyiptom
vázlatos térképe*

12. *Karnak: kilátás néhány
szentélyre a dél felé néző
első pilon tetejéről*

Minden egyiptomi emlék élénken idézi fel a letűnt nép életének egy-egy eseményét, egy-egy pillanatát. A III. Tuthmózisról, a nagy hódítóról rendelkezésre álló sok ilyen adat segítségével lehetővé vált kapcsolat kimutatása a következő emlékek között: egy obeliszks felületének egy részlete, mely megfelel a talapzaton levő feliratnak, egy thébai kápolna falán látható kép és egy Assurbanapli nevéhez fűződő ékirásos henger között (melyet jelenleg a Louvre-ban őriznek). Ez a henger elmondja, hogy amikor Tanutamon uralkodása alatt az asszír király kifosztotta Thébát, két oszlopot, illetve obeliszket küldött haza palotájába, melyek a templom kapujánál álltak. Electrumból készültek (75% aranyból, 22% ezüsből, 3% rézből álló ötvözet), együttes súlyuk 2500 talentum (75 750 kg, azaz majdnem 76 tonna) volt.

Nem nehéz elképzelni, hogy a karnaki papoknak mekkora befolyásuk volt a királyi udvarban. Erről vall Hatsepszut királynő is karnaki obeliszksjeinek talapzatán: „... Palotámban ültem, és arról gondolkodtam, aki megteremtett engem

[Amon] . . . Szívem azt súgta, hogy készítek neki két electrumból való obeliszket. . . A lelkem ekkor felindult, arra gondoltam: mit szólnak majd az emberek, akik ezen emlékmű láttán a távoli jövőben cselekedetemről beszélnek. . .”

A királynőnek azonban nem áll rendelkezésére kellő mennyiség ebből az értékes ötvözetből. Így folytatja tehát a történetet az obeliszk alapzatán:

„Ami a két hatalmas obeliszket illeti, melyet az én atyám, Amon számára felséges személyem electrummal borítottatott avégből, hogy nevem e templomban mindörökké éljen a századokon által, ezek egyetlen kőből, kemény gránitból vannak kifaragva, bennük kapcsok nincsenek. . . Íme hódolattal adóztam Amonnak, miként király hódol az isteneknek. Óhajtasom volt, hogy electrumból öntessenek, [de mivel ez nem volt lehetséges] legalább [electrum] borítást rakattam rájuk.”

Más szavakkal, a királynőnek meg kellett elégednie azzal, hogy arany lemezekkel borítsa be a két obeliszket. Ezek ma is Karnakban vannak, és a sarkok közelében jól láthatók a vágatok, melyekbe Hatsepszut aranyművesei az electrum lemezeket beillesztették.

III. Tuthmószisz munkafelügyelője saját sírkápolnájának falait Thébában ki-merítő képes beszámolóval díszítette azokról a munkákról, melyek az ő vezetése alatt folytak a karnaki Amon-templom műhelyeiben. Az egyik képen két obeliszk látható, és a töredékes felirat arra utal, hogy ezek valóban teljesen aranyötvözetből készültek. Amit a világ első nagy királynőjének erőforrásai nem engedtek meg, azt utódja — aki ugyanazt a felügyelőt alkalmazta — végbevitte. III. Tuthmószisz ázsiai hadjáratai leapasztották Egyiptom új vazallus államainak kincstárait, és a győztes uralkodó ily módon hálája jeléül Amon segítségéért két tömör aranyötvözetből készült, az éltető sugarat jelképező emlékművet állíttatott az istenségnek és papjainak. Valószínűleg ez az a két obeliszk, melyekről a louvre-i henger azt említi, hogy mindegyik 1250 talentum (37 875 kg) súlyú volt. A karnaki szentélyben áll a két obeliszk, s a thébai papság, hogy a város kifosztását elkerülje, átengedte őket Assurbanplinak.

Semmi kétség aziránt, hogy ez a király mindent Amon papjainak köszönhetett. Az ő segítségükkel távolította el a trónról nagynénjét, Hatsepszut királynőt, akinek uralkodása alatt hosszan tartó gyámkodást kellett eltűrnie. Elkövetkezett azonban az az idő, mikor a nagy hódító arra kényszerült, hogy lerázza a telhetetlen papok igáját. Magában Karnakban emlékeztette őket azokra a határookra, melyeket, úgy látszik, igen gyakran túlléptek, szembeszegezve velük egy kézzelfogható szimbólumot, egy másik istennek — mindenek között a leghatalmasabbnak —, a Napnak a jelenlétét. A legelső fáraók korában összeillesztett kövekből készült magas oszlopokat állítottak ennek az istennek. Mint valami óriási mezszyekő, olyan volt az oszlop, s piramis formájú csúcsban végződött. Az ilyen *tehen* volt az egyetlen kultusztárgy az V. dinasztia naptemplomaiban (i. e. 2500 körül). Később karcsúbb formát nyertek, egyetlen kőből készült tűhöz lettek hasonlóak, és templomok bejáratát szegélyezve páronként jelentek meg. A fáraókor kultúrájának hanyatlása idején a görög zsoldosok tréfát űzve ezekből a számukra érthetetlen tárgyakból, obeliszkeknek, azaz nyársaknak nevezték el őket.

13. *A gízai szfinx, még homokba temetve*

Uralkodásának vége felé III. Tuthmószisz azt tervezte, hogy Karnak szélén magányos obeliszket állít fel egy a felkelő napnak szentelt templomban – a nagy Amon-templomtól keletre. Ezt az obeliszket nem a túlságosan is hatalmas birodalmi istennek, Amonnak, hanem a Napnak akarta ajánlani. A hatalmas kőtű nem került felállításra Tuthmószisz életében, és a rajta levő feliratok elmondják, hogy a fáraó halála után a karnaki szent tónál feküdt. Utóda, II. Amenophisz további emlékművekkel és szobrokkal emelte Karnak fényét, de az obeliszkkal nem törődött. A következő király, IV. Tuthmószisz azonban befejezte a munkát, melyet nagyatyja kezdett el, és magában Amon szentélyében, a keleti templomban, egy udvar közepén állította fel a magányos obeliszket, Ré Harahti, a felkelő nap forradalmi jelképét. (Jelenleg a Piazza San Giovanni in Lateranón áll Rómában.)

Az új király cselekvési szabadságát korlátozta a nagyhatalmú thébai papság, amely királyokat ültethetett trónra és tehetett le, és a jelek szerint hidegvérrel kiszámított szerepet játszott a Tuthmószidák harcában, melyben valószínűleg testvérgyilkosság is előfordult. Végül is valamiféle kiegyezés jöhetett létre közöttük és a napimádó héliopoliszi tudós papok között – különben hogyan lehetett volna Tuthmószisz herceg fáraóvá? (Ő volt a negyedik, aki ezt a nevet viselte.) Legalábbis erre lehet következtetni abból a monumentális sztéléből, melyet a gízai nagy szfinx (13) mellénél találtak, miután a római kor óta felhalmozódott homokot eltakarították. IV. Tuthmószisz ugyanis ezen nyíltan kijelentette, hogy trónját Harmakhisz istennek köszönheti (14).

A sztélé szerint az eljövendő fáraó eredetileg nem szerepelt az öröklési sorrendben. Egy nap, amikor a memphiszi nekropoliszban vadászott, délidőben elaludt a „nekropolisz őrének” árnyékában, és ekkor álmában megjelent előtte Harmakhisz

14. Az „álom-sztélé” Gizában, felfedezése idején

(„Hórusz a horizonton”). Az istenség fuldoklott a homok nagy súlya alatt, és azt mondotta neki, hogy ha megszabadítja az elviselhetetlen teherből, viszonzásul biztosítani fogja jötevője számára az uralkodó király kettős koronáját. A vadász, felriadva, gyorsan hazahajtatott kocsiján, és azonnal elrendelte, hogy az istenséget meg kell szabadítani a nehéz sivatagi homok takarótól. Röviddel ezután meghalt II. Amenophisz, és a karnaki templom nagy oszlopcsarnokában egy körmenet alkalmával a papjai által vitt istenszobor arra kényszerítette hordozóit, hogy térjenek le kijelölt útjukról, és menjenek oda a kereszthajó egyik sötét sarkában csöndes ájtatosságba merült Tuthmósziszhoz. Így választotta ki az isten a trón örökösét.

Amon tehát továbbra is megkoronázta a királyokat, IV. Tuthmószisz azonban a dolgok ilyen kimenetelét inkább Ré, a terhetől megszabadított napisten beavatkozásának tulajdonította, akit pihenő helyzetben a horizonton fekvő szfinx jelenített meg trónralépésének hajnalán. A feliratok nem hazudtak: századunk elején

az ásatások feltártak egy vályogtégla falat, melyet IV. Tuthmószisz épített azért, hogy távol tartsa a sivatagi homokot a szfinxtől. Valamennyi téglán az ő királyi pecsétje volt látható.

Karnak és templomai, Egyiptom szentélyei, bár évezredek teltek el megépítésük óta, oly elevenen idézik vissza azokat a mozgalmas időket, hogy nagyon könnyen elképzelhetjük a királyokat, a fáraói udvar életének ünnepélyes mozzanatait, a káprázatos Újbirodalmat (különösen a XVIII. dinasztia korában), a történelem egyik legnagyobb vallási reformjának hirtelen elindulását – egy olyan reformét, amely ténylegesen sikerrel vetett gátat Amon hatalmának. A város szent falain belül egy misztikus, célra törő fáraó szembeszállt a főpapsággal, amely vakon ragaszkodott a tekintélyen alapuló dogmákhoz, amelyek már egyáltalán nem feleltek meg a gyorsan fejlődő társadalom igényeinek.

Amon átmeneti kegyvesztettsége a hivatalos hittudománynak és a fáraóisten kultuszának szentelt templomok városában oda vezetett, hogy a szentélyek lassanként elnéptelenedtek, sőt végül vallásüldözés is kezdődött. A hatalmas bronzveretű díszkapuk tűzvésznek estek áldozatul, amely megrepesztette a kőből faragott fejgerendákat. A sors iróniájának látszik, hogy eme gigászi élethalálharc után egy kisgyermek fejére szállt a fáraói korona, aki ravasz tanítója irányításával majdan kiűzi a betolakodókat az elhagyott templomokból.

Az akkori idők színes mindennapi életének a nyomait azonban nem Karnakban és Luxorban, a vallási és királyi központokban kell keresni. Ezeket csak a folyó bal partján lehet megtalálni, a thébai nyugati parton, a Halottak Partján, ahol a múlt és a jelen keveredése az egyiptológus életét rendkívüli kalanddá teszi. A jobb parton, ahol a régi Thébában az óriási templomok között paloták és kunyhók helyezkednek el nagy összevisszaságban, jelenleg modern épületek takarják el a rommá vált lakóhelyeket, és rejtik el mindazt, ami az ókor leggazdagabb fővárosából fennmaradt. Igaz viszont, hogy a Régészeti Felügyelőség már néhány év óta tisztíttatja a luxori templomot (15). Pilonja most szabadon áll, nem takarja már el a felhalmozódott szemét, amely annak idején a magas trapezoid alakú tornyok előtt elterülő térség szintjét felemelte. A falakat szegélyező kolosszusok, valamint a keleti obeliszk talapzata most teljes nagyságukban láthatók. Ez az obeliszk párja annak, melyet az egyiptomi kormány Franciaországnak ajándékozott Champollion iránti elismerése jeléül. Feltártak egy nagyon szép dromoszt, azaz szent utat, melyet emberfejű szfinxek díszítenek. Az utolsó hazai dinasztia által használt, Karnakba vezető út ismét napfényre került. A vályogtégla-ból épített város azonban mindmáig a mai Luxor alá van temetve.

Hagyjuk el tehát a „százkapujú” Thébát, ahol a várost határoló magas téglafalat hatalmas kőbejáratok törik át, és keljünk át nyugati irányban a folyón. Sokszor megtettem ezt az utat minden évszakban, a nap minden órájában, de mindig más és más volt. A thébai hegység azonban mindig ott integet piramis alakú csúcsával, színei a hajnali rózsaszínből vagy kékből a nappali sápadtaranyon át az alkonyat rövid pillanataiban sötétvörösre változnak. Akik töltöttek el itt már bizonyos időt, azok tudják, milyen élvezetet jelent az átkelés egy ősrégi *felukká-*

15. *A luxori templom pilonja a törmelék eltakarítása után*

ban, foltozott háromszögletű vitorlájával és lapos fehér ülőpárnáival. Némelykor egy fiú tartja a kormányrudat, és két evezős énekel, miközben emelik és leengedik a durva lapátokat. Gyakoribb azonban, hogy a szél duzzasztja az ügyesen kifeszített vitorlavásznat, az itteniek ugyanis mindig kiváló hajósok voltak. Mikor a Nílus február után apadni kezd, homokzátonyok (az ókori szövegek híres *cseszui*) bukkannak elő, és akadályozzák a hajózást. A helybeliek azonnal paradicsomot és tököt ültetnek el rajtuk. Némelykor parasztokkal teli csónak mellett halad el az ember, s a csónak utasai – talán valami násznép – *darabukka* kísérete mellett énekelnek. Némelykor nagy durva *felukka* jön szembe, alaposan megrakva áruval, gerendákkal, lábasjószággal és utasokkal – ez a nyugati falvak, Qurna, Qurnet Murai és El-Khokha kompja (16).

VII. *Az aranylemezes naosz, mely eredetileg a királyi pár szobrocskáit tartalmazta*

A következő két oldalon:

VIII. *Részletek az aranylemezes naosz külső részéről*

a. *A királyné kenőcsöket és virágokat hoz a királynak*

b. *A királyné nyakláncot csatol fel a király nyakára*

IXa. *A király illatosított folyadékot önt a királyné kezére*

IXb. *A királyné segédkezik a királynak egy rituális vadászati jelenetnél*

16. *A nyugati parton lakó falusiak,
amint a bárkára várakoznak,
hogy átkeljenek a Níluson
Luxorba*

A nyugati parton szamarak várnak azokra az utazókra, akik nem hajlandók a helyi taxit igénybe venni, ám nem mindenki tudja felvenni a versenyt a falusiakkal, akik szőrén ülik meg az állatot. Itt ritkán láthatók útmenti piacok, amelyek oly gyakoriak a túlsó parton, kirakott élelmiszerekkel, ruhákkal és lyukacsos agyagedényekkel, melyek a vizet hidegen és frissen tartják. Itt nemigen találkoznak pálmaágakkal fedett kocsikkal, melyek tele vannak kuporgó, fekete fátylas asszonyokkal s tarka ruhás, madárként csicsergő lányokkal (17). A nyugati part nyugodt, tudatában van előkelő örökségének: úgy érezzük, a fáraók alattvalói között járunk, és azt a szent földet tapossuk, melyben őseiket temették el. Várászos, kincseket rejtő föld ez. A kikötő mellett rendőrőrs áll, és aki nem lakik a nyugati parton, annak napnyugtáig el kell távoznia innen. A folyótól töltés vezet a cukornád-, gyapot-, búza- és *berszfm*- (lóherefajta) földek között. Mint mindennütt a költői egyiptomi tájban, a vályogviskós falvak – melyek éppúgy lehetnek régiek, mint maiak – egy-egy pálma- és szikomorfából álló oázis szívében csoportosulnak, ahol szamarak, *gamuszok* (bivalyok) és tevék élnek. A folyóparti *sadufokat*, melyeket a paraszt még mindig használ a földek öntözésére, miután az áradás elvonult, hamarosan *szakijebk* váltják fel. Türelmes bivalyok hajtják ezeket a kerekeket, egy ostorral felszerelt kisfiú nógatja őket, miközben időnként orrhangan, rekedt énekkel kíséri a lassú nyikorgást.

Az első falu, ahová megérkezünk, élesen elüt a tájtól. Új és még lakatlan, csinos házakból épült, szaidi, azaz déli stílusban, amely gyakran emlékeztet az archaikus jellegű núbiai lakásokra. A Régészeti Felügyelőség 1948–49-ben kezdte

X. *Az aranylemezes trónus. Lehetséges, hogy a támla rituális jelenetet ábrázol, de emellett a királyi pár magánéletét idézi fel. A trónus többi részét viszont kifejezetten hivatalos vallásos motívumok díszítik*

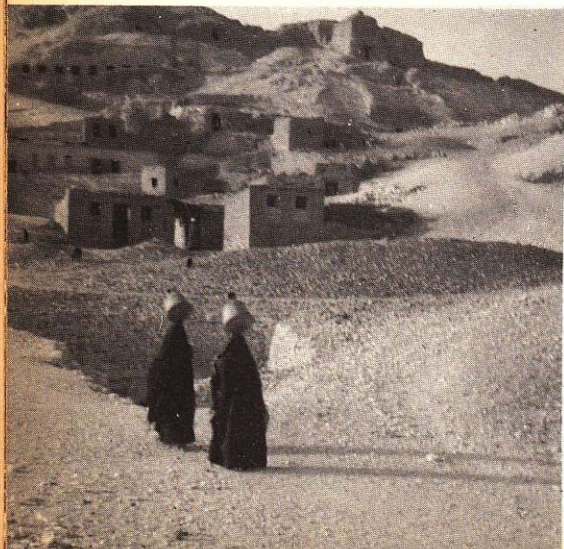

17. Szekéren utazó parasztlányok a thébai parton

építeni ezt a mintafalut, hogy ide telepítsék át Qurna lakóit. Így próbálták ezeket a megrögzött sírrablókat eltávolítani az előkelő thébai urak kápolnáinak és sírjainak közeléből. Különös világba lépünk be itt a nekropolisz szélén és benne magában, hiszen ezek a falusiak — ha így nevezhetjük őket — egyenesen a templomok és sírok közé települtek, hogy egy talpalatnyi se vesszen kárba a művelhető földből (18).

A zöld völgyön túl, III. Amenophisz halotti temploma után, melyből csak a híres Memnón-kolosszusok maradtak fenn — hatalmas, drámai erejű tanúi egy letűnt világnak —, a sivatag kezdődik. A termékeny humuszt minden átmenet nélkül száraz homok és kő váltja fel. Hirtelen eltűnik minden növényzet. Megszűnik a folyó viszonylagos hűvössége, és az ember úgy érzi, mintha egy kohó forró levegője csapna arcába. Ez az igazi bal part, a thébai holtak birodalma, a családi sírboltok és papok, múmiabalzsamozók, koporsókészítők, a sírásók és temetőőrök világa. Olyan vidék ez, ahol élet lüktetett a kincsek és az újbirodalmi királyok által emeltetett emlékművek, Deir el-Bahari, a Ramesszeum, Medinet Habu árnyékában.

Ezek a nevek a halott királyok szentélyeit idézik, akiknek a sírjai már nem a kápolnáik mellett helyezkednek el. A XVIII. dinasztia korában a királyi temető-

18. Qurna faluba visszatérő asszonyok, miután vizet merítettek a Nílusból

komplexum egész föld alatti része elvált a templomtól, és a lenyűgöző Deir el-Bahari-i sziklaszirt és annak kiugrásai mögött, a „Királyok Völgye” és „Királynék Völgye” néven ismert kiszáradt vádikban helyezkedett el. A thébai főurak uralkodóikkal versengve a sziklaszirt elülső oldalán építették meg örök nyugvóhelyeiket. A legszebb mészkőtömbökből épült óbirodalmi *masztabák* (pad alakú sírok) belső kápolnáinak falait frízek díszítették, melyek színes reliefeken a mindennapi életből vett jeleneteket ábrázoltak. Mikor Théba lett a birodalom fővárosa, és az uralkodók a thébai hegység piramis alakú csúcsát választották sírjaik díszéül, az udvaroncok és magas rangú tisztviselők engedélyt kaptak a királytól, hogy a domb lejtőin temetkezzenek. A legszebbek ezek közül a sírok közül az alsó szinten helyezkednek el, ahol a kő kitűnő minőségű. A domborműveket belül a kor legkiválóbb művészei készítették. Ilyenek láthatók III. Amenophisz korából Haemhet, Heruef és Ramosze híres sírkápolnáiban. Feljebb a kő rosszabb minőségű, nem mindig alkalmas faragásra. A kápolnák falait itt gyakran simára dolgozták ki, és közvetlenül erre a felületre festettek sávosan. A színek ma is frissek és elevenek. A thébai előkelők életének minden mozzanata megjelenik ezeken a falakon, mind a vallási, mind a világi jellegű események: főúri vendégek az udvari ünnepeken, ítélőszéki bírák, sőt még a király vezírje is, amint hivatalát gyakorolja. A festett kertekben fák és tarka virágok veszik körül a négyszögletes halastavat, melyben vízimadarak, lótuszvirágok és halak láthatók. A kertész *sadufj*-át látjuk, mely éppen olyan, mint ma a szomszédos vidéken. Itt kézművesek végzik az utolsó simításokat egy szobron vagy bútordarabon, munkások készítenek agyagtéglákat, és falat építenek. Amott egy pásztor — szép, mint valami ifjú isten — vezeti a nyáját hazafelé. Itt egy marokszedő lány pihen, ott az egyik munkás a társát kéri, hogy húzza ki a tüskét a lábából, vagy egy paraszt alszik a fa alatt, melyen vizesömlője függ, vagy egy borbély dolgozik éppen a szántóföldön (19). Minden egyes mesterség képviselve van a domborműveken vagy a festményeken. Aranyművesek végzik az utolsó simításokat a pompás ékszereken az értékes fémet olvasztó munkás mellett. Pazar lakomák gyűjtik egybe Théba előkelő polgárait, bájos lányok várják, zenészek és táncosnők szórakoztatják őket (20).

Ugyanezeknek a témáknak számtalan változatát láthatjuk a sírokban. De a legrégibb időktől kezdve ismétlődik kettő: a vadászat és a halászat, s a XVIII. dinasztiaival eléri az elegancia legmagasabb fokát. Középen hatalmas papiruszbozót, kétoldalt egyforma elrendezésben az elhunytat látjuk kis csónakján, felesége s némelykor gyermekei kíséretében. Az egyik képen bumerángot hajít vízimadarakra, a másikon átszúrja a két halat, melyeket kifogott a vízből. Ez a hagyományos kép igen fontos helyet foglal el mindegyik kápolnában, és sokáig azt hitték, hogy azt az időtöltést ábrázolta, melyre a halott legjobban vágyott a túlvilágon.

Tehát a halottak világa s különösen a thébai sírkápolnák adnak legátfogóbb képet a fáraók Egyiptomának életéről. A kápolna közelében végződő akna vezett a föld alatti sírkamrába, ahová a temetés után már nem léphetett be senki,

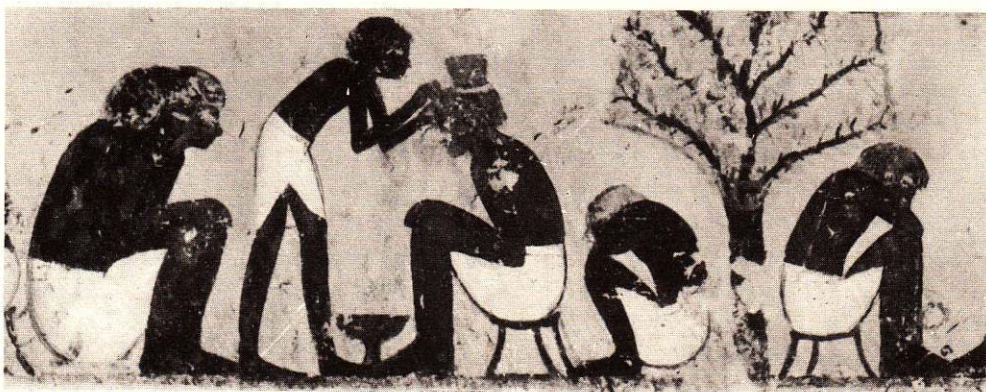

s itt, a lezárt sírkamrában aludta örök álmát a múmia, ingóságaitól körülvéve, a szarkofágokban.

Nem nehéz elképzelni, hogy milyen volt ez a vidék közel négyezer évvel ezelőtt, hiszen számos emléke maradt fenn — ha rongált állapotban is — a homok- vagy a *szebakbrétegek* (régi városokat fedő nitrogéntartalmú talajréteg) alatt. Induljunk el tehát Qurnából és Qurnet Muraiból, s kövessük a száraz vádít a Királyok Völgye és a Királynék Völgye között. Bal felől elhaladunk III. Ramszesz halotti temploma mellett, amely a régi kopt város, Dzseme romantikus romjai közül emelkedik ki. A Királynék Völgye felé vezető úton van egy barlang, körülvéve fogadalmi feliratokkal: a vidék istennőjének szentelték, „aki a csendet szereti”, a hegycsúcson lakó kígyóistennőnek. Valószínűleg kobrapárokat tiszteltek itt — legalábbis az Újbírodalom idején —, hiszen még ma is félénk tisztelettel tűrik meg egyes csúszómászók jelenlétét Qurnet Murai némelyik házában.

Az ösvény tovább vezet Deir el-Medine vádija felé, ahol a kairói Institut Français d'Archéologie Orientale negyven évi munkával letisztította a *szebakhot* egy hatalmas, fallal körülvett faluról, amely az Újbírodalom idején néhány nemzedéken át a nekropolisz munkásainak lakóhelyéül szolgált. A település központját a főutca és a tér alkotta, ahol a víztárolók álltak. Mindkét kapunál egy-egy rendőrállomás védte a falu lakóit, de egyúttal valószínűleg rajtuk is tartotta a szemét. A közelben volt a *gebel*, a sivatagi hegy, farkasok, hiénák és rablók tanyája.

Egyenként kerültek elő a romba dőlt házak. Az ajtókereteken és a tetőgerendákat tartó oszlopok talapzatain a tulajdonosok neve olvasható. Megállapíthatták az összefüggéseket a közelben talált papiruszok, a szomszédos nekropolisz sírjai (21) és az újonnan kiásott házak között. A vályogtéglákból készült falakban, a házakban, a házakat borító törmelék között és az északi templom kútjának fenekén levő rejtkehelyen talált sok töredék, de főleg az *osztrakonok* értékes felvilágosításokkal szolgáltak a falu mindennapi életéről. (Az *osztrakon* mészko

19. A mezőn dolgozó borbély. Jelenet Woszerbet thébai kápolnájában

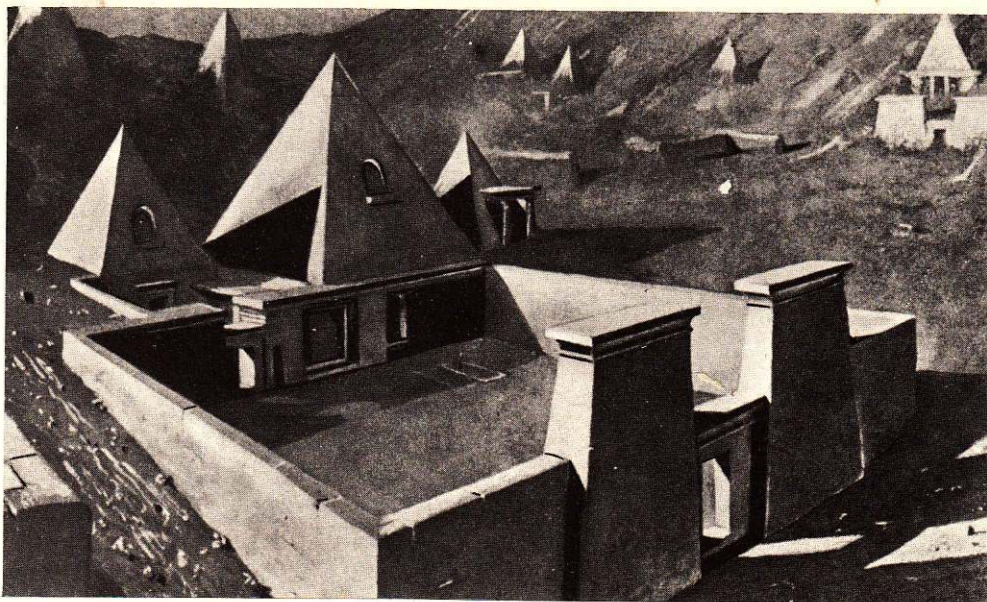
20. Ének és tánc: jelenet egy thébai strkápolna faláról (British Museum)

vagy kerámia töredék, melyre az egyiptomiak hieratikus jelekkel írtak, hogy így takarékoskodjanak az állami monopóliumot képező drága papirusszal. A hieratikus írás a hieroglifnak kurzív, egyszerűsített formája.) Megtudjuk, hogyan szervezték meg a munkát, és melyik úton jutottak el a munkáscsoportok a thébai csúcs alatt levő völgyzsorosba. Két csoportba osztották őket, egyiket a falu utcájának jobb oldalán, a másikat a bal oldalán lakók alkották. Tábort vertek a Királyok Völgyébe vezető út két oldalán, s ez volt a lakhelyük a következő tíznapos munkahét során. A tíz nap elteltével rendszerint visszatértek falujukba, Szet Maatba, vagyis az Igazság Helyére (22).

Nem voltak hadifoglyok vagy kegyetlen kényszymunkára ítélt rabszolgák – ahogyan ezt már sokszor állították –, akiket kivégeztek, miután a királysír elkészült. A papiruszokon olvasható utalások és az osztrakonok ezrei meggyőzően bizonyítják, hogy nem így állt a dolog. Milyen mentségeket talált például némelyik lusta munkás távolléte igazolására: az egyiknek el kellett vinnie az állatorvoshoz beteg szamarát, a másik harmadszor temette el ugyanazt a nagynénjét. Ez a mesterember előléptetéséért folyamodik, amaz meg új szerszámokat kér. Azt is feljegyezték, hogy egyik napon kevesebb munkát végeztek, mert a csoport kovakő érrel találkozott – ez valóban akadályozhatta őket. Amott az egyik munkavezető elszámolása nyújt felvilágosítást a lámpabelek számáról, melyeket csoportjának adtak a föld alatti munkánál használt olajmécsesek számára.

Az osztrakonok megőrkítették a falu egész életét, az iskolás gyerekek házi feladatait a tanító piros tintás javításaival, művészek vázlateit és népmesék illusztrációit... Itt egy vázlat valamelyik sírban felrajzolendő királyprofilhoz,

21. A Deir el-Medine-i munkások régi temetőjének rekonstrukciója

amott hiénavadászat félelmetes külsejű kutyákkal vagy – ahogyan Aiszóposz és La Fontaine megírta – a fuvolázó farkas és a gödölye. Egy aggódó anya azt panaszolja a szomszédasszonyának, hogy rakoncátlan fia a fal mögül kövekkel dobálja az iskolás lányokat. Az osztrakonok alapján lépcsőről lépésre követhetjük az istenszobor útját, melynek az volt a feladata, hogy kinyilatkoztatásával rendezzen egy vitát. Láthatjuk, milyen úton haladt a városkaputól egészen addig a helyig, ahol megállapította, ki a bűnös. Mindent megőrzött a falat borító törmelék, még a különböző feliratú papiruszdarabkákat tartalmazó kis csomagokat is, melyeket sorshúzásra használtak.

A thébai nekropolisz naplójából azt is megtudjuk, hogy miből állt a napi ellátmány. Ezt bizonyos időközönként a Medinet Habu-i templom közeléből hozták el. Egy alkalommal így panaszkodtak a munkások: „Legyengültünk, éhesek vagyunk, mert nem adták meg nekünk az adagot, melyet a fáraó rendelt” – és sztrájkba léptek.

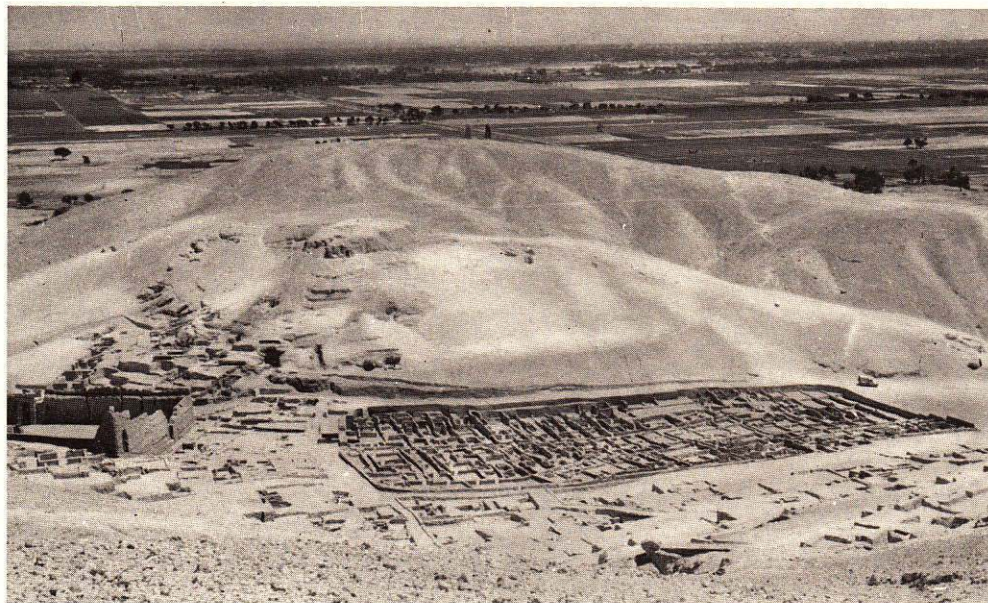
Némelykor vádaskodás zavarja a légkört: Hai munkavezetőről például azt állították, hogy sértően beszélt a fáraóról. Azonnal összeült a nekropolisz saját bírósága, és a vizsgálatról szóló beszámoló jól mutatja, hogy milyen kiváltságokkal rendelkeztek a kézművesek. Hai felett a *kenbet* mondta ki az ítéletet. Ez a testület négy „bal” és négy „jobb” Deir el-Medine-i emberből állt egy munkavezető elnöklete alatt. A vádlottnak minden lehetőséget megadtak a védekezésre.

Az osztrakonok néha kiegészítik a papirusztöredékről már esetleg ismert adatokat, s így a rejtvény megoldódik. A figyelmes egyiptológus például észreveszi,

hogy az oszlopon, melyet az egyik munkás tisztogat, a Paneb szó, a ház tulajdonosának neve áll. Tudja, hogy Paneb munkavezető volt Szet Maatban, amelynek szívében Deir el-Medine feküdt, és azonnal eszébe jut Paneb sírja a domboldalon, melynek nyugati lejtője a munkások faluja felett terül el. A régészek azt gyanították, hogy Paneb volt a felelős Neferhotepnek, a munkások előjárójának meggyilkolásáért. Vajon a háza bizonyítékot szolgáltat-e gaztettére? Mert például Pawah pincéjéből előkerült egy aranyréteggel borított fadarab, kétségtelen tehát, hogy rabolt III. Ramszesz sírjából, bár az i. e. XII. században a törvény nem tudta bűnét felderíteni. Paneb nagyon óvatos volt, és nem hagyott újabb bizonyítékot bűnösségére, kortársai azonban gondosan figyelték, és ha összehasonlítjuk a 124. sz. Salt-papirusz és a 25 521. sz. kairói osztrakon adatait, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Paneb rossz híre nem volt alaptalan.

Paneb II. Sziptah idejében élt, II. Széthosz és III. Ramszesz uralkodása között, a XX. dinasztia elején. Helyettes munkavezető volt a nekropoliszban, visszaélt hivatalos tisztségével, és kézműveseit fizetség nélkül, a maga részére dolgoztatta. Az állami javakat és az állami munkát saját maga számára használta fel. Az egyik munkást arra kényszerítette, hogy kifesse koporsóját, a másiktól azt követelte, hogy vakolja be sírjának a belső falait. Ezek a megbízatások nem tartoztak a fáraó kézműveseinek előírt kötelességei közé. Nebnefer, Uadzmesz fia kénytelen volt Paneb ökrét egy egész hónapon át állami költségen etetni, a nekropolisz egy másik munkásának, Raubennek pedig gyékényeket kellett fonnia Paneb háza számára. Botrányos dolog volt, hogy Paneb nyilvánvalóan nem tett különbséget a maga és az állam érdekei között. Közvetlen feljebbvalója, Neferhotep, a

22. A thébai nekropolisz munkásainak faluja Deir el-Medinenél

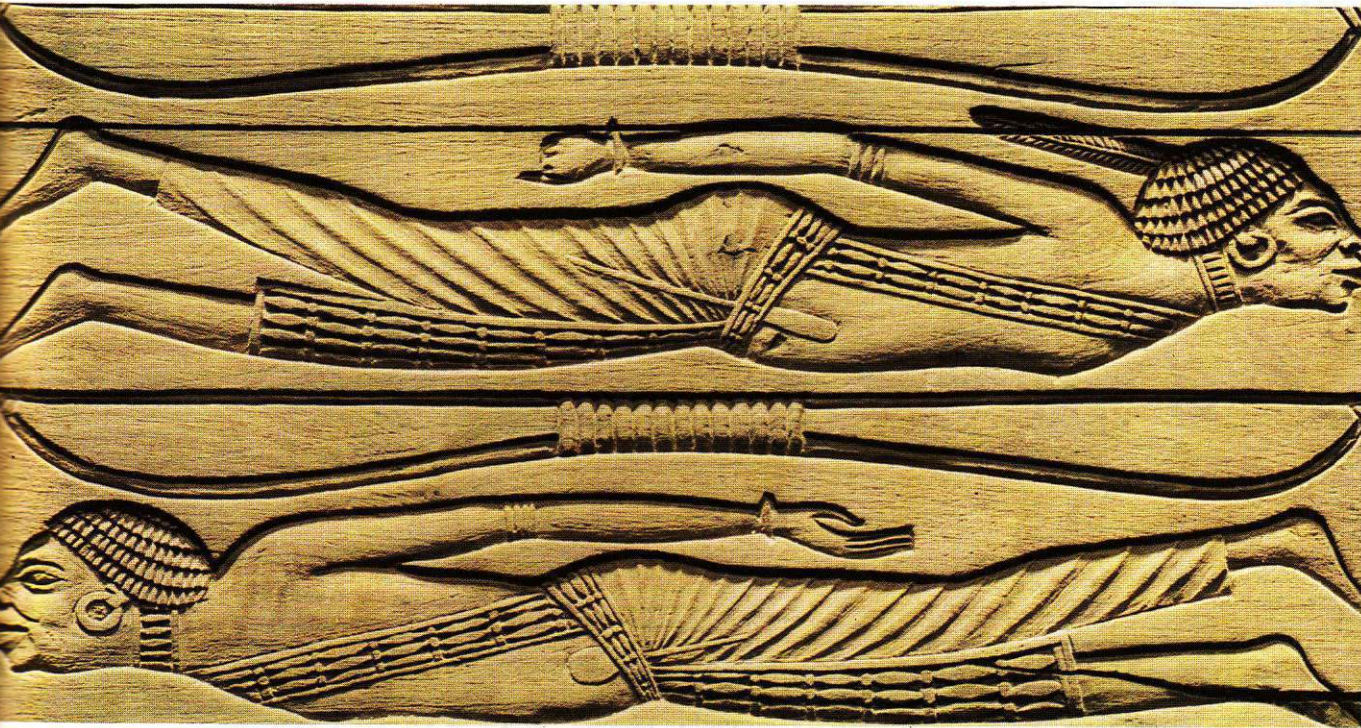
munkások főnöke feljelentette, és hivatalosan bepanaszolta a vezírnél. Paneb azonban nemcsak gazember volt, hanem kétségtelenül gyilkos is. A becsületes embernek némelykor van elegendő bátorsága ahhoz, hogy napfényre hozza a kellemetlen igazságokat, még akkor is, ha nem lehet biztos a hatalmasok oltalmában: Neferhotep — úgy látszik — hirtelen meghalt. Az mindenestre biztos, hogy Paneb került a helyébe munkavezetőként. Gátlástalan ember lévén, úgy látszik, nem félt az isteni büntetéstől, mint némelyik jámbor bűnös, pl. Neferabu, a nekropolisz munkása, aki bűneiért vaksággal lakolt, de annyira gyötörte a lelki-furdalás, hogy nyilvánosan bevallotta: megkárosította szomszédját, s lám, a hegycsúcs kegyes istennője, Mereszger azonnal visszaadta látását! Nem Paneb volt az egyetlen thébai a XX. dinasztia korában, akit erkölcsi megfontolások nem befolyásoltak. Számos papiruszból tudjuk ezt. A leghíresebbek az Abbott-papiruszok (British Museum), az Amherst- (New York) és a II. Leopold-papirusz (Brüsszel). A két utóbbi kiegészíti egymást. Négy lap alsó része alkotja az 1874 óta ismert Amherst-papiruszt. A felső részt Jean Capart belga egyiptológus találta meg egy szobor fa talapzatában. Az okmányokat így egyesítve 1939-ben adták ki. A British Museumban, Liverpoolban és Torinóban levő papiruszok még kiegészítik az előbb említettek érdekes felvilágosításait, és valószínűtlenné teszik azt, hogy királysírt valaha még érintetlen állapotban találunk majd.

A királyi nekropolisz szikláin levő graffitók azt mutatják, hogy a felügyelők rendszeresen ellenőrizték a sírok állapotát, de azt nem gyanították, hogy az arany és az értékes olajak miatt a rablóbandák módszeresen fosztogatják a sírokat. Persze előre tudhatták volna, hiszen a királyi kincseket mindenki ismerte készítésük idejétől fogva. Ezenfelül még a jobb partról a bal partra menő temetési körmenetben is mutatták e kincseket, és sok nézőben nem a halott iránti tisztelet és a természetfelettitől való félelem, hanem inkább kapzsiság és kincsvágy ébredt fel. IX. Ramszesz uralkodása alatt egy napon kiderült, hogy a királysírokat fosztogatják, és a vizsgálat feldúlta a magasrangú tisztviselők nyugalma. Ez persze a *kenbet*-nél magasabb igazságszolgáltatási szerv hatáskörébe tartozó eset volt, bár a vádlottak nagy része nyilvánvalóan az alacsonyabb néprétegekhez tartozott. A vizsgálatot valószínűleg a jobb part egyik templomában tartották, Maat istennőnek, a jog és az igazság védőjének csarnokában. A vezírből, Amon főpapjából és magas rangú személyekből álló felső bíróság mondta ki az ítéletet. A nekropolisz naplójából azt is megtudjuk, hogy a vádlottakat a thébai Mut-templom börtönébe zárták, s „kezük és lábuk megbotozásával” vallatták őket. Súlyos ügy volt ez! Kemény és erőszakos idők jártak, és az ország politikai

XI. Részletek a király szertartási lábszámolyáról

- a. Az északi ellenségek: egy szíriai és egy líbiai
- b. A déli ellenségek: egy núbiai és egy szudáni
- c. Egyiptom legyőzött ellenségei a fáraó igája alatt
(„a Két Ország egyesítése” jelenet egyik változata)

hanyatlását még inkább fokozták az egymás után következő rossz aratások és a nyomukban elharapódzó éhínség. Kevés volt az arany, és sokan nem törődtek azzal, hogy honnét szerzik meg. Mikor aztán Paszer, Théba polgármestere felfedezte, hogy betörték a királyok és előkelők sírjaiba, kirobbant a botrány. Buzgalmát valószínűleg az a vágy is fűtötte, hogy bebizonyítsa Pawernak, Théba nyugati oldala polgármesterének bűnrészességét vagy alkalmatlanságát. Azonnal értesítette Haemweszet vezírt, mire nyomozás, letartóztatások és kihallgatások következtek, s a tett színhelyén újra le is játszották a bűntetteket. A fosztogatók több előkelő sírt megszenstelenítettek, a többi között Íszisz királynéét, III. Ramszesz „nagy királyi feleségét”, és Szehemré-Sedtau-Szobekemszaf királynak és feleségének, Nubhasznak sírját. Mi mást tehetett Paszer, mint hogy feljelentette a bűnösöket, pedig tudta, hogy hatalmas pártfogók állnak mögöttük. A vezír élt is az előnnyel, melyet Paszer tapintatlanságával nyújtott, ugyanis Pauer kettős játékanak, a rendőrség cinizmusának és megvesztegethetőségének láttán Paszer nem tudta magába fojtani jogos felháborodását. Vigyázatlan kijelentéseit besúgták a vezírnek, aki nyomban megszüntette a nyomozást, felmentette és szabadon engedte a vádlottakat, Paszert viszont „vétkesnek találták”. S hogy a hivatali bürokráciának is eleget tegyenek, szerkesztettek egy jelentést, és elhelyezték a vezír hivatalos levéltárában. Valószínű, hogy Szobekemszaf sírrablói közül néhányat kivégeztek, mások azonban megmenekültek, hála Pauer, sőt maga Haemweszet pártfogásának, aki valószínűleg részesült a zsákmányból.

Ez az elnéző magatartás, sőt bűnrészesség még inkább felbátorította a rablókat, és most már a Királyok Völgyének nagy sírjaira vetettek szemet. Az igazságszolgáltatás újból leleplezte a bűnösöket, s a vizsgálatot ezúttal már lelkiismeretesebben folytatták le. Tii királyné, I. Széthosz felesége és II. Ramszesz anyja sírjának megszenstelenítői például megfelelően bűnhődtek. A két királynak a sírjába is betörték, és a XXI. dinasztia koráig a nyugati Théba mesés nekropoliszai gyakran szenvedtek a tolvajok behatolásaitól. Néha még a papság is belekeveredett az ügybe, a British Museum egyik papirusza szerint például a Ramesszeumot, II. Ramszesz halotti templomát saját papjai fosztották ki. Az a tény, hogy maga a papság rabolta ki az őrizetére bízott szentélyt, jól mutatja, milyen nyomorba és zűrzavarba taszították az országot a szüntelen líbiai betörések.

A XXI. dinasztia királyai végül felismerték, hogy képtelenek megőrizni őseik sírját, és a királyi múmiákat közös rejtékhelyekre vitték. A legfontosabb valószínűleg a Deir el-Bahari-i völgykatlantól északnyugatra volt, ahol egy kb. 8 m hosszú, sziklába vágott föld alatti szoba harminc durva szarkofágot rejtett, köztük a legnagyobb fáraóké: I. Amenophiszét, II. Tuthmósziszét, III. Tuthmósziszét, I. Ramszeszét, I. Széthoszét, II. Ramszeszét és III. Ramszeszét. Szeqenenré,

XII. *A fáraó papi trónusa. A lábak között levő áttört díszítések maradványai „a Két Ország egyesítésére” utalnak*

23. *Siratónők Woszerhet strájában* (Théba a Nílus nyugati partján)

a Nílus-völgy felszabadítója is itt nyugodott az ókor nagyuraival együtt, arcát hükszós nyíl fúrta át. Ez a szárnalmas „kripta”, melyet az utolsó thébai királyok és hű őrnoik a nekropolisz-felügyelőik (pl. Butehamon) rögtönözve készítettek, újra visszavezet minket a thébai nekropolisz mai lakóihoz.

Területük a domboldali lakásoktól a körben futó vádi alsó részéig terjed (22). Gyermekkoruktól kezdve a *gebel*ben tanyáztak, legmegközelíthetlenebb szögleteit is jól ismerték, és itt készítettek maguknak rejtekhelyeket, ahonnan — mint valami perselyből — rendszeresen vették ki az elásott tárgyakat. 1874-ben Maspero felfigyelt rá, hogy a régiségpiacon olyan szobrocskák jelennek meg, melyek a XXI. dinasztia királyainak nevét viselik magukon. Feltűnt egy fatábla is — tintával írt felirattal —, ezt egy gyűjtő vásárolta meg (Rogers-tábla, jelenleg a Louvre-ban), valamint egy papirusz, mely Nedzsemet királynée volt stb. Ellenőröket küldött ki, hogy járjanak utána a dolognak, s ezek valóságos detektív-munkát végeztek, de eltartott egy ideig, míg sikerült összegyűjteniük a bizonyítékokat. Végül 1881-ben Maspero megtudta, hogy a tolvajlások szervezői a qurnai Abdelrasszul fivérek és Musztafa Agha Ayat, Anglia, Belgium és Oroszország luxori konzuli megbízottja. Daud pasa qenehi *mudír* (kormányzó) engedélyével Maspero Ahmed Abdelrasszult őrizetbe vétette és kihallgatta, de eredménytelenül. Qurna polgármestere és a város vezetői eskü alatt vallották, hogy Ahmed az ország legbecsületesebb és legönzetlenebb embere, sohasem „ásott”, sőt nem is fog, lehetetlen, hogy bármilyen régiséget eltulajdonított volna, nem-hogy egy királysírt feltört. A sors iróniája, hogy három évezreddel később megismétlődött az az eset, amikor a thébai felső bíróság tisztázta Pawert és tolvaj társait! Abdelrasszult szabadon engedték ugyan, de felügyelet alatt tartották.

24. Az első királyi rejtékbeli felfedezése a thébai nyugati parton;
előkészületek a múmiák elszállítására

Hamarosan feljelentések érkeztek a hatóságokhoz, veszekedés tört ki a két Abdelrasszul fivér között. Ahmed, aki börtönben volt — mivel tudta, hogy most már nem számíthat Agha Ayat támogatására — kárpótlást követelt bűntársaitól. Már nem elégedett meg azzal az egy ötöddel, amit 1871, a kincs megtalálása óta kapott, hanem a haszon felét követelte magának. Mohammed, az idősebb Abdelrasszul fivér 1881. június 25-én jelentést tett a qenehi *mudir*nak, Daud pasának, és július 6-án Deir el-Bahariban a Régészeti Felügyelőség tisztviselőit elvezette Egyiptom legnagyobb fáraóinak utolsó thébai nyughelyére. A kincs persze már régés-rég eltűnt, a gondosan megmunkált aranykoporsókat elrabolták és beolvasztották az ókori rablók. A múmiák, melyeket a XXI. dinasztia papjai újra bepólyáztak, sima fakoporsókban feküdtek közemberek múmiái mellett, és csak egyik-másikon volt olvasható a fáraó neve.

Tehát egy kincskereső fellah adta vissza Egyiptomnak több mint harminc nagy őst. Most azonban már egy napig sem lehetett ott hagyni őket bizonytalan rejtékhelyükön, mert Qurnában az a hír járta, hogy a sír tele van aranyhalmokkal, és félő volt, hogy a falusiak megtámadják a régészek kis csoportját. Negyven-nyolc órai szakadatlan munkával el is szállították a hegyoldalból a szarkofágokat és a sír berendezésének maradványait (24). Mindent a hátukon cipeltek az emberek a folyóhoz! Egy-egy nehéz szarkofághoz némelykor tizenhat emberre volt szükség, és az út nyolc óra hosszat tartott. Július 11-én este minden megérkezett Luxorba, és három nappal később, július 14-én, miután nagy nehezen sikerült elkerülni egy Karnak közelében fekvő falu lakóinak támadását, a Mensieh gőzhajó elindult királyi szállítmányával Kairó felé. Útját a Níluson ki tudja, miféle titokzatos hírszolgálat jelezte: a férfiak és asszonyok abbahagyták a munkát a mezőn, felsorakoztak a parton, átható hangon kiáltoztak, gyászzénekeket jajgattak, és hamut szórtak a fejükre, mint annak idején a fáraó siratói (23). Így érték el a nagy királyok gyászskórustól kísérve Kairót 1881 nyarán.

Mikor Victor Loret 1898-ban felfedezte II. Amenophisz sírját a Királyok Völgyében, ő is megtalált egy királyi rejtékhelyet, ahol a XXI. dinasztia papjai tizenhárom múmiát helyeztek el, többek között II. Amenophiszét, II. Széthoszét és Sziptahét. Ennek a leletnek azonban nem volt a rablókhoz semmi köze: Loret sokáig kereste a negyvenből hiányzó sírokat a királyi nekropoliszban, melyet Sztrabón görög földrajztudós thébai kirándulása alkalmával még meglátogatott.

Mindaz, amit a régi tolvajok meghagytak, valóságos égi mannat jelentett a későbbi qurnai lakosok számára. Ha jó fogást csináltak, a thébai régiségpiac bővelkedett az értékes tárgyakban, melyeken gyakran fontos adatokat tartalmazó feliratok voltak. A régi sírkápolnákat használták gyülekezőhelyül, és veszély idején, ha például a rendőrség a nyomukban volt, a sírkamrák aknáin keresztül bemenekültek az egymással összefüggő sírok szövevényébe. Ebben az egész domboldalt behálózó föld alatti útvesztőben ugyanis szabadon közlekedhet az ember, anélkül, hogy fel kellene jönnie a felszínre (25).

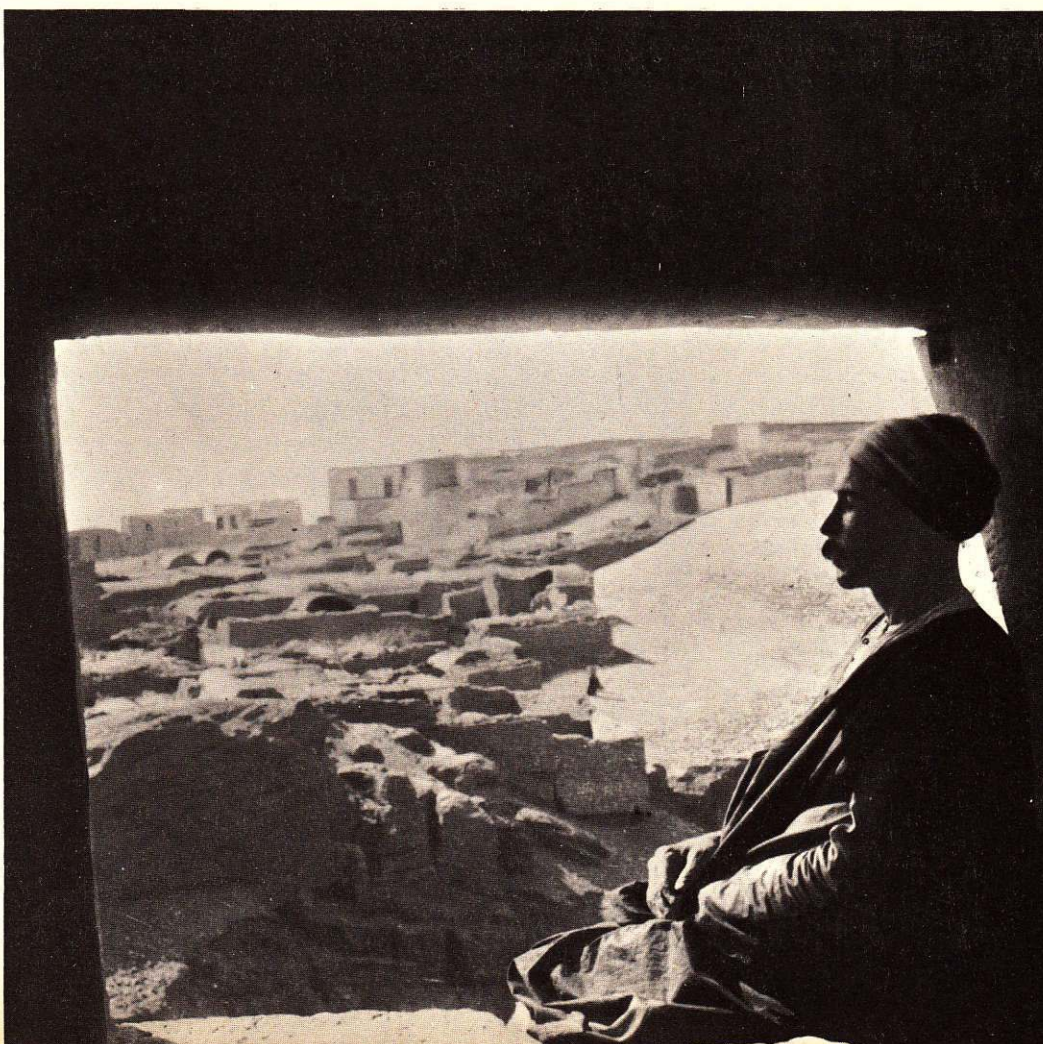
Valamikor 1916 szeptemberében elterjedt a híre, hogy egy qurnai öregember, Mohammed Hamad hirtelen meggazdagodott. Elhatározta, hogy második feleséget is szerez, egy nagyon fiatal lányt. Baráti köre kibővült, és gyakran beszélgettek aranypénzekről. A rendőrséget riasztották, hogy kincset talált. Egy napon hajnalban megérkezett a rendőrség és a *mamur* (prefektus) lóháton. Mohammedet és fiatal asszonykáját a falubeliek izgatott zajongása ébresztette fel. Mindenáron el kellett szállítani a faluból az aranyat, mégpedig úgy, hogy senki ne vegye észre! A szép leány megtöltött egy kosarat aranypénzekkel, letakarta liszttel, fejére tette, és lesétált a dombról. Vidáman tréfálkozott az örökkel, akikkel útközben találkozott. A domb alján azonban a kanyarban az utolsó ór játékosan ráütött gumibotjával a kosarára. A kosár leesett a földre, és ömlött az arany szertesztét. Micsoda kavarodás támadt a rendőrség és a qurnabeliek között. Mohammedet és cimboráit Luxorba vitték, de csak a gazda került börtönbe.

Lassacsckán kiderült aztán a történet minden részlete. 1916 júliusában néhány qurnai lakos a Majmok Temetőjében járt a déli völgyben, amikor hirtelen felhőszakadás érte utol őket. A zivatar elvonulása után észrevették, hogy a sziklafal oldalából tovább csurog ki a víz, s ez arra mutatott, hogy a sziklában hasadéknak kell lennie. A fürgébbek kötelet kötöttek magukra, és leereszkedtek a hegyoldalról. Ekkor egy különben megközelíthetetlen és állításuk szerint érintetlen sírban találták magukat. A sír tartalmát rögtön eladták orgazdáknak, akik apránként külföldön helyezték el a tárgyakat: nem kisebb dolgot, mint három szíriai hercegnő sírkincsét, akik valamennyien a nagy III. Tuthmószisz másodrangú feleségei – és nem ágyasai! – voltak.

Néhány évvel később Winlock ásatott ebben a körzetben, és Mohammed Hamadot munkásként alkalmazta, aki aztán megmutatta neki a rejtékhelyet. Így az amerikai egyiptológusnak alkalma nyílt, hogy a helyszínen tanulmányozza a kincs maradványait, amelyből sok darabot a Metropolitan Museum szerzett meg. Valóban rendkívüli ékszereket rejtett a sír mélye. Csodálatos darab a két gazellafejjel ékesített hajpánt, valamint az arany fejdísz kék és vörös üvegpaszta berakással. Ez az egyik hercegnő hatalmas (parókat díszítő) fejéke volt. Vajon

25. *Qurna falu egyik lakója és a thébai előkelők nekropoliszára épült falu*

megtudhatjuk-e valaha is, mi volt az oka e hármas temetkezésnek? Talán egyszerre halt meg a három hercegnő valamilyen járvány következtében? Vagy pedig belekeveredtek a háremben oly gyakran szőtt, nevezetes összeesküvések egyikébe? Mindenesetre az ókorban a sírt nem rabolták ki. A temetőfelügyelők erre járva mindig feljegyezték a sziklára látogatásuk időpontját. „A 22. évben Ahet évszak első hónapjának 20. napján [Pinodzsem király uralkodása alatt, azaz i. e. 1047-ben] Butehi királyi írnok jött.” A vádi másik oldalán a sziklafelirat azt mondja: „Az Igazság Helyének a Horizonton [a temetőnek] írnoka, Butehamon” is jött apjának, „az Örökkévalóság Háza királyi írnokának”, Tuthmószisznak, és fiának, Anhefamonnak kíséretében. Talán éppen ezek az emberek segítettek királyuknak abban, hogy a fáraók múmiáit utolsó rejtékhelyükre temessék. Ekkor még semmi gyanús dolgot sem észleltek, és nem tartották szükségesnek, hogy a három hercegnő testét a közös sírba szállítsák.

Így idézhetjük fel a királyokat és a rablókat. Némelykor jól őrizték a nekropoliszt, máskor viszont a munkások és a lakosság a régi királyokat és kincseiket jog szerinti örökségüknek tekintették. Sokszor megpróbálták elűzni a fellahokat qurnai odúikból. 1763-ban igyekeztek kifüstölni őket, de semmi sem vezetett eredményre. A qurnaiak Napóleonnak tudósokból álló bizottságát is közáporral fogadták. Még harminc évvel ezelőtt is a falu képezte a Deir el-Medine mögötti *gebel*-ben tanyázó banditák utolsó előtti rejtékhelyét.

Ilyen környezetben, ilyen légkörben éltek és dolgoztak a thébai nyugati parton táborozó egyiptológusok. Howard Carter a Királyok Völgyében az elveszett sír után kutatva újra felelevenítette a rablókról és a rendőrségi nyomozásokról szóló örök történeteket.

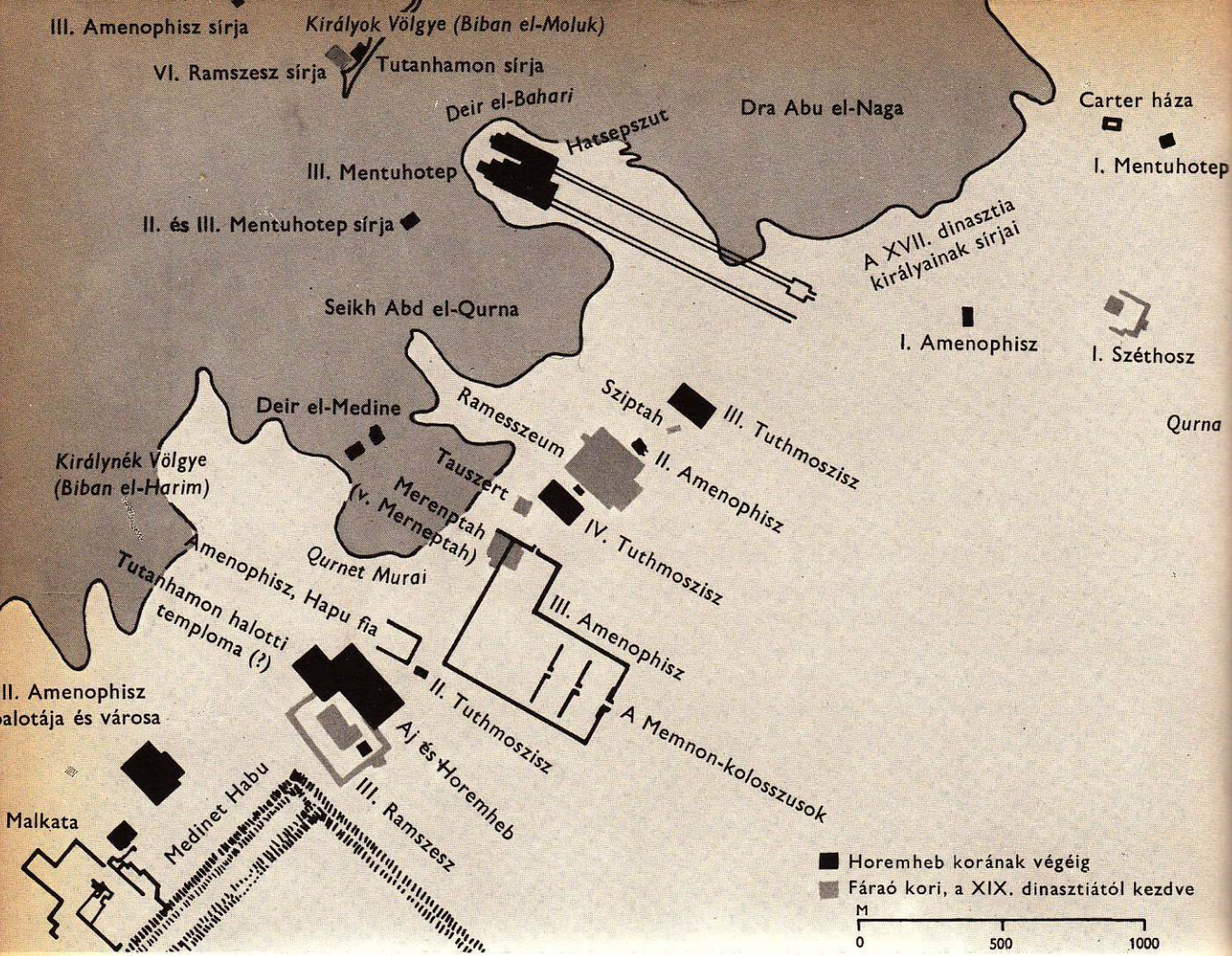
A felfedezés előjátéka

1906 telén Theodore Davis, aki a Királyok Völgyében (26) ásatásokat folytatott, Carter jövendő munkahelyéhez közel egy rejtkehelyen kék mázzal bevont kancsót talált Tutanhamon névével. A következő évben – szintén a Királyok Völgyében, Horemheb sírjától északra – egy több mint hét méter mélységben levő föld alatti helyiségbe hatolt be. A lezúduló víz ezt a helyiséget sárral töltötte meg, s a régészek innen a kiszáradt sárból emeltek ki egy törött, domborműves aranylemezeket tartalmazó faládkát. Ezeken többek között Tutanhamonnak, továbbá feleségének, Anheszenamonnak, és „az isteni atyának”, Ajnak a körvonalait lehetett felismerni. Néhány nappal később számos edényt találtak egy kút aknájában, mintegy száz méternyire a sírtól délre. Volt közöttük egy nagyon kecses, hosszú nyakú borospalack, jelenleg a Metropolitan Museumé. Némelyik edény még le volt zárva a nekropolisz pecsétjét viselő dugóval, melyen Anubisz, a kutya kilenc foglyot őriz, s látható volt még Tutanhamonnak mint számos isten – többek között Ptah és Hnum – „kedveltjének” neve is. Az egyik tartály a Tutanhamon 6. évét feltüntető vászondarabba volt burkolva. Egy halom vászon mellett, melyeket valószínűleg balzsamozáshoz és a múmia göngyöléséhez használtak, kis zacskók heverték, tartalmuk azonban porrá vált. A vászondarabok között feltűnt három félkör alakú zsebkendő vagy parókakendőféle és ötven, mumifikálásnál használatos pólyadarab, melyeket nem egy darab anyagból vágtak szét, hanem külön erre a célra szőtték őket. Ezt bizonyítja, hogy minden egyes darabot szegély díszít.

Davis és munkatársai biztosra vették, hogy mindazt megtalálták, ami megmaradt Tutanhamon sírjából. Ezt is kifosztották, mint annyi más sírt, például Horemhebét, amelyet Davis a következő évben, 1908-ban talált meg. Nemsokára fel is hagyott a kutatással, melynek során 1903 és 1909 között a Királyok Völgyében hét feliratos és kilenc felirat nélküli sírt tárt fel. Könyvének előszava, melyben utolsó ásatásairól számol be, ezzel a mondattal végződik: „Félek, hogy a Királyok Völgye most már kimerült.”

Masperónak kétségei támadtak, mert úgy vélte, hogy Tutanhamon sírjának eredetileg a Királyok Völgye nyugati ágában kellett lennie, nem messze

26. A halotti templomok és a nekropoliszok területe Thébától nyugatra

III. Amenophisz sírjától. Szerinte az amerikai régész csak azokat a tárgyakat találta meg, amelyeket Horemhebnak az elődei emléke ellen intézett első támadásai után a hű emberek összegyűjtöttek, és eltemettek a rejtékhelyre. A Davis által megtalált tárgyakat Tutanhamon temetési szertartásainál és a sírban vagy annak közelében felszolgált halotti tor alkalmával használták. Mindent elrejtettek, ami kapcsolatban volt a holttesttel, vagy amit a tor alkalmával használtak.

Davis még három nagy, nyakba való füzért is talált, melyek olajfalevelek közé fűzött búzavirágokból, kék lótuszokból és közéjük iktatott, kék mázzal ellátott gyöngyökből álltak. Ezeket a halotti tor részvevői viselték.

Theodore Davis vizsgálatai megerősítették, hogy a Királyok Völgyének környéke a XVIII. dinasztia végére keltezhető rejtékhelyeket vagy sírokat tartalmazott, azoknak a sírjait, akik részt vettek a Tell el-Amarna-i vallási forradalomban. 1907-ben ugyanezen a területen rábukkant egy canopustöredékre is Teje király-

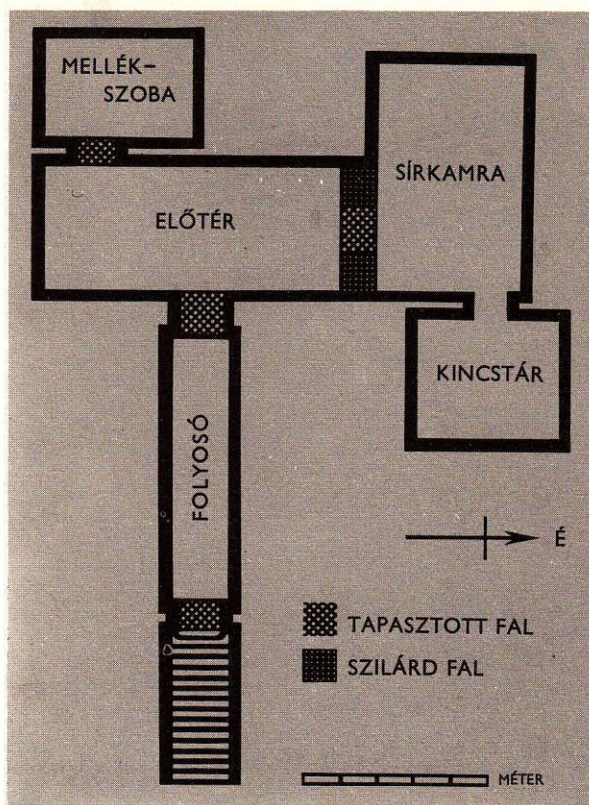
27. Bejárat VI. Ramszesz sírkamrájába a Királyok Völgyében

nének — IV. Amenophisz anyjának és III. Amenophisz feleségének — nevével. Más canopusokat is talált és egy szarkofágot, amelyről azt hitte, hogy az eretnek király, IV. Amenophisz-Ehnaton múmiáját tartalmazza. Mindez rendszertelenül hevert egy inkább rejtekhelynek, mint sírnak nevezhető üregben (55. sír).

1922. november 4.: a sír bejáratánál

Míndek a nyomok arra ösztönözték Cartert, hogy átkutassa a IX. Ramszesz és VI. Ramszesz sírja közötti területet. Mikor 1922. november 4-én reggel megérkezett a helyszínre, egészen más légkör fogadta, mint az előző napokban. Sokatmondó csendben vártak rá, és ebből megértette, hogy munkásai célhoz értek. VI. Ramszesz sírja alatt (27) egy sziklába vágott lépcsőfokot tisztítottak

28. A sír alaprajza és a szobák azonosítása a felfedezés idején

meg, melyet eddig teljesen beborított a törmelék. Ezután még tizenöt lépcsőfokot tártak fel, melyek egy 1,60 m széles, 4 m hosszú lépcsősort alkottak, s egy ajtóhoz vezettek. Az ajtó négyszögletes nyílás volt, nehéz fa szemöldökfával. A bevakolt felületű kövek teljesen elzárták (vastagsága 0,95 m, szélessége 1,70 m). A régészek a fal felületén pecsétnyomokat vettek észre. A fal felső részén a királyi nekropolisz pecsétje: kartusban Anubisz isten, a kutya és kilenc lehajló, hátrakötött kezű alak, Egyiptom kilenc fogoly ellensége. A fal alsó részén más pecsétek sorakoztak Tutanhamon koronázási nevével (Nebheperuré). Az is látszott, hogy a sírt fosztogatták, még hozzá kétszer is, de a nyomokat később újra betapasztották. Indokolt volt tehát a régész aggodalma. Mikor ugyanis a törmeléket eltakarította a lépcsőről, egy középtermetű ember nagyságának megfelelő beásott alagutat vett észre, amelyet később újra betemettek a környező anyagnál sötétebb színű kődarabokkal és törmelékkel.

1922. november 25-én az ajtót teljesen lebontották. A tizenhatodik lépcsőfok mögött egy 7,60 m hosszú, sziklába vágott folyosó következett, szintén törmelékkel megtöltve. Itt is fekete kőtörmelék jelezte a titkos behatolást. A folyosó egy második ajtóhoz, a sír előterének bejáratához vezetett (28), amely ugyanolyan volt, mint az első. Ezt is már kinyitották, majd újra lezárták és lepecsételték.

Mikor ezt a második ajtót november 29-én kinyitották, a rendkívüli tárgyaknak olyan tömege tárult eléjük, melyet addig el sem képzelhettek. Az ásatók először azt hitték, hogy a királyi sírkultusznak csaknem érintetlen raktárára bukkantak, de aztán látták, hogy szörnyű rendetlenség uralkodik a kamrában. Különös látványt nyújtott a helyiség, s a hatást még fokozta az, hogy teljes összevisszaságban heverték egymás mellett a mindennapi életben használt és a vallási rendeltetésű tárgyak: sírételek megőrzésére szolgáló dobozok (marhahúsdarabokkal, mumifikált kacsákkal stb.), virágcsokrok, aranyozott trónus színes üvegpaszta berakásokkal, fantasztikus állat formájú, hatalmas ágyak, szétszedett, aranylemezekkel borított kocsik, egy fiatal férfit ábrázoló, kar nélküli, királyi fejdísz viselő bábu és különös alakú alabástrom vázák.

Az előtér vagy déli szoba

Ez az első, csupasz, fehérre meszelt falú szoba 8 m hosszú, 3,60 m széles volt. Jellegzetesen raktárszerű külsejével ahhoz a rejtkehelyhez hasonlított, amelyben Theodore Davis megtalálta Teje királyné canopusát és a múmia formájú koporsót a holttesttel, melyről azt hitte, hogy Ehnatoné.

A sír előszobája az észak-déli irányú tengelyben helyezkedett el, merőlegesen a kelet felé nyíló folyosóra.

Itt nincs mód arra, hogy részletesen leírjunk mindent, ami a sírból előkerült. Ezt már többen megtették, elsősorban Carter, aki a fiatal király kincsével kapcsolatban végzett munkájának eredményét három kötetben adta közre. A kimerítő tájékoztatás ugyanannyi monográfiát kívánna meg, ahány tárgy előkerült. Mégis kíváncsi, hogy az olvasónak valami elképzelést nyújtsunk arról a légkörről, amelyben a XX. század embere először megpillantotta a majdnem teljes királyi temetkezési együttest, úgy, ahogyan a XVIII. dinasztia végén, a sötét korszakban, az i. e. XIV. században ott hagyták. A kincs legfontosabb darabjaihoz még visszatérünk, amikor majd Tutanhamon király életét és különösen a halálával kapcsolatos szertartásokat tanulmányozzuk.

Az előtér padozata tele volt szórva törmelékkel, töredékekkel, edénycserepekkel, a csokrokról és a szétdobált kosarokról származó növényi maradványokkal. A tolvajok, akik nyilvánvalóan kétszer törtek be a sírba, sok darabot elmozdítottak, feltörték a ládákat és kosarakat, és elvitték a vázákból a drága olajakat. Égetetlen agyagból készült, finom vászonba tekert dugók heverték szanaszét a földön. Majdnem minden megvolt azonban, és az egész egyedülálló látványt nyújtott. Carter naplója arról számol be, hogy csupán ez az első terem százhetvenegy különböző tárgyat és bútordarabot tartalmazott, s ezek közé kell számítani a ládákat is, melyekben ismét sok más tárgy volt. A folyosón a törmelékben talált maradványok alapján azt gondolták, hogy zavaros, összefüggéstelen leletről van szó, mert a cserepek, tartályok maradványai III. Amenophisz, Szemenhkaré, Tutanhamon és IV. Amenophisz-Ehnaton nevével, valamint

III. Tuthmószisz skarabeusa egy ideig arra engedtek következtetni, hogy a helyiséget raktárnak használták; ez a feltevés azonban megdőlt.

Az előtérben levő tárgyak közül a legtöbbön Tutanhamon neve állt, de látszott, hogy nem itt volt az eredeti helyük, a sírrablók elmozdították őket. Lehetetlen például meghatározni a virágcsokrokkal és térdelő „génuszokkal” díszített alabástrom kehely (xxiib) eredeti helyét. A küszöbről úgy látszott, mintha az ásatókat köszöntené. Szegélyén – Tutanhamon hivatalos címei után – a következő jókívánság állt: „Éljen a te *ka* lelked! Tölts el évmilliókat, ó te, aki szereted Thébát, itt ülve úgy, hogy arcod az északi szél felé fordul, és szemed a boldogságot szemléli!”

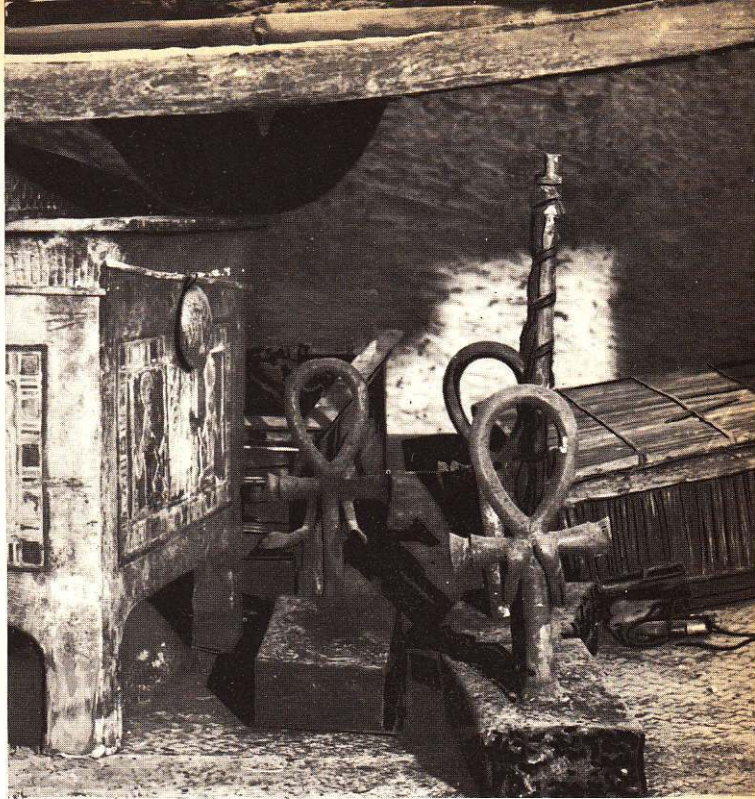
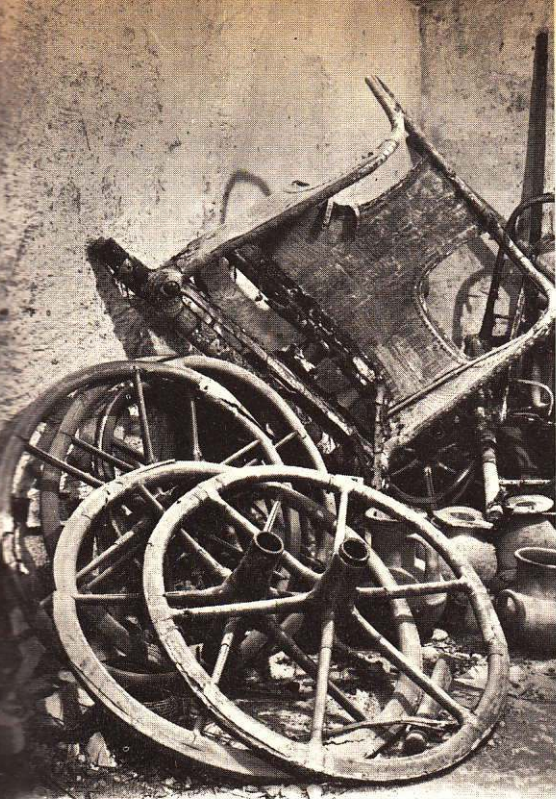
S hol lehetett vajon eredetileg a fiatal királynak lótuszvirágon álló, festett stukkóval bevont fából készült feje (ii)? Az előtér nyugati oldalán sietve otthagytak ládák és a székek hevertek: több zsámoly; egy szék, faragott hátoldalán az évmilliók génuszának alakjával (xiv); egy káprázatos arany-ezüst-üveg-paszta trónus, melynek díszítése költői módon eleveníti meg Tutanhamont és feleségét (x). Egyes, ruhákat és ékszereket tartalmazó ládák majdnem érintetleneknek látszottak. Velük szemben négy szétszedett kocsi feküdt egy halomban (29), ezenkívül nádszálak, sétatálcák, fegyverek, elkorhadt kosarak, edények és alabástrom vázák mellett.

Majdnem valamennyi doboz és láda szögletes volt, némelyik közülük lapos tetejű, mások elől háromszög alakúak, s volt köztük boltozatos formájú. Némelyik nádból készült, a többi fából, s volt olyan is, amelyet festett elefántcsont lapok borítottak. Némelykor tartalmuk is fel volt tüntetve rajtuk fekete tintával, hieratikus írással, mint például azon a dobozon, mely a rajta levő felirat szerint tizenhét kék lazúrkő tárgyat tartalmazott. Ténylegesen tizenhat italáldozatnál használt kék vázát találtak benne. A rablók kivették a tizenhetediket, s ez a sír másik helyiségében feküdt.

Egy hatalmas fekete faszoborral szemben figyelemreméltó festett faláda állt, melynek lemezein mesterien kidolgozott csata- és vadászati jelenetek sorakoztak. Az első ilyenfajta ábrázolások a XIX. és XX. dinasztia korában a templomfalakra vésett hasonló tárgyú domborművek előfutárai. A ládán hieratikus írással a következő szavak álltak: „Őfelsége sarui, élet, üdv, egészség neki!” Valóban találtak benne néhány pár fáraói sarut. Egy másikon az állt, hogy a „király temetési körmenetének aranygyűrűit” tartalmazza. Egy továbbin felsorolták „Őfelsége gyermekkori ruhatárának” darabjait, a láda tartalmát azonban vagy ellopták, vagy más ládákéval keverték össze. A szép, vadászati és csatajelenetekkel kifestett ládában például, melyről azt állította a felirat, hogy a királyi sarukat tartalmazza, egyéb holmi között egy aranyozott fa fejtámasz, királyi díszruhák és egy csillag alakú arany díszecskékkal ellátott ruhadarab feküdt. A díszek valószínűleg a gepárd foltos bőrét utánozták, mint ahogy a ráfüggesztett fej is erre az állatra hasonlított (31).

Alabástrom, ébenfa, arany, lazúrkő, türkiz és elefántcsont: ezekből az anyagokból készült a legtöbb sírbeli tárgy. Légycsapók is voltak ott strucctollakkal

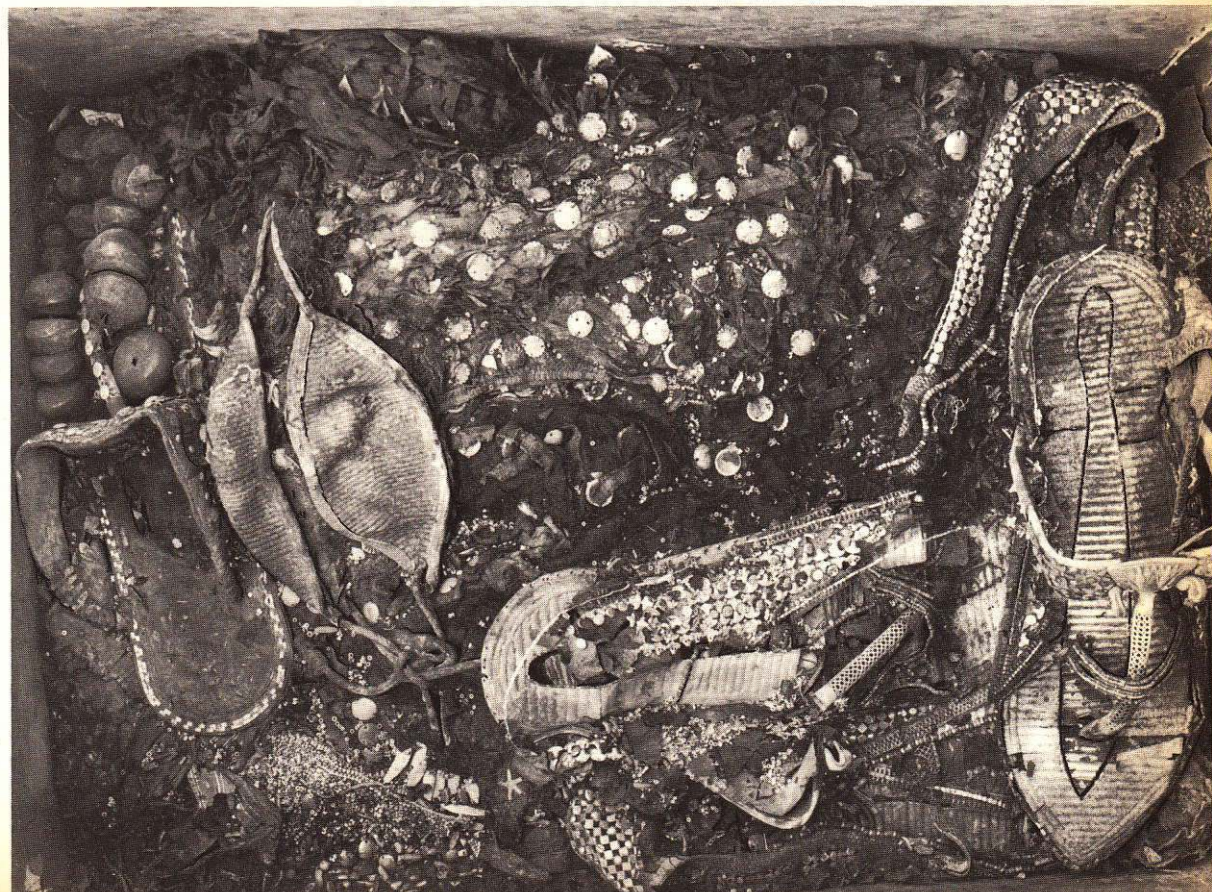

29. Az előtér délkeleti sarkában talált szétszedett aranyozott kocsik

30. Fáklyatartók az egyik balotti ág alatt az előtérben

31. Saruk, ékszerek és rituális rubázat a „kincstár” egyik ládájában

megtűzdelve, nádból készült útításkák, ékszerek a földön elszórva vagy még a ládákban, mészkő vázák, fa és bronz fáklyatartók az „élet jele” formájában, két karjuk az olajos-csészén álló összesodort len kanócokat tartotta (30). Jogarokat, sétatálcákat, sőt még trombitákat is találtak — semmi sem hiányzott, még a híres mértékegység, a rőf (0,52 m) négy példánya sem. A trónuson és a székek mellett sok zsámoly volt található, melyeket Egyiptom ellenségeinek alakjai díszítettek. Az összecusukható székek lábát vadkacsafejek alakjában faragták ki. Néhány doboz lenvászon tekercseket tartalmazott, továbbá kis kazettákat, melyekben gyűrűk és más ékszerek rejtőztek. Megtalálták a király ruházatát, így lovaglólókesztyűjét, amellyel kényelmesebben tudta megfogni a ló gyeplőjét.

Egy hosszú ládában bronz trombita feküdt Egyiptom három nagy istenének, Ptahnak, Amonnak és Harahtinak, a hadsereg három alakulata védőinek képével, voltak sétatokok granulációs (szemcsézett vagy kis gömbökből álló) díszítéssel és a király lovaglópálcája ezzel a felirattal: „Úgy jelent meg lován, mint Ré, amikor felragyog.” Ezekhez közel pedig a híres botok, melyeknek meggörbített fogantyúja négernek vagy ázsiaiinak, vagy mindkettőnek alakját utánozta (xviii). A legkülönbözőbb tárgyakat halmozták egymásra, például egy finom elefántcsont ládikában egy aragonit borszűrő feküdt és a fáraó mellvértdísz, mely a királyt olyan fekete arccal ábrázolta, mint az újjászülető Oszirisz istené. Másutt nagyon kezdetleges, aranyozott fából készült szisztrumok heverték. Az egyik domború fedelű láda lenvásznat, sálakat, fa fejtámaszokat és egy királyi díszruhát tartalmazott. Ott voltak ezenkívül természetesen a pompás fa *usébtik* — királyi sírszobrocskák — és az előbbieken már említett bábuserű szobor is.

A négy szétszedett kocsi közelében egy nagyon kecses baldachin maradványai heverték. Az oszlopok vízszintes, tálcaszerű alapon álltak, följük feszítették ki a könnyű leplet. A mellékszobába vezető bejárathoz közel egy (0,55 m magas) kis aranyozott fa naosz, azaz szentély nyitott ajtóit azt mutatták, hogy a szentélyt sem kerülték el a fosztogatók. Vajon mit vittek el? A megmaradt elefántcsont talapzat és a Tutanhamon nevét feltüntető háttámla (0,11 m magas, 0,05 m széles) alapján ítélve legalábbis egy színarany szobrot. Az oldalakat és az ajtókat borító lemezek lapos domborművei a királyt és fiatal feleségét, Anheszenamont ábrázolják. Méretei alapján (0,26 m széles, 0,22 m mély) ez a kis szentély nemcsak egy, hanem két színarany szobrot is tartalmazhatott, s lehet, hogy mindkettőt ellopták. A naosz ezüsttel bevont szántalpakon nyugodott (vii, viii, ixa és b).

Az előtér északi falát majdnem teljes egészében elfoglalta a harmadik elfalazott ajtó. A nekropolisz és a királyi névgyűrű számos pecsétje volt látható rajta. Mindkét oldalán a királynak egy-egy feketére lakkozott faszobra állt (liii). A két szobor botját, jogarát, ékszereit, fejdíszét, kötényét és saruit bearanyozták. Gondosan elrendezett olajág- és perzeacsokrokat helyeztek el mellettük. Az egyik már a földön feküdt, de a másik még mindig a falhoz támaszkodott. Ez a két életnagyságú szobor — nyilván olyan magasak voltak, mint a király (1,67 m és 1,70 m között) — majdnem teljesen egyforma, csak a fejdíszük és a kötény formája különbözik kissé. Nevük: „Harahti királyi *kája*, Oszirisz-Tutanhamon.”

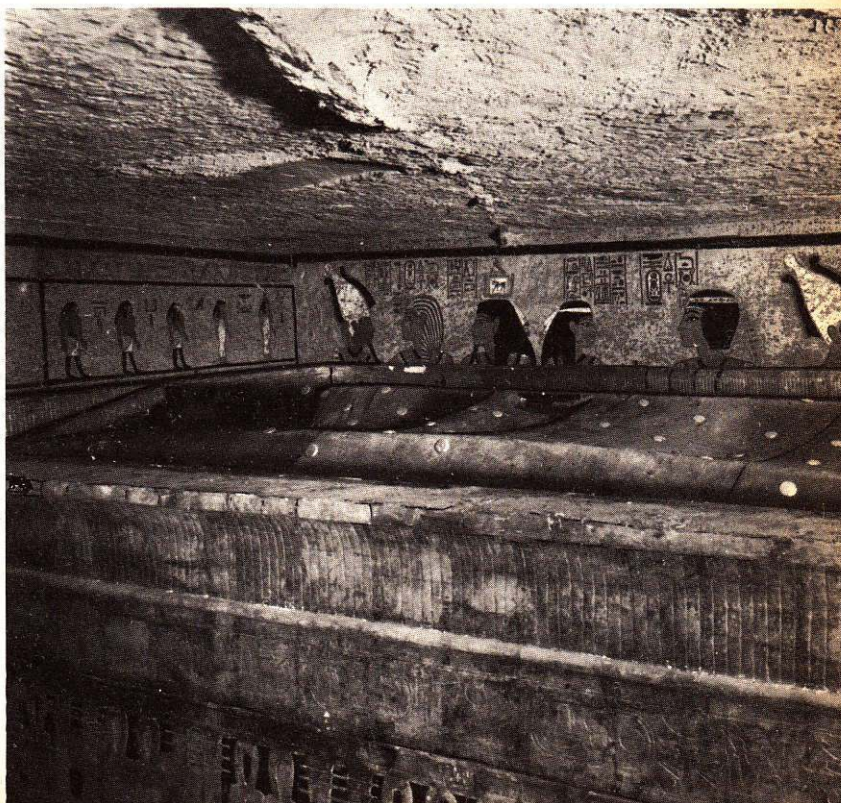
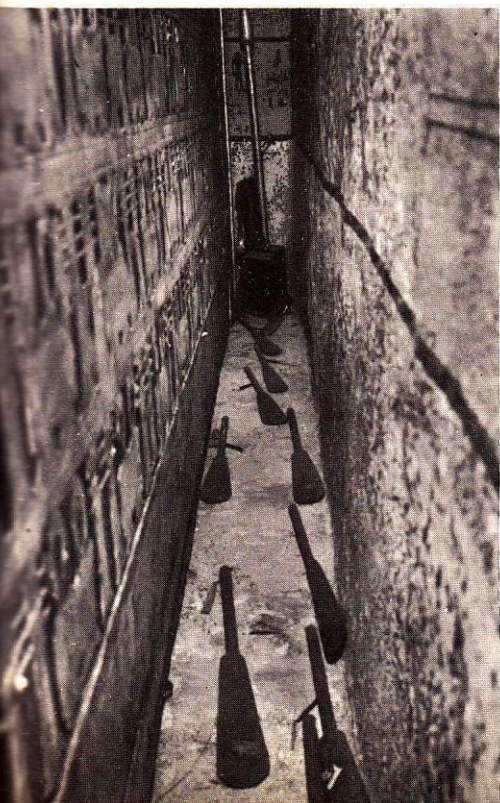

32. A két életnagyságú szobor a sírkamrába vezető lepcsételt ajtó két oldalán

33. A sírkamra északi falához helyezett evezők és rituális tárgyak

34. A külső aranyozott kápolna: az aranyozott bronz százszorszépekkel díszített vászonlepel és a több színű falfestmények a sírkamrában

A nyíláson át bedugott kis pislákoló fénynél Carter és Carnarvon az előtér berendezéséből először a hatalmas, állat formájú ravatalokat pillantották meg (xxviii, xxix, xxx) — elsősorban a középsőt. Ládák és székek voltak rajta felhalmozva, alatta pedig negyvennyolc hosszúkas, állatáldozatokat tartalmazó fehér doboz feküdt. Jobboldalt állt a két hatalmas, feketére lakkozott szobor, ezek mutatták az utat a sír többi része felé. De a régészek egyelőre nem hatoltak tovább. Teje királyné raktárában fotoműtermet, II. Széthosz sírjában pedig laboratóriumot rendeztek be, és a következő két évben minden erőfeszítésüket arra összpontosították, hogy a tárgyakat elszállítsák az előtérből. Hogy a szállításnál minden károsodást elkerüljenek, ott helyben gondosan megerősítettek minden tárgyat, majd paraffinnal vonták be, és különleges, erre a célra készített lapokra helyezték őket. Ezután a rögtönzött laboratóriumban mindent megtettek annak érdekében, hogy biztonságban el lehessen őket szállítani.

A sírkamra vagy nyugati szoba

1923. február 17-én végre lebontották az előteret és a sírkamrát elválasztó falat, vagyis ajtót, melyet a két nagy szobor őrzött (32). Bevakolt nyílások nyomai azt mutatták, hogy a tolvajok ide is behatoltak, de a hatalmas, aranyozott fából készült kápolna (3,30 × 5 m, magassága 2,73 m), melyet a régészek itt találtak, nem látszott kifosztottnak. Majdnem teljesen betöltötte a kb. 4 × 6,40 m nagyságú sírkamrát, amely kelet-nyugati irányban feküdt, és padlójának szintje alacsonyabban volt, mint az előtéré. Valójában azonban nem egy, hanem négy aranyozott kápolna volt itt, egyik a másikba helyezve, s elrendezésük megfelelt a királysírok „aranszobájának”. A külső kápolna aranyozott fából készült, kék lazúrkő és üvegpaszta berakásokkal. Az ébenfa reteszekhez járuló szokásos agyagpecsét már nem tartotta össze a két ajtót, tehát a sír eredeti lezárása után kinyitották őket.

A szoba négy bevakolt falán levő festmények a fáraót ábrázolták, amint utóda rituálisan „újjáéleszti”, majd pedig alvilági istenek veszik körül múmia formájú alakját, melyet szántalpon húzott ravatal véd (34).

Alig fér el az ember az aranyozott szentély és a szoba falai között, a távolság csupán 75 cm. De itt is találtak tárgyakat. Egyiket-másikat — mint például a nyakláncokat az előtér felé vezető ajtónál — valószínűleg a tolvajok ejtették el. A szoba délnyugati és északnyugati sarkaiban azonban — a keskeny nyugati fal végénél — Anubisz két jelképe állt, „mozsárba” dugott pózna köré csavart állatbőr, mely nyilván rituális célból került ide. A jellegzetes halotti tárgyakon kívül — mint például a temetésnél használt felszerelést tartalmazó két fekete

XIII. *Kenőcsös(?) doboz kettős királyi kartus formájában. Valószínűleg rituális célokra használták*

Hieroglyphic inscription at the top of the panel, likely identifying the deceased and their family.

Hieroglyphic inscription at the bottom of the panel, likely identifying the deceased and their family.

lakkozott kettős doboz, az egyik naosz, a másik pilon formájában – az északi folyosó padlóján tizenegy fa kormánylapát (33) feküdt, ezenkívül egy perzeacsokor és boroskancsók, Aton birtokának, a „nyugati folyónak” 5. és 9. évéből való keltezéssel. A kápolna félig nyitott, kelet felé néző ajtaja előtt a következő tárgyak voltak: kosarak, Amon szent lúdjának feketére lakkozott szobra vászonba tekerve, egy ezüst trombita Ré, Atum és Ptah istenek alakjával és végül két tejszínű alabástrom lámpa rendkívül finom virágformában. Egyiknek a belsejére egy jelenetet festettek, de ez csak akkor volt látható, ha a lámpát meggyújtották.

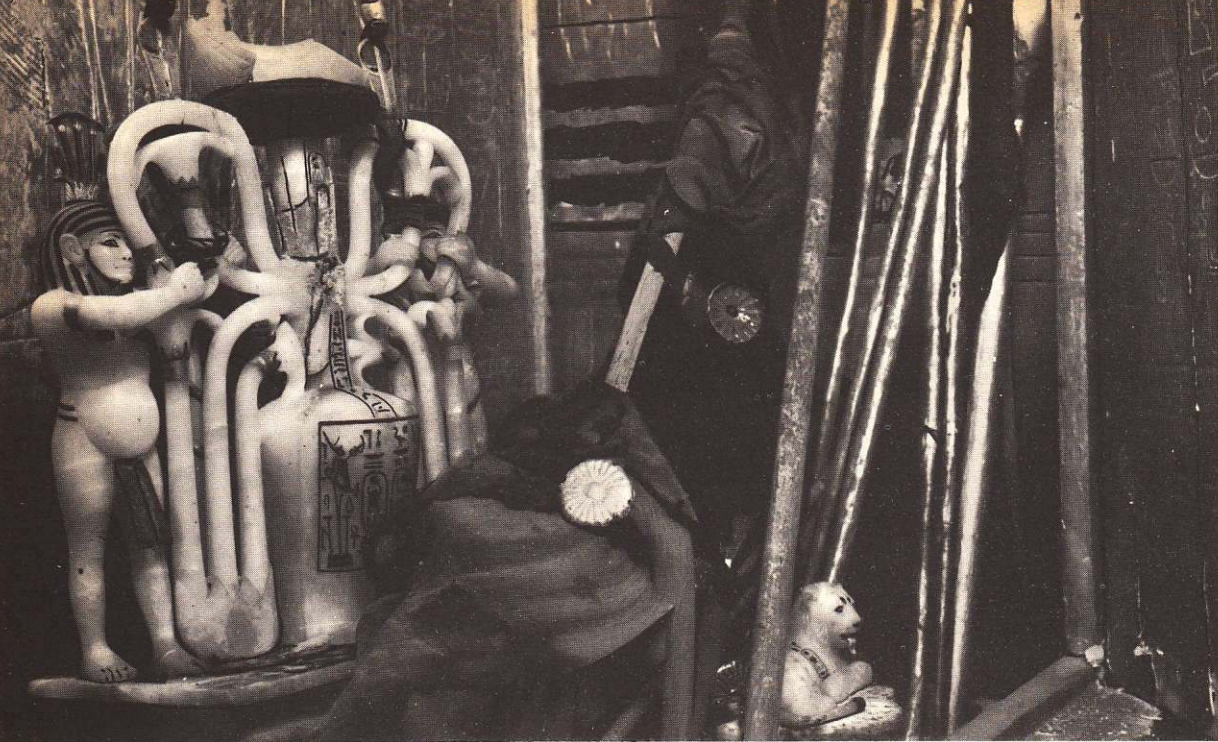
Amikor kinyitották az első kápolna ajtóit, előtűnt egy második szentély (36). Megsárgult lepel fedte, melyre apró aranyozott bronz margaréták voltak elszórva. A második szentély felett a leplet fakeret tartotta. Az ébenfa reteszekkel lezárt ajtókat nem nyitották ki a temetés óta, és a bronz karikákat összekötő, agyaggal lepecsételt zsinórok még érintetlenek voltak. Az első kápolnán levő *dzs*ed oszlopokból (Oszirisz amulettje) és Íszisz-csomókból álló fríz helyett ezt bevésített domborművek díszítették, és a két másik kápolnához hasonlóan a főszerep a hieroglif szövegekkel körülvett alvilági isteneknek és szellemeknek jutott. Volt az első kápolnán kívül egy pompás, arany, ezüst és üvegpaszta berakásos lótuszokkal díszített pálca is, néhány másikat pedig a második szentély előtt találtak meg. A két legszebbnek a markolatgombja a királyt nagyon fiatal korában ábrázolta. Az egyik ezüsből, a másik aranyból készült.

A második szentély zárt ajtóin kívül fekvő fegyverek és botok között két kivételes formájú alabástrom váza is volt. A szentélyhez közelebb fekvő a hagyományos királyi jelenetet mutatta: „a Két Ország egyesítését” (35). Két álló, Nílus-istenséget ábrázoló génusz – fejükön növényekkel – fonja körül a vázát Dél és Észak jelképeivel, a papirusszal és a liliommal, és köti össze így a király birtokának két területét. Ezeket két kígyóval is szokták jelképezni: közülük az egyik Észak vörös, a másik Dél fehér koronáját viseli. A váza lekerekített oldalán állt Tutanhamonnak és feleségének, Anheszenamonnak neve. A közelben még egy kenőcstartó volt, henger alakú tégely, vadászjelenetekkel borítva. Afrikaiak és ázsiaiak feje alkotta a négy lábat, a tetején pedig egy békésen fekvő oroszlán ráncolta homlokát, és öltötte ki piros nyelvét (XLIII). Egy aranyból készült, különböző színű üvegpaszta berakásokkal ellátott, királyi kartus formájú kettős dobozt is találtak ott (XIII).

A második szentélyben egy harmadik foglalt helyet, pecsétjei nem voltak feltörve. Körülötte szintén fegyverek, szertartásoknál használt íjak és nyilak, valamint egy eredetileg strucc tollakkal díszített légyecsapó, két oldalán díszítésként a strucc vadászat jelenetei és a győzelmes hazatérés a zsákmánnyal (xx).

Ezután következett a szintén aranyozott fából készített negyedik és utolsó szentély. Formája különbözött a két előzőétől, párkányzata és teteje egy darabból készült. Ez a negyedik kápolna egy pompás vörös homokkő szarkofágot tartal-

35. *A két külső aranyozott szentély között felhalmozott kenőcstartók és sétatálcák, valamint az aranyozott bronz százszorszépekkel díszített lepel*

mazott, amelyre a király nevei és címei voltak felírva. Sarkait egy-egy szép relief díszítette; egy istennőt ábrázolt, amint védőn kiterjeszti szárnyakkal el látott karjait. A kettétört állapotban talált durva gránit fedő sárgára volt festve, hogy az alsó rész színéhez hasonlítson (38).

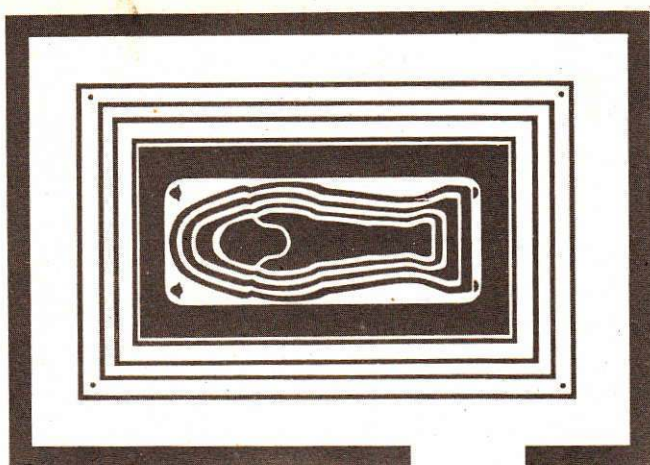
A négy aranyozott sírkápolna, az aranyozott százszorszépekkel díszített vászonbaldachin és a homokkő szarkofág még nem volt megfelelő nyughely egy egyiptomi király múmiája számára. A régészekre még nagyobb csodák felfedezése is várt. A szarkofágban három egymásba helyezett, múmia formájú koporsó helyezkedett el (37). Az első vászonba tekert koporsó a halottak istenének, Oszirisznek az alakját mutatta. Két karját keresztbe tette a mellén, kezében a kék és piros üvegpaszta berakásos királyi jelvényeket tartotta. A homlokán levő keselyűt és kígyót is hasonló berakások díszítették. A koporsó aranyozott fából készült, az arcon és a kezeken az aranyréteg valamivel halványabb. A koporsó fedelének ezüst fogantyúi voltak. Néhány rendellenességre bukkantak a régészek a sír mélyén. Például az egyik kápolna ajtóit rosszul akasztották be, és a szarkofág két része, bár ugyanazon király számára készítették, különböző anyagból volt. Látszott, hogy a szarkofágfedél elhelyezéséhez és lezárásához a múmia formájú külső koporsó lábrészéből egy keveset le kellett

36. *Az ásatók kinyitják az egyik aranyozott szentély ajtaját*

37. *A négy aranyozott szentélyt, a vászonleplet, a kőszarkofágot és a három múmia formájú koporsót mutató vázlatrajz*

gyalulni. Ez a külső koporsó vászonba volt burkolva, és a szarkofágon belül közvetlenül ez következett. Az egészet bőségesen megkenték balzsamokkal.

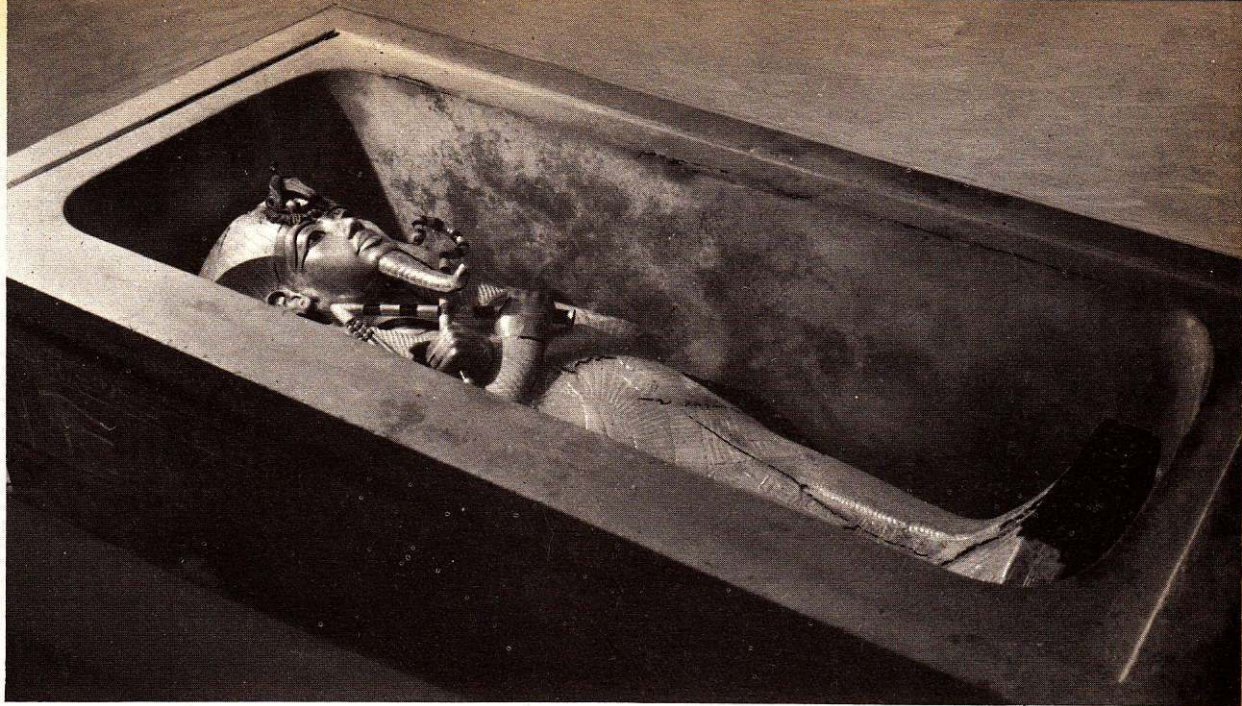
A másik koporsó oly pontosan illeszkedett be az elsőbe, hogy még kisujjal sem lehetett benyúlni a kettő közé. Ez is aranyozott fából készült, de mindenütt sokszínű üvegpaszta berakás díszítette. Az első koporsón kis virágkoszorú feküdt. A másodiknak a mellrészén olajfa-, fűzfalevelekből és kék lóbuszvirágokból álló nagy nyakdísz volt elhelyezve (39, 40).

1925. október 10-én az első koporsó kinyitása a legizgalmasabb időszak kezdetét jelentette a régészek és a vendégek számára. Feltárult egy harmadik, vörös vászonlepelbe csavart, múmia formájú koporsó, csak az arcot nem fedte lepel a síri éjszakában. Mellén papirusz növényekből és virágokból font nyaklánc feküdt, s virág borította a paróka két oldalát is. A színarany koporsót megkapó tisztaságú vallásos minta díszítette. Íszisz és Nephthüsz istennők szárnyai egymásba fonódtak, a király két karján pedig lapos domborművű rekeszes arany technikával kidolgozott díszítmény: Felső- és Alsó-Egyiptom nagy istenei, a Nehbet keselyű és a Wadzet kígyó. Ez az aranykoporsó egyesítette a másik kettőnek díszítőelemeit. Az elsőket ugyanis Íszisz és Nephthüsz fogták szárnyas karjaikba, a másodikat Nehbet és Wadzet kiterjesztett szárnyai ölelték át. Az utolsó koporsót, melyen mind a négy istennő összegyűlt a halott király körül, 1925. október 28-án nyitották ki. Napvilágra került a rendkívüli arany halotti maszk, a király legmegkapóbb portréja (xxvi). A múmiára helyezték, mely majdnem teljesen elszenesedett a kenőanyagok mértéktelen használata következtében.

Több mint 143 arany ékszer feküdt a bepólyált test 101 különböző pontján.

Igen alacsony, oroszlán formájú, aranyozott faágyra nehezedett a három koporsó terhe — az aranykoporsóval együtt, mely a felékesített múmiát tartalmazta. A három koporsó teljes súlya valamivel több 1375 kg-nál. A színarany koporsó vastagsága 2,5–3,5 mm, súlya 1110,4 kg!

38. A szarkofág és az első aranyozott fakoporsó

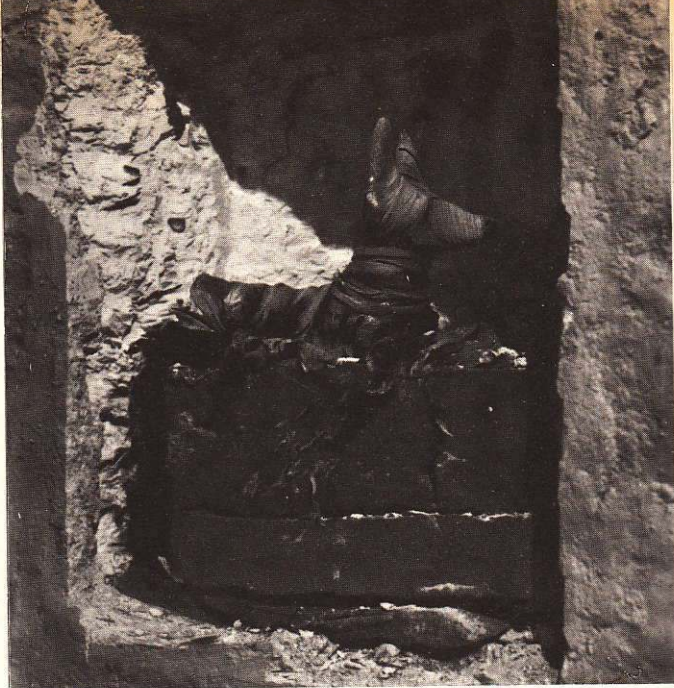

39. A második, lepelbe burkolt és virágfüzérékkel díszített aranyozott fakoporsó

40. A második koporsó arca élővirágfüzérrel

41. A négy „szellem” a fülkékben. Ide rejtették őket a sírkamra falában.
a. A *djsed* oszlop, b. Anubisz, a kutya,

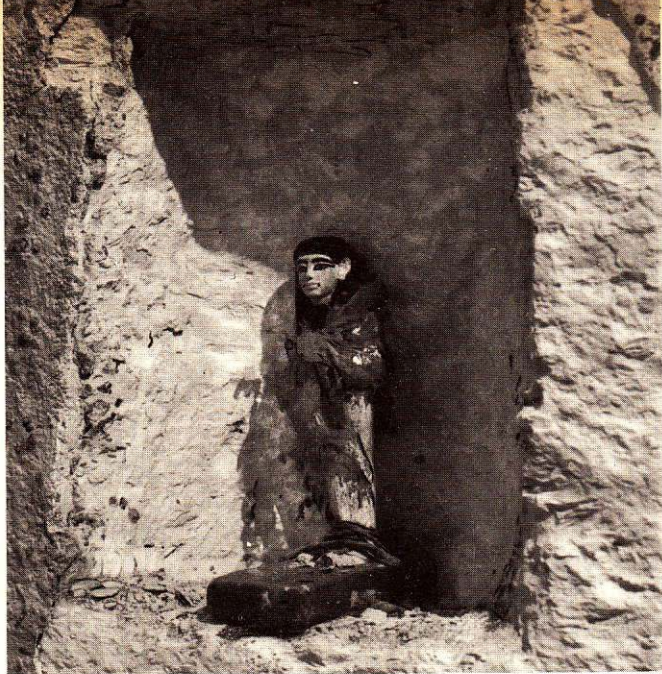
A régészek nyomdokain haladva úgy érezzük, mintha különböző egymáshoz csatlakozó szférákba lépnénk be, kezdve az első kápolnától addig a pillanatig, amikor egymás után elmozdították a kötelékeket, az ékszereket és az amuletteket, és elérték a csupasz múmiát, rajta az arany maszkkal, a fejére helyezett utolsó műremekkel. Valójában azonban visszafelé mentünk az időben, fordított irányban jártuk be azt az utat, mely majd segíteni fog minket abban, hogy képet kapjunk a király haláláról, sírrítusairól, és követhessük útján örök nyughelyéhez. Az erősen romlott állapotban levő múmia kezelése — úgy véljük, ez a megfelelő kifejezés — dr. Derryre hárult. A restaurálás után körülbelül 1,63 m hosszúnak találták. Dr. Derry számításai alapján halálakor 1,67 m magas volt.

Mikor a sírkamrát teljesen kiürítették, a kápolnákat lebontották, a koporsókat elszállították, és csak a kőszarkofágot hagyták a helyén, még hátra volt a falban elrejtett hagyományos védő szobrok felkutatása. Ezeket a kis mágikus szobrocskákat mindig titkos fülkékben rejtették el. Rájuk is leltek: az egyik közülük a *djsed* oszlop volt (a déli fülkében kelet felé), a második Anubisz, a kutya (a nyugati fülkében észak felé nézett). A harmadik emberfejű halottak szelleme (az északi fülkében nyugat felé), a negyedik pedig a halottak istenének, Oszirisznek a szobra (a keleti fülkében dél felé nézett) (41).

Ez volt a sír egyetlen díszített szobája, és amint kiürült, alkalmas módon tanulmányozni lehetett a falakon levő rajzokat (34).

Sötét okkersárga alapon, az egyiptomi eget jelképező fekete sáv alatt élénk színekkel — főként sárgával, vörössel, fehérrel és feketével — festett emberalakok foglalták el három fal teljes magasságát. A negyedik, a nyugati fal vízszintes irány-

c. *Halotti
szellem,*

d. *Oszirisz
szobrocskája*

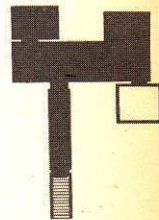
ban négy sávra oszlott. Alulról számítva az első három az éjszaka első órájának páviándémonait mutatta a halotti birodalomban, ahol az elhunyt királynak végig kellett mennie. Efelett vonult a temetési menet, amely a koporsót szállító szánt kísérte. A szánt az udvar magasrangú személyiségei húzták – köztük a két vezír.

Az északi falon Aj, a király utóda végezte a halotti szertartást, melynek bemutatása után a király képessé lett arra, hogy belépjen a halotti istenségek birodalmába. Kájának, azaz képmásának kíséretében átölelte Oszirisz istent, hogy így eggyé váljék vele.

A sírkamra déli falát nem a sziklából faragták ki. Az a része, ahol az előtérrel érintkezett, agyagtéglaívból készült, ezt bevakolták, istenek képeivel díszítették, többek között a Nyugat-istennőével és Anubiszével. Közöttük foglalt helyet maga Tutanhamon. Mikor az egyiptológusok az ajtót áttörték, ezt a falat részben lerombolták, és így az istenalakok közül Ísziszé eltűnt.

Az úgynevezett kincstár

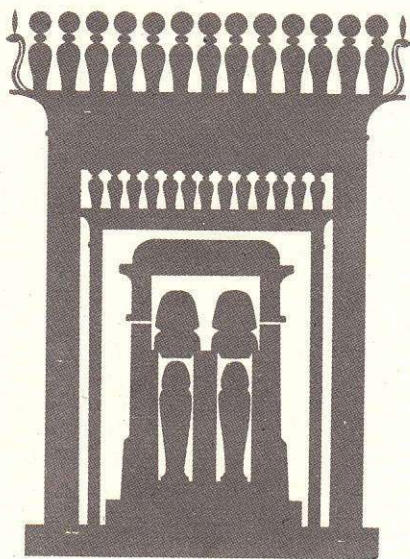
A sírkamra északkeleti sarkán egy alacsony nyílás 4 m hosszú, kb. 3,5 m széles kis szobába vezetett. Úgy látszik, hogy az átjárás sohasem volt elfalazva. Nyilvánvalóan ide is behatoltak a tolvajok, egyes ládákból ugyanis részben kiszedték az ékszereket. Falai és a mennyezet csupaszok voltak. Carter kincstárnak nevezte el, és valóban ez tartalmazta a temetési szertartásnál használt legértékesebb tárgyakat. Mások viszont canopus-rejtekhelynek tartják, mivel az itt talált leg-

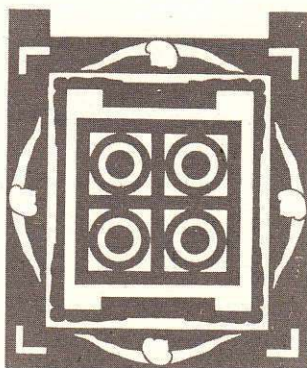

fontosabb tárgy egy szentély alakú hatalmas láda volt. Ez rejtette többszörös burkolat alatt a király belső részeit a canopus urnákban (xxxii, 42).

Csupán egy mágikus felirattal ellátott agyagtégla és egy hozzáillesztett, nád-ból készült fáklya védte a bejáratot. A küszöbről egy nagy, pilon formájú, aranyozott fából készült láda volt látható, tartó rudakkal. Ezen feküdt Anubisz, a kutya méltóságteljes, feketére festett szobra (43). Rojtos szegélyű vászonba volt burkolva, amelyből csak a finom, hosszú orrú arc maradt fedetlen. Arany berakásos szemei voltak, fülét is aranszegély díszítette. Az Ehnaton 7. uralkodási évével kelezett lepel alatt egy vászonkendő volt lótuszokból és búzavirágokból készült nyakfüzérrel letakarva. Az ezüstkörmös mellső lábak között egy kis elefántcsont paletta feküdt, mely IV. Amenophisz egyik leányáé, Meritatoné, Tutanhamon sógornőjéé volt. A szekrény fülkéiben vallással kapcsolatos tárgyak és ékszerek maradtak: egy melldísz, skarabeusok, amulettek és áldozati tárgyak utánzatai. Mögötte egy pompás, arannyal borított fa tehénfej emelkedett ki lant alakú rézszarvakkal (xlvi). Ez az állat, melynek a nyaka vászonba volt tekerve, Hathor istennőt, „Ré szemét” jelképezte. Mögötte a három, állványokon álló alabástrom csésze még a halotti szertartáskor használt anyagok maradványait tartalmazta.

42. A ládák helyzetét, a canopus urnákat és a canopusokban levő kis koporsókat feltüntető vázlatrajz

- XV. Fogadalmi pajzs. A királyt ábrázolja, amint két oroszlánt megöl
 XVI. A híres festett láda. Tutanhamont ábrázolja kocsiján, amint elpusztítja az ázsiaiakat, és sivatagi állatokra vadászik
 XVII. A festett láda részletei:
 a. A fekete afrikaiak megsemmisítése
 b. Az ázsiaiak megsemmisítése

A teremben levő legfontosabb tárgy persze a nagyszerű canopusegyüttes volt, egy fa szentségtartóféle, arany réteggel fedve. Szántalpon állt a kincstár nyugati fala előtt. A sarkain levő négy támaszték tartotta a párkányzatot. Napkoronggal megkoronázott kígyók sorakoztak rajta. Ez mintegy védő mennyezetet képezett a középen levő szekrény számára, melynek tetején szintén párkány és kígyófríz foglalt helyet, s az egészet hieroglif szövegek és vallásos ábrázolások fedték. Ennek a szentélynek a külső oldalán a négy ismert védő istennő: Íszisz, Nephthüsz, Neith és Szerket állt oldalt fordított arccal, meghatóan résztvevő arckifejezéssel, hogy védő szerepük ezzel is hangsúlyt nyerjen. Két szárnyas karjukat az oltalmazás mozdulatával terjesztették ki (xxxI).

Az aranyozott szentély számon elhelyezett alabástrom szekrényt rejtett. Vászonnal volt borítva, és tetejét még a lepecsételt zsinórok tartották a helyén. Belül négy alabástrom fedőt lehetett látni, melyek mindegyike Tutanhamont ábrázolta fején a *nemszettel*, homlokán a szent keselyűvel és kobrával (xxxIII). Ezek négy – rekeszekben álló – alabástrom urnára voltak helyezve. Mikor a fedőket fel-emelték, minden egyes rekeszből még egy-egy miniatűr koporsó került elő rekeszes technikával kidolgozott aranyból (xxxIV), melyek a király bebalzsamozott belső részeit tartalmazták. Mindegyik canopusfedő egy-egy istennek, az alsó része pedig egy-egy istennőnek volt szentelve. Ehhez a párosításhoz a canopusok használatának kezdete óta ragaszkodtak. Carter azonban megfigyelte, hogy egyes istennők rituálisan előírt helyét nem tartották tiszteletben. A majdnem 2 m magas szentélyt a kincstár nyugati falánál helyezték el.

A déli fal mentén naosz formájú kis feketére festett fadobozok álltak. Egy kivételével mindegyik be volt csukva, és le volt pecsételve. A nyitott ajtajú dobozban a király pompás, különleges csillogó aranyozott faszobrát találták, mely egy sétáló gepárdnak a hátán állt. A szoborcsoport vászonba volt burkolva éppen úgy, mint az egyéb szobrok, melyeket a lepecsételt tartókban találtak. A többi kis fekete naosz csak király- vagy istenszobrokat tartalmazott. Fából készültek, és vagy arannyal vonták be, vagy gyantával feketére színezték őket. Hét király- és huszonkilenc isten- és démon-szobor került elő. Alabástromból, obszidiánból, bronzból és üvegpasztából készült berakott szemeik voltak. Legtöbbjük múmiához hasonlóan vászonba volt csavarva, és nyaka körül levélfüzérek, például olajfalevél füzért viselt. Ezekre a magas dobozokra hajóflottát helyeztek – a hajók orrukkal nyugat felé fordultak. Mindenféle forma megtalálható volt itt, a vízilóvadászatnál használt kis papiruszcsonakoktól kezdve a temetési bárkáig és a hajóig, mely lehetővé tette a halott számára, hogy részt vegyen a napisten túlvilági utazásában. Mindegyik hajónak voltak evezői, kápolnai vagy kis kabinjai. Ezeken kívül még kettő állt a terem északkeleti sarkában. Volt ott még egy hajó, sokkal nagyobb és finomabban kidolgozott, mint az előbbieik. Szintén élénk szí-

nekkel volt kifestve, közepén kabin foglalt helyet, valamint egy magas árboc, amelyről még lelógott két vitorlarúd. Elöl és hátul kis fedélzeti kabinok tették tökéletessé ezt a hajót, mely egy primitív magtár modelljén állt. Talán annak a bárkának a mása volt, amelyen Tutanhamon vitorlázott a Níluson (xxva).

A szoba délnyugati sarkában néhány fekete láda alatt egy hosszú, keskeny doboz feküdt, benne a Nílusnak áradás után visszamaradt iszapja és a belevetett gabona. Oszirisz isten múmia formájú teste keretezte az iszapot, s mivel a magvak a sír sötétjében kicsíráztak, létrejött Oszirisz kisarjadó, újjáéledt képmása, a feltámadás egyik szimbóluma. Az ember nagyságú tárgyat vászonba tekerték, akár egy múmiát. Gabona őrlésére szolgáló kézimalmot is találtak egy faládjában, és közvetlenül emellett két szűrő állt egy stukkóval bevont fadobozon. A közepükön levő átluggatott rézkorong sör szűrésére szolgált.

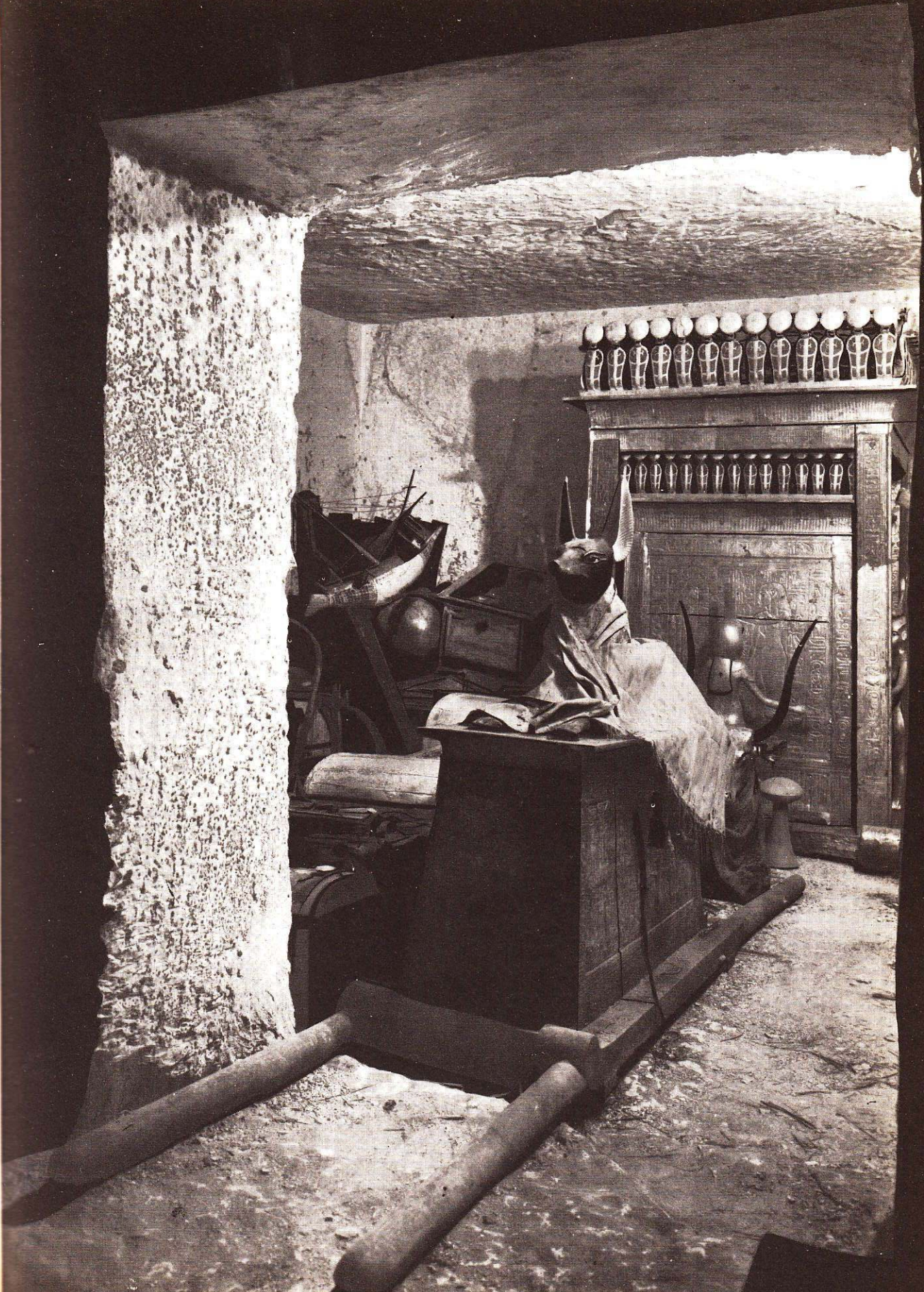
A déli fal mellett álló sötét színű ládákkal szemben, melyek a király és a démonok aranyszínű és fekete szobrai tartalmazták, a szoba északi oldalán — a naosz tetején levő Anubisztól balra — hat különböző formájú ládát találtak. Egy-más mellé voltak rakva, de rendetlen helyzetük rablásról tanúskodott. Fedelük nem volt lezárva a nekropolisz pecsétjét viselő kötelékekkel. A bejárathoz legközelebb álló, elefántcsont és ébenfa intarziával pompásan megmunkált ládának boltozatos fedele volt. Carter 45 000 darab intarzia-elemet számolt össze rajta.

A ládjában levő — a rablók által megkímélt — tárgyak között volt egy pazar melldísz, amelyen hajó volt látható, a napkorongot toló skarabeussal a közepén. A széles, szalagszerű, vállsúlyra emlékeztető aranyláncot, melyen a melldísz csüngött, hasonló jelenetek díszítették. Itt azonban a bárkát kosár helyettesítette. A skarabeus-kosár-nap kombináció a király első nevét vagy koronázási nevét, a Nebheperurét jelentette.

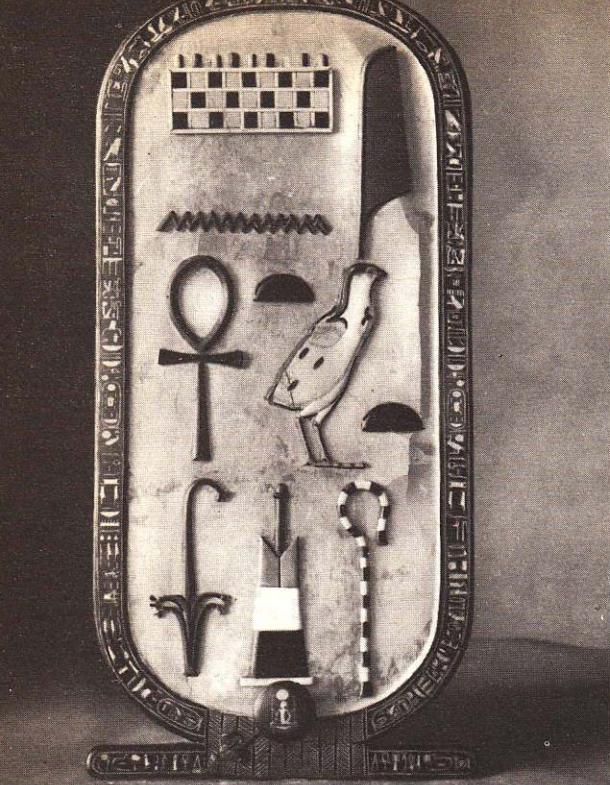
A vöröses fából készült második dobozt — három kék hieroglifa-sávval az oldalán — királyi kartus formájában képezték ki. A kartus hosszúkás gyűrű, melybe beírták a királyi neveket (44). Az aranylemezzel ellátott és ébenfával keretezett doboztetőn elefántcsont és ébenfa berakásos hieroglifák sorakoztak: Tutanhamon neve, tehát a születési neve, melyet koronázása előtt viselt. Másutt mindenütt inkább koronázási nevét, a Nebheperurét használják. E dobozon azonban ott állt az a név, amelyen az ifjú királyt most az egész földkerekség ismeri.

A doboz tartalma — nagy rendetlenségben — majdnem kizárólag ékszerekből állt (45). Egy kazettában több pár fülbevalót találtak, némelyik vöröses aranyból készült. Majdnem mindegyik ékszert skarabeusok díszítették, utóbbi a király koronázási nevének lényeges alkotóeleme. Arany, lazúrko (ebből készültek a skarabeusok), üvegpaszta és ametiszt berakások, valamint karneol, türkiz és vörös jaspis voltak a leginkább használt anyagok. Az aranykarika formájú karperecek a skarabeusok helyénél medallionná szélesedtek ki, vagy pedig szalagszerű formában színes gyöngyökből és amulettekből készültek, és nagyméretű dísz-

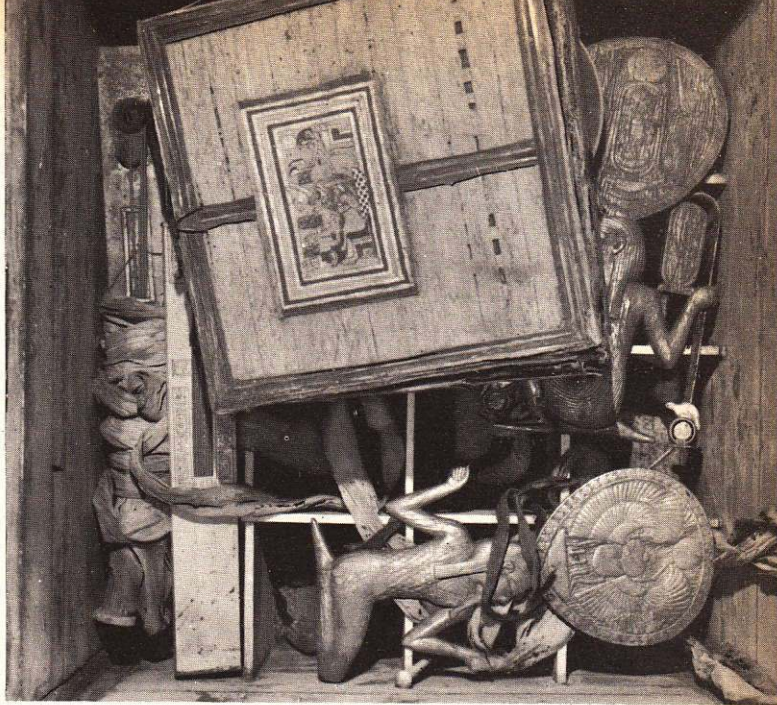
44. Kis doboz királyi kartus formájában. Különös, hogy a király születési neve áll rajta, melyet Thébába való visszatérése után megváltoztattak
45. Ugyanannak a doboznak belseje. Olyan értékes tárgyakat és fülbevalókat tartalmazott, melyeket a király gyermekkorában használt és viselt

csat kapcsolta össze őket. Az *anh* (az élet jele) formájú tükörtokot aranylemezzel díszítették, szélét ezüst szegélyezte. Találtak függőket, egy igen csinos melldísz, mely a felkelő napot szállító, kecses formájú bárkát ábrázolt. Volt ott két pár „oszi-riszi” jogar, a pásztorbot és a korbács, aranyból és lazúrkövet utánzó sötét üveg-pasztából készültek, obszidiánnal elegyítve. A kisebb pár a Tutanhaton, a nagyobb a Tutanhamon nevet viselte. A szertartásoknál használt ruhadísz hét sor cső-szerű kék fajanszgyöngyből volt összeállítva, melyek aranygyöngyök sorai között helyezkedtek el, s a király nevét tartalmazó kartusról négy „élet jele” függött le.

Ezután egy rendkívül durva láda következett fehér boltozatos tetővel; a tolvajok teljesen kiürítették, csak egy pár bőrsaru és néhány kő lábperec maradt meg. Ez is nyilván ruhákat tartalmazott, mint a többi hasonló láda, s lehet, hogy némelyik ruhát áttették más dobozokba.

A negyedik láda szintén négy kis lábon állt, négyszögletes volt, cédrusból és elefántcsontból készült, fekete festék berakások díszítették, arany- és ezüstlemezek borították. Az áttört faragott díszítés, mely főképpen az isteni élet mágikus jeleiből (*anh* és *uasx* hieroglifák kosarakon) összerakott frízekből állt, sötét háttérből emelkedett ki. A benne levő tizenhat rekesz eredetileg arany és ezüst illatszeres és kozmetikánál használatos tégléket tartalmazott (46), de más tárgya-

46. *A tizenbat rekeszes nagy láda belseje*

kat dobáltak bele, például egy teljes egészében aranylemezzel borított tükörtokot, az örökkévalóság térdelő szellemének ábrázolásával. Elveszett azonban az az aranytükör, mely eredetileg valószínűleg benne volt, éppen úgy, mint a párjában elhelyezett ezüsttükör. Volt ezenkívül egy kis lapos náddoboz is, tetején a király istenek által körülvelt alakjának ábrázolásával. Teljes írnokfelszerelést tartalmazott: kicsi, igen alacsony elefántcsont tégelyt, elefántcsont palettát Tutanhamon nevével, két tintafesték rögit (vöröset és feketét), a tollat, vagyis nádszárat, és egy másik – arannyal bevont – palettát. Emellett volt egy pálmaoszlop formájú írónádtok (rvb) és elefántcsont papiruszimító is, kis kalapács alakjában. Nyelét a jövő ión oszlopának elemei díszítették (87).

Közvetlenül mellette feküdt az ötödik láda, szintén fehér színű és boltozatos fedelű, akárcsak a harmadik. Az első ládához hasonlóan fekete tintával írt felirat állt rajta: „... A sírkamra körmenete”. Tartalma láttán az évezredek szinte egyetlen pillanattá zsugorodtak össze. Egy legyező volt benne. Harminc egymással váltakozó fehér és barna színű strucc toll alkotta, szinte remegtek még az élettől. Félkör alakú elefántcsont tartóra erősítették őket. A könyök formában behajlított, papirusznövényekkel díszített faragott nyél arany alapon elhelyezett lila üveggombban végződött. Három perzeagyümölcs is volt még a dobozban.

E sor mögött volt a hatodik láda. Négy rekesze teljesen üres volt. A fedelén levő hieratikus felirat ismét „a sírkamra körmenetére” utal. A tolvajok levették a fedelet, és a közelben levő kartus alakú dobozra tették. A dobozoknak és tartalmuknak gondos vizsgálata után Carter és társai arra a következtetésre jutottak, hogy az ékszereknek és kincseknek mintegy 60%-át ellopták. Abból ítélve, ami megmaradt, hihetetlen gazdag lehetett a temetési felvonulás.

A bútordarabokat is egy halomba rakták a szoba északi fala mentén, tetejébe tették az előbb említett hajót (47). Az északnyugati sarokban egy hosszú, háromszög alakú tok állt, a király íjtartója. Intarzia díszítette, egyes részeken arannyal, a király szfinx alakú ábrázolásával. A közepén sivatagi vadászat jelenete, a két szélén pedig finoman kifaragott gepárdfejek. A tartón még rajta volt a rézkarika, mellyel az uralkodó kocsijához erősítették. Valóban ugyanannál a falnál két könnyű, vadászatnál használatos, szétszedett kocsi feküdt. Carter talált egy tárgyat, egy ostort, mely azonban igen fontosnak bizonyult. A rajta levő problematikus felirat így hangzott: „A királyfi, a csapatkapitány Dhutmosze”. Vajon ki volt ez a herceg?

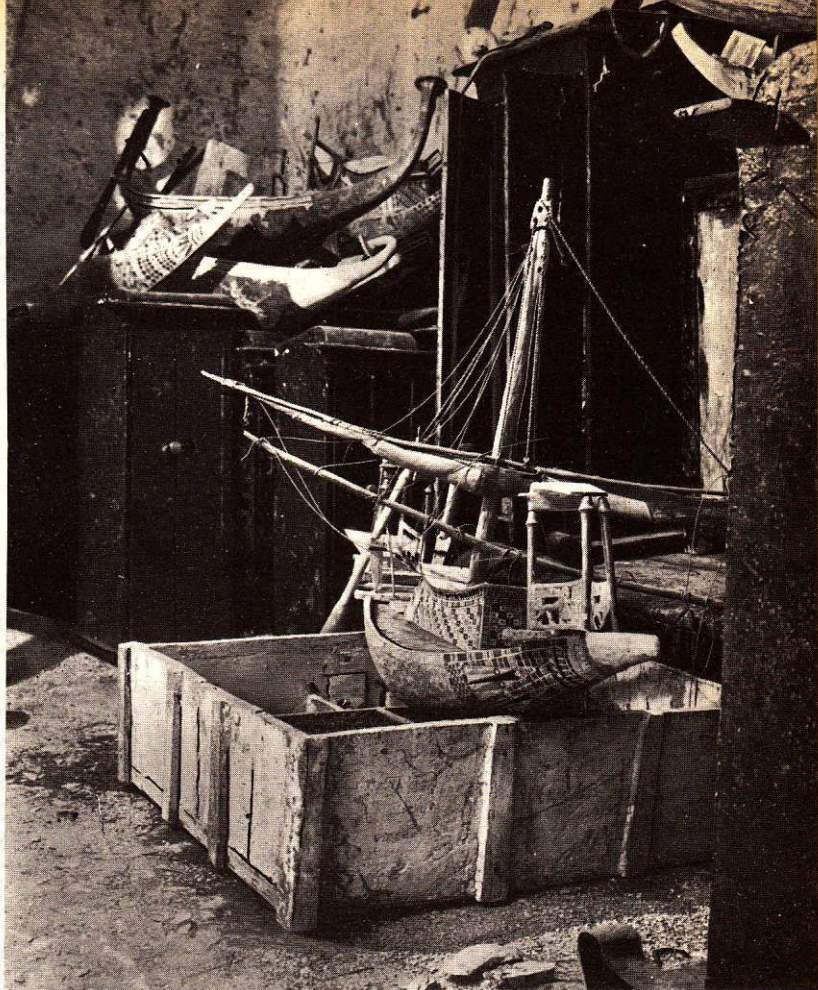
Hátravolt még a szoba utolsó — északkeleti — sarkának kitisztítása. A fal mellett dobozok, ládák feküdtek és tíz feketére festett fafülke, mind szigorúan a halotti kultuszhoz tartozó anyag. Valamennyi kis szántalpon álló fülke *usébtinek* nevezett halotti szobrocskákat tartalmazott. Ezek feltételezhetően szolgáltnak az ábrázolásai, akiknek el kellett végezniük a munkákat, melyeket a királytól kívántak a másvilágon. Ezek a szolgák azonban feltűnően hasonlítottak urukhoz. Nem voltak egyformák, fejdíszük különböztek, a testük azonban mindig ugyanaz volt: a király múmiaburokban, amint az örökkévalóságba tekint, s kezében az „osziriszi” királyság jelvényeit vagy az elvégzendő munkákhoz szükséges eszközöket tartja.

Ezek a különböző anyagokból készült szobrocskák a legváltozatosabb típusokat mutatták. Egyesek valósággal mesterművek voltak, a király meglepően élet-hű portréi, mások mázzal bevont terrakottából készültek, igen kezdetleges stílusban. Összesen 113 darab halotti szövegekkel ellátott *usébtit* találtak. Szerszámaikat is kidolgozták külön kis tárgyak formájában. Együttvéve 1866 volt belőlük. Egyik-másik vasból készült, ebből az igen ritkán használt fémből. A sírkincs között csak egy miniatűr fejtámaszt, egy *udzsatszemet* és egy tört találtak ebből az anyagból. Valamennyi tárgyat a múmián helyezték el. A legszebb szobrocskák közül hatot két magasrangú tisztviselő ajándékozott a királynak. Ötöt Nahtmin főparancsnok dedikált, a hatodikat Maja, a kincstár főfelügyelője.

Maja még egy, másfajta ajándékot is adott a királynak. Kis fakoporsóban feküdt a király múmia formájú szobra alacsony lábú, oroszlánfejes ágyon, két madárral együtt. Az emberfejű madár a király szíve közelében foglalt helyet, a másik a jobb oldalán (LIV). Az ágy hosszában futó felirat szerint az értékes tárgy Majának, a király szolgájának, az örökkévalóság helyén folytatott munkák főfelügyelőjének, a királyi írnoknak, a kincstár főfelügyelőjének ajándéka.

Csak ebben a szobában találtak utalásokat a király udvaroncaira, de előkerült még egy váratlan utalás, amely családjára vonatkozott. A fülkék halmazán egy lenzsinórral összekötött és a nekropolisz pecsétjével lezárt kis fakoporsó feküdt, körülbelül 0,76 m hosszú volt, és a temetési felszerelést tartalmazó dobozokhoz hasonlóan gyantával festették feketére. Ajándékozó-feliratot viselt, és egy kis aranyozott koporsót tartalmazott, Tutanhamon király alakjával és nevével. Belsejéből III. Amenophisznak egy kis színarany szobrocskája került elő (IIIa) egy

47. A „kincstárban” felhalmozott tárgyak: bárkák, ládák, szobrocskák és egy miniatűr magtár

hozzáillesztett kis láncsal. Az egész egy darabka múmiavászonba volt tekerve, és egy harmadik szarkofág lábához volt téve. Ez sokkal kisebb volt, fából készült, és benne még egy pici 0,125 m hosszú anthropoid koporsó feküdt. Ez utóbbi Teje királyné címeit viselte, és erősen bedörzsölték kenőanyagokkal. Belül gondosan vászonba tekerve a királyné gesztenyeszínű hajfürtjét helyezték el.

Még ennél is nagyobb meglepetést okozott egy másik fadoboz, mely egy halom tárgyon feküdt északkeletre ettől a faltól, a nagy canopustartó szekrénynél. Két kis anthropoid koporsót tartalmazott ez a doboz, fejtől-lábtól egymás mellé helyezve. Külsőjén a feliratok Osziriszra utaltak, minden más név nélkül. Mind-egyik koporsóban egy még kisebb foglalt helyet – aranyból. Mindkettőben egy-egy magzat múmiája feküdt. Felnőtt testeként mumifikálták őket. Méreteik kissé különböztek, és a vizsgálat azt mutatta, hogy az egyik valószínűleg hat-, a másik héthónapos magzat lehetett. A kisebbiken egy számára túl nagy halotti maszk feküdt, a nagyobbban ilyent nem találtak. Az ásatók első feltevése az volt, hogy Tutanhamonnak és feleségének, Anheszenamonnak koraszülött gyermekeit találták meg. Vajon igazuk volt-e? Mindenesetre a kis testek felfedezése ideiglenesen

elhomályosította a sírfelszerelés pompáját és gazdagságát, mely soha semmit sem árult el a király életéről. Vajon ennek a két magzatnak a megtalálása bővíti-e valamennyire azt a kevés ismeretet, mellyel az uralkodókról rendelkezünk, vagy pedig csak azt gyarapítják, amit a halotti rítusokról tudunk? Ez utóbbiak menetének rekonstruálása talán majd válasszal szolgál.

A kelet felé néző mellékszoba

A sírkamrán keresztül most térjünk vissza az előtérbe. Miután az ásatók megtisztították ezt a helyiséget, és elszállították a ravatalokra halmozott tárgyakat, a délnyugati sarokban egy ajtót vettek észre. Egykor feltörték, és a nyílás ott tátongott éppen a víziló istennőt, Thoeriszt szimbolizáló ágy alatt. Az ajtó egy 4 m hosszú, 2,90 m széles szobába vezetett. Az ásatók mellékszobának nevezték, és Carter szerint ez a megjelölés pontosan illett rá.

A másik három helyiséget a temető felügyelői a fosztogatás után bizonyára részben rendbe hozták, ebben azonban a legszörnyűbb rendetlenség uralkodott. Minden szétszórva vagy pedig a legnagyobb összevisszaságban egy halomba dobálva hevert körös-körül; a felügyelők nem raktak rendet, még azzal sem vesződtek, hogy újra befalazzák az ajtót. Először úgy látszott, hogy minden terv vagy rendszer nélkül dobálták be ide a tárgyakat, s teljesen összekeveredtek az eredetileg ide szánt tárgyak azokkal, melyeket a tolvajok később hoztak ide. Az ásatók kikövetkeztették, hogy a sírkamrába vagy a kincstárba szánt tartalék tárgyakat helyezték el itt az eredetileg ide szánt tárgyak mellé. Tartalmának a sokrétűsége miatt a sír négy helyisége közül ezt a legnehezebb elemezni. Az elfalazott ajtó felső részén levő néhány pecsétmaradvány azonban nyomra vezethet. Ezeket a majdnem olvashatatlan szövegeket a helyszínen Breasted professzor és Sir Alan Gardiner fejtette meg. A két nagy filológus hét teljes napig dolgozott azon, hogy meghatározza az egyes jeleket. Négyféle felirat volt itt, és mindegyik teljesen eltért a többi ajtón levőktől. Az első így hangzott: „Felső- és Alsó-Egyiptom királya, Nebheperuré azzal töltötte életét, hogy szobrokat készített az isteneknek, hogy azok adjanak részére tömjént, italáldozatokat és ajándékokat mindennap.” A második: „Nebheperuré, aki elkészítette Oszirisz szobrait, és megépítette házát úgy, mint kezdetben volt.” A harmadik: „Nebheperuré-Anubisz, aki győzedelmeskedik a kilenc íj felett.” S végül a negyedik: „Az ő uruk, Anubisz győzedelmeskedik a négy foglyul esett nép felett.”

A mellékszobában felhalmozott tárgyak bizonytalan egyensúlya nagy gondot okozott az ásatóknak. Úgy látszott, hogy a legkisebb fuvallat összedönti őket.

XIX. Részletek az egyik díszkocsi oldallapjáról:

- a. *A király sz finx képében eltapossa Egyiptom ellenségeit*
- b. *Egyiptom legyőzött és rabszolgává tett ellenségei*

Rögzíteni kellett az ingadozó rakásokat, hogy mindegyik darabot külön-külön el lehessen mozdítani. A tárgyakat vaktában, törött állapotban rakták halomba. A ládák fel voltak nyitva, a dobozok felfordítva, tartalmuk hiányzott. Az egyik íjtartón lábnyomok látszottak, talán a tolvajoké. Egyes korsókon, melyekből az értékes olajat kilopták, még zsíros ujjlenyomatokat is észrevettek.

Öt évvel azután, hogy beléptek a sírba, vagyis 1927 novemberének utolsó napján a régészek készen álltak arra, hogy megkezdjék a munkát a mellékszobában.

Miután megvizsgálták a látszólag összefüggéstelen tárgyak halmazát, Carter arra a meggyőződésre jutott, hogy semmiféle rendszer sem irányította a szoba tartalmának összeválogatását. Megállapította azonban, hogy a tárgyak két külön csoportba tartoznak: egyikbe azok, melyeket a mellékszobában találtak ugyan, de máshova tartoztak; a másikba pedig — s ilyen sokkal kevesebb volt — azok a darabok, melyeket eredetileg is ide szántak. Ez a magyarázat valószínűleg túl merev, és nem felel meg teljesen a tényeknek, amelyek majd a temetés rekonstrukciója során válnak világossá.

A halom tetején festeres ág volt látható, macskaféle állat rövid lába díszítette. A derékalj szalmafonatból készült. Valójában azonban négy ilyen ág volt itt, mindegyikük egy-egy ágydeszkával, nem a fej-, hanem a lábrészen. Kettő közülük ébenfából készült, nehéz aranylemezek borították, és szép faragott díszei voltak. A másik aranyozott ág majdnem azonos volt az elsővel, de kevésbé finom kivitelben. Mind a kettőt a „címer”-növények és „a Két Ország egyesítése” díszítette. Egy másik — összehajtható — ág a szoba déli falánál hevert.

A délkeleti sarokban előkelő-magányosan s e kaotikus együttesbe nem illően egy elefántcsont berakásos ébenfa trónus állt. Homorú ülése volt s egymást X alakban keresztező kacsafej és kacsanyak alakú lába. A stilizált geometrikus motívumokkal, valamint istenek szimbólumaival ékesített háttámlán Aton és Amon nevét említő hieroglif feliratok voltak láthatók. Az ülésen levő intarzia a leopárdbőr mintájára emlékeztetett. A trón egyes részeit aranylemezek borították, másutt fajansz és drágakő berakás díszítette (XII). Vonalainak merev szigorúsága láthatólag liturgikus rendeltetésre utal. Nem messze állt innen egy ugyanabból az anyagból készített zsámoly Egyiptom hagyományos ellenségeinek az ábrázolásával, akiket a fáraó sarkával letiport. Mellette egy szalmaszék, melyet az ásatók „kerti székek” tekintettek, emellett pedig egy fehérre festett széket helyeztek el. Ez utóbbinak két lába között a teret Egyiptom két „címer”-növénye díszítette. Ez a motívum ismétlődött meg a zsámolyon is, itt a növényeket aranylemezek borították. Legeredetibb azonban valamennyi között egy háromlábú, fehérre festett faszámoly volt, kutya alakú lábakkal és ismét a „címer”-növényeket ábrázoló áttört díszítéssel. Félkör alakú felületét teljes egészében egymással

XX. A király nagy légycajója

a. Előlap: a király struccokra vadászik

b. Hátlap: győzelmes hazatérés a zsákmánnyal

szemben álló, összefonódó mancsokkal ábrázolt, finom áttört díszítésként kidolgozott oroszlánok foglalták el. Kerek párna is feküdt rajta, gyöngyökből készült huzattal.

Volt ezenkívül a mellékszobában két értékes szekrényke sötétvörös cédrusból és ébenfából. Mindkettő négy magas lábon állt, és a XIX. századi Európa *barbière*-jeire, kis asztalkáira emlékeztetett. Az egyiket berakott, feliratokat tartalmazó sávok keretezték (L), mindkettőnek az alsó részén amulett fríz húzódott. Az elsőn Oszirisz-oszlopok és Íszisz-csomók, a másodikon *anh* jelek és *uasx* (isteni erő) jogarok váltakoztak. Az első szekrényen, melyet Carter törött állapotban talált, egy hieratikus felirat azt állította, hogy a király legfinomabb vászonruhájának elraktározására szolgált. Valójában azonban négy fejtámasz volt benne, kettő fából, vallásos díszítésekkel. Az egyiknek a nyelét a levegő istene alkotta, ő tartotta a tarkót támasztó félkört. A másik összecsukható szék formáját mutatta, egymást keresztező két lába kacsafejekben végződött, oldalát pedig Bészfejek díszítették. E két fejtámasz meglepően mértéktartó stílusban készült. Nyelüket aranykarika díszítette. Az egyiknek anyaga átlátszatlan kék üvegpaszta, a másiké sötétebb kék fajansz (XLIIa és b).

Egy szögletes fadobozban gomba alakú kalaptartót találtak, a benne levő királyi fejdíszből azonban csak néhány vászondarabka, valamint finom arany-, lazúrkő-, karneol- és földpátgyöngyök maradtak meg. A mai kalapdobozoknak ez az őse boroskorsók között rejtőzött a szoba északi részén.

Ezután három elefántcsont doboz következett hieratikus feliratokkal, melyek azt mutatják, hogy ezek „Őfelsége lenvászonládái voltak, mikor még *anpu* [fiatal] volt”. Az egyiknek füstölőszert is kellett volna tartalmaznia, valamint mézgát, antimonport és három arany sáskát. Mindez eltűnt. Még további hét majdnem üres dobozt találtak; az egyik különösen érdekes, ugyanis ez az első ismert játékdoboz rekeszekkel, fiókokkal és egy igen ügyes, önműködő zárószervezettel. Egy miniatűr, elefántcsontból készült, *szene*nek nevezett játékkészletet tartalmazott, ezenkívül parittyák voltak benne és egy tűzcsiholó, mely úgy működött, hogy íj segítségével farudat forgattak egy keményfa lemezen szabályos közkben elhelyezett kör alakú mélyedésekben. Íjászkesztyűk is voltak ott a bal csukló védelmére, különböző karperecek, köztük egy elefántcsontból való, mely vadászaton űzött állatokat mutatott, többek között egy kutya által meghajszolt lovat. Voltak ezenkívül más karperecek is fajanszból, melyeken az előző társuralkodóknak, IV. Amenophisz-Ehnatonnak és Szemenhkarénak neve állt.

A nyugati falnál, az egyik halom tetején finom halványkék fajansz tartók kerültek elő egy erőszakkal felnyitott durva dobozból. (Az előtérben egy hasonló doboz sötét lazúrkő edényeket tartalmazott.) Az ajtóhoz közel egy halom kosár tetején egy másik doboz feküdt, amelyben hímzett kesztyűk voltak, valamint két szögletes liturgikus – dalmatika formájú – vászonruha. Az egyiket gypjú hímzés díszítette, az oldalak és az alsó rész szegélyét pedig szőtt minta, amely vadul vágató állatokat ábrázolt. A nyakrésznél a szőtt sáv geometrikus és virágmintákat mutatott, valamint Aton és Amon nevét. Feltételezhetjük, hogy volt valami

kapcsolat e nyilván liturgikus rendeltetésű ruhák és a szintén ebben a teremben levő liturgikus trónus között. A tárgyaknak ugyanehhez a csoportjához kell még sorolni a *herep* vagy *aba* néven ismeretes — szertartásoknál használt —, aranylemezekkel borított, fából készült jogart, amely egyik oldalán azt az állatáldozatot mutatta, melyet ezzel a jogarral megszenteltek, a másik oldalon levő függőleges felirat szerint Amon fiának, a királynak arca úgy tündökölt, „mint Aton, amikor ragyog”.

Egy másik hatalmas, íj alakú ládában formájának megfelelően íjakat, nyilakat találtak (a helyiségben egyébként 16-fajta nyilat számoltak össze, összesen 278 darabot). Különböző típusú bumerángok is voltak a mellékszobában, valamint hosszú botok, *harpék* (görbe kardok), nyolc pajzs, melyek közül csak négyet használhattak. Két pajzsot gepárdbőr borított. A fogadalmi pajzsoknak finom áttört aranyozott fadísztése a királyt ábrázolta, amint szfinx formájában letiporja ellenségeit, vagy pedig oroszlánt győz le (xv). A padlón valószínűleg a kincstárhelyiségből származó amulettek, munkaeszközök modelljei és *usébtik* hevertek szétszórva, s a néhány kisméretű hajómodell is nyilván oda tartozott. Az északnyugati sarokban a törmelék között egy pompás gránátalma alakú ezüstváza állt.

Meg kell említeni még a sok — különböző fajtájú — botot és pálcát. Egyiket-másikat arany és ezüst intarzia díszítette, de találtak pompás, értékes, kifényesített fából faragottakat is. Mindegyiknek egészen sajtáságos fogantyúja és vége volt. Mindenfajta képviselve volt közöttük, még villa alakúakat is találtak csúszómászók megfogására. A legyezőkről és légykergetőkről elvesztek a struccotlak, ilyen legyezőket vittek a király körül körmenetek alkalmával. Kétségtelen, hogy ezek is a szertartáshoz tartozó tárgyak együttesébe sorolhatók. Az egyikbe Ehnaton és Aton isten neve volt bekarcolva.

Néhány teljes készletet is találtak az úgynevezett *szenet* játékból, a harminc négyzetből álló táblával, a bábokkal, a dobásnál használt csontocskával és a pálcikákkal együtt (xlixb). Három különböző nagyságú ilyen játék volt, ébenfából vagy faragott elefántcsontból és aranyból készítették őket. Volt ott ezenkívül egy pár szandál is — valódi intarziás díszítéssel —, egy bőrből készült vert és egy kezekben végződő, Teje királyné nevét viselő elefántcsont kasztanyett-pár. Ehhez az összefüggéstelen gyűjteményhez kell még sorolni a kis hordozható baldachint, amelynek többi részét az előtérben találták meg.

E szokatlan tárgyak sorában végezetül meg kell említenünk egy gyönyörű darabot, amelyet az ásatók is kiemelkedő leletnek tekintettek. Igen finom alabástromból faragták ki, és színes pasztával díszítették. Szögletes, medenceszerű tárgy virágmintákkal, melyek Tutanhamon és felesége, Anheszenamon nevét mutatják. A medence — talán virágtartó — közepén egy talpazat bárkát hordoz, melynek mindkét végén hegyikecske feje látható. Egy középpütt elhelyezkedő, négy növényi oszlop által tartott mennyezet alatt fedél nélküli szarkofág alsó részéhez hasonló tárgy áll. Növényi motívumok díszítik. A bárka orrában egy bájos, meztelen fiatal nő egy lótuszt szorít a kebléhez (xxiv), a bárka tatján pedig egy törpe nő hosszú, kormányzásra szolgáló rudat tart.

Hátravolt még egy nagyon kopott, a szoba északnyugati sarkában heverő láda. Pompásan díszített elefántcsontból készült, alabástrom és üvegpaszta frízzel szegélyezett tetejét a szoba másik sarkában találták meg. Közepén finom és költői, bár kissé túlhalmozott díszítés a fiatal párt, Tutanhamont és Anheszenamont ábrázolja virágos pavilon alatt egy álomszerű kertben (v). A gyermeki külsejű királynak az előtte álló királyné egy csokor papiruszt és lótuszt nyújt át. A felirat alapján azonosíthatjuk a személyeket. Az oldalsó lemezeken hasonló stílusú ábrázolások, vadászat, halászat (176) és vágatató állatok láthatók. Mintegy családi hangulatú másodpéldánya ez annak a nagy ládának, amelyet az előtérben találtak a magas fekete szobrokhoz közel, és amely a győztes király fegyvertényeit és vadászszákmányát mutatta.

Tekintsük át most gyorsan azokat a tárgyakat, melyeket Carter véleménye szerint a mellékszobába szántak. Valójában minden ide tartozott, ami kenőcsöket, szilárd vagy folyékony anyagot tartalmazott. Mind üres volt, valamikor azonban mindegyikben olajat vagy kenőcsöt tároltak. Valamennyinek hiányzott a fedele vagy a dugója. Egyes alabástrom edényeket előzőleg másik tulajdonos is használt, de ennek a nevét kivakarták. Némelyiken Tutanhamon elődeinek a neve állt, még III. Tuthmószisz nevével is találkozunk. A régi törött vázákat kijavították. Két III. Amenophisz kartusát viselő vázán Amon nevének hieroglifáit kitörölték. Az egyik áttört díszű vázának szitula (italáldozat céljára szolgáló hosszúkás, füles edény) formája volt. Egyes vázák hosszú nyakán virágdísz formájú, színes paszta berakásokkal díszített gyűrűket helyeztek el (xla). A legmeghökentőbb az ágaskodó oroszlán formájú, melynek nyakát az állat magas virágfejdísz viselő feje alkotta. Az egyik mellső lábát emelte fel, a másik egy hieroglifán, a védelem mágikus jelén nyugodott. Elefántcsont és festék berakásokkal díszített alabástrom testén Tutanhamonnak és feleségének neve olvasható. Áttört díszű talpazaton áll. Egy másik „palack” mekegő vagy legalábbis nyelvét kiöltő hegyikecskét ábrázol (xliv). Az egyik fedő lapos alabástrom korongjára csészét erősítettek, melyben egy tátott csőrű, kiterjesztett szárnyú madárfióka ül, mint valami fészekben. Négy tojás veszi körül (xlvii).

Volt itt ezenkívül 116 kosár, főként száraz gyümölcsöket és magokat találtak bennük: mandagórát, szőlőt, dummálma gyümölcsét, dinnyemagokat stb. Mind nagyon hasonlítanak a még ma is használt kosarakra. Az egyik palack formájú kosárban összeszáradt mazsolát találtak. Az előtérben levő nyomok azt mutatják, hogy az eredeti készletek még sokkal bőségesebbek lehettek.

Volt végül három tucat boroskancsó, szinte elsőrendű történeti fontosságú nagy amforák, igen jelentős hieratikus felirattal a „vállukon”. Többségük a klasszikus egyiptomi kerámiaformát mutatta: hegyes alsó rész, magas váll két kis füllel. Még érintetlen, égetetlen agyagból készült dugóik, felirataik révén sok fontos

XXIa. A király két töre. Az egyiknek a pengéje arany, a másiké vas
b. Az első tör markolatának részlete

felvilágosítással szolgáltak az Amarna-kor történetére vonatkozólag. Például innen tudjuk, hogy Tutanhamon uralkodásának utolsó éve a kilencedik volt. A legtöbb bor a „nyugati folyó” (a Delta) szőlőiből származott. Az utolsó csoportot az idegen formájú kancsók alkotják. Bár a bennük levő bor egyiptomi lehetett — az agyagpecsétek jelzései ugyanolyanok, mint az egyiptomi edényekéi —, tojás alakjuk, hosszú nyakuk és az a tény, hogy csak egy fülük volt, kétségtelenül szíriai jellegről tanúskodik. A nehéz agyagdugók nyílására helyezett kupakok szelepként működtek, ezen át illantak el az erjedéskor keletkezett gázok.

Az első lecke a sírból

Ilyen volt nagyjából ez a mesés kincs. Mert kétségtelenül kincs, mind belső értéke, mind pedig a tárgyak mennyisége és művészi kivitele alapján. Szinte minden tárgy nemes anyagból készült, és időálló arany borította e csodálatos együttes minden darabját, melynek az örökkévalóságot kellett biztosítania a halott számára. Bútorok, ékszerek, ruhák, vázák, háztartási cikkek, istenségek ábrázolásai és némelykor a fiatal uralkodók nevei: e néma tanúk sok sajátos összefüggést elárultak. De egyetlen felirat sem vetett fényt a fiatal király történetére. A halotti baldachinok oldalán levő vallásos szövegeket megfejtették, a szobrocskákon megtalálták a szokásos imádságokat és egyes szolgák nevét. Ám Carter mindenütt papiruszok után kutatott. Egy rövid pillanatig azt is hitte, hogy az előcsarnokban egy szerény doboz alakjában (43. sz.) megtalálta az egész sír legértékesebb darabját. Tekercsek voltak benne, kiderült azonban, hogy ezek csak vászontekercsek (48). Bele kellett törődni abba, hogy a sír nem árulja el egykönnyen egy király titkait.

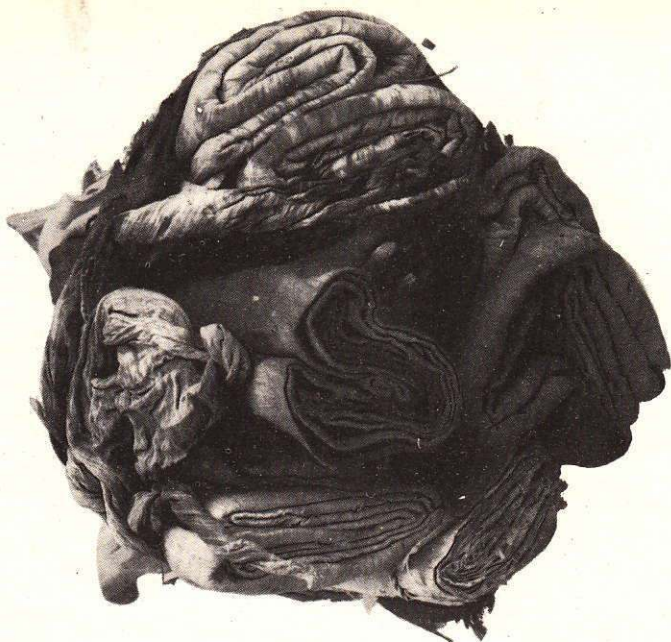
A legmeglepőbb volt a kiáltó ellentét a sok pompás tárgy és a sírban uralkodó szörnyű rendetlenség, valamint a helyiségek szegényes és csupasz volta között. A kincs állapota arra mutatott, hogy nagy sietve helyezték el, mint valamiféle szükségraktárban. A kocsikat szét kellett szedni, hogy beférjenek az ajtókon és a szűk folyosón. Az egymásba helyezett, aranyozott fakápolnákat úgy állították össze, hogy nem mindig törődtek oldallapjaik irányával. Ahhoz, hogy a kőszarkofágot le tudják zárni, le kellett gyalulni a legnagyobb fakoporsó lábrészét, s a faforgácsot hanyagul otthagyták a szarkofág alatt.

Pedig mennyi szép, fényűző sír volt a közelben! Ahhoz, hogy valaki pompázatos „örök lakhelyeket” találjon, nem is kellett belépni a völgy leghíresebb királysírjaiba, hiszen a sziklahegy másik oldalán az újbírodalmi udvaroncok sírjai még magukon viselték a korábbi fényűzés nyomait. Ha a miniszterek tekintélyes

XXIIa. *Attört vörös arany tárgy. A király győzelmes visszatérését ábrázolja foglyokkal*

b. *Ivócsésze, a sír bejáratánál találták*

48. *Vászontekercsek, melyek nem váltották valóra az ásatók reményeit*

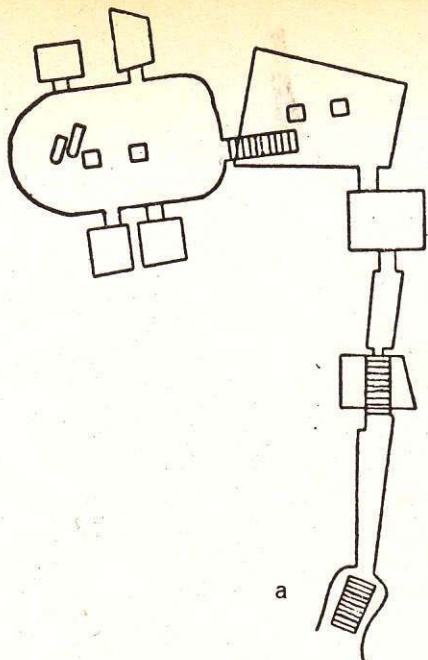
sírkápolnákkal rendelkeztek, milyenek lehettek a királyoknak, az istenek fiainak sírjai! Még a legrövidebb ideig uralkodó fáraókat is — kezdve VI. Ramszesszel — gondosan díszített sírokba temették. De nem így volt Tutanhamon esetében, mert itt csak a sírkamrában találkozunk sietve elkészített halotti ábrázolásokkal.

De ha gondosan tanulmányozzuk e szerény sír elrendezését, semmi olyasmivel nem találkozunk, ami nem volna összeegyeztethető a Tell el-Amarna-i vallási forradalom előtti királyi temetkezések hagyományaival, amikor Tutanhamon született. Az eretnek korszak idején a napsugarakat nem volt szabad egyenes pályájukon feltartóztatni, és ezért Ehnaton Tell el-Amarna-i sírjának folyosói és termei egy tengelyben helyezkednek el. Ezelőtt a sírkamrába vezető út derékszögben megtört, így alakították ki például III. és IV. Tuthmószisz folyosós sírját is. Ezt a szokást követték — sokkal kisebb arányokban — Tutanhamon sírja elrendezésénél is (49).

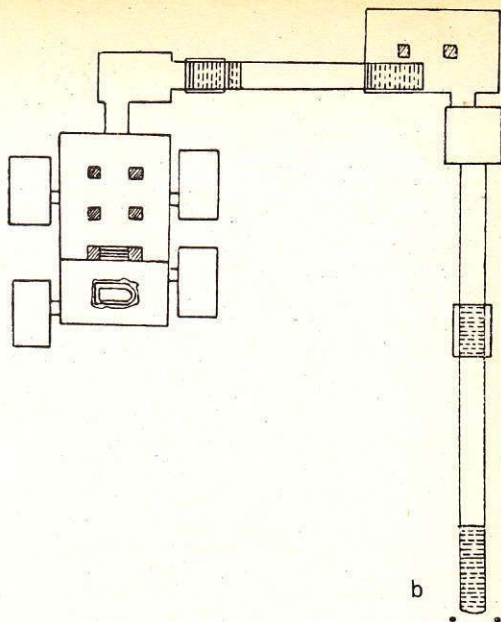
Bár a sietség döntő tényező volt a temetésnél, bizonyos, hogy gondosan elvégezték, és a sír megfelelt az érvényben levő vallási követelményeknek. Legfeljebb azt mondhatjuk, hogy a sír ebben a formában nem azzal a rendeltetéssel készült, hogy magának az uralkodónak a nyugvóhelye legyen. De elrendezése nem sértette meg a királysírok alapvető építészeti törvényeit.

A király életével és halálával kapcsolatban csak valami közvetett adat segíthet e látszólagos ellentmondások feloldásában. A sír feladta a kérdést, de nem válaszolt rá.

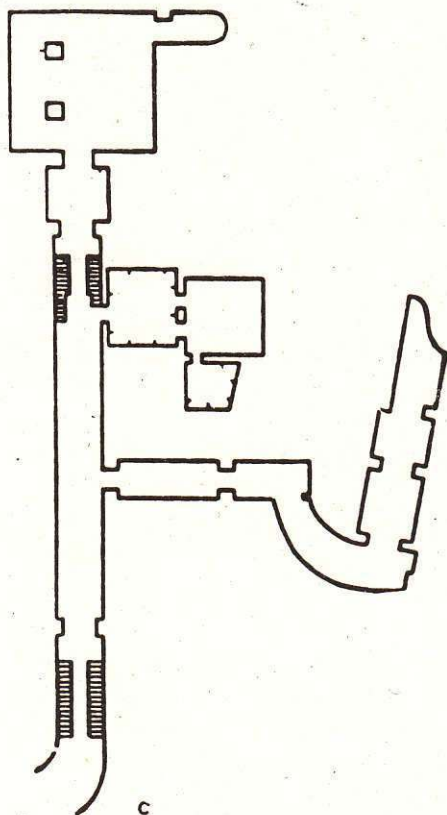

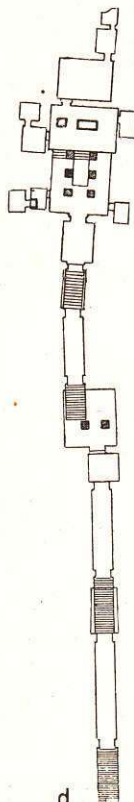
a

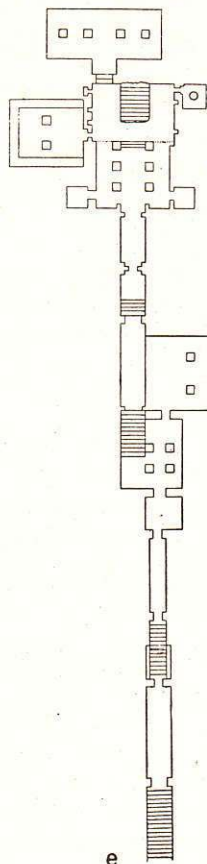
b

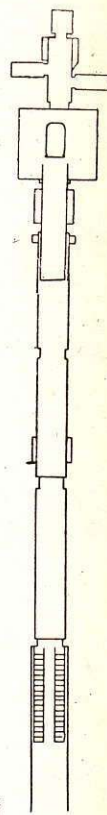
c

d

e

f

49. Királysírok alaprajzai : a. III. Tutbmószisz, b. IV. Tutbmószisz,
c. IV. Amenophisz-Ehnaton, d. Horemheb, e. I. Széthosz, f. IV. Ramszesz

4. Tutanhaton bölcsője

IV. Amenophisz-Ehnaton, a híres eretnek király az egyiptomi történelem egyik legvonzóbb egyénisége. Neve hallatára eszünkbe jut a gyakran misztikusnak is nevezett fiatal uralkodó, a reformátor, aki igazi eretnekséget indított el, melyre környezete már kora ifjúságától kezdve előkészítette őt. Véleménye szerint elérkezett az ideje annak, hogy fellépjen Théba hatalmas istene, „Amon, az Elrejtett” ellen, mert ennek a kultusza csak arra szolgált, hogy fenntartsion egy tisztázatlan helyzetet, és csak a papság húzott hasznot belőle, de „a legjámborabb nemzet” vallásos gondolkodása nem fejlődött általa. A nép szerint Amon mindent látott, bár ő maga láthatatlan volt. Kőszobrai istenné vált fáraót ábrázoltak, aki a mozsár alakú, két tollal ellátott fejdísz viselte, és két oldalán Mut istennő és a gyermek Honszu foglalt helyet.

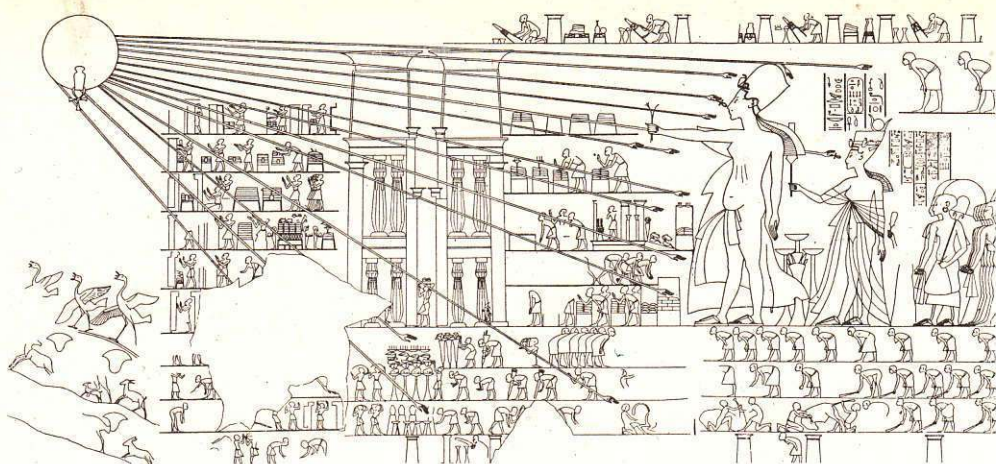
Meg kellett találni az átmenetet a távoli „Ismeretlen” és az aranyozott bálvány között: egy magasztos, de egyszersmind egyszerű és egyúttal mindenki számára megközelíthető eszmét. A napgömb, Atonnak, a rejtett istennek látható megnyilvánulási formája, aki mindennap megmutatta magát Ré néven, és akinek éjszakai formája Oszirisz volt: ez a nap megfelelően jelképezhette azt a fenséges erőt, amelytől a világmindenség és az egész élet függött (51).

Ezt az eretnek reformot, mely a vallásnak csupán egyik oldalát kívánta hangsúlyozni, nyilván támogatták a fiatal herceghez közel állók. Az udvarban, ahol atyja, III. Amenophisz együtt uralkodott Teje királynéval (50), az idősebb tisztviselők, az írnokok és a tudósok, akik vissza akartak térni a teológia tiszta forrásaihoz, bevezették az ifjút a hermopoliszi bölcsek gondolkodási rendszerébe.

A királyi család ebben az időben Malkatában egy hatalmas, szövevényes, sok fényűző lakosztályból álló palotában élt a Nílus bal partján, Thébától délnyugatra. A termek falait finoman kidolgozott növény- és állatfrízek díszítették. IV. Amenophisz valószínűleg itt töltötte uralkodásának első éveit.

50. Tejét és III. Amenophiszt ábrázoló kolosszusok. A király halotti templomából, Théba nyugati részén (Kairói Múzeum)

51. A felkelő nap imádása a Tell el-Amarna-i királystérben

A fiatal fáraó első hivatalos ténykedéseivel egy különös és megragadó korszak kezdődik — Amarna-drámának nevezhetnénk ezt a kort —, ahol minden bizonytalan, még a korona és a hatalmas ellenzéki párt bonyolult kapcsolatai is.

Különböző, egymásnak ellentmondó és hevesen védelmezett elméletek vannak például IV. Amenophisz trónralépésével kapcsolatban is. Szabályosan követte-e atyját annak halála után, vagy pedig kezdetben társuralkodók voltak? Ha az utóbbi eset áll fenn, akkor egyes tudósok szerint a társuralkodás csak néhány évig tartott, mások ellenben ezt jelentősen hosszabbnak tartják. Újabban az egyik irányzat teljesen elveti a társuralkodás lehetőségét.

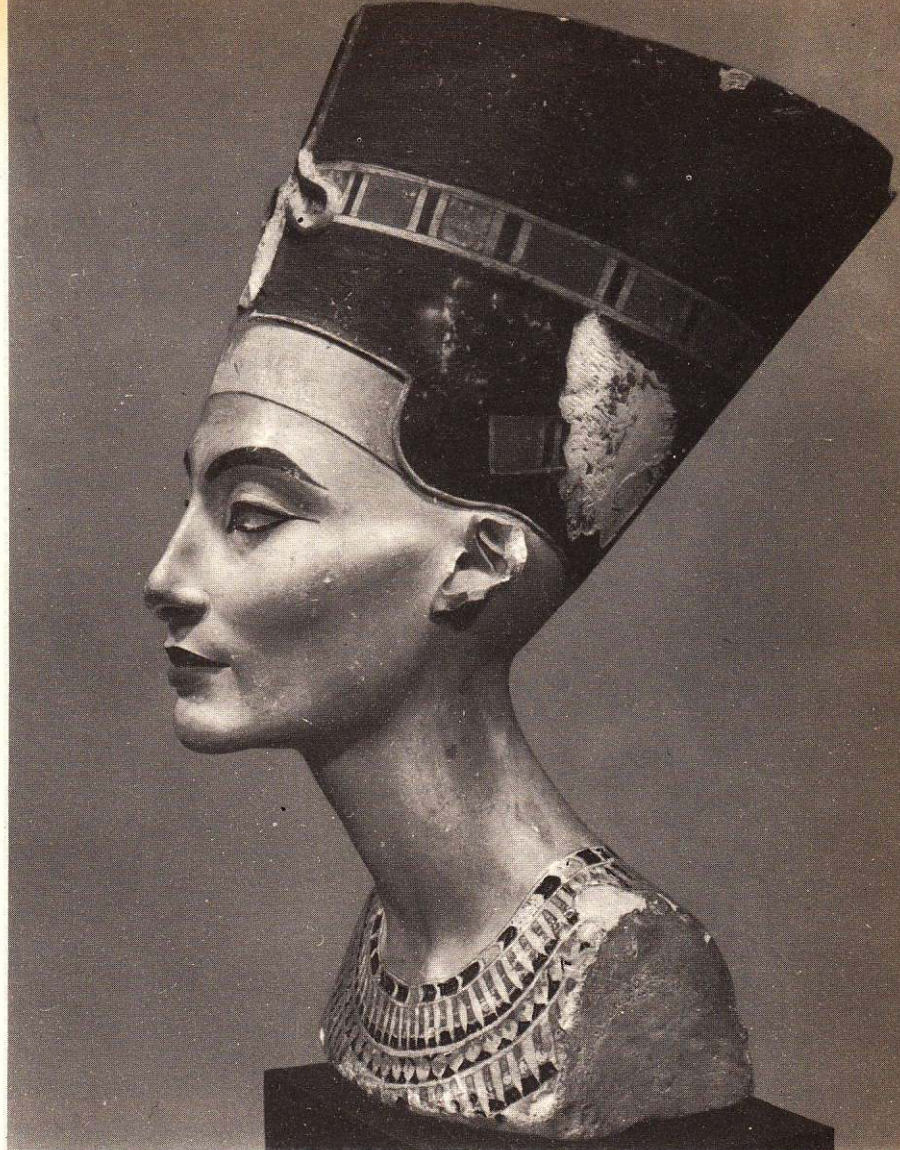
De ugyanúgy voltaképpen semmit sem tudunk a szép Nefertiti királynéről, akinek bájos arcát közismertté tette az oly sok viszontagságot átvészelt mellszobor (52). Semmit sem tudunk származásáról, és csak találgatás lehet minden próbálkozás életrajzának tisztázására.

Viszont a királyi pár leánygyermekai születésük sorrendjében szabályszerűen megjelennek az amarnai királyi család emlékein. Mi van azonban a hercegekkel, ha egyáltalán voltak? III. Amenophisz korától kezdve a szokás úgy írta elő, hogy csak a hercegnőket emeljék ki. Amenophisz hercegnek — aki a negyedik volt a XVIII. dinasztia korában ezen a néven — még az említése is nagyon ritka. Voltak vajon más hercegek is a királyi családban?

Ki volt Aj, az „isteni atya”, Nefertiti dajkájának a férje? Ki volt tulajdonképpen Szemenhkaré és Tutanhamon? Biztosak lehetünk-e egyáltalán Tutanhamon nevének jelentésében, ismerjük-e szerepét?

Túl korai még, hogy megkíséreljük a történelem e rövid, de következményekben gazdag szakaszának végleges felmérését. Mindenesetre megpróbáljuk az elterjedt elméletek közül kiválasztani azokat, melyek szerintünk leginkább megfelelnek a tényeknek.

52. *Nefertiti királyné mellszobra*
(*Ehemalige Staatliche Museen, Berlin*)

Mindezeket szem előtt kell tartanunk, amikor megkíséreljük felvázolni a fiatal Tutanhaton (mert így hívták születésekor) életét. De nem tarthatunk igényt végleges eredményekre addig, míg egy napon Egyiptom földje fel nem tárja majd a ma még rejtegetett igazságot.

Így is választanunk kell: az első kérdés, amely megoldásra vár, a kronológia. Több mint tizenöt szerző, aki ezt a korszakot tanulmányozta, *Tutanhamon* (ez volt a megváltoztatott neve Thébába való visszatérése után) uralkodását némileg eltérő időpontokra teszi, abban azonban mindegyik egyetért, hogy a fiatal fáraó kilenc évig uralkodott. Egyesek szerint ez a kilenc év i. e. 1369-től 1360-ig tartott,

mások szerint 1350-ig vagy 1349-ig. Az egyiptológusok egy harmadik iskolája azt a nézetet képviseli, hogy Tutanhamon 1352-ben vagy 1351-ben került trónra és 1344–1343 körül halt meg. Úgy hisszük, hogy ez áll a legközelebb az igazsághoz. Utána kb. négy évig az „isteni atya”, Aj uralkodott, majd Horemheb szerezte meg a trónt.

Mindez azonban csak feltételezés, mert eddig egyetlen okmány sem tette lehetővé, hogy meghatározzuk, vajon hol született Tutanhaton, és kinek az udvarában nőtt fel. A fő buktatót az esetleges társuralkodási korszak jelenti, itt ugyanis sok a megválaszolatlan kérdés. Bár nem bizonyítható, hogy III. és IV. Amenophisz együtt uralkodott, az ilyen jellegű társuralkodás nem volt kivételes jelenség. Kivételes azonban maga a korszak. Az egyiptomi történelemből más példákat is ismerünk arra, hogy a király fiát vagy legközelebbi rokonát maga mellé vette társuralkodónak. Ilyen eset a XVIII. dinasztiában is előfordult, például IV. Amenophisz és Szemenhkaré társuralkodók voltak. Azt is általánosan elfogadják, hogy I. Széthosz és II. Ramszesz együtt uralkodtak a XIX. dinasztia elején.

Miért állunk szemben tehát az Amarna-korszak történetében annyi gátló tényezővel – nem is említve a túlzó feltételezéseket? Azért, mert a királyi hatalomnak ilyen megosztását semmiféle bizonyítékkal sem tudjuk alátámasztani. Eddig nem találtak olyan szöveget, ahol III. Amenophisz uralkodásának adott éve megegyeznék utóda, IV. Amenophisz (a későbbi Ehnaton) uralkodásának valamelyik évével. Ez igazolná azt, hogy az utóbbi atyja életében már birtokolta a trónt.

IV. Amenophisz-Ehnaton uralkodása végének a rögzítése már könnyebb. Az eretnek városban, Tell el-Amarnában talált borosedények alapján kétségtelennek látszik, hogy IV. Amenophisz-Ehnaton 17. éve – valószínűleg halálának éve – Tutanhaton első évének felelt meg. Utóbbi valószínűleg tizenhét éves korában halt meg, és uralkodásának utolsó éve, melyet a sírban levő boroskancsók is említenek, a 9. év volt. Tehát Ehnaton társuralkodásának a 8. évében kellett születnie.

Ha III. és IV. Amenophisz – amint ez bizonyos okok alapján feltételezhető – egy ideig közösen uralkodott, az utóbbinak III. Amenophisz 27. és 30. uralkodási éve között kellett trónra lépnie.

Ugyanezeknek a feltevéseknek alapján Meritatonnak és Maketatonnak, IV. Amenophisz első két leányának apjuk uralkodásának 4. éve előtt kellett születniük. Ez III. Amenophisz udvarában történt a 31. és 33. év között. Amarna (Ahetaton) város szélén – ez volt a főváros, ahol, úgy látszik, IV. Amenophisz-Ehnaton az 5. évben telepedett le – előkerült egy határkő sztlé a 6. évből, s ezen szerepelt egy kiegészítő felirat is a következő évből, ahol a király megújítja az alapítással kapcsolatban tett esküt. Ehhez a felirathoz a harmadik leány, Anhe-

XXIIIa. *Alabástrom lámpa három lótuszvirág formájában*
b. *A király legértékesebb doboza. Elefántcsontból készítették aranygyűrűk számára*

szenpaaton képét is hozzátették. A 6. uralkodási évben történt az, hogy az amarnai király Amenophiszról Ehnatonra változtatta a nevét.

Baketaton hercegnő, III. Amenophisz legfiatalabb lánya valószínűleg apja uralkodásának 33. évében született Malkatában. A 8. uralkodási évben Tell el-Amarnában (Ahetaton) jött a világra a negyedik kis amarnai hercegnő, Nefernefruaton Taseri. Valószínűleg ugyanebben az évben, az öreg király 36. évében vagy pedig az előző év végén született Tutanhaton Malkatában. Ehnaton 9. évében vagy röviddel előtte megszületett az amarnai pár ötödik lánya, Neferneferuré. Az ő neve nem tartalmazza az *aton* szót, amely négy öregebb nővérének és unokatestvéreinek, Baketatonnak és Tutanhatonnak nevében szerepelt. Ehnaton 9. évében megünnepelték 3. jubileumát a „mindenható gömbnek, aki Ahetaton horizontján uralkodik”. Fontos határkő ez az eretnokség teológiájában, mely azt jelzi, hogy megváltoztak az istenség megnyilatkozási formájának nevei és címei. Ezeknek a jubileumoknak egybe kellett esniük az öreg királyéival, melyeket elég szabályosan megünnepeltek 30. évétől kezdve. (A második a 34. évben volt, a harmadik a 37.-ben.)

Úgy látszik, hogy Ehnaton 9. évében született az amarnai pár hatodik leánya. A neve Szetepenré volt. Öt nővérével együtt megjelenik a királyi palota egyik festményén, melynek maradványai Oxfordban vannak. A gömb nevei ekkor még nem vették fel végleges formájukat.

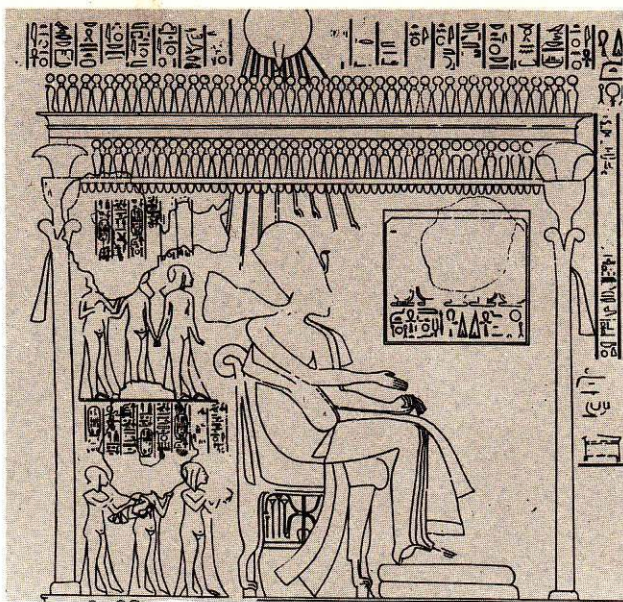
A 12. évben egy különbözőképpen értelmezett látványos szertartás végrehajtására került sor. Akármelyik elmélet is a helytálló, az elfogadható kronológia megállapítása szempontjából rendkívül fontos, hogy a hat amarnai hercegnő elkísérte a királyi párt a baldachin alá, amely felé a menet tartott (53).

Az idősebb fáraó fővárosában értünk el a 39. évhez, az utolsó dátumhoz, amikor okmányok említik III. Amenophiszt a malkatai palotában. Nem halhatott meg azonban ebben az évben, hiszen unokájának, Maketatonnak Tell el-Amarnai sírjában a nagy kőszarkofág töredékein III. Amenophisznak és Ehnatonnak mint társuralkodóknak a nevei jelennek meg két kartusban. Ha a bizonyítékokat helyesen értelmezték, a fiatal hercegnő még életben volt a 12. évben tartott ünnepségek idején, mely a második évszak második hónapja idejére esett. Talán ennek az évnek a végén halt meg, ami nagyapjának, III. Amenophisznak a halálát néhány hónappal későbbre keltezné, valószínűleg a malkatai 39. és 40. év közé.

Ehnaton 15. éve megegyezhet második társuralkodásának 1. évével, amikor úgy határozott, hogy trónját a fiatal Szemenhkaréval osztja meg. A 16. évben feleségül vette Anheszenpaatont, saját lányát, a harmadikat, aki ekkor kb. 11–12 éves lehetett. A 17. év vége felé az eretnek király és Szemenhkaré majdnem egyszerre halt meg, és ugyanebben az évben iktatták be a fiatal Tutanhatont, és ültették „őseinek trónusára”.

XXIV. *Az alabástrom hajó orrának részlete: szíriai begyikecske feje és egy emberalak, feltehetőleg Mutnedzsmet hercegnő*

53. Az amarnai királyi párt hercegnővel az „idegen adó szemlélén”. Tell el-Amarna

Ha elfogadjuk a kisebbségben lévő egyiptológusok érveit, akik tagadják III. és IV. Amenophisz társuralkodásának gondolatát, akkor az Amarna-kor összes eseményeit és IV. Amenophisz első négy uralkodási évét Malkatában előre kell hoznunk az időben, kezdve tehát a koronázásával, melynek III. Amenophisz halála idején, a 39. és 40. év körül kellett történnie. Ebben az esetben a fiatal Tutanhatonnak, aki a 40–41. évben legfeljebb öt-hat éves lehetett, kb. huszonkét évesnek kellett lennie, amikor tizenhét év múlva örökölte Ehnaton trónját. Mivel legalábbis kilenc évről tudomásunk van, e feltevés szerint halála idején harmincéves elmúlt már. Testének gyakorlott szakemberek által történt aprólékos vizsgálata azonban azt mutatta, hogy nem lehetett a halálakor tizenkilenc vagy húsz évesnél idősebb.

Sokkal több érv támogatja a társuralkodást, mint a szabályos trónralépési sorrendet. Így is vannak azonban megoldandó problémák. Az egyikre Sir Alan Gardiner hívta fel a figyelmet egy levéllel kapcsolatban, mely a Tell el-Amarna-i, az eretnek fővárosbeli archívumból került elő. Ez a levéltár akkád ékiratos jelekkel teleírt égetett agyagtáblákat tartalmazott, az akkád volt ugyanis ebben az időben az egész Közel-Kelet diplomáciai nyelve. Ezt a levelet, mely a Knudtzon-féle kiadásban a 27. számot viseli, Tusratta mitanni király intézte Naphuriához, Egyiptom királyához. Ez az igen érdekes levél Taduhepát, Tusratta király lányát említi, akit III. Amenophisz háremébe küldtek, majd ennek halála után Neferheperuré-IV. Amenophiszéba. Így gondoljuk ezt ma, feltételezve, hogy Naphuria valóban a Neferheperurénak, IV. Amenophisz koronázási nevének akkád változata. Mindmáig úgy vélték, hogy a hieratikus jegyzet, mely a malkatai fáraói levéltárba történő besorolás alkalmával került a tábla oldalára, a 12. évre van kel-

tezvé. A dátum első számjegyét azonban csak rekonstruálták, ott ugyanis a szöveg hiányzott, s ezt nem lett volna szabad megtenni, ha bármi kétség merült is fel. A levél tehát elérhetett IV. Amenophiszhoz atyja fővárosába a 2. évben is, röviddel annak temetése után, amelyre, úgy látszik, céloz is a szöveg. Jelenleg nem lehet megállapítani a Berlinben őrzött tábla további vizsgálata nélkül, hogy melyik dátum (2 vagy 12) a helyes. A problémát tehát most nem oldhatjuk meg, bár az új fénykép alapján (55) úgy látszik, hogy a régi elmélet mégiscsak helytálló.

Még egy ellenvetést lehetne felhozni. Az akkád és az egyiptomi nyelv kiváló filológusainak újabb munkássága ellenére is vajon biztos-e, hogy Naphuria (vagy Nabhuria) és Niphuria (vagy Biphuria) a *Neferheperurének* (IV. Amenophisz koronázási nevének) és *Nebheperurének* (Tutanhaton koronázási nevének) akkád verziói? Nem lehet-e arról szó, hogy a kettőt összekeverték, és ha igen, nem lehetséges-e, hogy a levelet — ha valóban a 2. évben érkezett meg — az új uralkodóhoz, Tutanhatonhoz intézték, akit az eretneket rendszeresen figyelmen kívül hagyó idegen uralkodók III. Amenophisz egyedüli jogos örökösének tekinthettek? (Miután Horemheb megszerezte a trónt, ugyanezt a magatartást tanúsította az összes amarnai uralkodókkal szemben.) Ez az elmélet azonban igen gyenge bizonyítékokon nyugszik.

Az Amarna-kronológia legkétségesebb pontjainak vázolása után forduljunk most ahhoz a csekély anyaghoz, ami a gyermek király életéről ismeretes. Úgy véljük, hogy a társuralkodás elméletének elfogadásával távolodunk el legkevésbé az igazságtól.

A XVIII. dinasztia végének vezéralakjai és fontos eseményei még sokkal inkább, mint más korszakokban, egymástól elszigetelve jelennek meg, minden biztos összekötő szál nélkül. Túlzott díszkrécio takarja történeti személyiségüket. Még a királyi családra vonatkozólag sem rendelkezünk mindig leszármazási adatokkal. Céljaikkal, személyiségükkel és környezetükkel kapcsolatban oly némák a szövegek, hogy szinte egy valódi pantomim színészeivé válnak.

Ennek a zavaros időszaknak legfeltűnőbb sajátossága a teológiai dogma forradalmi újjáértékelése, amelynek visszahatásai az egész politikai helyzetet érintették, felfordulást és heves reakciót okoztak. Még a nekropoliszok sírjait sem kímélték meg. A halottakat úgy fosztották meg egyéniségük végső formájától, hogy kivakarták a nevüket.

Így még nem sikerült biztosan azonosítani a múmiát Teje királyné úgynevezett sírjában (54). Ez megoldhatná Tutanhamon és az őt megelőző uralkodók, IV. Amenophisz-Ehnaton és Szemenhkaré családfájának rejtélyét. Mikor megtalálták, azt hitték, hogy Ehnaton múmiája, most azonban annyi már biztos, hogy a koporsót nő részére készítették. Később azt hitték, hogy Szemenhkaré testét találták meg. A szakembereket, akik összehasonlították Tutanhamon holttestével, meglepte az a feltűnő hasonlóság, mely a platükephal (lapos fejű) koponyák között mutatkozott, és habozás nélkül kijelentették, hogy két, nagyjából egykorú testvérrel van szó. Szemenhkaré, úgy látszik, körülbelül 25–26 éves korában halt meg.

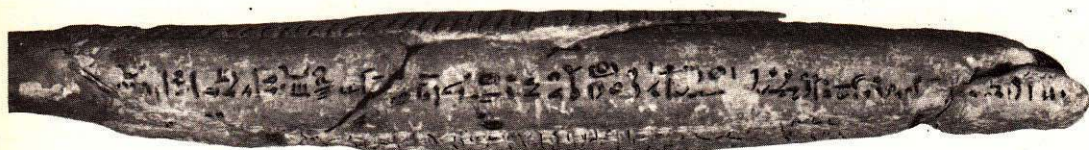

54. A Királyok Völgyében levő 55. sz. rejték hely titokzatos koporsója

A legújabb elméletek a múmia azonosításával kapcsolatban, akinek a homlokán levő ureusz kígyó Aton nevét viseli, úgy látszik, megegyeznek a korábbiakkal. Ha ezeket elfogadjuk, akkor az eretnek király halálát körülbelül huszonhat éves korára kellene tennünk. De uralkodásának első évében megindította vallási reformját — akár mint társuralkodó, akár mint egyedüli király, ha elvetjük a közös uralom elméletét. Ha tehát tízéves korában elrendelte, hogy az új tan lényegét jelképező napgömbnek, Atonnak templomot építsenek, és neki szenteljék, akkor vagy csodálatos lángelme volt, vagy csak egy gyermek, akit atyja azért állított előtérbe, hogy örököse szakítsa le az ő merész vállalkozásának a gyümölcsseit.

Akárhogy áll is a dolog, azt most már biztosan tudjuk, hogy atyja, III. Amenophisz nagy tiszteletben tartotta a napisteneket, különösképpen a Gömböt

55. A Tell el-Amarnában talált ékírástos levelezés 27. levele. Hieratikus trással készült, keltezése a 12. (?) év (Ehemalige Staatliche Museen, Berlin)

XXVa. A fáraó bajójának modellje

b. Gyűrűdsz. Tutanhamon a napistent imádja

(a Nap szemét) mint megnyilatkozási formát, amelyet máig is helytelenül Korongnak neveznek. A királynak ez a magatartása egyszersmind tiltakozást jelentett az Amon-papság maradiságával és bénító tekintélyével szemben, másrészt logikus következménye volt elődei forradalmi kísérletének: IV. Tuthmószisz egyik skarabeusán újra feltűnik a régi Aton név. III. Amenophisz két építőmestere, Szuti és Hor himnuszt írt a luxori templom számára, amely a legragyogóbb előző Ehnaton híres Nap-himnuszához. A király ilyen irányú magatartásának egyéb bizonyítékai is vannak: Núbiában (Kawa) egy *Gem-Atonnak* nevezett templomot alapított. Bárkáját és egyik hadseregét is Aton ragyogásának hívták.

Uralkodásának 11. éve körül elköltözött arról a területről, ahol Amon papjai és követői túl nagy befolyást gyakoroltak. A folyó bal partján kb. harminc hektárnyi területen építette meg új fővárosát, a két Memnón-kolosszus által őrzött halotti templomtól délre, azon a részen, mely egyes szerzők szerint azonos lehetett a híres Dzsaruhával („Az este keresése”, „Esti szélroham”). Ez a hatalmas terület három nagy birtokból állt. Az észak felé eső a legidősebb leányáé, Szi-amoné volt, akit feleségül vett, és királynévá tett. Középen volt a székhely, hatalmas oszlopos udvarral. Ezt birtokolta IV. Amenophisz, uralmának első négy évében, amikor atyjának társuralkodója volt. Ezenkívül természetesen sok kisebb ház és melléképület is volt itt a család alacsonyabb rangú tagjai számára és három hatalmas villa egy különálló részen, melyek minden valószínűség szerint Ramosze vezír, királyi kancellár, főfelügyelő tulajdonát képezték. Az ő híres sírja bámulattal tölti el a thébai nekropolisz minden látogatóját. Itt volt még a munkások faluja és a kisebb tisztviselők otthona, melyeket szokás szerint égetetlen agyagtéglákból építettek fehérre meszelt és festett belső falakkal. III. Amenophisz saját hatalmas rezidenciája ettől az együttestől délre feküdt egy kisebb épület mellett, melyet valószínűleg a „nagy királyi feleség”, Teje királyné használt. A király palotája a következő nevet viselte: „Nebmaatré [a király koronázási neve] háza Aton ragyogása”. Ezt a nevet adták a Tell el-Amarna-i palotának is. Ma ezt a királyi lakhelyet Malkatának hívják, ami arabul annyi, mint „a hely, ahol a dolgokat összegyűjtötték”. A név célzás a fáraók korából való maradványokra, melyeket régebben találtak itt, mint amikor a hivatalos ásatások megkezdődtek.

Természetesen pompás kertek díszítették az új várost, és csatorna kötötte össze a Nílussal, mely T alakban kiszélesedett ott, ahol a várost elérte. A csatornának ezt a részét hosszú ideig a híres „Teje-tó” maradványának tekintették. A király a megbecsülésnek és a szeretetnek ilyen feltűnő jeleit tanúsította a „nagy királyi feleség” irányában. Számos történeti skarabeuson fennmaradt híres szöveg említi egy hatalmas tónak (3700 rőf hosszú, 700 rőf széles = 60 hektár) a létesítését, melyet 15 nap alatt építettek a király számára abban az időszakban, mikor a Nílus kilépett a medréből, „az áradás harmadik hónapjának első és tizen-

56. *Jujának, Teje atyjának múmiája*
(Kairói Múzeum)

57. *Thujának, Teje anyjának múmiája*
(Kairói Múzeum)

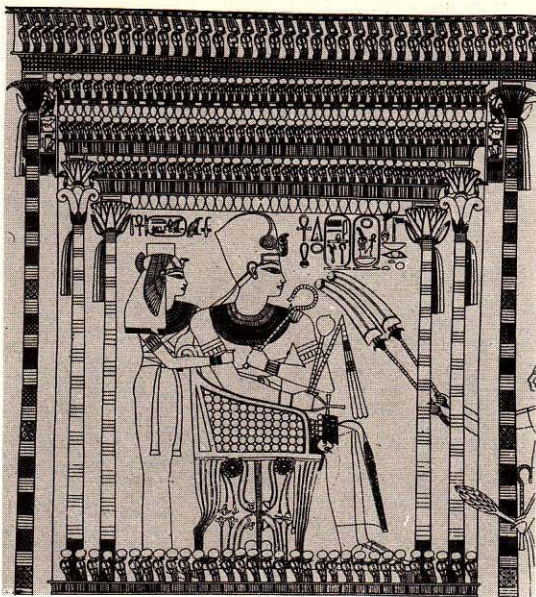
hatodik napja között”. A „tavak megnyitásának ünnepén”, az áradás harmadik hónapjának tizenhatodik napján elkészültek a folyót távoltartó magas gátak, és a király pompás arany bárkáján, az „Aton ragyogásán” hajózott a szertartás helyére, melynek során átvágták az öntözőmedencéket elválasztó gátakat. Mikor az árvíz elhagyta ezt a hatalmas mesterséges tavat, a parasztok megművelhették a földet. A 11. évben, egy évvel a mitanni hercegnőnek a királyi hárembe való érkezése után Teje, a „nagy királyi feleség” a szeretet újabb jelében részesült: Dzsaruhában hatalmas birtokot kapott, amely új jövedelmet jelenthetett számára, és amelyet saját tisztviselői igazgattak. A helyet jól választották ki – nem Thébától nyugatra, mint eddig hitték, hanem Ahmim közelében a panopoliszi kerületben. Ez lehetett családjának a szülőhazája.

Teje nem volt vér szerinti hercegnő. Apja, Juja és anyja, Thuja magas papi méltóságot töltöttek be Amon szolgálatában, adminisztratív állásaik is voltak vidéken, valószínűleg abban a körzetben, ahonnan származtak. Juja még a következő címeket is viselte: „Min prófétája” és „Min ökreinek főfelügyelője” Ahmimban (56). Thuja „Min háremének feje” volt (57). Mindketten a legmagasabb rangokig emelkedtek a fáraó udvarában. Juja az „isteni atya” címet is viselte, mely némelyek szerint annyit jelent, hogy „a fáraó apósa”. „A király harci szekeinek tábornoka” is volt, és sok egyéb kiváltság és kötelesség kötötte a királyhoz és a thébai Amon birtokához. Thébában Thuja, „Amon háremének feje” fontos tisztséget töltött be.

Ennek a két núbiai eredetű vidéki előkelőségnek a lánya, Teje az ország első

58. III. Amenophisz, anyja, Mutemweja társaságában, amint a palotájában levő hármas baldachin alatt trónusán ül

asszonya lett. (Núbiai eredetük világosan kimutatható a Királyok völgyében megtalált múmiák alapján.) A király ugyanis szakított azzal a vallási tradícióval, mely – úgy látszik – azt követelte, hogy a király „nagy királyi felesége”, a trónörökös jövődjő anyja mindig a fáraó leánya legyen. III. Amenophisz közölte alattvalóival és az ország határán kívül lakókkal azt a döntését, hogy egy közember leányát veszi feleségül: uralkodásának első évében, a házasság napján egy sorozat emlékskarabeust bocsátott ki a királyné nevével és alacsony származásának jelzésével, hogy erről mindenki tudomást szerezzen az északi Naharinától Karoiiig Szudán szívében, Napata közelében. Ez egyenlő volt annak kijelentésével, hogy a házasságából születő gyermekek sem lesznek soha fattyúknak tekinthetők, ami egyúttal Amon papjainak nyílt semmibevevételét is jelentette. Most már nem hirdethették templomuk falain, hogy istenük helyettesítette a nász napján az uralkodót, és megtermékenyítette a kétségtelenül királyi eredetű leányt, aki maga is istentől származott. Így ábrázolták ugyanis Amont a Deir el-Bahari-i halotti templom falain a theogámia-jelenetben, bemutatva, hogy Hatsepszut királynét, Ahmosze fáraó leányát valóban Amon, az istenek királya nemzette. Luxorban maga III. Amenophisz örökítette meg isteni fogantatásának körülményeit. Anyját, Mutemweja királynét mutatja – aki nem lehetett idegen származású, mint ezt némelyek állították –, amint elragadtatott szerelmes párbeszédet folytat Amon képmásával.

A királynak egy közember leányával kötött házassága kihívó támadást jelentett a thébai papság tekintélye ellen. Valószínű, hogy uralkodása első éveiben a király még engedményeket tett, és házassága ellenére a hivatalos szertartásokon az anyakirálynéval, vagyis vér szerinti hercegnővel jelent meg (58). Hamarosan

azonban Teje, egyedül Teje és mindig Teje foglalja el a főhelyet valamennyi ünnepségen, melyen a király megjelenik, minden alkalommal és minden városban, melyet meglátogat.

Az egyetlen kivételt — s ez kétségtelenül logikus következménye volt házasságuknak — a házaspár legidősebb leányával, Szitamon hercegnővel tették, akivel a király házasságot kötött, hivatalosan elismerte feleségének, mintha így kívánt volna nagyobb részt juttatni neki az isteni származásból. Ez azonban nem akadályozta meg a leányt, hogy továbbra is tisztelje és megbecsülje szerető szüleit, a királyi párt. Úgy látszik, mintha az udvar meg akarta volna változtatni a királyi genealógia lényegét, és az anyai ágon való leszármazás jelentőségét akarta volna aláhúzni. A lányokat a fiúk elé helyezték, és őket jelenítik meg az uralkodók kíséretében, a monumentális szobrok talapzatán, a nagy templomokban vagy a birodalom előkelőinek sírjaiban a falfestményeken. A hercegeket sohasem ábrázolják. Biztos azonban, hogy voltak hercegek, hiszen tudjuk, hogy a jövőendő IV. Amenophisz a malkatai udvarban tartózkodott.

Mikor a király megtervezte sírját, még két külön helyiségről gondoskodott Teje és legidősebb lánya, Szitamon részére. IV. Amenophisz-Ehnaton követte a példáját, amikor új városa alapításakor hivatalosan kijelentette, hogy ott fog eltemetkezni feleségével, Nefertitivel és legidősebb leányával, Meritatonnal együtt.

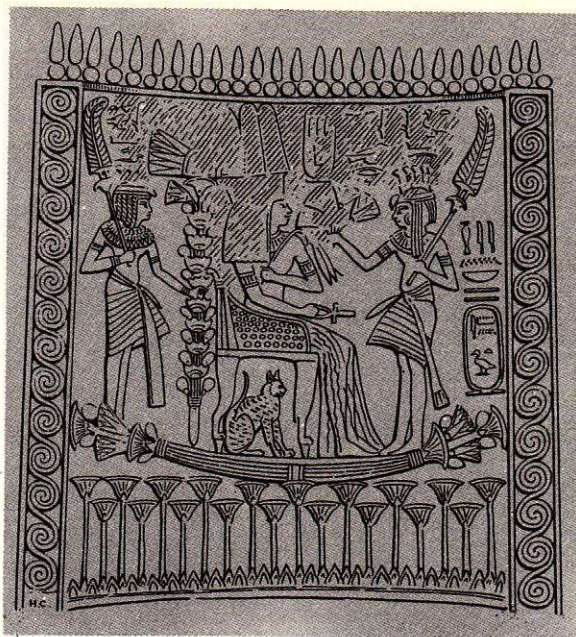
Szitamon emlékeit megtalálták nagyszülei, Juja és Thuja sírjában, ahol portréja két kocsi hátsó részén jelenik meg. Teje királynéval szemben ábrázolják, amint tiszteleg előtte (59), vagy pedig méltóságteljes ülésben arany nyakláncot vesz át. Magas parókáján lótuszokból álló koronát visel, ami a királyi kegyenceknek és az atyjukkal házasságot kötött hercegnőknek az előjoga. Nevét kartusba írták. Egy festékestubus (most a Metropolitan Museumban), mely két kartussal van ellátva — III. Amenophiszéval és Szitamonéval —, további és döntő bizonyítékot szolgáltat házasságukra. A legfontosabb végül az, hogy Théba nyugati partján a királyi székhelyen sok különböző hercegnőnek volt palotája, ezek közül több még ismeretlen, de egy sem volt olyan jelentős, mint Szitamoné.

Leánya birtokainak kormányzójaul a király Amenophiszt, Hapu fiát nevezte ki, aki valószínűleg a leghatalmasabb személyiség volt az országban. Oly magasan állt a palota hierarchiájában, hogy a király ritka kegyben részesítette: felépíthette saját szentélyét a királyi halotti templomok közelében. Ilyen megtiszteltetésben közember sohasem részesült. Amenophisz a deltabeli Athribiszben született, valószínűleg III. Tuthmószisz uralkodása idején. Hála nagy bölcsességének, magas kort ért meg, 110 évet, amelyről azt tartották, hogy az igaz emberek életkora. Halála után szinte istenné vált személyiség lett, és emlékét sok évszázadon át tisztelték.

III. Amenophisz alatt mint királyi írnok kezdte pályáját, és hamarosan számos hivatalos vagy vallási jellegű szertartás vezetésével bízták meg. Ő irányította a katonai újoncozást is. Legjobban arra vágyott, hogy a királyi munkák előjárója legyen, és ezt hamarosan el is nyerte. Ő vezette a kiváló homokkő, a „csodakő” bányászatát a Gebel el-Ahmarban, és hatalmas tömböket szállított a Delta

59. Szitamon egyik székének támlája.
A hercegnő, „a király kegyeltje”
anyja, Teje királyné előtt tiszteleg

vidékéről Théba környékére. Ez a tömör vörös homokkő Atum isten oltalma alatt állt, és a napistent tisztelő uralkodók kedvenc kőanyaga lett. Nem meglepő tehát, hogy Tell el-Amarnában, a Gömb városában később nem gránit, hanem homokkő obeliszk maradványaival találkozunk. Amenophisz munkájának nyoma mindenütt látható Egyiptomban Athribisztól a távoli Núbiáig — Karnakban is —, és az őt ábrázoló szobrok helyet kaptak Amon templomában.

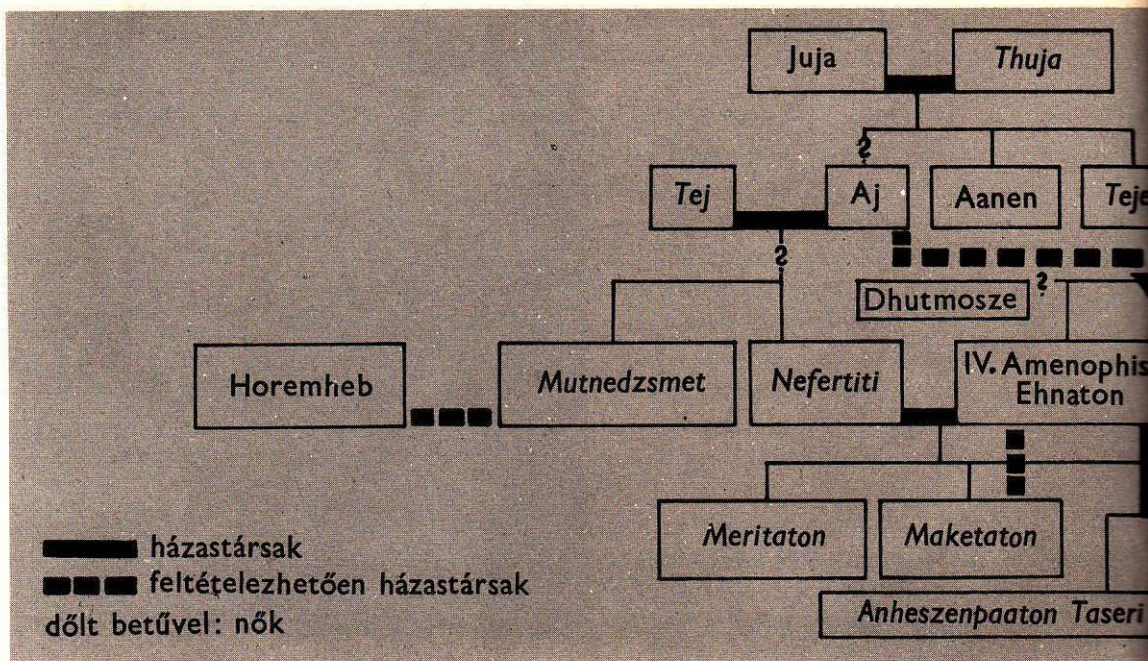
III. Amenophisz Amon ünnepének szertartásmesterévé tette meg, s így megnövekedett jelentőséggel ruházta fel olyan területen, ahol a főpap nem szívesen látott vetélytársat. Amenophiszt, Hapu fiát az örökletes hercegi címmel is felruházták — a Hui melléknevet kapta —, és Amon templomában az ő csodálatos szobrait állították fel, hogy közvetítők legyenek a jámbor emberek és az istenség között.

Egy kolosszus talapzatánál, a tizedik karnaki pilonnal szemben, két szobor ábrázolja őt írnok alakban, s a szobrok felirata meggyőzően mutatja, milyen messzire ment a palota azon a téren, hogy az Amon-papság hatalmi törekvéseit korlátok közé szorítsa.

Az első szobron a felirat így szól:

„Ó, ti déliek és északiak, minden szem, amely látja a napot, akik délről és északról jöttetek Thébába, hogy imádkozzatok az istenek urához, jöjjetek hozzám! Én közvetítem a karnaki Amonhoz azt, amit mondtok, ti pedig áldozzatok számomra, és öntetek nekem vizet abból, ami nálatok van. Én vagyok a hívívő, akit a király nevezett ki, hogy meghallgassa a szegény panaszát, és továbbítsa felfelé a Két Ország ügyeit [az istenekhez].”

60. Az amarnai királyi család családfája

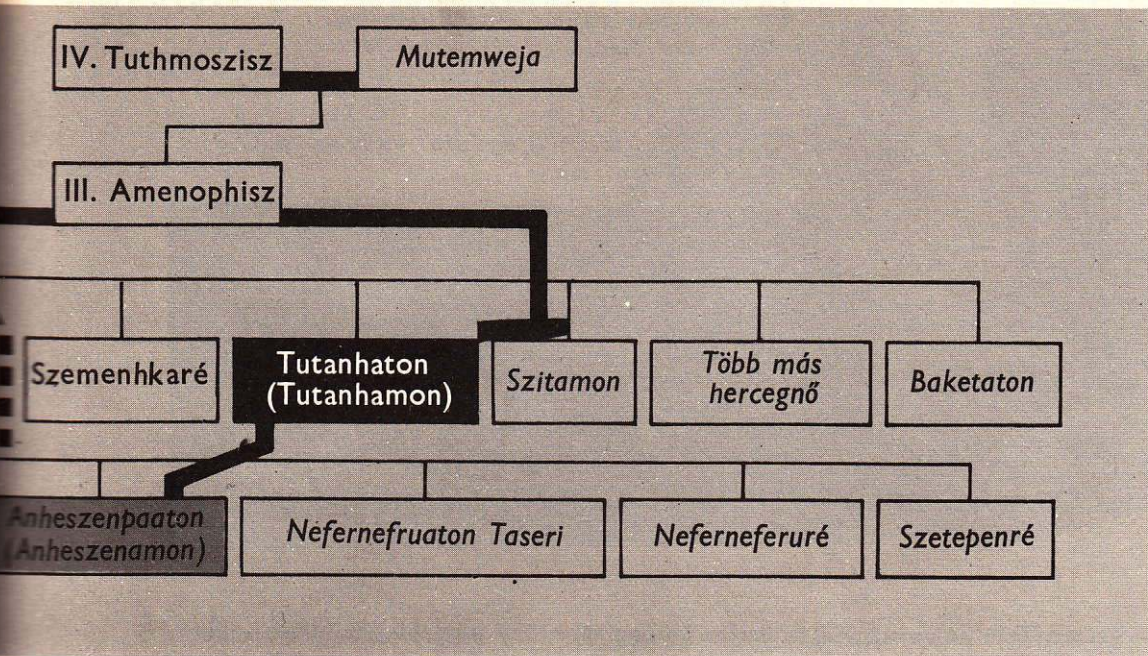
A másik szobron Amenophisz ezt mondja:

„Ó, karnaki emberek, akik Amont akarjátok látni, jöjjetek hozzám... Én vagyok ennek az istennek a hírvivője. Nebmaatré [III. Amenophisz] nevezett ki engem, hogy közvetítsem, amit a Két Ország mond [az istenekhez]. Áldozatok nekem, mondjátok ki nevem mindennap, ahogyan ezt egy megdicsőült számára tenni szokták.”

Az „isten hírvivője” címet III. Amenophisz más katonai személyeknek is adományozta, ezek közül azonban senki sem emelkedett olyan magasságba, mint a „szürke eminenciás” Amenophisz, Hapu fia. Természetesen a tiszti kaszthoz tartozott, és ebben a korszakban, amikor a birodalom a thébai királyi udvar nemtörődömsége következtében hanyatlásnak indult, a katonák sokkal nagyobb kegyben részesültek, mint korábban bármikor. Egyikükkel, „a királyi újoncok egy fiatal írnokával”, aki talán Szíria-Palesztinában szolgált, még találkozunk majd. Jobban szerette Memphiszt, mint Thébát, s később ő lett Horemheb tábornok, aki Egyiptom trónját is megkaparintotta. Az Amarna-eretnekség kezdetén kb. húszéves lehetett.

Amenophisznek szabad bejárása volt a palotába, és ismerte a „Kap összes titkait”. Mi is volt a Kap? Keveset tudunk róla, de annyi bizonyos, hogy katonai szervezet volt, melyet mindenestre az Újbirodalom idején állítottak fel, valószínűleg a palota közelében, s itt nevelték a núbiai hercegek fiait, akiket a fáraó

wawati és esetleg kusi (a mai egyiptomi és szudáni Núbia) területekre vezetett büntető expedíciói után hoztak a fővárosba. A „lázadók fiait” szigorú fegyelem alatt tartották, de emellett nagy körültekintéssel foglalkoztak velük, s ugyanolyan nevelésben részesültek, mint a fáraó saját fiai, majd később, a régi ókor legharmonikusabb kultúrájával átítatva, lehetőséget kaptak arra, hogy ismereteiket szülőhazájuk rendelkezésére bocsássák. Legtöbben a núbiai alkirály beosztottjai lettek, mások a fáraó hadseregében viseltek tisztséget, és mint a királyi hercegek gyermekkori játszótársai később ott is maradtak az udvarban, a hercegek mellett. Sokan közülük egész életüket a palotában töltötték, és annak a királynak a gyermekeit oktatták, akivel együtt nevelkedtek. Egész életükben megtartották azonban a „Kap gyermeke” nevet. Ezek a válogatott tisztviselők igen értékesek voltak a XVIII. dinasztia uralkodói számára, annak ellenére, hogy nem szakították el azokat a szálat, amelyek az anyaországhoz és egymáshoz fűzték őket.

A nagy dogmatikai reform idején a núbiaiak is szerepet játszottak; erről mostanáig kevés szó esett. Különleges kiváltságokat élveztek a malkatai udvarnál. Olyan királyné uralkodott itt, aki – mint ezt egyes Teje-portrék mutatják, például a jelenleg a berlini múzeumban levő kis ébenfa fej (72) – majdnem bizonyosan az ő fajtájukhoz tartozott. Déli vonásait még inkább hangsúlyozza egy mellűrsz (a *menat*-ellensúly) ábrázolása, amelyet a malkatai palotában folytatott ásatások alkalmával találtak. Hasonló portré került elő Tell el-Amarnában is. S szinte két-

61. III. Amenophisz amarnai stílusban kidolgozott szobra
(Metropolitan Museum of Art, New York)

62. Aj, az „isteni atya” és Tej, a „dajka”, amint megajándékozzák
őket Abetatonban

ségtelen Teje déli származása, ha az ember azt a kis — jelenleg a Metropolitan Museumban levő — szardonüx táblát tanulmányozza, amely a királynét női szfinxként mutatja be. Az arc világosan elárulja eredetét. Újabban összevetették egy Szedeingában, Észak-Szudánban egy Tejének szentelt templom romjain látható ábrázolással. Még a malkatai és a Tell el-Amarna-i királyi hölgyek parókáit is a núbiaiak csinos rövid hajviselete befolyásolta.

A núbiai befolyást a palotában azok a házasságok ellensúlyozták, melyeket a király különböző keleti hercegnőkkel kötött, ezekkel együtt ugyanis a kíséretük is eljött Egyiptomba. Uralkodásának 10. évében például III. Amenophisz emlék skarabeust bocsátott ki, amelyben bejelentette Giluhepának, Suttarna naharinai király leányának érkezését, akit 317 udvarhölgy kísért. Giluhepa azonban másodrangú feleség lett, hasonlóan a legtöbb idegen hercegnőhöz, akiket a szövetségek kézzelfogható bizonyítására a fáraó udvarába küldtek. Gondoljunk csak a három szíriai hercegnőre, III. Tuthmószisz másodfeleségeire. Ezeknek nyilván szürke és nagyon unalmas életük volt a félelmes Teje mellett. Úgy látszik, keveset törődtek velük, és az idegen fejedelmeknek, akik követeket küldtek Egyiptomba, hogy híreket kapjanak lányaikról vagy nővéreikről, gyakran hosszabb ideig kellett várniuk a válaszra, mivel az idegen eredetű feleségek teljes elzártágban éltek. Kadasman-Enlil, egy III. Amenophisz udvarában levő babilóni hercegnő testvére több követet is küldött, amíg egyáltalán felvilágosítást tudott kapni.

A fáraó udvarában tehát ott éltek a forróvérű núbiai eredetű királyi gyermekek, a palota háremeiben pedig a világosbőrű északi típusúhoz tartozó hercegek és hercegnők.

Harmincadik uralkodási évében III. Amenophisz előkészítette első jubileumának megünneplését kedvencével, Tejével, a többi feleséggel és a hercegnőkkel.

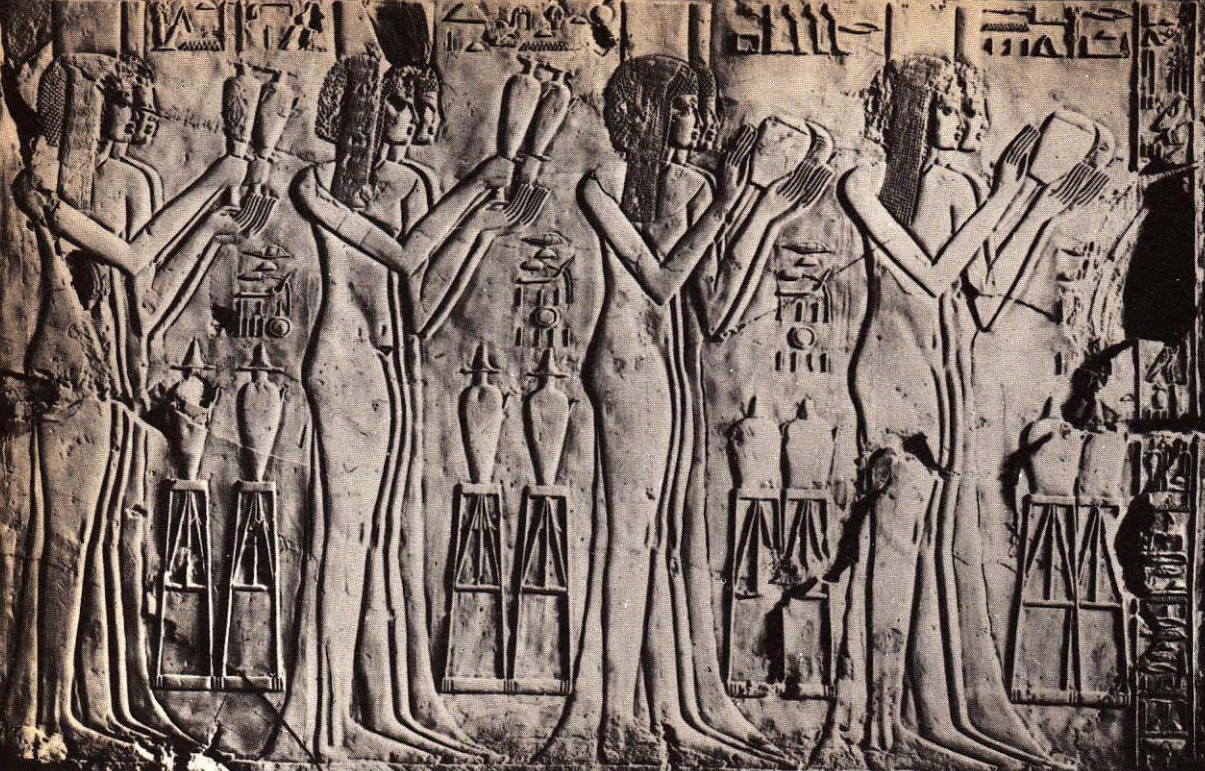
63. *A Nílus-isten Aí király alakjában*
(Museum of Fine Arts, Boston)

Hadseregének erejében bízva egyre kevésbé érdeklődött a birodalom külső területei iránt. Igen elkényeztetett, igen elpuhult uralkodó volt, akit a legkifinomultabb fényűzés vett körül, amelyet Egyiptom valaha is ismert; belemerült az élvezetekbe, s vezírei és miniszterei lankadatlanul azon buzgólkodtak, hogy életét minél gondtalanabbá tegyék. A jubileum idején talán már mutatkoztak jelei annak, hogy kezdi elveszíteni életerejét, és a következő években egyre gyengébb lett.

Bár az udvarban gondosan ügyeltek arra, hogy csak a hercegnőket ábrázolják (64), a trónörökös (a leendő IV. Amenophisz) és testvérei jelenlétének is elegendő nyoma van az udvarban. Ott élt valószínűleg a király korán meghalt fia, akit egy a memphiszi Serapeum közelében talált emlék említ: Dhutmosze, a fiatal kapitány, akinek a Tutanhamon sírkincsében talált ostor feltünteti a nevét.

Az egykorú feliratok ugyan nem említik, de valószínű, hogy a harmincadik év táján a hamarosan társuralkodóvá emelkedő Amenophisz volt a trónörökös, és ekkor már házasságban élt egy rendkívül finom szépségű, Nefertiti nevű fiatal nővel. Mindmáig senki sem tudja pontosan, ki volt ez a nő. Hosszú ideig azt hitték róla, hogy Taduhepával azonos, Tusratta mitanni király leányával. Tusratta Tell el-Amarna-i levelei ugyanis értesítenek minket Taduhepa itteni tartózkodásáról. Ismeretes azonban, hogy Taduhepa III. Amenophisz uralkodásának 36. évében érkezett Malkatába, amikor Nefertiti már megszülte férjének, IV. Amenophisz-Ehnatonnak az első négy vagy talán öt lányt. Egyes szerzők feltételezése szerint III. Amenophisz és Teje lánya volt vagy III. Amenophiszé és egy másodfeleségé, erre vonatkozólag azonban nincs bizonyíték. Feltételezésekre vagyunk utalva, mint általában, amikor az eretnek időszzakkal foglalkozunk. Egyetlen rokona, akiről valamit tudunk, nővére, Mutnedzsmet, akinek képe Ehnaton öt udvaroncának a sírjában szerepel Tell el-Amarnában. Mivel Mutnedzsmet nem

64. Nyolc királyi hercegnő italáldozatot mutat be III. Amenophisznak és Tejének. Heruef thébai strja

viseli a hercegnő címet, Nefertiti nem lehetett királyi származású. Vajon egyáltalán egyiptomi volt-e? Nincs bizonyíték az ellenkezőre. Ahhoz a thébai előkelő szépségtípushoz tartozik, melynek ábrázolásait a nekropolisz festményein látni. A színes berlini mellszobron arca rózsaszín árnyalatú, ami vagy arra utal, hogy gondosan kerülnie kellett a napfényt, vagy pedig északi származású volt.

A másik összekötő láncszem közte és Egyiptom között dajkája, Tej, az „isteni atyának”, Ajnak a felesége. Ki volt azonban Tej és Aj? Tell el-Amarnában jelennek meg, és közös sírjukban az Amarna-reform lelkes támogatóinak mutatkoznak, akik az eretnek királyhoz egészen közel álltak (62). Milyen eredetűek lehetnek? Itt rá kell mutatni egy érdekes egyezésre: Ha összehasonlítjuk Ajnak (vagy Ajának) és Jujának, Teje királyné atyjának a nevét és címeit, majdnem tökéletes egyezést találunk közöttük. Egyesek felvetették, hogy a kettő azonos lehet egymással. Ez esetben magas kort kellett megérnie, mert egyik lánya csak így lehetett elég idős ahhoz, hogy III. Amenophiszhöz feleségül mehessen, ő maga viszont túlélhesse III. Amenophist, IV. Amenophisz-Ehnatont (beleértve a társuralkodást Szemenhkarével), Tutanhamont, és ezek után maga is uralkodhassék rövid ideig. Meglepő azonban a hasonlóság Jujának a Királyok Völgyében megtalált múmiája és Ajnak egy pompás portréja között, mely őt – egy a bostoni múzeumban levő szobor talapzatán – Nílus-istenként ábrázolja (63). Újabban úgy próbálták megtalálni az összekötő kapcsot kettőjük között, hogy feltételezték: apáról

és fiúról van szó; ez magyarázatot adna a nevek, a címek és a testi jellegzetességek hasonlóságára és arra a családi kapcsolatra, mely Ahmimhoz fűzte őket. Aj itt egy kápolnát vájatott ki Min isten számára, s később pártfogoltjával, Tutanhamonnal együtt annak koronázása után hódoltak ennek az istennek, és divatosakká tették a Min szóval összetett neveket.

Aj határozottan Ehnaton embere volt, leghűségesebb támogatója a Gömb városában, a király összes lovainak a felügyelője, a harci szekerek tábornoka, a király személyes írnoka (a nagy Aton-himnusz az ő sírjában volt felírva), királyi legyezőhordozó és mindenekfelett *it-neter* „isten atya” vagy „az isten atya”. Talán a fáraó apósa volt? Újabban felvetették, hogy Nefertiti megözvegyült atyja lehetett, aki újra megházasodva Tejt vette feleségül, aki ekkor dajkája vagy talán mostohaanyja volt a leendő királynénak. Ajt azonban sohasem nevezik a királyné atyjának. Az elmélet tudományos és vonzó, de nincs rá bizonyíték.

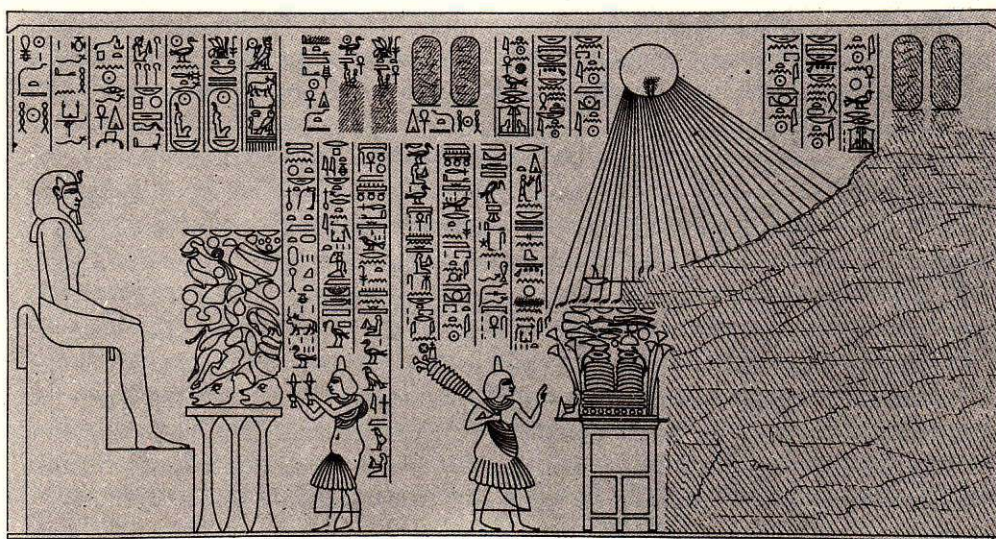
Közvetlenül III. Amenophisz jubileuma (vagy *sxed* ünnepe) előtt a trónörökös udvaroncái ünnepeket rendeztek, melyeknek során IV. Amenophiszt kellett társuralkodóként beiktatni. Ebben az időben történt az is, hogy a herceg teológiai álláspontjának leszögezése érdekében kidolgozta egy templom tervét, amelyet a felkelő napnak, Ré Harahtinak akart szentelni a jelenlegi karnaki templomtól keletre, s ő maga akart a főpap lenni. Meghatározta az istenség új aspektusát, ahogyan ő maga látta, és ahogyan kívánta, hogy Karnakban lássák: „Ré Harahti, aki ujjong a horizonton a Napfény [Su] nevében, aki a Napgömbben [Aton] jelenik meg.”

Így III. Amenophisz jubileuma egybeesett az isten jubileumával, akinek a királyhoz hasonlóan hosszú élet után újjá kellett születnie a horizonton a *sxed*-misztériumok befejeztével. A szertartások alatt III. Amenophisznak szimbolikus halált kellett elszenvednie, mely emlékeztetett a történelem előtti Egyiptom fejlődésének barbár rituális megölésére az őregkor közeledtekor. Oszirisz leplét kellett viselnie, azét az istenét, akinek a meggyilkolását fiának, Hórusznak a születése követte, és aki minden dolog örök fennmaradásának biztosítója. Ezután Hóruszként, a felkelő napként látták újra megjelenni, hogy megkezdje új körét. Mellette fia, IV. Amenophisz — most már társuralkodója — jelképezte megifjodott erőit, ő, aki majd később hivatalosan megkezdte a teológiai reform munkáját, hogy megkísérelje újonnan meghatározni az isten valódi természetét.

Az isteni fáraó életének ezt a jelentős korszakát a szentélyben bizonyos változások, valamint új emlékek emelése jelezték. Ez alkalommal III. Amenophisz elhatározta, hogy Amon számára Szolebben, a szudáni Núbiában templomot épít, mely finomságban vetélkedik a luxorival. A munka megtervezése és felügyelete Amenophiszra hárult, aki harmonikus növényi oszlopokkal látta el a szentélyt, papokat iktatott be, és megszervezte a *sxed* ünnepség szertartásait. Sok magasrangú tisztviselő, köztük Ramosze, a déli vezír is Núbiába utazott az ünnepekre. A jubileum tiszteletére Amenophisz két hatalmas, tizenhét méter magas monolit szobrot szállított Thébába, melyeket a Vörös Hegyből, a Gebel el-Ahmarból bányásztak Észak-Egyiptomban. Ezek a híres Memnón-kolosszu-

sok, melyek még mindig ott állnak III. Amenophisz halotti templomának pilonjai mellett, a thébai nekropolisz bejáratánál. Ezeknek a szobroknak a készítője valószínűleg a király fő szobrásza, Men volt, a Gebel el-Ahmar-i munkák vezetője, akinek kifogástalan ízlése és stílusa vitán felül áll. Fia, Bak, aki szintén szobrász volt, a társuralkodó kíséretéhez csatlakozott, s az ő személyes utasításait lelkiismeretesen követte. A klasszikus stílussal, mely idealizálta az emberi formákat, s a királyi jellegzetességeket és vonásokat komoly és finom szintézisben egyesítette (65), szakítani kellett a teljes — majdnem visszataszító — realizmus kedvéért. A teljes valóságot kellett kőben megörökíteni úgy, hogy maga a művészet is kifejezze az isteni megtestesülés megváltozott felfogását. Valószínűleg Bakot bízták meg IV. Amenophisz hatásos pillérszobrainak kifaragásával a Karnaktól keletre levő templom számára, melyet a herceg uralma kezdetén a Napnak szentelt (66). Egy ilyen reform nyilvánvalóan csak akkor sikerülhetett, ha véleménykülönbség nélkül támogatták, és a legkiválóbbak meg voltak győződve szükségességéről. Ehnaton újításai, akit az „ókor legnagyobb misztikusa”-ként emlegettek, mélyreható változásokat eredményeztek az egyiptomi társadalom minden rétegében. IV. Amenophisz nagy tervének alapeszméi a következők voltak: egyszerűsíteni a tömegek számára érthetetlen teológiát; közelebb hozni egymáshoz a népet és istent annak megmutatásával, hogy ő a Gömb, aki pártatlanul mindenkire ragyog; kihirdetni azt, amit a papok már „az istenek ideje óta” tudtak, hogy az emberek egyenlőknek születtek, és csak „gonoszságuk tette őket különbözőkké”; egyesíteni az emberiséget, közelebb hozva az élet más megjelenési formáihoz, emlékeztetve arra a bensőséges kapcsolatra, amely minden ásvány, növény,

65. Sziklarajz Asszuánból. A két szobrászt, Ment és Bakot, III. Amenophisz és IV. Amenophisz művészeti iskoláinak vezetőit ábrázolja

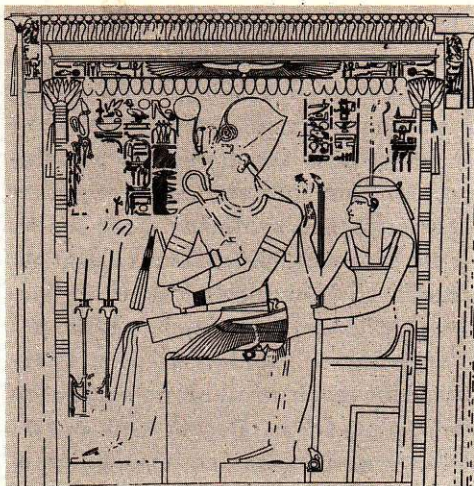
állat és ember között fennáll; megtiltani a mágia alkalmazását, ami csak megbéníthatná az erkölcsi haladást.

Elhatározta ezenfelül, hogy megszabadítja a városiakat a fojtogató hagyományoktól, kiterjeszti látókörüket, sőt kényszeríti őket, hogy ne merev formulákban gondolkozzanak, mint ahogy évszázadok óta tették. Társuralkodásának első három évében a herceg és támogatói elszánt támadást indítottak a megmerevedett módszerek és eszmék ellen. A legelső kézzelfogható eredményt az új művészeti formákon kívül az jelentette, hogy a hivatalos okmányokban elfogadták a köznapi nyelvet; ezt addig a papi és az állami hatóságok tiltották. Ilyen gyökeres változások nyilván komoly akadályokba és ellenzésbe ütköztek, a kísérletet valóban csak társuralkodás során lehetett végrehajtani, amikor az öreg király thébai fővárosában maradt, és idősebb tisztviselői révén továbbra is ellenőrizte az államügyeket. A fiatal király viszont családjának és hű barátainak segítségével új várost alapíthatott, és a szűz talajon elvethette az egész reform magját. Az új szellem lassabban győzedelmeskedett Thébában, de Ramosze, a déli vezír már két

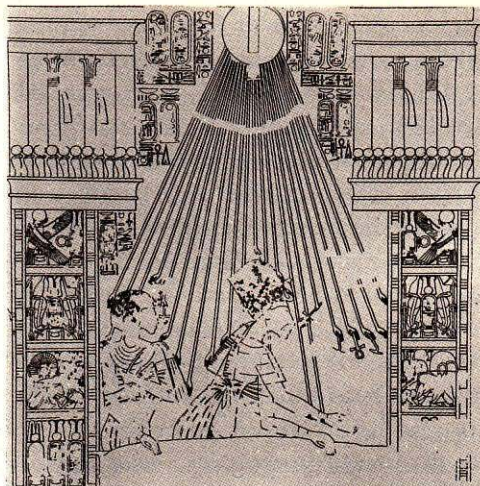

66. Az Oszirisz alakú oszlopok egyike
IV. Amenophisz karnaki nap-
templomából

67. III. Amenophisz trónuson ülve Maat istennővel palotájának kettős baldachinja alatt. Tbébai stílus

68. IV. Amenophisz és Nefertiti, az amarnai uralkodók. Itt már az új iskola stílusában ábrázolják őket

stílusban, a klasszikusban és a modernben díszíttette sírját (67, 68). Sírkápolnájában elegáns stilizált reliefs és festmények osztoznak a falfelületen a fiatal királyi párnak palotájuk ablakában elhelyezett, csaknem bántóan realisztikus portréjával.

Ehhez a kísérlethez IV. Amenophisz Thoth, a gondolkodás istene városának, Hermopolisznak vidékét választotta ki, a XV. Felső-Egyiptomi nomoszban. Ezt a kb. 10 km hosszú területet a Nílus keleti partján az Arab-hegylánc védi, mely ezen a helyen hatalmas körívet alkot. Néhány év leforgása alatt IV. Amenophisz ezt a kopár helyet az álmok városává változtatta, ahol paloták és kis házak váltakoztak, és majdnem mindegyik lakóhelyhez szép kert is tartozott. Ahetatonnak, a „Gömb horizontja”-nak nevezte. Ma Tell el-Amarnaként ismerik, ami két névnek az összevonása: az egyik az északra levő el-Till falu („a Rom”), és a másik a Beni Amran törzsé, mely ezt a területet lakta. Tizennégy sziklafalból kivágott hatalmas sztélé határolta az új fővárost. Tizenegy a jobb parton volt sziklába vésve, három másik pedig a líbiai hegylánc nummulitikus mészkövére a nyugati oldalon. Ezek azt a művelhető területet határolták, melynek el kellett látnia a templomokat, palotákat és a magánházakat.

Az első három határsztélé (egy a város legészakibb részén, másik kettő délre) a társuralkodás negyedik évére vezethető vissza. IV. Amenophisz ezeken hivatalosan bejelenti esküjét, hogy soha nem lépi át „ennek a tiszta helynek” a határait, sem észak, sem dél felé. Megesküdött, hogy senki, még a királyné sem veheti rá arra, hogy másutt keressen alkalmasabb helyet Aton tiszteletére. Azt tervezte, hogy öt szentélyt emel itt, valamint két fő palotát, egyet a király, egyet a királyné

számára. Azt is tervbe vette, hogy sírt építtet magának a keleti hegységben, ezenkívül egyet Nefertiti és egyet Meritaton hercegnő számára, hozzáfűzve, hogy ha valamelyikük más egyiptomi városban hal meg, vissza kell hozni Ahetatonba s itt eltemetni. Sírt készíttetett a szent bikának, Mnevisznek is, továbbá a főpapnak, Aton papságának, a magasrangú tisztviselőknek és más alattvalóknak.

Mindez a város keleti oldalán volt, és ez nyilván tudatos eltérést jelentett az évszázados hagyománytól, mely előírta, hogy a nekropoliszok a Nílus nyugati partján feküdjenek, ahol a nap eltűnik a halottakkal együtt, akik az osziriszi rítus segítségével lassú és titokzatos átalakulások után újjászületnek. Az eretnek király erőlyesen szembeszállt azokkal a szokásokkal, melyeket mágikusnak tekintett. Felfogása szerint napnyugta után semmi sem marad életben, minden valamiféle kozmikus álomba merül, és „az élet lehelete” éppen hogy csak eléri az orrlyukakat.

Ez az új dogma Maat istennőnek, Ré leányának új értelmezésével kapcsolódott össze. Ő testesítette meg a koronát védő egyiptomi pantheon igazi lényegét, ő képviselte a törvényt és a rendet. Minden kísérlet, mely az ő tulajdonságainak gyengítésére irányult, alááshatta a monarchia tényleges alapjait. Egyes szerzők ezt az istennővel való forradalmi összeütközést az egyik legnagyobb veszélynek tekintik, ami valaha fenyegette Egyiptomot és a birodalmat. IV. Amenophisznak azonban meg kellett kísérelnie ezt, mivel számára az volt a legfontosabb, hogy az elavult eszméket összhangba hozza az idők új szellemével.

Maat nemcsak a törvény és a rend volt, hanem mint Ré leánya s a nap emanációja, ő volt az élet lehelete, sőt talán maga a fény is. III. Amenophisz a koronázási nevében és több templomának a nevében is megkísérelte már, hogy kiemelje az istennő ezen aspektusának fontosságát, mikor a *Haemmaat* formulát használta, ami annyit jelent, hogy „megjelenve [vagy felragyogva] ugyanakkor, mint Maat”. Más szavakkal: a király és ez az égi erő, melynek ő volt a biztosítója és a bizonyítéka is, egyet jelentett.

Annak igazolására, hogy IV. Amenophisz kezdetben megelégedett az atyja uralkodása által adott irányelvekkel, elég az, ha még egyszer belépünk a thébai Ramosze vezír sírkápolnájába, ahol a falak díszítései ugyanazt a gondolatot közvetítik kétféle stílusban. Először III. Amenophiszt látjuk, amint a hagyományos királyi díszben egy emelvényen ül Maat istennő oldalán. Az istennő hatalmas struccotlat visel a fején, ez nevének hieroglif írásmódját is jelenti. A toll szálcakáinak alig észrevehető mozgása az élet leheletére utal. A király előtt két hieroglifjel – melyet a fáraók Egyiptomának minden korszakában az istenek szoktak tartani, az élet (*anh*) és az isteni erő (*uasx*) – itt legyezőként jelenik meg. A legyezők tollai a király felé irányulnak, és így szimbolikusan mintegy az isteni áramlat fuvallatát irányítják feléje. A feliratok úgy jelölik őt, mint aki „Maat által él” (67). A másik jelenet kissé távolabb a társuralkodót mutatja Nefertitivel együtt palotája ablakában. Mindkettőt az új stílusban ábrázolják, melynek fő célja az volt, hogy az arckifejezést és a jellegzetességeket teljes pontossággal adja vissza. Az amarnai Gömb ragyog a pár felett, sugarai kis kezekben

végződnek. A király arcához közelebb levők az élet és az isteni erő hieroglifáját tartják, melyek a másik csoportban legyezőként jelentek meg. Így jut el hozzájuk a Gömbből az életadó fény (68).

Uralkodásának negyedik évében IV. Amenophisz körvonalazta eretnekségének fő tanítételeit. Nemcsak a köznapi nyelvet vezette be a hivatalos használatba, hanem merész, naturalisztikus, könnyen érthető szimbolikát hívott életre vallási eszméinek kifejezésére (69).

A 6. év telén IV. Amenophisz Ehnatonná lett, „Aton szolgájává”. Electrum lemezekkel bevont kocsiján a tizenegy új sztéléhez hajtattott, melyek a nyugati és keleti oldalon a sziklafalon hatalmas új fővárosának a határait jelezték. Itt megfelelő áldozatokat mutatott be, és nyilvánosan megújította esküjét, hogy soha nem fogja városa határait átlépni. Most tehát véglegesen berendezkedett a Gömb városában (70), és esküje, melyet a 8. évben újra megismételt a tizennégy határkő sztélé előtt, arra mutat, hogy mindaddig, amíg a régi udvar még fennállt, ő, a társuralkodó, nem cselekedhetett olyan szabadon Egyiptom más területein, ahogyan szeretett volna.

A város fő épületei túlnyomó részben vallásos jellegűek voltak. Aton második jubileumát nem sokkal III. Amenophisz második malkatai jubileuma után ünnepelték meg. A családi események még szorosabban összefűzték egymással a társuralkodókat. A Gömb városában az uralkodók éppen harmadik leányuk, Anheszenpaaton születését ünnepelték, amikor Malkatában Teje királyné utolsó leánya, Baketaton megszületett a 33. év körül. Talán azért választották ezt a nevet, hogy nyilvánosan bizonyítsák: az atonista vallási kísérlet iránt rokonszenvvel viseltetik a dinasztia idősebb ága, és helyesli azt. Ez a kis hercegnő csak két évvel született anyai nagyszüleinek, Jujának és Thujának halála után, akiket akkortájt temettek el újra a Királyok Völgyének egy kis sírjában. Aanen, Amon második prófétája, Ré Atum héliopoliszi főpapja, Teje testvére (71) végezte temetési szertartásaikat. A sírfelszereléshez az uralkodópár által adományozott értékes ládákön kívül karosszékek is tartoztak, a legidősebb hercegnő, Szitamón ajándékai. Apja néhány évvel korábban vette feleségül őt, és a székek ábrázolásai tanúsítják a királynak iránta tanúsított kegyeit.

Hamarosan meghalt Amon második prófétája, Aanen, és a 34. évben azonnal Szimut lépett a helyébe. Amon templomai tehát Karnakban még virágoztak, nem üldözték a dinasztia istenét, sőt a király anyjának testvére volt Amon egyik legelőkelőbb papja. Közben a IV. Amenophisz 4. társuralkodási éve előtt Karnakban Aton birtokán megkezdett templomok az amarnai király 6. uralkodási évében is tovább épültek. Négy közülük homokkőből készült, egyikben egy ugyanebből az anyagból készült magányos obeliszk is állt. Egy ötödiknek az alapjait is megvetették más kőanyagból a déli Héliopolisz (ez Karnakot jelenti

XXVII. *Íszisz istennő a déli szentélyre emlékeztető
aranyozott kápolna egyik ajtószárnyán*

69. IV. *Amenophisz-Ehnaton és Nefertiti egy hercegnő kíséretében áldozatot mutat be Aton isten Gömbjének (Kairói Múzeum)*

az eretnokség korában) Atonjának nagy birtokán. Végül valószínű, hogy egy kis pavilont is építettek a szent tó közvetlen szomszédságában a két király és a Gömb harmadik kettős jubileuma idején Ehnaton negyedik évében, ami III. Amenophisz 36–37. évének felel meg.

Tutanhaton születését a III. Amenophisz uralkodásának 34. és 35. éve közötti időre tehetjük. Úgy látszik, hogy a leszármazási adatokat következetesen elhanyagolták az atonista eretnokség idején mind Malkatában, mind Tell el-Amarnában, ahol csak a Gömbnek, minden élet megteremtőjének volt jelentősége. Csupán egyetlen feliraton nevezi Tutanhamon III. Amenophiszt atyjának: egy a szolebi templomnak szánt oroszlánon, melyet később délebbre, a Gebel Barkalba vittek. Sok szerző azonban nem hajlandó ezt szó szerint érteni, és csupán királyi ősre való általános utalásnak tekinti. A sok elmélet közül az

70. IV. Amenophisz-Ebnaton és Nefertiti szoborcsoportja. Festett mészkő (Louvre)

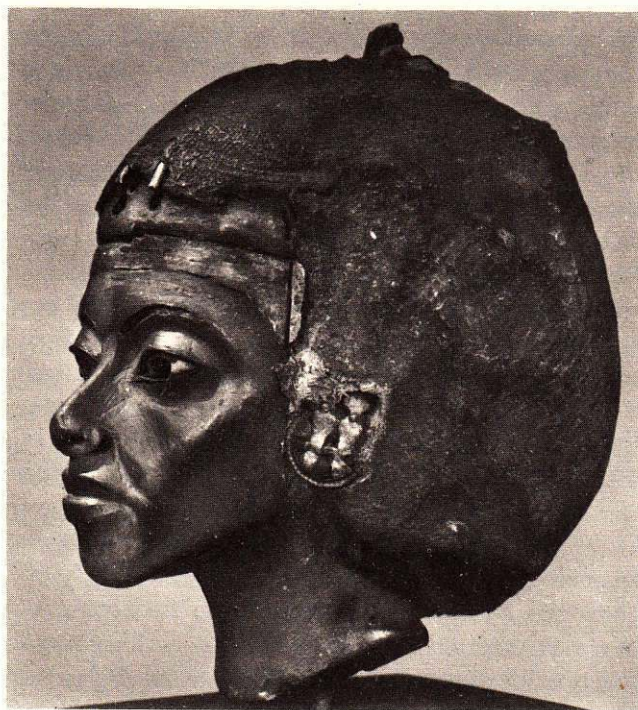
71. Aanen, Teje királyné fivére, héliopoliszi pap, Amon második prófétája (Museo Egizio, Torino)

egyik felveti, hogy Tutanhaton III. Amenophisz és Szitamón hercegnő gyermeke lehetett (tehát féltestvérének és nénjének fia), egy másik szerint pedig Szemnhkaré és Nefertiti voltak a szülei. Egyesek elismerik III. Amenophisz apaságát, de azt hiszik, hogy az anya egy eddig nem azonosított másodfeleség volt. Egy másik elmélet szerint Tutanhaton atyja Ajnak és Tejnek (Nefertiti „dajkájának”) egy feltételezett fia lehetett, aki a királynénak tejtestvére volt, és később

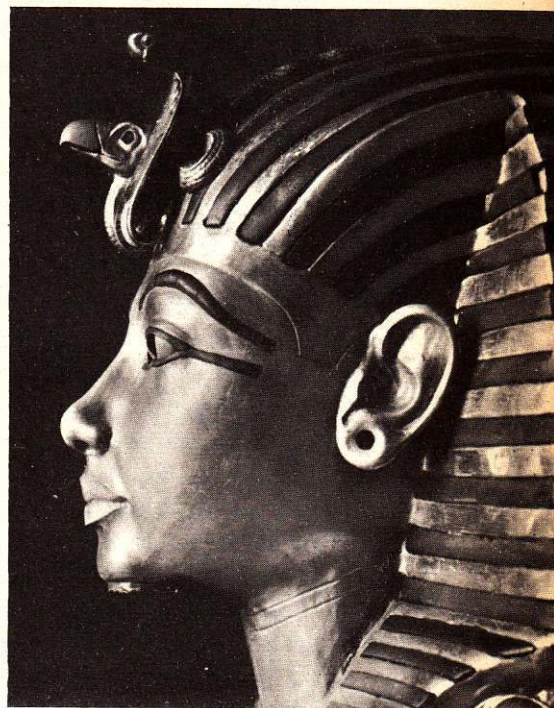

III. Amenophisz és Teje egyik leányát vette el feleségül. Vagy talán Meritré lehetett az anyja. Sok egyiptológus rámutat arra, hogy milyen feltűnő hasonlóságot mutatott Tutanhamon feje, amikor levették róla a múmiakötelékeket, IV. Amenophisz sok portréről jól ismert vonásaival. Másrészt a fejkatban és Tutanhamon múmiájának egész felépítésében is megmutatkozó hasonlóság azzal a testtel, melyet Teje királyné thébai álsírjában találtak, és amelyet IV. Amenophisznak, majd Szemenhkarének véltek, meggyőzte a tudósokat arról, hogy Tutanhamon e két király egyikének volt a testvére. Ez több, mint valószínűnek látszik; majdnem biztos, hogy IV. Amenophisz és Szemenhkaré testvérek voltak vagy legalábbis féltestvérek. Az utóbbinak Malkatában kellett születnie röviddel III. Amenophisz első jubileuma után.

Térjünk vissza ahhoz a néhány ismert tényhez, mely segítséget nyújthat. Felvetették, hogy Teje már terméketlen korban volt Tutanhamon születésének idején. Tekintetbe véve azonban az egyiptomi és a núbiai asszonyok híres életerejét és azt a tényt, hogy Teje alig két évvel korábban szülte a kis Baketaton hercegnőt, nagyon is lehetséges, hogy még körülbelül negyvennyolc éves korában életet adott egy hercegnek — feltételezve, hogy tizenhárom éves korában ment férjhez. (III. Amenophisz ekkor körülbelül ötvenkét éves lehetett.)

72. Teje királyné feje. Ébenfa, berakásokkal (Ehemalige Staatliche Museen, Berlin)

73. Tutanhamon halotti maszkjának profilja. Színarany (Kairói Múzeum)

Kutassunk más nyomok után is Tutanhamon sírjában. Igen fontos tény az, hogy nemcsak IV. Amenophiszhoz és Szemenhkaréhoz hasonlított erősen, hanem Teje királynéhoz is (72, 73). Ezenfelül — mintegy a szolebi oroszlán feliratának igazolására — a gyermek király sírjában elhelyeztek egy arany szobrocskát, mely a napgyermek tartásában, ülve ábrázolta III. Amenophiszt (IIIa), mintha csak fiával való azonosságát akarta volna igazolni, akinek testében újjá fog születni. Ezt a vászonba burkolt, kis koporsóba fektetett szobrot Teje királyné hajfürtje mellett találták, melyet — mint valami múmiát — megható módon kis koporsóba zártak. Hiábavaló volna visszaautásítani az ebből adódó nyilvánvaló következtetést. Más tárgyak is utalnak a sírban a király szüleire, mint például a kis alabástrom korsó, mely a malkatai pár uralkodói neveit viseli.

Találtak még néhány tárgyat a sírban, melyek a királyi család más tagjainak tulajdonát képezték. Egy elefántcsont palettán Meritaton neve állt (a király sógornője és Szemenhkaré felesége); ott volt egy kis dobozfedél a másik sógornőnek, Neferneferurének kuporgó alakjával: ez eredetileg Szemenhkaré sírkincséhez tartozott; egy doboz Ehnatonnak és uralkodótársának, Szemenhkarének kartusaival és végül Dhutmosze hercegnek (a király fivérének?) ostora. Itt volt ezenkívül több közeli rokon adománya és a szobrok, melyeket a hű szolgák s barátok, Nahtmin és Maja adtak uruknak. De csak III. Amenophisz szobrocskája és Teje királyné hajfürtje igazolhatja származását.

Anélkül, hogy túl merésznék akarnánk látszani, feltételezhetjük, hogy III. Amenophisz 35. uralkodási éve előtt a nagy királyi feleség, Teje megszülte utolsó gyermekét, Tutanhamont a malkatai háremben. Az egyiptomi szokás úgy rendelte, hogy a gyermek születési nevét az anya választotta azokból a szavakból, amelyeket a szüléskor kimondott. Trónra szánt herceg esetében ezt a nevet a koronázásáig használták. Később a címéhez még egy nevet tettek hozzá. Mikor először felsírt, és az „élet lehelete” belé hatolt, Tutanhamonon már rajta volt az atonista eretnecség bélyege. Fiatal nővérét, aki egy vagy két évvel korábban született, szintén a Gömbnek szentelték, Ahetaton uralkodójának, s rövidesen mindkettőjüket a fővárosba vitték, hogy együtt éljenek fiatal unokahúgaikkal.

Mivel ezzel a furcsa korszakkal kapcsolatban semmi sem biztos, az sem meglepő, hogy a tudományos körök még nem jutottak megegyezésre a fiatal herceg nevére vonatkozólag. Az egyiptomi nevek ugyanis rövid mondatok, s céljuk az, hogy az újszülöttet valamelyik isten oltalma alá helyezték. Csak a hét Hathor tündér, aki a világra jött újszülöttet köszöntötte, tudná megmondani nekünk, mit is akart Teje kifejezni azokkal a szavakkal, melyeket most, több mint háromezer évvel később, mindenki ismer. Egyesek azt tartják, hogy jelentése: „Hatalmas az Aton élete”, vagy „Kedves az Aton élete”, mások „Aton élő képmása”-nak mondják, és végül egy új elmélet szerint „Minden élet Aton kezében van”. Így a filológusok véleménye megoszlik e névvel kapcsolatban, amely helyett az ifjú király koronázásától kezdve a Nebheperuré nevet használta.

5. Tutanhaton és a két főváros

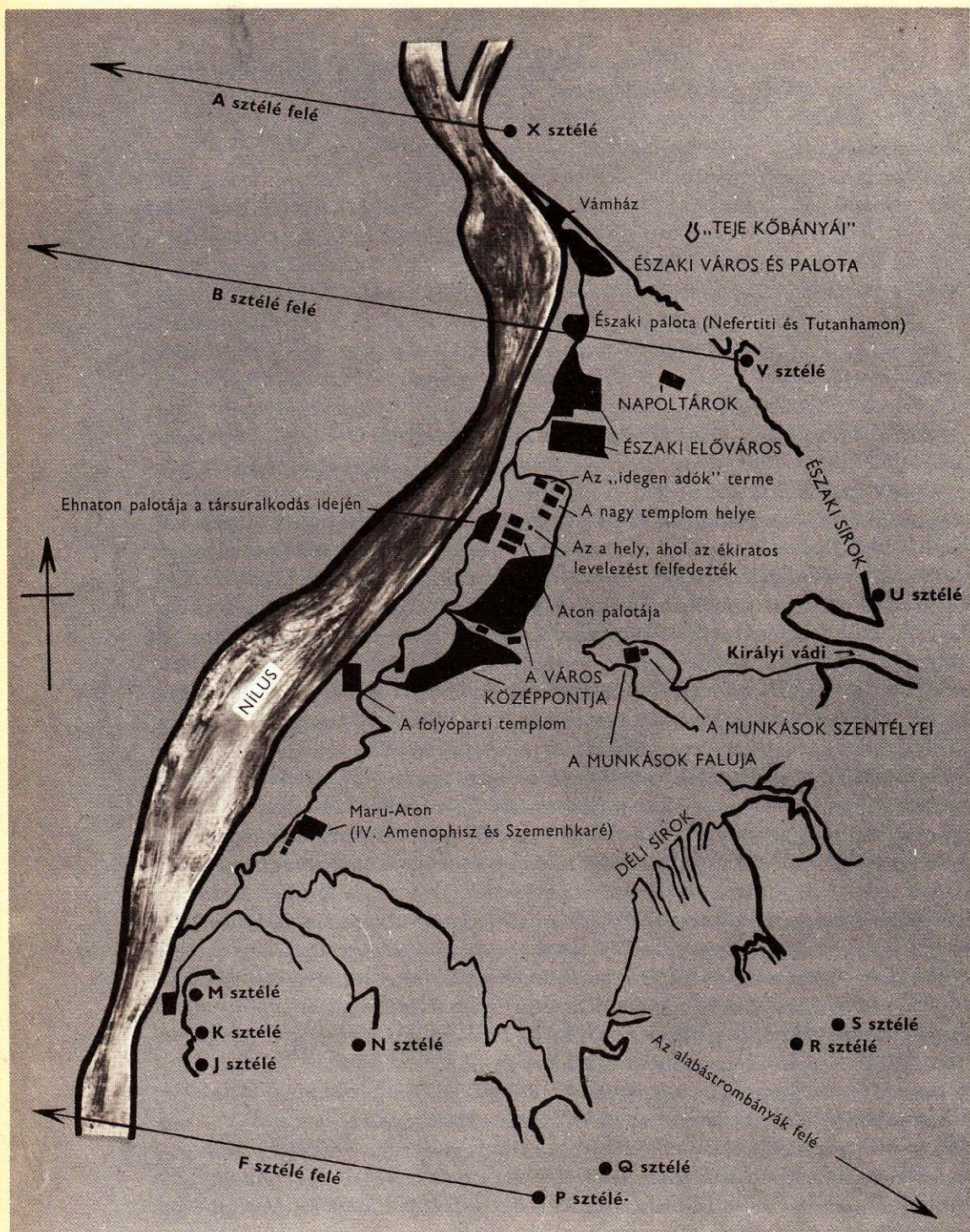
1361—1359

Tutanhaton születése idején Théba igazi nagyváros volt, hatalma tetőpontján. Gazdag és szabad királyi székhely, mely nyitva állt a keleti befolyás előtt, és az egész világgal érintkezésben állt.

Ahetaton (74), az eretnek város a kifinomult thébai civilizációnak talán a legjavát képviselte: a nemzeti győzelmet követő béke és jólét a művészetek példa nélkül álló virágzását segítette elő; az előkelők és a középrétegek nagyobb fényűzésben éltek, mint korábban bármikor, és még a szegény népnek is aránylag könnyű élete volt. A régimódi egyszerű szokások teljesen eltűntek. Ünnepi alkalmakkor a férfiak pompás, finoman göndörített parókákat viseltek, az asszonyok pedig a váll alá érő, hosszú, mesterséges hullámos hajfonatokat. (Ez a divat népszerűbb volt, mint a rövid, kerek núbiai paróka, melyet egzotikus jellege miatt inkább az eretnek város hölgyei kedveltek.) A nők és a férfiak bő, redőzött vászonruhájának széles ujját szegélyek és elegáns csokrok díszítették. A saruknak még nem volt hosszú felkunkorodó orruk „à la poulaine”, mint a XIX. dinasztia idején, de gyakran bőrből készült mintákkal díszítették őket, sőt némelyik királyi lábbelit arannyal is kiverték. Néha különös formájuk volt: elől nyitottak voltak, de a saroknál zártak. Az előkelők lakását is a fényűző kényelem kedvelése jellemezte. A városok külső területein nagy kertek vették körül a házakat, de a belső, beépített részeken, ahol kevés hely állt rendelkezésre, egyes épületeknek három emeletük is volt. Ahetatonban azonban, melyet a malkatai királyi pár gyakran meglátogatott, Ehnaton építészei számára elegendő tér állt rendelkezésre ahhoz, hogy hatalmas, fényűző házakat emeljenek, melyeket minden akkori egyiptomi megcsodált és irigyelt (75).

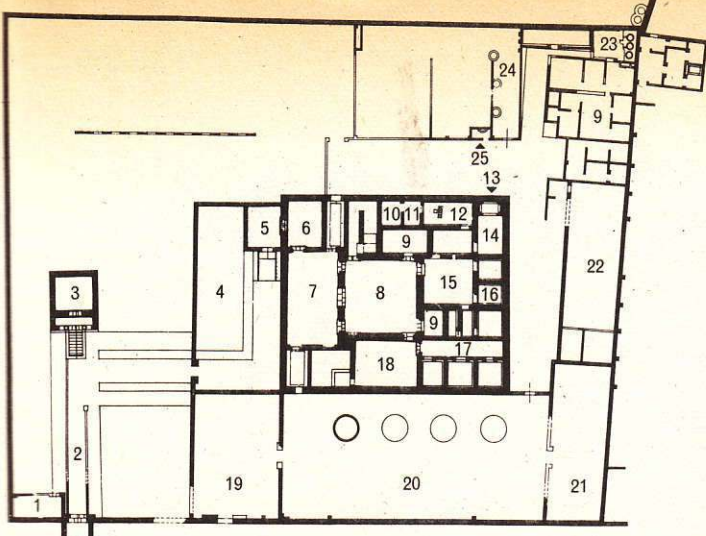
A palotákat és kunyhókat egyaránt égetetlen téglából építették. Mészkövet csak küszöbök, oszloptalpszatok, ajtó- és ablakkeretek részére használtak. Az ajtók és az oszlopok fából készültek. Minden telket magas fal vett körül, őrházikóval a kapu közelében, ahonnan derékszögben vezetett az út a főépülethez. Ez utóbbi mindig szögletes formájú volt, és három fő részre oszlott. A nagy fogadóteremhez a ház középponti részének legtekintélyesebb nappali szobája csatlakozott. Mennyezetét, mely magasabb volt, mint a környező szobáké, oszlopok

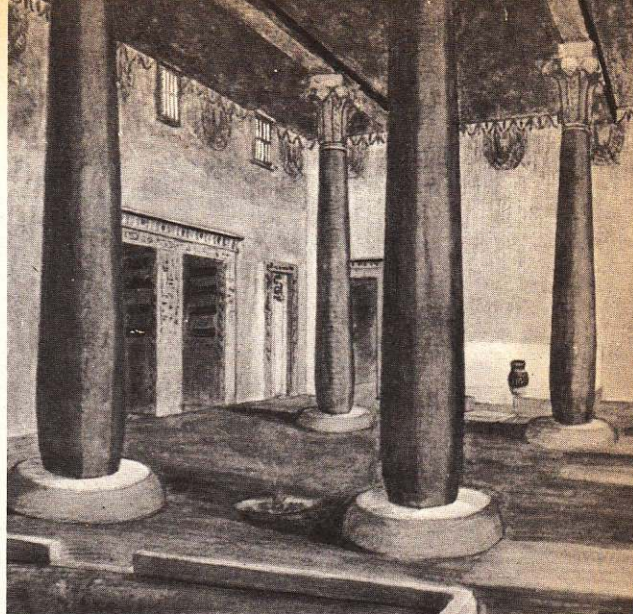
74. Tell el-Amarna városának alaprajza tíz km hosszúságban. A Nilus keleti partja

75. Egy előkelő tisztviselő amarnai házáinak alaprajza

1. gondnok fürkéje	9. raktár	17. hálószobák
2. főbejárat	10. toalett	18. nyugati loggia
3. kápolna	11. mosakodó- helyiség	19. szolgák bejárata
4. udvar	12. kenőszoba	20. udvar és gabonasíllók
5. előszoba	13. hálófülke	21. istálló
6. előtér	14. fő hálószoba	22. szolgák lakrésze
7. bejárati csarnok, felül loggiával	15. hárem	23. konyha
8. központi helyiség	16. vendégszobák	24. marhaistálló
		25. kutyaól

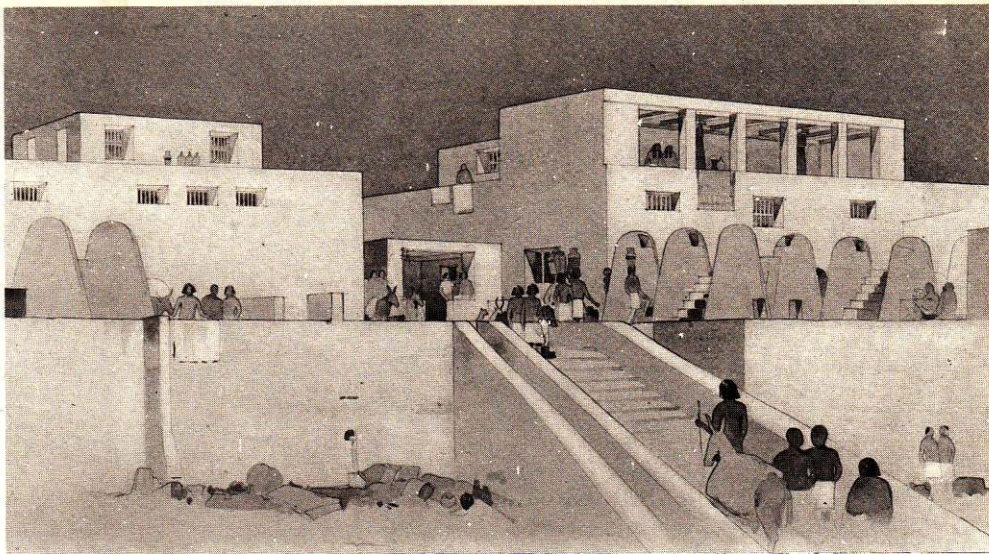

76. A középső helyiség rekonstrukciója
Naht vezír házában. Tell el-Amarna

tartották — gazdag otthonokban négy —, és gyakran egy kis tűzhely is volt közepe. Az egyik falnál alacsony kerettel ellátott nagy kőmedence fogta fel a család és vendégei kezére, lábára öntött mosdóvizet. A szemben levő falnál emelvény állt a székek számára. A keskeny, kőrácsokkal ellátott ablakokat nagyon magasra helyezték, hogy mérsékeljék az éles nappali fényt. Az oszlopokat némelykor növényi és állati mintával ékesítették, a palotákban a mennyezet is díszített volt. A központi szoba két oldalán sorakoztak a ház urának dolgozószobái. Lépcsőház vezetett a bejárati csarnok felett levő loggiára. A ház harmadik része magánjellegű volt. Négyzet alakú főhelyiségét rendszerint a ház úrnője számára tartották fenn. Kétoldalt helyezkedtek el a hálószobák, rendszerint mindegyik igen egyszerű volt, és valamennyihez egy kis benyíló csatlakozott. Az egészségügyi berendezések magas színvonalon álltak, általában még ülkével is ellátták őket. Az egyiptomiak nem ismerték a fürdőkádat a görög-római kor előtt, de valószínűleg mindig használtak zuhanyozóhelyiségeket. Mint a legtöbb meleg országban, mosdás után különös gonddal ápolták bőrüket, hogy rugalmas maradjon. Minden magánlakosztálynak voltak „kenő”-szobái az olajozás és a masszázs számára. A csatornákat és a csöveket agyagból készítették. Az uralkodók amarnai és malkatai rezidenciái hasonló elrendezésben épültek, bár természetesen fényűzőbb berendezéssel (76).

A ház mögött húzódott a szolgák lakrésze, a konyha, a pékség, a házi sörfőzde és a raktárak. A borosedényeken feltüntették tartalmukat, eredetüket és a szü-

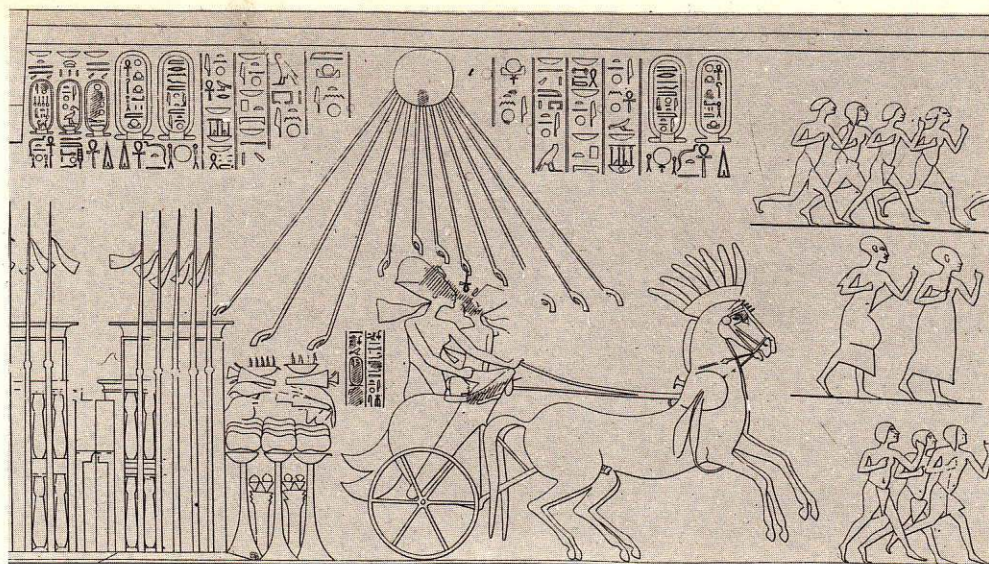
77. Tell el-Amarna kereskedelmi negyedének rekonstrukciója

retelés dátumát. Az „Aton birtokáról” való borok többnyire a „nyugati folyó” mellől valók voltak, tehát a Deltából, közel a mai Alexandriához. A ház mögött voltak a ló- és marhaistállók, a kutyaólak, az asztalosműhelyek és a fonodák. A vizet a kút szolgáltatta, a gabonát cukorsüveg formájú silókban tárolták. Volt természetesen egy díszkert is szikomorfákkal, pálmákkal, füzekkel, némelykor akáccal, gránátalmafákkal és nagy kiterjedésű virágzó bozótokkal: papiruszcsoportok, mákvirágok, búzavirágok, mandragórabokrok hajtottak sűrűn a közepső tó körül, melyben kék lótuszok nőttek. A kert bejáratánál kis szabadtéri kápolna állt; oltárán, egy lapos kövön a napgömb szórta kis kezekben végződő sugarait az amarnai királyi családra. A kölap mindkét oldalán az ajtószárnyakon a ház urát és úrnőjét ábrázolták. Talán ezek voltak a templomok jötevőit mutató keresztény triptichonok előfutárjai.

Az eretnek város középpontjában paloták, főtemplomok és „minisztériumok” alkották a hivatalos palotanegyedet. A hatalmas épületek udvarát szobrok és oszlopcsoportok díszítették. A város főutcája felett nagy ív nyúlt át, az első egyiptomi hídféle építmény, amely a fáraó birtokának két részét kötötte össze.

A magánpalota magaslaton épült, és három szintű függőkerten át lehetett elérni. Ez a kert lenyúlt a folyóig, ahol egy hosszú, oszlopos folyósó vezetett a kikötőhöz. A virágokkal borított folyópartra érkeztek meg a malkatai uralkodók, hogy kb. 350 km-es nílusi hajózás után néhány napig részt vegyenek a Gömb városának ragyogó életében. Úgy látszott, hogy a külvilág zajának és gondjainak semmiféle visszhangja sem hatol el ide, és az egyetlen elfoglaltságot a vallási reform megvalósítása jelentette.

78. A királyi pár átöleli egymást, miközben elhagyják Aton templomát (Mahu strja)

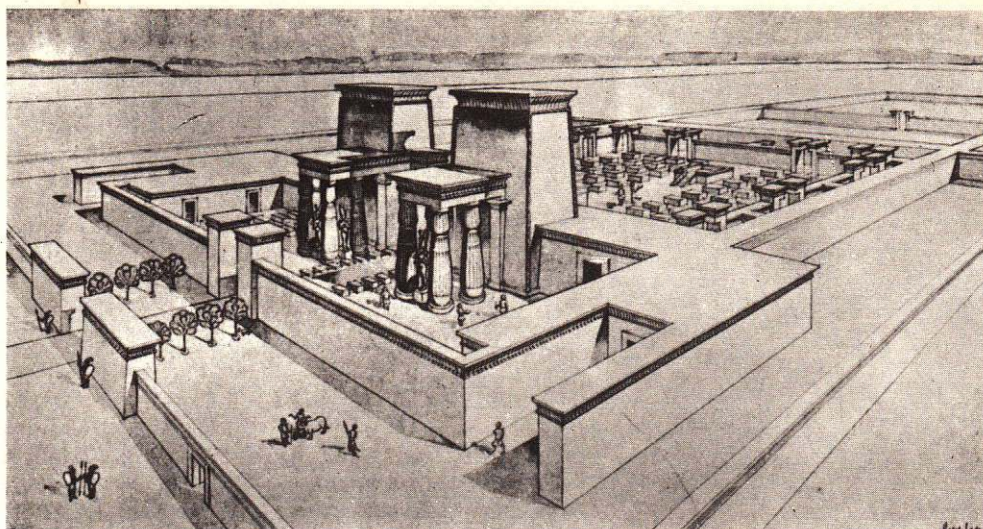
Mikor Tutanhaton körülbelül hároméves lehetett – III. Amenophisz 37. és 38. éve között és Ehnaton 9. évének végén, illetve 10. évének elején –, elkísérte szüleit és idősebb nővérét, Baketatont Ahetatonba. Mielőtt a hajó kikötött, elhaladt a kereskedelmi negyed mellett, ahol gabonaraktárak emelkedtek a vakító fehér kikötői mellvéd fölé (77). A közelben volt a műkénéi kereskedő boltja, akinek polipokkal díszített kerámiáit nagyon kedvelték.

A kis herceg ekkor az egyik amarnai hercegnő kocsijára száll, végiggyönyörködi a parádét, amelynek ő maga is része, követi a városon át a többi királyi kocsit, figyeli a pöffeszkedő udvari méltóságokat és a vezírt, amint megpróbálnak gyalog lépést tartani a kocsikkal a nagy templomok mellett (78). A felvonulás megáll a luxori és karnaki templomokéhoz hasonló két nagy pilon előtt; itt kétszer öt rúd van, ezeken lobognak a hosszú zászlók, az élet lehetőségét jelképezve. Az öt Hmununak (Hermopolisz) és Ahetatonnak a szent száma, Karnakban és Memphisben viszont a zászlók kettesével vagy négyesével helyezkednek el. A két királyi pár áthalad a hatalmas nyitott csarnokokon, ahol sok téglalapzat áll – az év minden napjára jut egy –, ezeket a napi és az Aton-jubileumünnepeken hozott áldozatok számára emelték. Miután válogatott drága növényeket áldoztak a nap számára a szabadtéri oltárokon, melyeket néhány lépcsőfokon lehetett elérni, elhagyják az első épületet, a *Perhait* (Az Ujjongás Háza), és belépnek egy másik elkülönített épületbe, a *Gem-Atonba* (Aton megtaláltatott) (79, 80).

Ezután meglátogatják a csaknem befejezett, *Sut-Ré* (Ré Legyezőernyője)* né-

* Az eddigi szakirodalomban ezt „Ré Árnyéká”-nak magyarázták. (*A fordító.*)

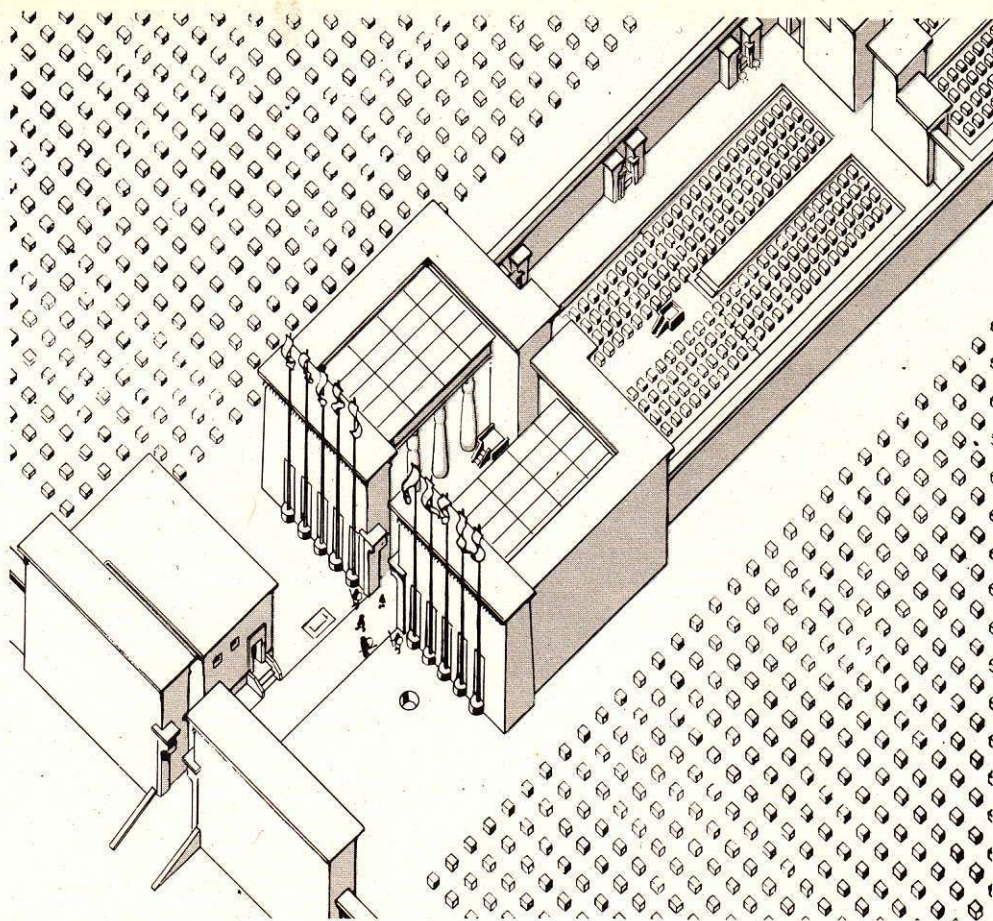

79. Bejárat a Tell el-Amarna-i nagy templom szentélyébe

ven ismert, Teje királynénak szentelt templomot. Ennek a templomnak hatalmas kioszk formája van — peripterosz templom-féle —, s a szentélyfalak átengedik a hűs fuvallatokat, hogy felfrissítsék az árnyékos rész levegőjét. Hasonlóan a többi templomokhoz, melyek a királyi asszonyok aktív szerepével állnak kapcsolatban, ebben a templomban is az élet isteni lehelete lakozik. Ezt közvetítik a királynék az uralkodók számára, hogy erőt adjanak nekik, mint ahogy ezt Íszisz szárnyai tették az élettelen Oszirisszel. Amíg szüleik megtekintik a munka előrehaladását, a gyermek és a kis hercegnők III. Amenophisz, Teje, Ehnaton és Nefertiti festett mészkő szobrait nézegetik; Nefertiti nővére, Mutnedzsmet magyarázza meg a szobrokat a gyermekeknek, akiket gyakran szokott kísérni.

A hivatalos látogatásokat azonban, amennyire csak lehetett, rövidre kellett szabni, mivel a malkatai király egészségi állapota egyre rosszabbodott. Így amikor a 36. évben szövetségese, Tusratta, Naharina királya engedett III. Amenophisz kitartó kéréseinek, és egyik leányát, Taduhepát menyasszonyként a fáraó udvarába küldte, a leány úgy találta, hogy a malkatai fejedelem a végét járja. Tusratta vagy követjeinek téjékoztatása alapján vagy magának a fáraónak a kérésére beleegyezett abba, hogy Istárnak, a Nagynak — a szerelem és a háború úrnőjének — csodatevő szobrát kölcsönadja az egyiptomi uralkodónak. Az istennőnek hírnevéhez méltó hatása lehetett, mert a fáraó ott tartotta udvarában. Nem akart megválni a csodálatos „gyógyszertől”. Tusratta a fáraó barátja és szövetségese volt a hettiták ellen, elárasztotta őt ajándékokkal, arannyal, lazúrkővel, fegyverekkel, drágakövekkel, kocsikkal, lószerszámokkal, sőt legutóbb harminc nőt is adott — de nem akart tartósan megválni szobrától. III. Amenophisz a szobrot óvatosságból Thébában hagyta, mert aggódott biztonságáért a

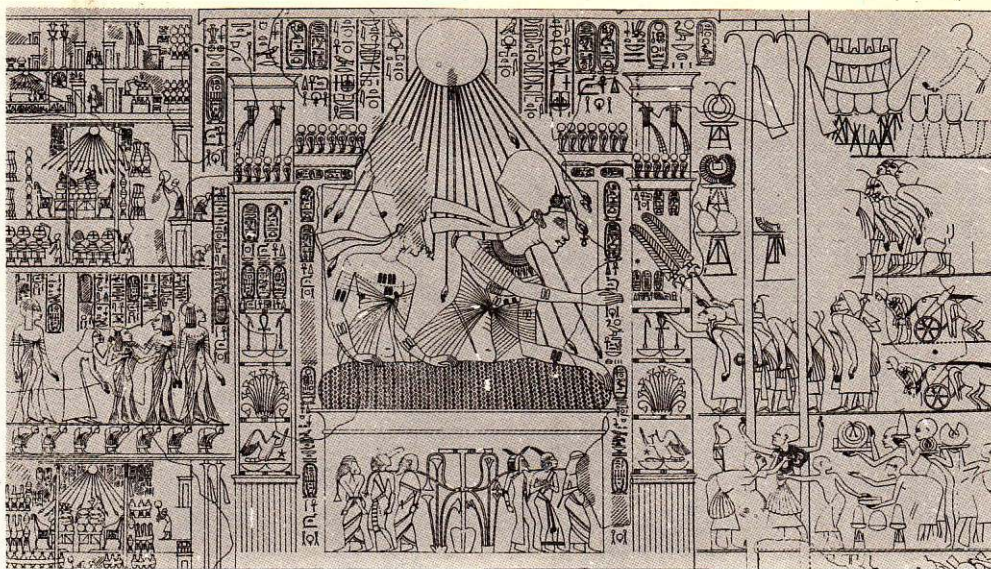

80. A Tell el-Amarna-i nagy templomhoz vezető bejárat rekonstrukciója

Gömb városában, ahol Aton uralkodott. Malkatában viszont sokkal türelmesebb magatartás érvényesült, mert például röviddel a 36. év előtt III. Amenophisz lehetségesnek érezte annak elrendelését, hogy a Szinai-félszigeten Amonnak és Hathor istennőnek áldozatot mutassanak be.

Csatlakozzunk azonban ismét a menethez, amely most a „külügyminisztérium” („a fáraó levelezésének irodája”) mellett kanyarodik el. Kapujában ott áll mélyen meghajolva Tutu, a miniszter, aki felügyel az összes levelekre, melyeket a királyhoz szövetségesei intéznek. A társuralkodás időszakában a levelek másolatait valószínűleg Ehnaton is megkapta a saját városában. Így több, mint 360 ékiratos táblát találtak meg a levéltári hivatal romjai között. Az árnyékos emelvényeken álló rendőrök keményen tartották vissza a tömeget, mely türelmetlenül várta, hogy uralkodói, a nap élő sugárzásai elvonuljanak az electrumlemezekkel borított kocsikon. Ez alkalommal az „Élet Házának”, az egyetemnek

81. Ehnaton és Nefertiti palotájuk „megjelenési ablakában”. Bal oldalukon a királyi hercegnők és a palota felépítése látható (Parennefer sírja)

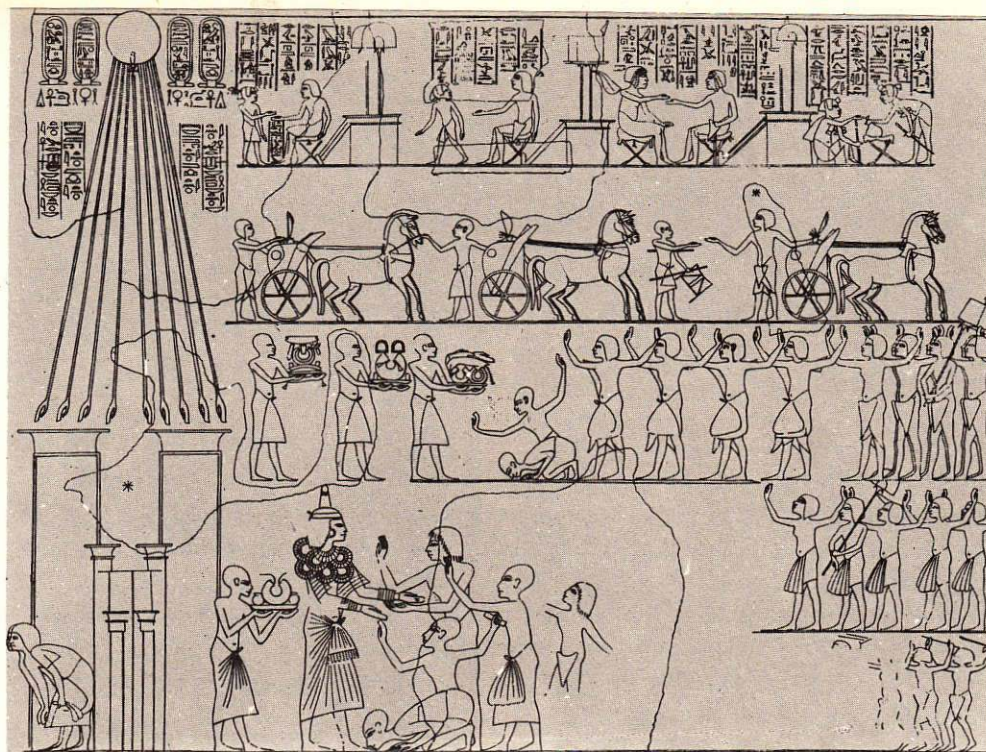
ifjú hallgatói — melynek laboratóriumai és egy íróterme is volt a szent könyvek lemásolására — szünnapot kaptak, és néhányat még a palota belső udvarára is beengedtek. Az udvaroncok és a magasrangú tisztviselők itt gyűltek össze, hogy lássák uralkodóik megjelenését a jelentős, hivatalos állami aktusoknál használt ablakban (81).

Néhány évvel később Anheszenpaaton hercegnő, aki szintén az eretnek udvarban élt, emlékeztette Tutanhamont arra a szinte önkívületbe csapó lelkesezésre, mely végigsöpört a tömegen, amikor Ehnaton és Nefertiti ebből az ablakból kiosztották a „jutalom aranyat” az „isteni atya”, Aj számára. Ilyen alkalmakkor a „megjelenés” szertartása a hatalmas palotaerkélyen zajlott le, ami nyilván eretnek újítás volt. Arany nyakláncokat kapcsoltak a kitüntetettek nyakára, csészéket, edényeket, ékszereket dobtak nekik. Aj, a király lovainak felügyelője azonban valószínűleg a jutalmul kapott vörösésbarna bőrkesztyűt értékelte a leginkább (82). Büszkén mutogatta mindenkinek, mielőtt diadalmenetben hazavitték volna. A pompa és az ünnepségek ez alkalommal még hatásosabbak voltak, mint amikor Parennefert, a fáraó háztartásának vezetőjét tüntették ki.

A menet most elhaladt Pancheszinek, a főpapnak a rezidenciája és a közmunkák hivatala előtt. A barakkokból a fáraó „békés”, különböző népekből álló hadseregének különítményei léptek elő trombitások vezetése alatt: először az egyiptomi gyalogság egy osztaga, majd a beduinoké, a sardanáké és végül a harmadik, a núbiai íjászok csapata (83).

Valahányszor III. Amenophisz meglátogatta Ahetatont, saját ottani palotájá-

82. Az utolsó jelenet: az „isteni atya”, Aj kitüntetése. Ünnepségek Amarnában

ban, „Aton Ragyogása”-ban lakott. Ehnaton és Tutanhamon szüleinek ez a rendkívüli látogatása arra indította Huját, a királyné (Teje) e városbeli főudvarmestert, hogy a sírkápolnája részére készített kettős ajtókövet a két királyi pár ábrázolásával díszítse (84). Az egyik oldalon Ehnaton és Nefertiti gyengéd testtartásban egymás közelében ülve fogadják négy legidősebb leányuk hódolatát. A másik oldalon Teje – legfiatalabb leánya, Baketaton társaságában – szemben ül férjével. Egyes egyiptológusok úgy vélik, hogy a gyermek gesztusa halott atyja iránti tiszteletadás jele, ezt a nézetet azonban mi sem támasztja alá. Mindenesetre Tutanhamonról nincs ábrázolás. Őt sohasem mutatják ezekben a családi együttlésekben, éppen úgy, mint a többi királyi herceget sem. Aton uralma alatt – valószínűleg rituális okokból – csak a család nőtagjait ábrázolják a királlyal együtt. Még az udvaroncok is engedelmeskedtek ennek a szabálynak sírjaik díszítésekor. Paneheszi főpapot például feleségének és három lányának társaságában ábrázolják étkezés közben.

Úgy látszott, mintha városának tizennégy határsztéljén belül Aton a királyleányok részére tartotta volna fenn áldását, ezáltal is hangsúlyozva az anyai le származási vonal fontosságát. Ezenfelül bizonyos kápolnákat külön a királynék és a hercegnők részére szenteltek fel. Ezek voltak a „Ré Legyezőernyői”. Szim-

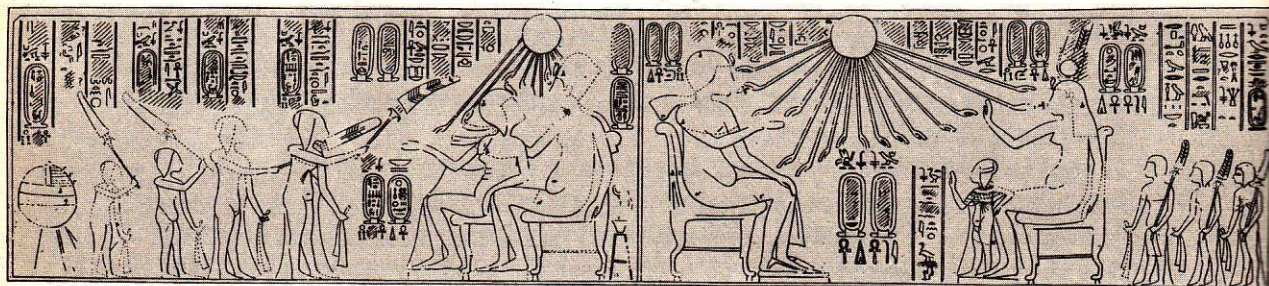

83. Az idegenekből álló katonai őrseg felvonulása Tell el-Amarnában

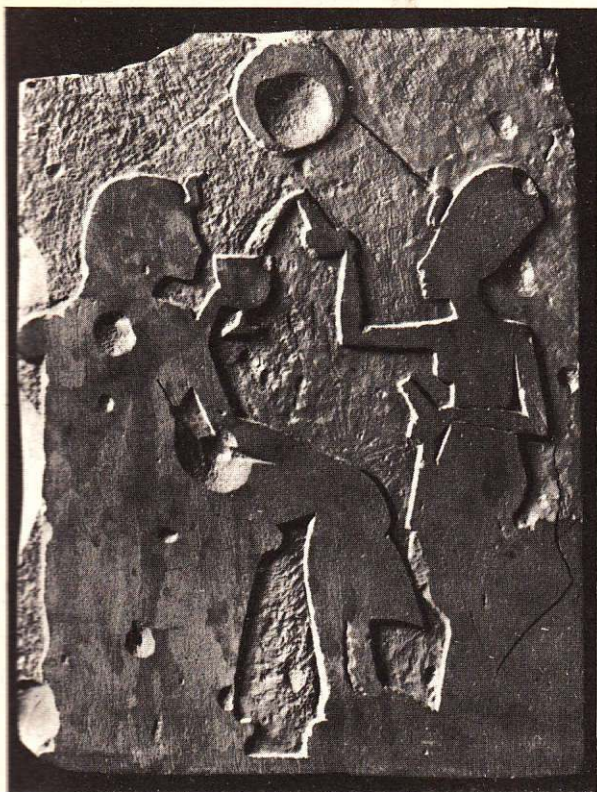
bolikájuk kapcsolatban volt a legyező strucctollával, melyet nevük hieroglif írásánál használtak; és az élet leheletére emlékeztet, melyet a napgömb segítségével közvetítettek. Tell el-Amarna hivatalos nagy templomai közelében az ásatások számos „Ré Legyezőernyőjét” hoztak napvilágra, melyeket Tejének, Neferitinek és Meritatonnak szenteltek. Az utóbbi templomának romjai azt mutatják, hogy az épületet észak-déli irányú tengelyben helyezték el, hogy minél jobban felfoghassa a hűsítő szellőket, melyek oly jólesnek a forró országban. Egy másik „Sut-Ré”-t a bal parton építettek fel Hermopolisz közelében. Ezt IV. Amenophisz a kis Anheszenpaaton Taseri hercegnőnek ajánlotta.

Ugyanennek a királyi látogatásnak egy másik emléke azt a jelenetet ábrázolja, amint Ehnaton tiszteletteljes köszöntéssel fogadja atyját. A fiatalabb uralkodó maga önt italt a thébai királynak (85). Nincs szükség a korabeli diplomáciai levelezésben való kutatásra, ha tanúbizonyságot akarunk szerezni arra, milyen betegség meggyógyítására kérték Istár istennőt. III. Amenophisz fizikai gyengesége nagyon is nyilvánvaló a British Museum egyik lugas formájában kidolgozott sztéléjén, melynek felső részén a lelógó szőlő látszik, alul pedig a két malkatai uralkodó ül az áldozati asztal előtt. A királyt olyannak ábrázolják, amilyennek röviddel halála előtt kellett lennie. Elhízott, nehézkes, arckifejezése éppoly er-

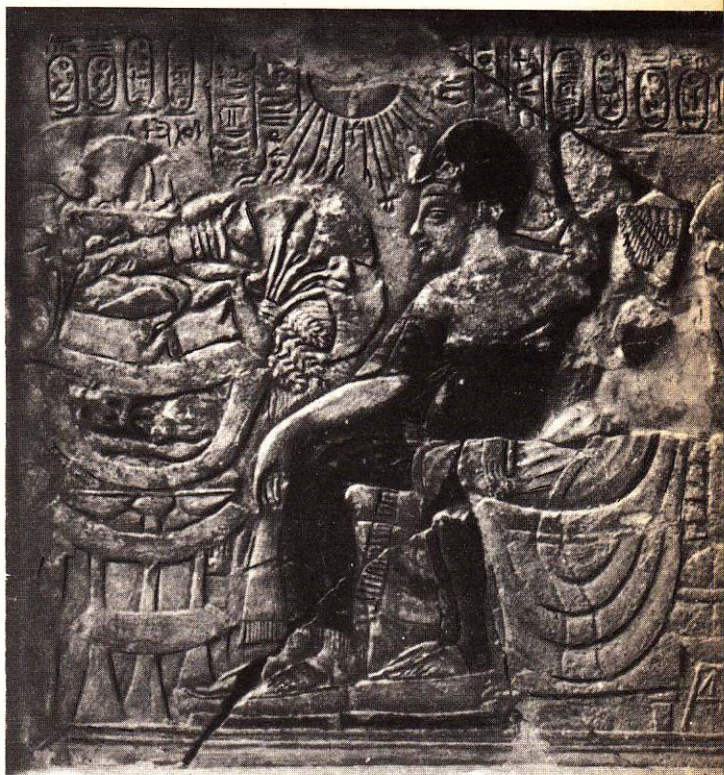
84. Kettős ajtókö Huja strjából. A két társuralkodó család Amarnában

85. Befejezetlen dombormű, melyen IV. Amenophisz italt tölt III. Amenophisznak. Mészkö (Ehemalige Staatliche Museen, Berlin)

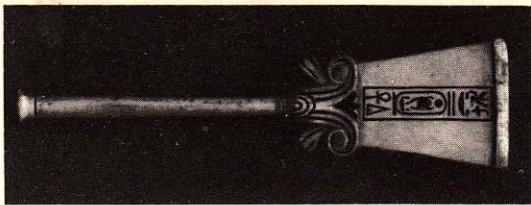

86. Kápolnasztélé, mely III. Amenophiszt amarnai stílusban mutatja (British Museum)

nyedt, mint testtartása. Feltűnő ellentétet mutat Teje életerős, energikus profiljával, mely a kő sérültsége ellenére most is felismerhető mellette (86).

Nem sokkal bátyja fővárosában tett látogatása után a kis Tutanhaton a palota iskolájába kezdett járni, ahol az előkelők fiaival és a *Kap* hercegeivel folytatott vetélkedésnek kellett előmozdítania tanulmányait. Abban az időben a gyermekek oktatása igen korán megkezdődött Egyiptomban, s bár véleményünk szerint túl hosszú ideig szoptatták őket, már négyéves korukban elkezdték az olvasást. Reggelenként a több száz hieroglifa felismerésére és kiejtésére tanították őket, melyek minden élő és létező dolgot ábrázoltak. A jeleket különböző kategóriákba sorolták, ami egyúttal azt is szolgálta, hogy a hierarchia eszméjébe bevezessék a gyermekeket. Mikor már el tudták olvasni a legfontosabb jeleket, az

87. Tutanhamon elefántcsont „pápirusz-simítója”

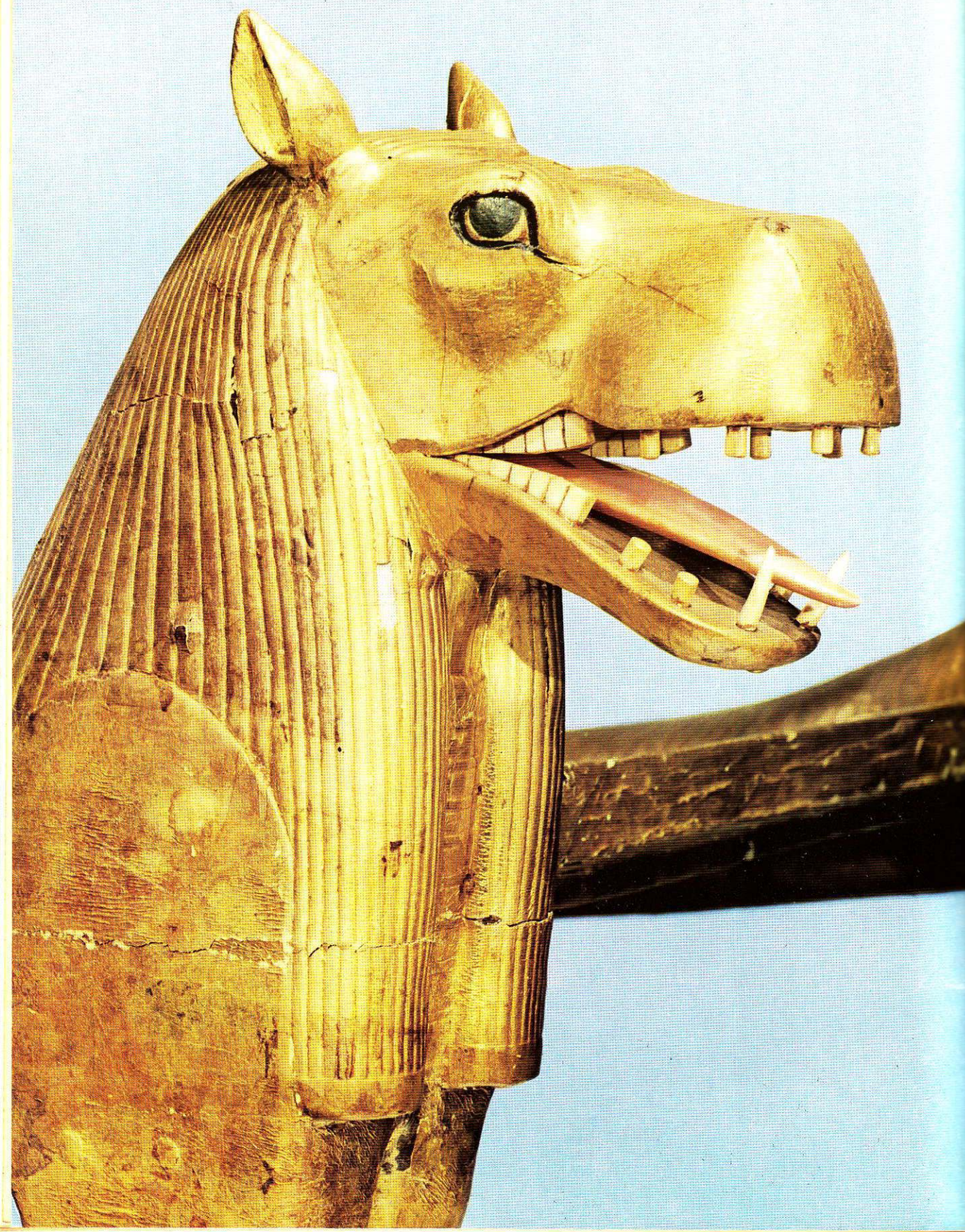
igeragozást és a névmások szabatos használatát tanulták meg. A számok és a nemek egyeztetése, továbbá a számjegyek használata és a fejszámolás után a pápiruszokon és osztrakonokon használt hieratikus írást kellett megtanulniuk, majd az irodalmi nyelvet sajátították el, ennek különleges szóanyagát, továbbá az idegen, főként ázsiai nevek átírásának rendszerét. A kis hercegnek megvolt az az előjoga, hogy a gyakorlatoknál pápiruszt használjon. Ezt az I. dinasztia idejétől kezdve készítették Egyiptomban a hosszú mocsári növény rostjaiból. Községes iskolás gyermekek nem engedhették meg maguknak ennek a használatát, mert a királyi anyag nagyon drága volt, és általában a tekercs könyvek írására használták. Iskolás gyermekek mészködarábokra vagy edénycserepekre írtak, melyek ma osztrakon néven ismeretesek. A tanító a fiatal herceg dolgozatát is éppen olyan szigorúan kijavította, mint iskolatársaiét, és ha a népmesékből vagy az intelmekből vett mondatok másolása hibás volt, piros tintával jelölte meg őket. A legnagyobb nehézséget a szavak összekapcsolása jelentette egy gyermek számára, aki a beszélt nyelvhez volt szokva, és hirtelen azt követelték tőle, hogy a szokatlan archaikus nyelvet használja.

Tutanhaton iskolai felszerelése valóságos kis írnofelszerelés volt: paletta (ivb), azaz négyszögletes tábla (a leggyorszerűbbek fából készültek, a legfinomabbak elefántcsontból, néha aranylemezekkel is borítva), a tetején két mélyedéssel a fekete és piros festékdarab számára (korom és okker mézgával keverve). A paletta közepén egy nyílásban álltak a tollként használt kis tengeri nádszálak. Ezeknek a calamusoknak a vége nem volt rézsútosan levágva, ahogyan a lúdtollaknál szokásos, hanem rágással miniatűr ecsetté alakították őket. Egy növényi fejezettel ellátott kis üres oszlop szolgált a törékeny írószerszámok tolltartója gyanánt (ivb). A kis diáknak volt egy simítója is, hogy a törlések után egyenletessé tegye a pápirusz felületét, nehogy az beszívja a tintát (87). A radír rendkívül finom homokkőből készült vakaró volt, melyet felül zsinórral lezárható bőrzacskóban tartottak. Az osztrakonon ejtett hibák törlésére zsinórra erősített kis szivacsféle szolgált. Az ecsetnedvesítő-tálka külső oldalán gyakran felirat volt, amely arra emlékeztette az írnofot, hogy munkája megkezdése előtt néhány csepp vizet hintsen el italáldozat gyanánt Imhotep, az istenített bölcs tiszteletére, aki a szakkarai lépcsős piramist építette a III. dinasztia idején. A leg-

több írnok palettája azonban Thothnak, az írás, mértékletesség és bölcsesség istenének oltalma alatt állt.

A fiatal herceg és társai a délutánt testgyakorlásnak szentelték, úsztak és birkóztak. A kis herceg nyilazást is tanult, sőt valószínűleg lovaglást is azokon a telivéreken, melyeket atyjának küldtek ajándékként a keleti uralkodók. A lovaglás azonban nem volt egyiptomi szórakozás, és ezek a leckék kivételesek voltak. Az ábrázolásokon a lovak általában a fáraó kocsiját húzzák.

Miután a fiatal herceg elsajátította az elemi ismereteket, a fogalmazást kezdte tanulmányozni. A legbölcsebb és legtanultabb mesterek vették elméjébe a betűk fontosságát:

„Amit egy napon az iskolában nyersz, az az örökkévalóságnak szól. A munka, melyet itt végeznek olyan tartós, mint a hegyek. Nem hordozol-e palettát? Ez a különbség közted és az evezős közt. Merülj el úgy egy könyvben, ahogyan az ember a vízbe merül. A szegénység várja azt, aki nem megy oda.”

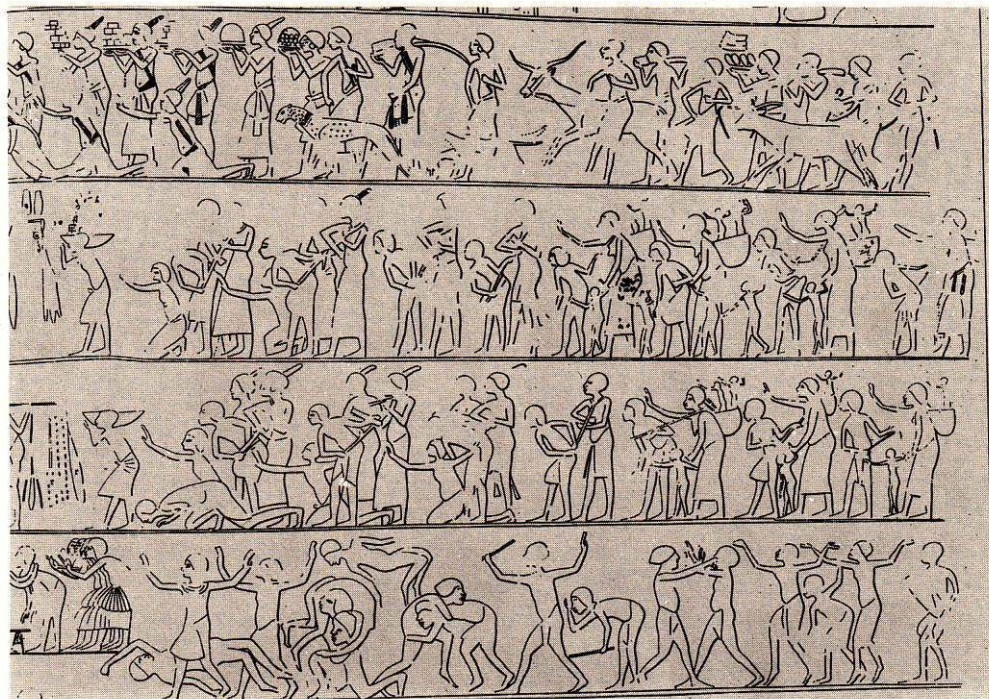
Nyilvánvalóan gyenge szervezete ellenére ez volt az az idő, amikor Tutanh-amont mestere nyúl, gazella, hegyikecske, antilop, sőt még strucc vadászatára is tanította a sivatagban. Ezt bizonyítja a sírjában talált elefántcsont karperec, melyet struccvadászat képe díszít. A fiatal herceg azonban sokkal jobban szeretett kutyáival szaladgálni vagy pedig a palota lugasában békésen ülve *szenetet* (XLIXb) vagy kőgyőjátékot játszani társaival, esetleg szikrákat kiugratni egy tűzcsiholóból, melyet még a sírjába is magával vitt (177).

Még nem fejezte be teljesen tanulmányainak első szakaszát, amikor a Gömb fővárosában nagy ünnepséget tartottak. Az ahetatoni uralkodópár hat lányával együtt fogadást adott egy külön az ilyen jellegű díszszemlék céljára emelt épületben az összes külföldi követek részére, akik átadták ajándékaikat a királynak. Kis idővel ezután borúlátó híresztelések kezdtek keringeni a malkatai udvarnál, ahol az udvaroncok könyörögtek Teje királynénak, hogy mentse meg a veszélyben forgó trónt azzal, hogy közbelép a társuralkodónál. III. Amenophisz halálán volt (múmiája igen erős fogromlást és szövődeményeket mutatott). Már hónapok óta egyáltalán nem érdekelte őt az, ami körülötte történt. A karnaki főpapok újra elbizakodottakká váltak, az ázsiai helyzet is súlyosbodott. A szövetségeseknek III. Amenophiszhoz és társuralkodójához intézett levelei megválaszolatlanok maradtak. Úgy látszott, hogy az udvar közömbös a palesztinai habiru invázió iránt, amelyet a karavánok hercege, Labaja bátorított. Ugyanez volt a helyzet a hettiták királya, Suppiluliumas rendszeres szíriai betöréseivel kapcsolatban. Szíria északi részén egyes tartományok Amurru királyának, Azírunak, Abdiasirta fiának árulása folytán máris autonómiát biztosítottak maguknak. Az adó, amelyet Egyiptom ázsiai vazallusai rendszeresen fizettek azóta, hogy III. Tuthmószisz leigázta őket, most már csak szórványosan érkezett. Teje aggódva figyelte férje hanyatlását, és jól látta, hogy eretnek fiának cselekednie kell, ha azt

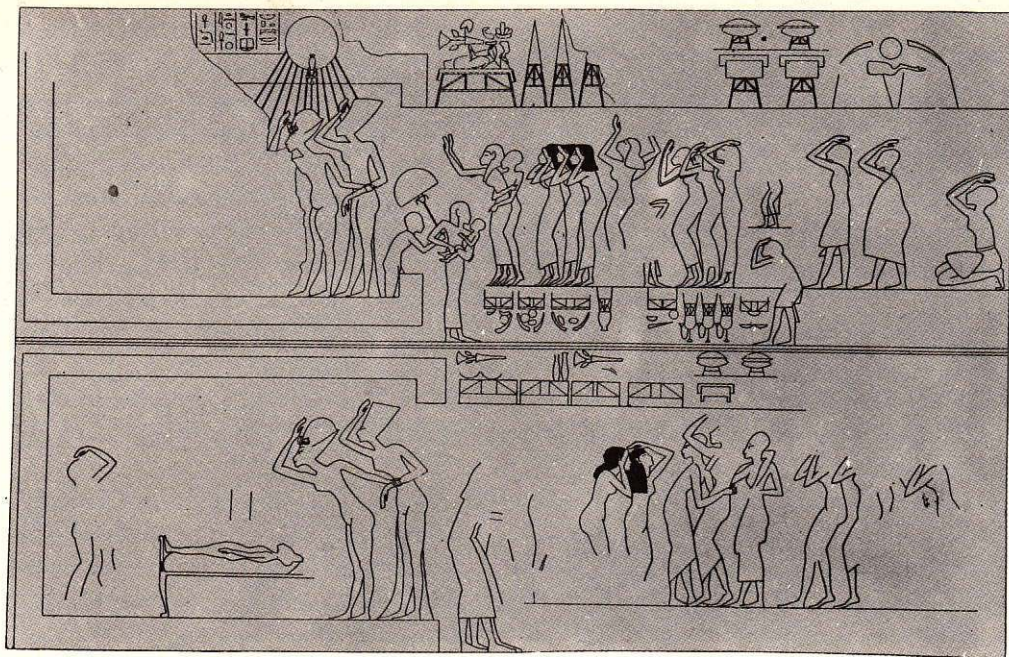
akarják, hogy a kritika elhallgasson, és a birodalom bizonytalan helyzete rejtve maradjon. Kétségtelen, hogy nagyon kevés ázsiai küldött érkezett gazdag ajándékokkal, és ezeket aztán a kincstár felügyelője elhalmozta a Mitanni királya által éppen akkor küldött javak egy részével. A núbiaiak viszont rendületlenül hűséget tanúsítottak, ezzel is bizonyítva – ha ilyen bizonyítékra egyáltalán szükség van – a déli népek odaadását Juja és Thuja utódai iránt.

Ezt a 12. évben végbement szertartást, melyet adózási szemlének vagy jelenetnek neveznek, és amelynek – ha a feliratokat helyesen olvasták – a tél második hónapjának nyolcadik napján kellett végbemennie, egyes szerzők Ehnaton tényleges trónralépése jelének rövidebb atyja halála után (88). Tusratta, Mitanni királya levelet intézett Ehnatonhoz (Naphuria). Ez a levél (a 27. sz. Knudtson kiadásában) III. Amenophisz temetésére és Ehnaton trónraléptére is céloz, és Thébába érkezésének dátumával (ugyanazon évszak, de az első hónap) iktatták be a levéltárba. Mint már említettük, csak az esetben használhatjuk fel az okmányt teljes mértékben, ha elfogadjuk a kiegészített 12 év olvasatot, ezt azonban másokkal együtt Sir Alan Gardiner is vitatja: ő egyszerűen a 2. évnek olvassa. Ebben az esetben az idegen adók szemléjét megelőzte volna III. Amenophisz temetése, és a szertartás csak a koronázási jelenet része lenne. Ebben az esetben azonban nehéz megmagyarázni, hogyan ábrázolhatták Maketaton hercegnőt öt

88. Részlet a núbiaiak felvonulásaiból és ünnepeiből az „idegen adók szemléje” idején

89. A bánat és a siratás jelenete a palotában Maketaton hercegnő halálakor

nővérével a szertartás alatt, és hogyan kerülhetett halálakor – valószínűleg ugyanennek az évnek a végén – szarkofágjára nagyatyjának és atyjának névgyűrűje együttesen.

Ez Tutanhamon életének leghomályosabb időszak. Két fő rejtélye van: Volt-e társuralkodás III. és IV. Amenophisz között? Használják-e még az akkádiban Naphuriát IV. Amenophisz koronázási nevének átírására, vagy pedig már némi Niphuria, Tutanhamon koronázási neve helyett áll? Mérlegelni kell azt is, hogy III. Amenophisz halála után az Ehnaton eretnekségével szemben oly ellenséges thébaiak esetleg önkényesen megválasztották a gyermek Tutanhamont atyja örököséül, és nem vettek tudomást Ahetaton eretnek uráról.

Ez az elmélet megindokolná azt, hogy Ehnaton miért vett maga mellé egy társuralkodót (Szemenhkaré): azért, hogy ezáltal is hangsúlyozza új kiemelt helyzetét mint idősebb királyét. Tutanhamon problémájának tárgyilagos vizsgálatához feltétlenül figyelembe kell vennünk ezeket a lehetőségeket, és hangsúlyoznunk kell a kétségeket, melyek a gyér és gyakran ellentmondó dokumentumok összevetésekor adódnak.

Anélkül, hogy következtetéseket vonnánk le, legalább jegyezzük meg azt, hogy Szemenhkaré palotájáról legalább egyszer említés történik az amarnai ásatások anyagában, Tutanhamonéra azonban nincs világos adat. Ezzel szemben a város északi részén, Nefertiti birtokán gyakran utalnak Tutanhamonra és Anhesenpaatonra.

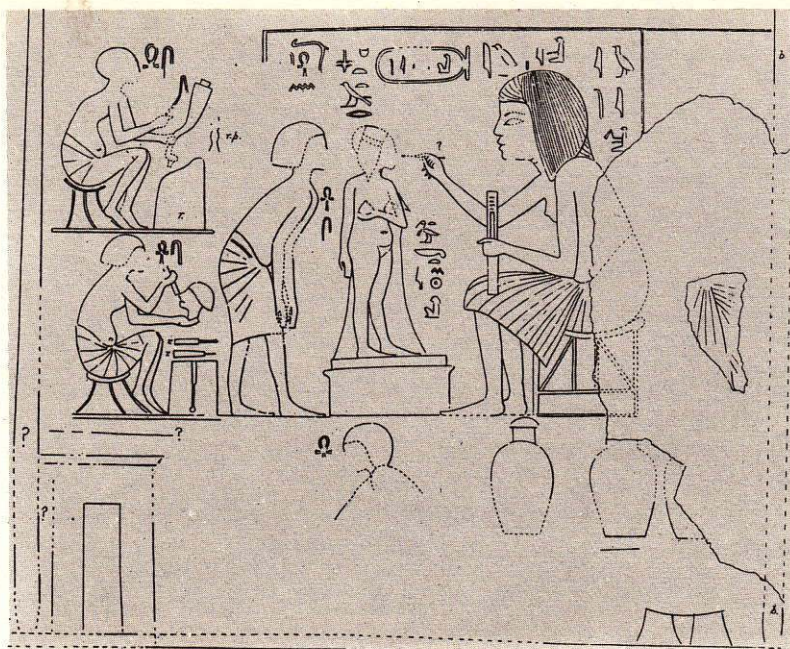

Ideiglenesen fel lehet tételezni azt, hogy a nevezetes amarnai szemle idején a III. Amenophiszt követő király, valószínűleg Ehnaton — esküje ellenére, hogy sohasem hagyja el eretnek fővárosát — meglátogatta a déli várost, Malkatát, és itt lakott abban a palotában, melyet a Tell el-Amarna-i 27. levél hieratikus feljegyzésén a következőképpen jelölnek: „A palota [*pa beben*], melyet az Ujjongó a Horizonton-nak [*Hai em abet*] neveztek.” Ez a látogatás atyja temetése alkalmából történhetett. Ha Ehnaton kihívta is maga ellen a malkatai udvar ellenséges érzületét, biztos, hogy anyja, Teje nem állt szemben vele. Úgy látszik, hogy a királyné mindig mint közvetítő szerepelt a két udvar között, és diplomáciája segítségével a mitanni Tusratta barátságát is megőrizte legidősebb fia számára. Valójában Teje volt az, akinek Tusratta ajándékokat küldött és amikor III. Amenophisz haláláról hallott, őhöz fordult azzal a kéréssel, hogy erősítse meg a kötelékeket a két ország között. Ezért küldték Taduhepa hercegnőt is az új király (Naphuria-Ehnaton) háremébe.

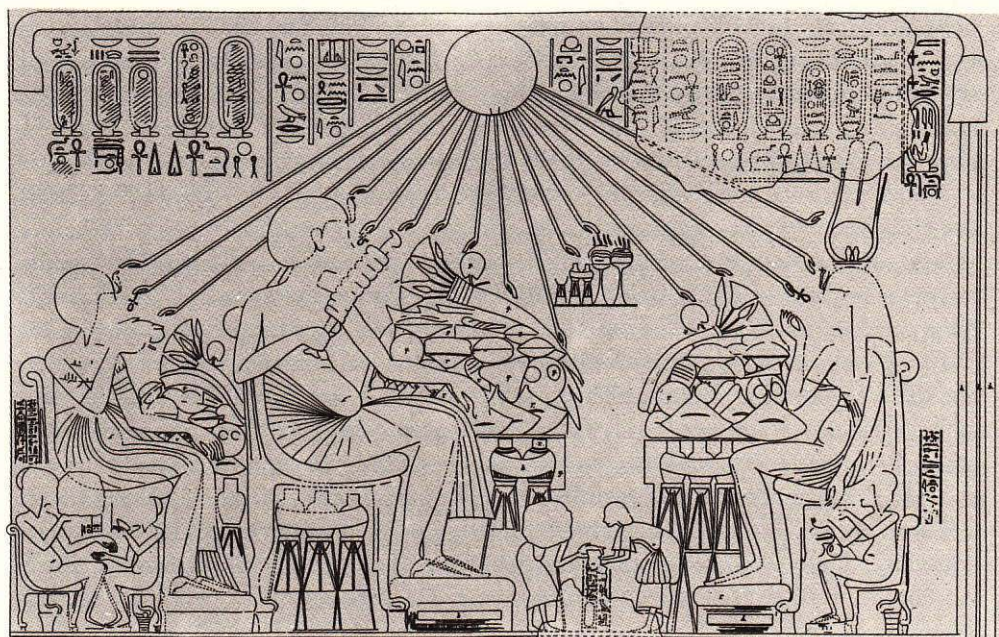
Ehnaton már uralkodásának 9. éve előtt egy második, Kia nevű nőt vett feleségül. Úgy látszik azonban, hogy az idegenek adószemléje után, a 12. év végén még teljes egyetértésben élt Nefertivel, mert a házaspárt együtt ábrázolják mély gyászban a kis Maketaton élettelen teste felett. Ezek a reliefek, melyek kétszer mutatják a szívvertépő jeleneteket az ahetatoni királyi temetőben, egyedülállók az egyiptomi történelemben. Még többet is mondanak ennél: amíg a királyi pár és a kíséret a halott hercegnőt gyászolja, egy asszony hagyja el a helyiséget, keblén újszülöttel, ami arra mutat, hogy Maketaton, miután férjhez ment atyjához, ahogyan ezt néhány év múlva a király harmadik lánya is megtette, gyermekágyban halt meg (89).

Nemcsak III. Amenophisznak, de Tejének is megvolt a maga palotája a Gömb városában, gyakran történik is említés róla a Tell el-Amarna-i romok között. Ennek alapján feltételezhető, hogy elég gyakran tartózkodott itt férje halála után, bár rezidenciája továbbra is Malkatában volt. Számos birtokkal rendelkezett Egyiptom minden részén, és nemcsak Tell el-Amarnába vitte magával Tutanhamont atyja halála után. A kis Baketaton palotája Ahetatonban arra mutat, hogy az anyakirályné szeretett Amarna városában tartózkodni. Itt pártfogolta Juti szobrászt, és megrendelte nála legkisebb leánya, Baketaton portréit (90). Az amarnai házaspár mindig a lehető legnagyobb tiszteletet tanúsította a hatalmas Teje iránt, és az özvegy tiszteletére adott lakomák eléggé nevezeteseek voltak ahhoz, hogy Huja, Teje Tell el-Amarna-i ügyintézője megörökíttesse őket sírjában. Az utód uralkodókkal szemben foglal helyet Teje királyné kislányával, Baketatonnal (91). Tutanhamont is oda kell képzelni körükbe, őt azonban nem láthatjuk, mert ábrázolását szigorú szabályok tiltják. De Nefertiti mellett ott van Tutanhamon unokanővére és leendő jegyese, Anheszenpaaton, ő is részt vesz a pazar lakomán. Teje csészét emel ajkához, és iszik belőle, de evés közben nem mutatják, mert ezt tiltották a thébai illemszabályok, és a kőfaragó nem merte őt ilyen fesztelen helyzetben ábrázolni. Csak Ehnatont, Nefertitit és kislányaikat látjuk, amint jóízűen beleharapnak a húsdarabokba és a sült kacsába. Bár a fiatal

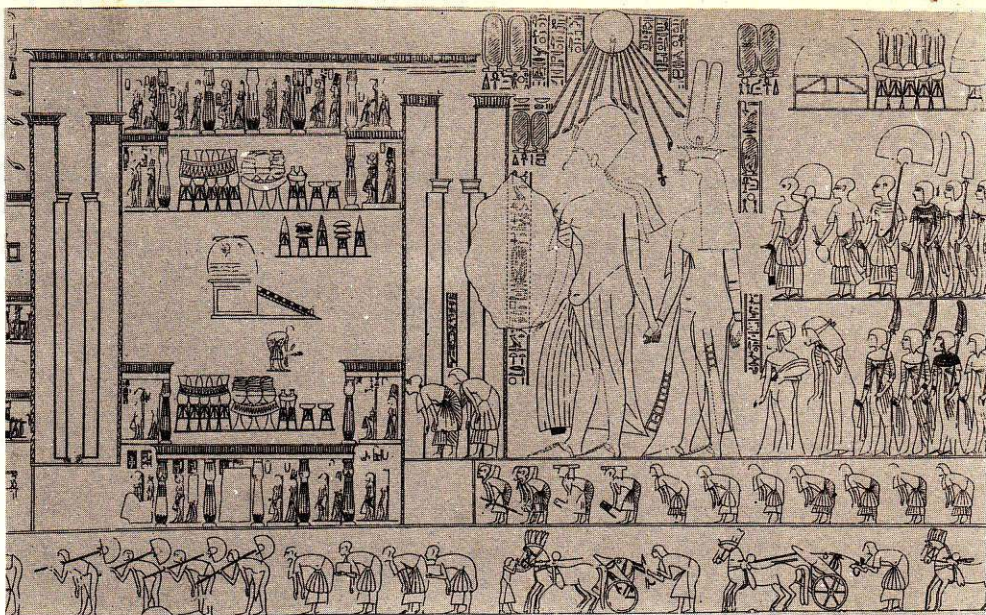

90. Jutinak, Teje királyné szobrászának műhelye. A művész Baketaton hercegnő szobrát fejezi be (Huja sírja)

91. Királyi lakoma Teje tiszteletére (Huja sírja)

92. Ehnaton Teje királynét a „Ré Legyezőernyője” nevű templomba vezeti, melyet neki szentelt fel (Huja sírja)

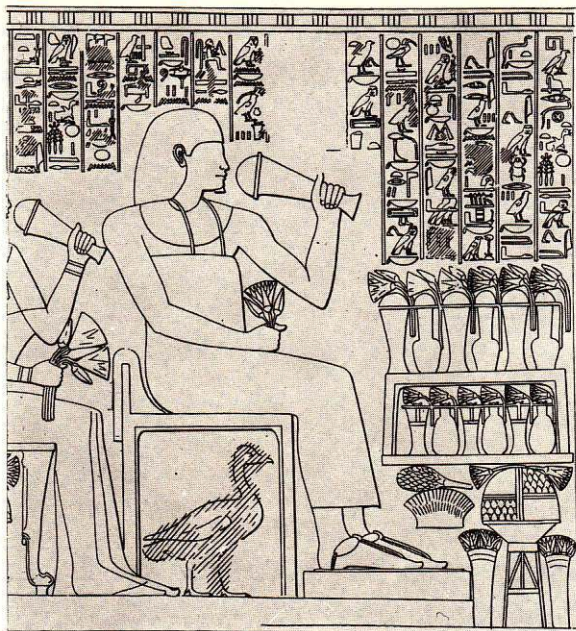
herceg jelenlétére itt-ott történik utalás a feliratokban, elszórva a romok között, az amarnai élet egyik időszakában sem ábrázolják a sírok faldomborművein vagy az eretnek ahetatoni család sztéléin, sőt még Tejével és Baketatonnal együtt sem, amikor legidősebb fia bevezette az anyakirálynét a neki emelt templomba. Ez volt a „Ré Legyezőernyője”, amelynek befejező munkálatait már figyelemmel kísérte III. Amenophisszal tett utolsó látogatása alkalmával (92).

Théba városában a kis herceg visszatért az iskolába. Bár egyik-másik előkelőség sima aranykarikákat hordott fülbevaló gyanánt, gyermekeik, úgy látszik, jobban szerették a nagy fülönfüggőket; Tutanhamon és kis Tell el-Amarna-i unokatestvérei is ilyet viseltek már a serdülőkoruk előtt. Sírjában is találtak hasonló fülbevalókat, s a díszítő jelek azt mutatják, hogy később, fáraóként is hordta őket (IIIb). De akkor még gyermek fáraó volt, akinek valószínűleg ezután is folytatnia kellett a tanulást. Voltak nála idősebb jó barátai, kettő közülük a „Kap gyermeke”. Velük találkozunk a korabeli emlékeken: Hait a kawai templom falain ábrázolják Szudánban, Hiknefert Hui núbiai alkirály sírjában is megörökítették és saját sírjában Toskéban, szemben a núbiai Anibával, melynek hercege volt.

Tutanhamon most vörös tintával keltezte gyakorlatait, és mivel biztosan lehetett tudni, hogy uralkodó lesz belőle, hiszen vérbeli herceg volt, tanítói különösen éberek voltak, és szigorúan bántak vele. Hamarosan olyan problémákat kellett megoldania, melyekkel az önhitt tudós, Hori írnok sem boldogult. Ki tudta számítani, hány ember kell egy 55 m magas obeliszkszállításához, és meg tudta

93. *Amon szent lúdja kivakarva a thébai vezír széke alól az Amarna-eretnység idején (Ramosze thébai strja)*

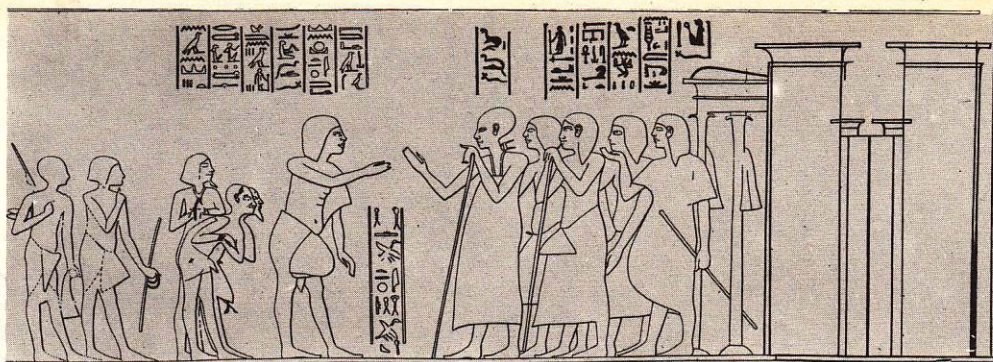

adni annak a fölemeléséhez szükséges rámpa arányait. Hamarosan meg kellett terveznie egy katonai expedíciót, és válaszolnia kellett Szíria földrajzára vonatkozó aprólékos kérdésekre. Most már tudott összeadni, kivonni egész számokat és törteket, szorzás helyett pedig — ahogyan ezt még a középkori európai diákok is tették — a duplázást alkalmazta. Természetesen tudta, hogyan kell kiszámítani bármely háromszög területét, arról azonban még nem volt szó, hogy egy csonkagúlának a térfogatát kérdezzék tőle. Jó diák volt, tanulmányai második szakaszának vége felé közeledett, és úgy látszott, hogy „írókészletet elnyert írnok” lesz belőle, ami amolyan érettségifélének felel meg.

Tejét, az anyakirálynét több okból egyre inkább aggasztotta a Tell el-Amarnában és Thébában egyaránt megnyilvánuló feszültség és a lázadás veszélye. III. Amenophisznak, valamint Ehnaton második lányának halála óta súlyos problémákkal kellett szembenézni a Gömb városában. Először is Ehnaton jogát a trónhoz országszerte vitatták. Tutanhatonnak párthívei voltak Thébában, ahol Teje királyné védőszárnyai alatt még őt tekintették III. Amenophisz jogos örökösének. Amon papjai köréje gyülekeztek, sőt azt is rebesgették, hogy a szép Neferiti rokonszenvét is igyekeztek megnyerni. Ekkor — és nem korábban — fejezte be Ehnaton egy szentély építését Aton számára közel a karnaki szent tóhoz, majd heves támadást indított a legtöbb egyiptomi isten és különösen Amon és a vele kapcsolatban álló istenségek ellen, mert Amon papsága fenyegette uralmát és céljait.

A Deltától Szudánig mindenhová munkásosztásokat küldött ki, hogy csonkítsák meg az istenek szobrai, vakarják ki nevüket, és — ami még rosszabb — hogy

94. *Ahetaton rendőrfőnöke két rablót ad át az amarnai vezírnek (Mahu amarnai sírja)*

töröljék ki mindenütt az „Isten” szót, ahol többes számban fordul elő. Az atyja nevét tartalmazó szent kartusokban csak annak koronázási nevét, a Nebmaatrét hagyta meg, mely nem a gyűlölt isten nevét, hanem Maat istennőt, Ré leányát tartalmazta. Őiránta mindig tiszteletet tanúsított, és hangsúlyozta ennek az istenségnek az új értelmezését, ami azt jelentette, hogy ő az isteni élet lehelete, a minden lénybe életet lehelő Su istennek az ikernővére. Még azt is megparancsolta, hogy a thébai előkelők sírjairól távolítsák el Amon szent lúdjának a képét (93). Hierakónpolisban Nehbet keselyű istennőt támadta meg, Nubiában pedig Min ábrázolását. Mindez nyílt hadüzenetet jelentett, s bár Ehnaton joggal büszkélkedhetett rendőrfőnöke, Mahu eredményes működésével, akinek sikerült megvédenie a várost a tolvaj beduinok és politikai lázadók ellen (94), máshol szinte mindenütt elárulták, és ha a hadsereg nem lázadt is fel ténylegesen ellene, tétlen maradt Ázsiában, és valószínűleg sokkal kevésbé volt hűséges, mint ahogyan feltételezték. Tutu, a külügyminiszter továbbra sem válaszolt az ázsiai szövetségesek leveleire, pedig ekkor még lehetett volna segíteni rajtuk, később azonban segítség hiányában el kellett bukniuk. A legszomorúbb és legdrámaibb ezek közül Búblosz fejedelmének, a hű Rib-Addi hercegnek az esete, aki halállal lakolt a fáraó iránti kitartó hűségéért.

Aziru viszont valószínűleg kétszínűen viselkedett: félt is a hettiták támadásától Tunip (Aleppo) ellen, és remélte is azt. Ezzel kezdődött a „nagy szíriai háború”, melyet a hattí (hettita) birodalom hercege indított.

Uralkodásának 15. évében Ehnaton többé már nem jelent meg Nefertitivel Ahetaton utcáin, és nem adományozott szétéléket kedvelt szolgálóinak, hogy ezeket

XXXI. *Szerket istennő a canopus szekrényt őrzi*

A következő két lapon:

XXXII. *Az alabástrom canopus láda, mely a kettős aranyozott szekrényben volt*

XXXIII. *A négy canopus urna egyikének fedele, mely a király fejét ábrázolja*

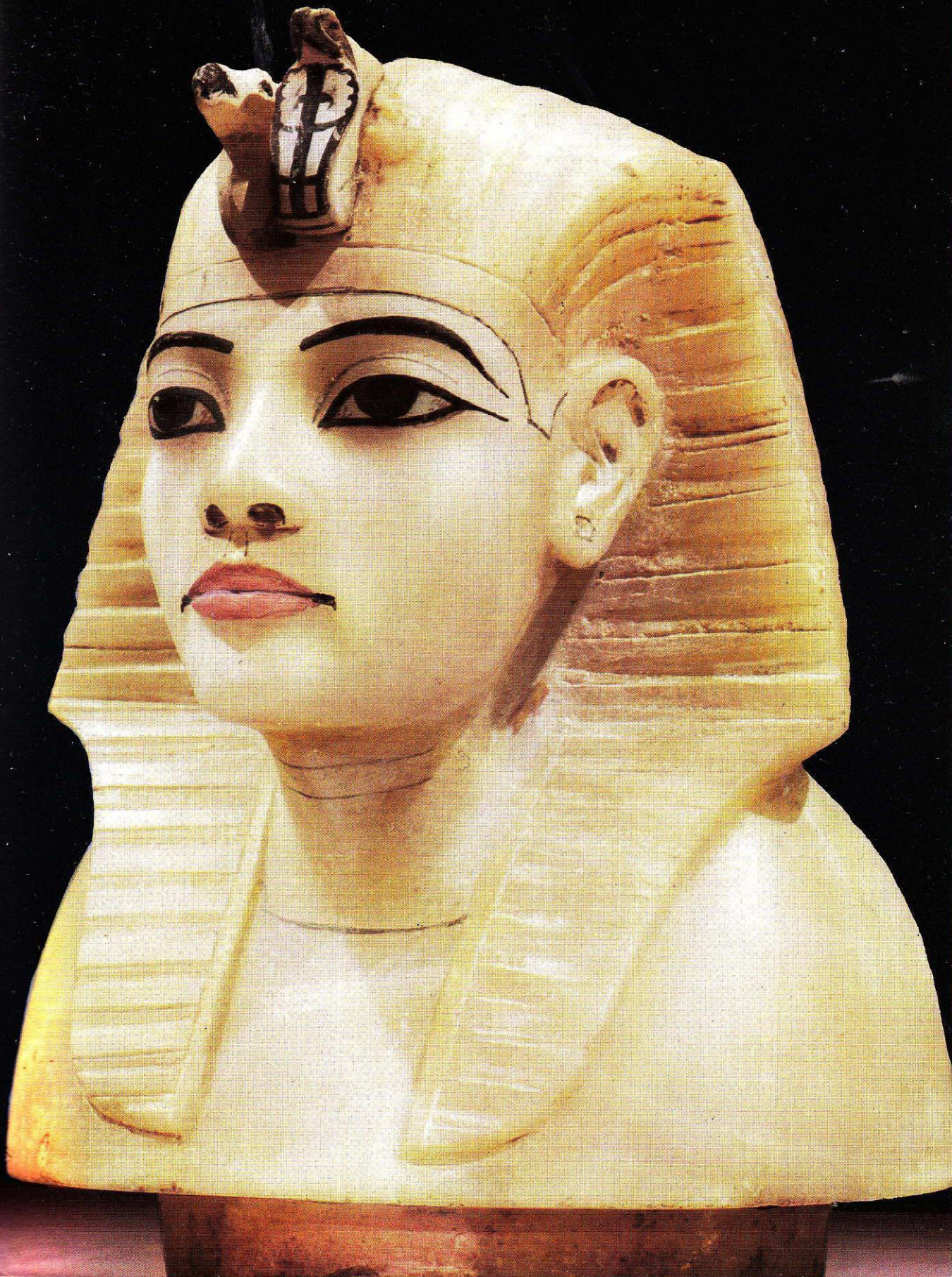

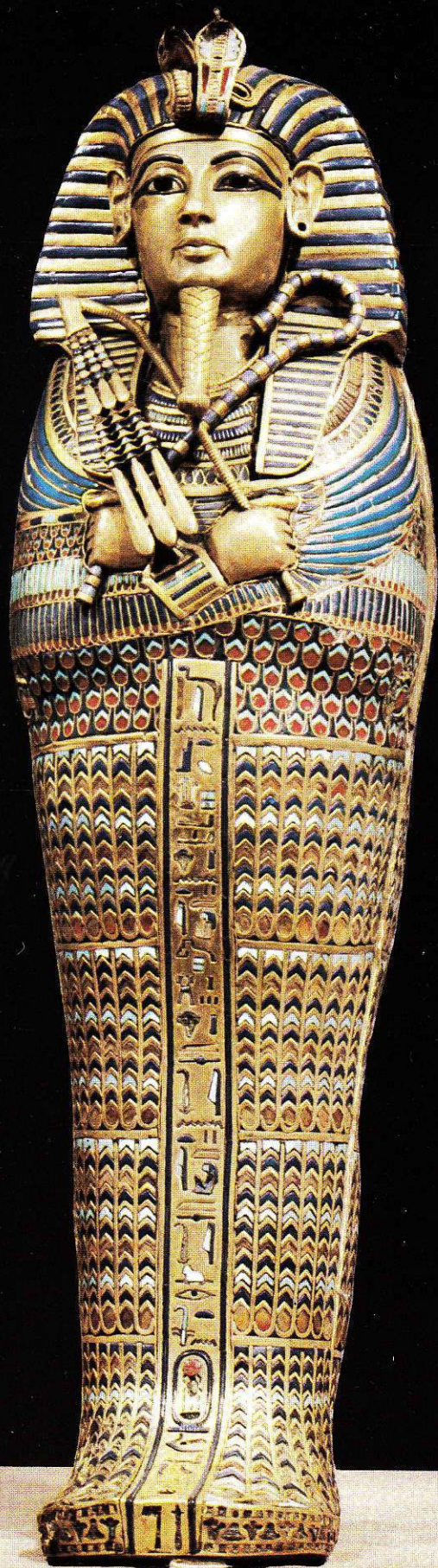

házi kápolnáikban az örök élet biztosítóiaként elhelyezték. Több mint tizenegy éven át a királyi pár személyesítette meg azt az ideológiai reformot, melynek elfogadásáért Ehnaton küzdött (96). Amikor a király és a királyné végighajtatott a széles utcákon Aton tündöklő kocsián, sokszor egymást átkarolva, az egész nép tudta, az udvaroncoktól az egyszerű falusiakig, hogy amíg Aton szeretett házaspárja él, minden más velük együtt életben marad. Ha a sírkápolnák falán a nap nemcsak a királyra és a királynéra ragyogott, hanem a palotára és a templomra is, ez nemcsak képzelet szülte ábrázolás volt, hanem annak a ténynek tudatos igazolása, hogy a teremtő benne lakik legnemesebb teremtményeiben. A házakban levő sztéléken a téma még világosabb volt. Éppen úgy, mint a templom pilonjánál — amelyből a nap felkel —, a király, a férfi elem bal oldalon a déli tornyot jelenti, a jobb oldalon pedig a királyné, a női elem az északi tornyot szimbolizálja. Felettük a Gömb ontja *egyedül rájuk* az élet jelét tartó kis kezekben végződő sugarait. Körülöttük a kis hercegnők, az isteni lehelettől fogant egyesülés gyümölcsei (95). A két elem elválaszthatatlanul összekapcsolódott, és egyedül egyik sem tudta biztosítani az egyiptomi élet örök körforgását.

De Nefertiti hirtelen eltűnik a királyi együttesből. Talán Ehnaton elhagyta? Vagy éppen ellenkezőleg, a királyné fordított hátat a dinasztiát pusztulásba sodró eretnekségnek? Talán Tutanhaton pártjához csatlakozott, ráébredve arra, hogy egyedül ebben rejlik a reménység, hogy visszatér gyermekkorának örök Egyiptoma, amely után szenvedélyesen vágyódott. Talán éppen Tejének Malkatában bekövetkezett halála után történt ez. Lehetséges, hogy Nefertiti az „isteni atya”, Aj és „dajkája”, Tej segítségével úgy határozott, hogy megmenti az egyiptomi koronát, és átadja III. Amenophisz legfiatalabb fiának, Tutanhatonnak. Ez az amarnai uralom 15. évében történhetett. Ettől az időtől kezdve különös helyzet állt fenn Ahetaton déli körzetében, Maru-Atonban, ahol az eretnek és Szemenhkaré herceg együtt uralkodott; utóbbi talán III. Amenophisznak és Szitamonnak vagy valamelyik másik másodfeleségnek a fia volt. A király a fiatal embert legidősebb leányával, Meritatonnal házásította össze, és mindkettőjüknek Nefertiti királyné két neve egyikét, a Nefernefruatont adta. Meritatont felesége, Nefertiti helyett is ábrázoltatta. Ebben az időben még inkább óvakodott a mágiától, mint valaha. Déli palotájának a padlóburkolata élénken színezett virágokból álló bozótot mutat repülő vadkacsákkal, melyeket többé nem fenyegetnek bumerángok, hiszen már nem tekintik őket démonoknak, s a derűs, bozotos háttér előtt fiatal borjak ugrándoznak (97).

Nefertiti a város északi részébe vonult vissza a „*Hat-Aton*”, vagyis „Aton kastélya” nevű palotájába, közel a rendőrőrhöz. Ez a minden részletében tökéletesen berendezett épület még madárházzal is rendelkezett. Romjaiból csodaszép „naturalista” falfestmények kerültek elő: papiruszbozótban pihenő szelíd gerlék, a

XXXIV. *A négy múmia formájú kis arany szarkofág egyike. A canopus urnákba helyezték őket, és a király belső részeit tartalmazták*

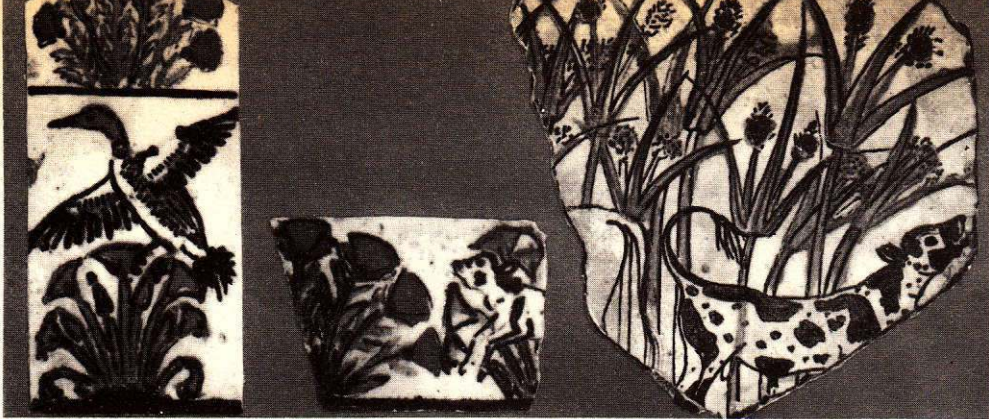

95. Az amarnai napkultusz „manifesztuma”. Az uralkodók és a három hercegnő a Gömb jótékony sugarai alatt (Ehemalige Staatliche Museen, Berlin)

96. Sztélé töredéke, mely az amarnai párt, a Gömb által való teremtés jelképét mutatja. Mészke (Ehemalige Staatliche Museen, Berlin)

97. Mázás terrakotta téglácskák töredékei amarnai díszítő elemekkel (Louvre)

vízre lebukó halászmadarak éles ellentétéképp. Három legfiatalabb leánya nyilván itt élt vele. A legidősebbet, Meritatont Ehnaton társuralkodója, Szemenhkaré vette feleségül (98). A király oly mértékben engedett misztikus hajlamának, hogy női társától megfosztva — akinek híres fejdíszre Észak vörös koronájára emlékeztetett —, most a sztéléken társuralkodójának és féltestvérének (vagy testvérének) társaságában ábrázoltatta magát olyan kétértelmű helyzetben, mely bizonyítani látszik, hogy kettőjük között olyan botrányos kapcsolat állt fenn, mint Hadrianus és Antinous között. Valójában azonban Ehnaton egyszerűen a végletekig vitte álomideáljának kergetését, és ragaszkodott a szimbólum megtartásához: az élet a Gömbből jön a házaspár kettős princípiumához, amely viszont a maga részéről biztosítja a Gömb örök mindenhatóságát (99).

A királyné harmadik leánya, Anheszenpaaton éppen ekkor lett atyja felesége — körülbelül tizenegy éves korában —, és a 16. uralkodási év táján egy kis hercegnőt szült, Anheszenpaaton Taserit. Őneki szentelték fel rögtön a folyó bal partján Hermopolisz közelében levő „Ré Legyezőernyőjét”. Ehnaton ezáltal lehetővé tette, hogy leánya Egyiptom leendő uralkodója legyen.

Vajon felismerte-e, hogy az utóbbi néhány évben tanúsított konoksága menyire siettette kudarcát? Szemenhkaré beiktatása valószínűleg nem Thébában, hanem Ahetatonban történt; ezt bizonyítja a koronázási csarnok, melyet Ehnaton nagy palotájától délre emeltek neki. Ekkor kapta az Anheperuré koronázási nevet. Elküldte-e vajon őt az idősebb társuralkodó, hogy bejárva az országot valamit visszaszerezzen az elvesztett hatalomból? Nincs bizonyítékunk erre, legfeljebb az a tény, hogy Szemenhkaré Memphiszben templomot szentelt Aton istennek. A Szemenhkarét említő igen kevés adat nem sokkal járul hozzá az amarnai családot körülvevő titokzatosság eloszlatásához. A nevét viselő boroskorsók tanúbizonysága alapján csak feltételezni lehet, hogy hároméves társuralkodása első felét az északi palota egyik pavilonjában töltötte. Ebben az időben még nem volt teljes a szakítás Nefertitivel, sőt egyesek azt állítják, hogy Nefertiti eltitkolta az új társuralkodó iránt érzett ellenszenvét, és igyekezett őt rábeszélni, hogy menjen Thébába, ahol már előkészítették a meggyilkolását. De ez is csak a feltételezések birodalmába tartozik.

98. Szobrásztanulmány,
valószínűleg Sze-
menhkarét és Me-
ritatonnt ábrázolja
(Ehemalige Staat-
liche Museen, Ber-
lin)

Az azonban biztosnak látszik, hogy a két utolsó Tell el-Amarna-i társuralkodó meg akarta őrizni az utolsó összekötő kapcsot Thébával. Mi volt ez: kétségbeesett kísérlet a dinasztikus isten papságával való kibékülésre? Vagy rituális okai voltak, tekintettel Szemenhkaré származására, aki ezáltal akarta igazolni, hogy több joga van a trónra, mint Tutanhatonnak? Mindenesetre valamiképpen ki akarták engesztelni Thébát. Pere thébai sírjában ugyanis egy graffito Szemenhkaré uralkodása 3. évéből egy thébai templomot említ, mely Szemenhkaréről volt elnevezve, és ahol Amonhoz imádkoztak. Valószínűleg ebből a korból való az a sárga zsírkő szoborcsoport is, melyet talán Szemenhkaré készíttetett magáról és Meritatonról, és amelynek egy töredéke most a Louvre-ban van (100). Az uralkodó az osziriszi jellegű *nemszetet*, vagyis parókát betakaró fejdísz viseli, s ezért nem lehetséges, hogy a portrét az eretnek városnak szánták volna.

Ha Szemenhkarét valóban elküldték is Thébába, ott-tartózkodása idején is tovább tisztelte Atont, hiszen megtartotta a „Nefernefruatón, Ré kedveltje” jelzõt, mely – mint tudjuk – korábban maga Nefertiti királyné részére volt fenntartva.

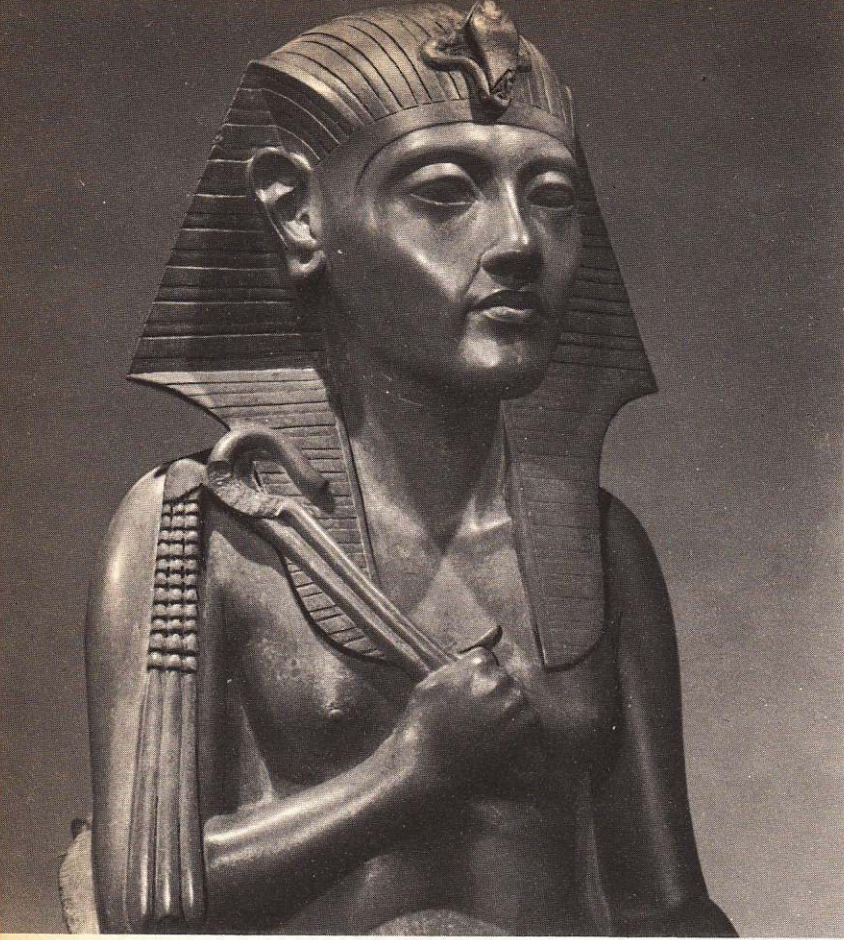
Nagyon nehéz ma válaszolni arra a kérdésre, vajon hol halt meg Szemenhkaré: Thébában vagy Tell el-Amarnában? Teje királyné álsírját (az 55. sz. a Királyok Völgyében) a fiatal király ideiglenes, sietve berendezett temetkezési helyének tekinthetjük. Mindenesetre Tutanhamon sírja az egyéb királyi emlékek mellett Szemenhkaré temetkezéséből származó sírfelszerelést is tartalmazott, melyet azért rabolhattak el, hogy felhasználják Tutanhamon sírjában. A híres kincshez tartozó tárgyak közül ugyanis a Tutanhamon belső részeit tartalmazó kis arany szarkofágon még láthatók voltak Szemenhkaré nevének nyomai. Ki tudná megmagyarázni, miért származnak a Tutanhamon halotti leplét átkötő aranszalagok Szemenhkaré temetési felszereléséből? Lehetséges, hogy a temetési felszerelés egyes darabjait bitorolták, de az szinte érthetetlen, miért kellett Tutanhamon részére olyasmit is elvenni, ami szoros kapcsolatban állt elődje múmiájával és belső részeivel. Az ifjú király hatalmas kincssel rendelkezett; igazán nem kellett számára másik holttesttől rabolni, hiszen az ilyesmi szentségtörő cselekedetnek számított! Vajon mi indíthatta erre Ajt, aki felelős volt a temetkezésért?

Az Amarna-problémára némi fény derül, ha megoldódik annak a sírnak a rej-

99. Befejezetlen amarnai sztéle, valószínűleg a két társuralkodót, Ehnaton és Szemenhkarét ábrázolja. Mészkeő (Ehemalige Staatliche Museen, Berlin)

100. Feltehetőleg Szemenhkaré
ábrázoló szobrocska
(Louvre)

télye, melyet először Teje királyné sírjának hittek. Tartalma értelmezésének nehézségein kívül van azonban egy még nagyobb probléma, a múmia azonosítása.

Theodore Davis, a gazdag régész mecénás, aki 1907-ben felfedezte a sírt, nem jegyezte fel a lelet részleteit a szükséges tudományos pontossággal. A feltárás idején Teje királynénak és fiának egy sírban talált aranyozott fatáblán levő portréja alapján, valamint arra támaszkodva, hogy az első vizsgálat a múmia medence-részét női jellegűnek találta, az a feltételezés alakult ki, hogy valóban Teje királyné testéről van szó. Ez később megdőlt. A királmúmiák specialistája, Elliot Smith megállapította, hogy férfi csontjai, aki nem lehetett több 25 évesnél, és a vízfejűség jeleit mutatta. 1933-ban dr. Derry újra megvizsgálta a csontvázat, melyet Elliot Smith ítélete óta Ehnatonénak fogadtak el. Dr. Derry nézete szerint nem volt jele vízfejűségnek, és a Tutanhamonéhoz hasonló lapos fejű koponya egy 23 évesnél nem idősebb férfié kellett hogy legyen. Ez alátámasztotta egyes régészek elméletét, akik szerint a múmia Szemenhkaré, Tutanhamon testvére volt. 1947 óta ezt a nézetet újra vitatják, és új érveket hoznak fel annak támogatására, hogy a múmia mégiscsak Ehnaton. A vélemények még mindig megoszlanak.

Egy dolog azonban kétségtelennek látszik: maga a szarkofág valóban nőé volt, királyi hercegnőé, de nem királynéé. Valószínűleg Meritatonnak, Ehnaton

legidősebb lányának szánták Szemenhkaréval kötött házassága előtt. Hasonlóképpen a király részére felhasznált canopus urnák is a hercegnőnek voltak szánva. Világos, hogy a királyi kígyót csak később illesztették homlokukra. A szarkofágot is alkalmassá tették új tulajdonosa, az eretnek korszak egyik királya számára. De ki volt ez: Szemenhkaré vagy Ehnaton?

Visszatérve a múmiához: Az igen széles és nyilvánvalóan nőies medence amellet szolt, hogy a testet Ehnatonnak tulajdonítsák. Az eretnek király híres „osziriszi szobrai”, melyeket uralmának kezdetén állíttatott fel, kifejezetten nőies jellegzetességeket mutattak. De vajon ez elegendő bizonyíték? Hasonló érveléssel lehet alátámasztani azt is, hogy a múmia Szemenhkaréé. Ez a királyi holttest ugyanis még egy rendellenességet mutatott. A karokat úgy helyezték el, mint ez a királyi nőknél szokásos: a bal behajlítva a mellen feküdt, a jobb a test mellett kinyújtva. Ez persze felidézi az emberben mindazt, ami Szemenhkaréval kapcsolatban megdöbbenetett az első egyiptológusokat. Véleményem szerint ez a testhelyzet Ehnaton erőfeszítéseit bizonyíthatja, hogy Szemenhkarét helyezze Neferitit misztikus szerepébe a királyi pár egyik tagjaként. Talán azért rendezték el így a fiatal társuralkodó végtagjait, hogy megöröklésük azt a szimbolikus szerepet, melynek eljátszását misztikus tébolyában Ehnaton megkövetelte tőle.

Szemenhkaré halálát vagy megelőzte, vagy hamarosan követte Ehnatoné, valószínűleg uralkodásának 17. évében, bár egyes szerzők a 18. sőt a 21. évet valószínűbbnek tartják. Ez azonban éppoly kétséges, mint a király életkora halála idején. Egyesek azt mondják, hogy Ehnaton 47 éves volt ekkor, mások azonban — ugyanazok, akik azt hiszik, hogy az 55. sz. sírban talált múmia az eretneké — egyetértenek a legutóbbi orvosi véleménnyel, mely szerint 25—26 éves volt! Ez utóbbi elmélet szerint, melyre már előbb is hivatkoztunk, de amelyet nem fogadunk el, kilencéves korában kellett volna elindítania a reformját!

Lehetséges, hogy az ifjú társuralkodót a déli városban temették el, de nem valószínű, hogy egy olyan raktárféle helyiségben, ahol Davis a múmiát megtalálta. Azt viszont senki sem tudja még, hogy az eretnek hol halt meg. Nagyméretű szarkofágjának maradványai, melyeket az ahetatoni királyi temetőben saját maga részére épített sírban találtak, azt mutatják, hogy ennek négy sarkán nem a négy egyiptomi védőistennő, hanem a királyné alakja foglalt helyet, négy oldalát pedig dombormű díszítette, a sugarait ontó Gömb. Ha hihetünk a király esküjének, semmi, még a halál sem választhatta el városától, és az egyetlen, számára készített sír is Tell el-Amarnában volt. Ha másutt temették el, akkor csak rögtönzött sírba helyezték. Bizonyítékok hiányában nem lehet végleges eredményre jutni, de jó lenne tudni, honnan származnak azok az Ehnaton-usébtik, melyek néhány évvel ezelőtt szórványosan feltűntek a régészeti piacon.

A két amarnai fáraó tehát ugyanabban az évben halt meg. Az anyakirálynét, Tejét, „a birodalom úrnőjét” nyilván nagy pompával temették el a Királyok Völgyében, és testét valószínűleg abban a sírkamrában helyezték el, amelyet III. Amenophisz épített neki a saját sírjában. Ezt a sírt talán később kifosztották, és maradványait szállították a thébai 55. sz. sírba.

Hátra van még a leghíresebb királyné, akiről legkevesebbet tudunk, Nefertiti. Nem tudjuk, mikor halt meg, nem tudjuk, hogyan élt, csak annyi bizonyos, hogy elvált a királytól, és a város északi részébe költözött. Volt egy palotája, melyben gyakran történik említés Tutanhamonról. Biztos, hogy Tutanhamon több évig az ő környezetében élt, és vele volt akkor is, amikor feleségül vette Nefertiti harmadik lányát, Anheszenpaatont, aki unokahúga és egyúttal sógornője is volt, s körülbelül két évvel kellett idősebbnek lennie férjénél. Az előző évben szült egy leányt atyjának abból a házasságából, melyet tizenegy éves korában vele kötött.

Nefertiti oldalán állt feltételezett apja, Aj, az „isteni atya”, valamint „dajkája”, Tej, az udvar befolyásos szürke eminenciásai. Fő törekvésük az volt, hogy biztosítsák a közvetlen trónutódlás zavartalanságát. Azt remélték, hogy ezáltal megkímélhetik Egyiptomot egy vallási háborútól vagy az eretnek halála után az Aton-tisztelők elleni vérszomjas megtorlásoktól. III. Amenophisz halálakor kitört Ehnaton örjögő miszticizmusa, elpusztította az istenszobrokat, elpusztította papjait, úgyhogy ezentúl csak „nagy gonosztevő”-nek nevezték.

III. Amenophisz utolsó életben maradt fia, Tutanhaton valószínűleg még a déli városban lakott, és törvényes jogaihoz nem férhetett kétség. A gyermekkirály uralma az Amon-papok számára lehetővé tette volna elvesztett hatalmuk visszaszerzését, s az öreg király halála óta Tutanhatont tekintették a Nap új fiának, Ehnaton Tell el-Amarna-i uralma ellenére is. Ez a magatartás olyan általánossá vált, hogy egyes külföldi uralkodók is inkább anyjával, Tejével leveleztek, aki ott élt az udvarban, mint hogy az eretneknek írjanak.

Tutanhaton így az „isteni atya”, Aj nagy játszójának egyik figurája lett. Az éles eszű vezír már valószínűleg régóta előre látta ezt a helyzetet, és terveit ennek megfelelően alkotta meg. Amon papjai számára a teljhatalmat csak a hadsereg támogatása biztosíthatta, de a hadsereg most kétségbeejtően szükség volt a határok őrzésénél és Egyiptomnak az egész keleti világgal folytatott kereskedelme biztosításánál. Aj mint a harci szekerek — ez volt ebben a korban a legelőkelőbb katonai egység — helyettes tábornoka nagy hatalommal rendelkezett a tisztek felett, és kétségtelen az is, hogy hallgatólagos megegyezés állt fenn közte és Horemheb tábornok, Egyiptom elő-ázsiai birtokainak hivatalos védelmezője között. Aj tehát egyfelől biztosította a trónt az ifjú herceg számára, de egyúttal az amarnai család utolsó és legmesszebb tekintő szövetségeseinek az érdekeit is védelmezte.

Hogy a kilencéves fáraójelöltet legalább a férfiaságnak azzal a látszatával ikatathassák be, melyet „Egyiptom bikájától” elvártak, a kisfiút összeházasították egy királyi hercegnővel, akinek isteni származását megfelelően megerősítette atyjával nemrégén kötött házassága. Anheszenpaaton feleségül ment Tutanhamonhoz, és Théba az új király megkoronázására készült.

6. Thébában. Nebheperuré-Tutanhamon, a király, aki „istenszobrok készítésével töltötte életét”

1352—1343

Minthogy Tutanhaton koronázása döntő fontosságú volt Amon főhatalmának hivatalos visszaállítása szempontjából, többé már nem lehetett szó arról, hogy — mint régebben — az udvar Memphiszbe költözzék. Egyébként IV. Amenophisz is Karnakban, a déli Héliopoliszban „vette át a koronákat”, vagyis ott koronázták meg még atya életében, a szakítás és az Ahetatonba való távozás előtt.

A kilencéves fiú, bizonyára rituális böjtölés és előzetes tisztítási szertartások után, végül ott állt a karnaki nagy templom pilonja előtt, melyet atya, III. Amenophisz építtetett. Fedetlen fővel, derékig ruhátlanul, mezítláb volt, csak egyszerű redőzött kötényt viselt. Az udvar legmagasabb méltóságai kísérték, köztük a legfontosabb személyiségek, mint Horemheb, az írnok hadseregparancsnok, és Aj, az „isteni atya”, a harci szekerek helyettes tábornoka. A szertartás előtti napokban építészek, felügyelők és számtalan munkás dolgozott izgatott sietséggel azon, hogy eltüntesse a templomokból a pusztítások nyomait, melyek a III. Amenophisz halálát követő üldözések alatt a templomokat érték. Az idő azonban rövid volt, és sok rézlemezekkel és aranszögekkel díszített kaput, mely annak idején a lángok martalékává vált, még nem sikerült helyreállítani.

Csak a menet egy része haladt át az első pilonon (ma ez a harmadik; lásd 10. lap), és csupán a magasabb rangú tisztviselők követték a herceget az első udvarba, ahol őseinek, I. és III. Tuthmószisznak az obeliszkjei álltak. Papok jöttek eléje azoknak az isteneknek a maszkjában, akiknek a szerepét játszották. Egyikük, a sólyommaszkot viselő Horizont Hórusza kézen fogva vezette a herceget egy fedett kápolna felé, az I. Tuthmószisz által épített második (ma negyedik) pilon előtt. Itt volt a Szeszósztisz óta *Ipet-szwt*nek nevezett templom bejáratának része. A szép ajtókeret előtt, ahol őse, I. Tuthmószisz megjelent a *szed* ünnepség kettős baldachinja alatt, a herceg elolvashatta a feliratot, mely szerint a kapu 10 méter magas volt, és szép fehér mészkőből faragták ki.

XXXVI. *Rekeszes arany technikával készült melléksz. Fél-drágakövek és üvegpaszta díszíti. Középpütt szárnyas skarabeus, a feltámadás jelképe*

Most egy Amon istennek öltözött pap fogta meg a király másik kezét, és az ő segítségével Tutanhamon végrehajtotta a trónralépés első rítusát; bevezették a templom egyik csarnokába, ahol testének át kellett mennie az első átváltozáson, és ezért a vezető papok „megtisztítás” végett átadták másoknak. A jövődő fáraó egy lapos medence közepébe lépett, melynek alacsony szélén a négy világtáj irányában négy pap helyezkedett el, ezzel jelképezve a világ négy részre osztottságát az ősi héliopoliszi liturgiának megfelelően. A papok Thoth íbiszcsőré, Szeth görbe orrú és felálló csúcsos fülű, a behdeti Hórusz sólyomcsőré és egy másik — Dunauinak nevezett — sólyom isten maszkját viselték. Négy karcsú kancsóból tisztító vizet öntöttek testére, mintegy „megkeresztelték” a herceget. Amint az isteni életet (melyet a füles kereszt és az agárfejű jogar hieroglifái jelképeztek) hordozó szent víz kicsordult az edényekből, a királyfi természete átalakult, és most már alkalmasnak tekintették arra, hogy megjelenjék az istenek előtt. Ezután bevezették a szentélynek a koronázási rítusok számára fenntartott részébe, melyet talán „a király házá”-nak neveztek, és amely a második és a harmadik (ma negyedik és ötödik) pilon között helyezkedett el egy jubileumi csarnokban, amelyben két hatalmas, Hatsepszut királyné által emelt, electrum lapokkal ellátott obeliszk állt. Két sor papirusz formájú oszlop díszítette ezt a termet, falait részben III. és IV. Tuthmószisz korából származó Oszirisz-kolosszusok takarták. A koronázási aktus szempontjából két pavilon vagy kápolna játszott a fő szerepet, melyek Egyiptom két ősi szentélyére, a „Láng Házára” (*Per neszer*): az archaikus északi szentélyre, és a „Nagy Háza” (*Per wer*): az ősi déli templomra emlékeztettek. Az elsőben voltak a legfenségesebb isteneket — Nehbetet, Butót, Neithet, Ísziszt, Nephthüszet, Hóruszt, Szethet és a többi az „isteni kilencséghez” tartozó istent — megszemélyesítő papok. Mikor a fiatal herceg belépett a déli kápolnába, a lelkesedés a tetőpontra hágott; itt Amon leánya, a „nagy varázsserejű” kígyó istennő várt rá. A felfújt testű királyi kobra fejét felfelé emelve odasietett hozzá, hogy „átölelje” őt, ahogyan a rituális formula mondja, koponyájára tekeredett, és fejét a homloka fölé emelte. A herceg, aki már néhány éve be volt avatva a kígyók nyelvébe, ezzel formálisan is elismerést nyert mint a trón örököse: Amon láthatatlan keze vezette leányát az uralkodó arcához.

Ezután a leopárdbőrös Inmutef pap közeledett, aki féloldalra hulló, göndörített hajból álló parókat viselt, mely hatalmas tincsben végződött. (*Inmutef* annyit jelent, mint „anyja oszlopa”, és arra a segítségre emlékeztetett, melyet Hórusz nyújtott anyjának, Íszisznak.) Segédeinek közreműködésével egymás után Amon kiválasztottjának a fejére helyezte a sok koronát, melyek lehetővé tették számára, hogy magára vállalja az összes kötelességeket, és teljes mértékben betöltse a fáraó szerepét: a süveg formájú fehér és a mozsár alakú vörös koronát, melyek együtt egy harmadik — a „két hatalmas” *paszhebmti* (görög betűkkel *pszchent*) néven ismert — fejdíszet alkottak; Ré isten *atef* koronáját, a *szesed* fejéket, a kék bőrkoronát, a *beprest*, az *ibesx* koronát, a két hosszú tollal ellátott diadémot és különböző parókafedő díszeket. Ezeket a szent tárgyakat, a királyság ősi jelvényeit a templomban őrizték, és ide kellett végül is visszatérniük. Csak a homlokszalagot

101. A király feje egy koronázási csoportból, ahol Amon helyezi kezét Tutanhamon fejdíszére
(Metropolitan Museum of Art, New York)

viselhette elhunytá után az isten fia, amikor újra csatlakoznia kellett atyjához. Kétségtelenül ez az oka annak, hogy sem koronát, sem királyi fejdíszet nem találtak az ifjú király sírjában. Talán a „hivatali koronával”, vagyis a kék bőrből készült *hepres* diadémmal tettek kivételt, mely az isten fiának a földi birodalom felett gyakorolt főhatalmát jelképezte. Lehetséges, hogy ezt a sírba helyezték a kalapdobozba, és később a tolvajok ellopták. A király a *hepre*ssel a fején és az állatfarokkal (zsiráffarok?) az övéen hagyta el a kápolnákat. Az ősi törzsfőnököknek ez az állatfarka ezentúl ott függ majd az övéen. Lábára szandált húztak, melynek a talpán a kilenc legyőzött ellenséges nép ábrázolása volt látható.

Most, amikor átlépte a harmadik (ma ötödik) pilonnak a küszöbét, át kellett esnie a trónraemelés legfontosabb szakaszán. Mielőtt elérte volna a III. Tuthmószisz által emelt negyedik (ma hatodik) pilont, jobbra kellett fordulnia. Egy a negyedik (ma hatodik) pilon előtt levő nagy előcsarnoktól délre fekvő oldal-kápolnába vezették. Monolit vörös gránitból kifaragott naosz elé vezették, mely homokkő talapzaton nyugodott, s keleti és nyugati oldalán nagy Oszirisz-szobrok voltak elhelyezve. A naoszt a harcos király, III. Tuthmószisz építtette, és a következő névvel látta el: „Menheperuré, aki viseli a koronákat”. A naosz sejtelmes homályában Amon megerősítette Nebheperuré fején a *hepre*st, mely biztosította számára az uralmat a nap egész birodalma felett. A Théba urának háttal térdelő kis király érezte tarkóján Amon kezének érintését (101).

Hosszú mágikus-vallásos szertartás keretében megkapta a „nagy nevet”, mely öt címből állt, ezeket az Élet Házának írnokai választották ki. A címek jelzői

minden királynál különböztek, de az alapelemek változatlanok maradtak. Az első volt a Hórusz aspektus, mely azt jelölte, hogy az új király az isten földi megtestesülése. Kettős természetét Egyiptom két védő istennőjének, a keselyűnek és a kobrának az alakja fejezte ki. Ezeknek állandó újramegjelenése az örökkévalóságra emlékeztetett. A harmadik név az Arany Hórusz volt, a jó és az örök élet princípiuma, amely győzedelmeskedik a rossz és a megsemmisülés felett. Ezután következett a koronázáskor adott név, melyet mindig megelőztek a „Dél és Észak királya” megjelölések (*Neszutbit*). Mint az istenség földi inkarnációja, aki az ég zenitjéről ragyog az élők világára, a fáraó a testet öltött életerő és dinamikus energia. Ő a „Déli” és csak azután az „Északi”, de ez a sorrend nem a korai politikai küzdelmek miatt alakult ki így még abban az időben, mikor Felső-Egyiptom fejedelmei megalapíthatták a monarchiát: a fáraó neveinek kozmikus és vallási jelentőségük volt. Tutanhaton tehát koronázása napján Dél és Észak királya lett, Nebheperuré („Ré, az átváltozások ura”). Az ötödik volt a napnév vagy születési név, amelyet címeinek rendjében a „nap fia” megjelölés előzött meg. Teje királyné Tutanhatonnak nevezte el őt.

Miután Amon elismerte fiát, arra kérték, hogy az örökkévalóság biztosítékául adományozzon számára ugyanannyi jubileumi ünnepséget, mint amennyi Rének van, és tegye lehetővé, hogy Hóruszhoz hasonlóan teljesítse királyi kötelességeit.

A király elsőnek hagyta el a szentélyt, Amon aurájával, a rejtett széllel maga körül. Fejét a *hepres* ékesítette, melyet majdnem minden hivatalos ténykedésekor viselt. Az istenségtől kapta ezt, bizonyára szobrot adományozott a szentély számára, mely ezt az eseményt örökíti meg. Ennek töredékei most a Metropolitan Museumban vannak (101). Sírjában azonban a koronázásra emlékeztető kápolnák közé két arany és ezüst pálcát is helyeztek. Ezeknek a fémeknek, a hús és a csont, a nappal és az éjszaka jelképeinek a heprest viselő kilencéves király alakját kellett megörökíteniök, mert a hepres ruházta fel hatalommal „minden fölött, amit a napgömb körüljár”. Most visszatérhetett a szentélybe, hogy először gyakorolja szent hivatalát. Most már királyként jelenhetett meg az összes néposztályok előtt, és a maszkos papok újra eljátszották — ezúttal a nyilvánosság előtt — a koronázási jelenetet. Egy ősi trónon ülve újra átvette Dél és Észak koronáit, és a *pszchentet* a fejére tették. Előtte az égtájakat vagy a Nílus szellemeit megtestesítő papok a Két Ország növényeit, a liliumot és a papyruszt jelképes oszlop köré tekerték. Ez volt a *Szma tani* szertartása (102), majd a király a memphiszi szentélyfal körülfutásának ősi rítusát játszotta el. Ez a fal jelképezte az istenség egész birtokát.

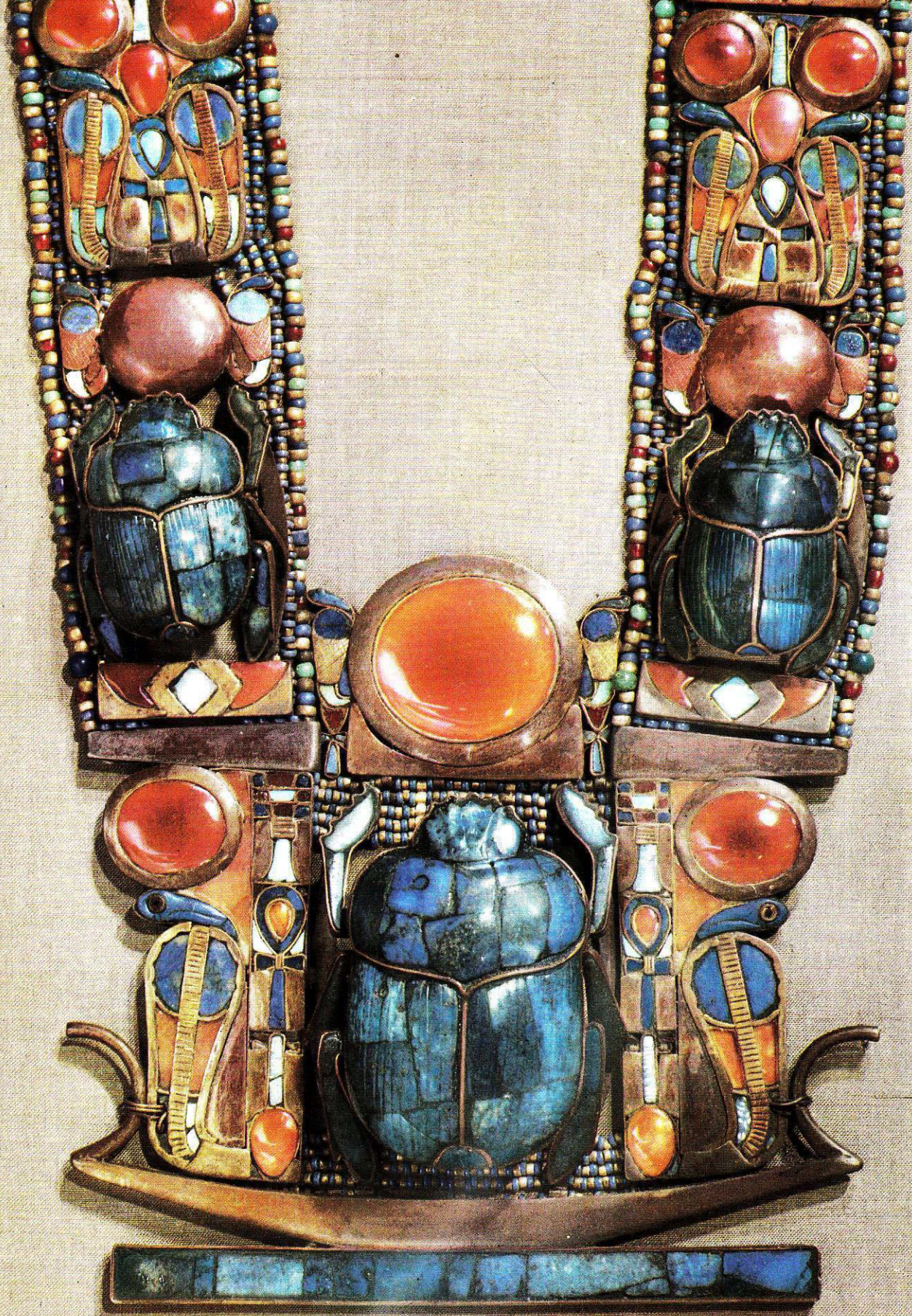
A koronázás előestéjén vagy az ünnepségek befejeztével szokás volt, hogy a királyok bemutatták bátorságukat a vadászatban is. Vadlovakat fékeztek meg, vadbikákkal szálltak szembe, vagy oroszlánokkal birkóztak, melyek nem állhattak

XXXVIIa. Rekeszes arany technikával készült melléksz.
Dél keselyű istennőjét, Nebhetet ábrázolja
b. Felső-egyiptomi keselyűvel díszített melléksz.
Rekeszes arany, üvegpaszta berakásokkal

102. „Szma tani”, a Két Ország egyesítése
II. Ramszesz számára (Abu Szimbel)

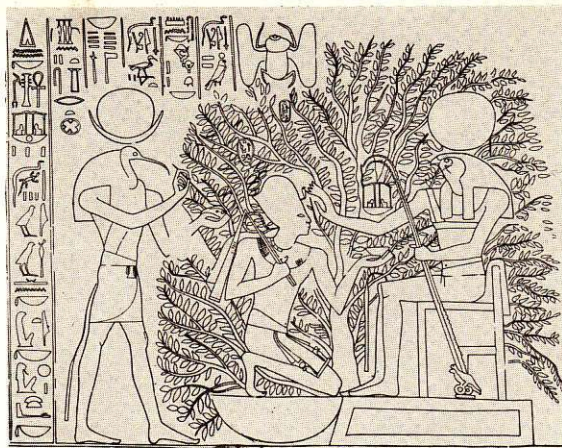
ellen nekik, hiszen a királyok maguk is oroszlánok voltak. Ilyen hőstetteket persze nem lehetett elvárni a gyermek királytól, s Tutanhamon koronázásán nem volt része a népnek efféle látványosságban, de feledhetetlen ősének, II. Amenophisznak a hőstetteit idézi fel egy fogadalmi pajzs Tutanhamon sírjában (xv). Ő nyilaival több réz céltáblát is átlukasztott, és megfékezte az oroszlánt is, mely olyanná vált, mint a kezes bárány. Ezeket a hőstetteket a gyermek király valószínűleg bizonyos rituális cselekményekkel helyettesítette a templom udvarában.

A király kezében ott volt a nagy Oszirisz két hagyományos jogara, a déli királyság pásztorbotja (*heka*) és Észak korbácsa (*neheb*). Sírjában két pár jogart találtak. A kisebbiken, mely jobban illett a gyermek kezébe, Aton nevei álltak (104). Amon koronázta meg a királyt Thébában, de a Gömböt ezúttal még nem száműzték az új uralkodó hitvilágából. Egész uralkodása alatt egymás mellett jelentkezik Aton és a thébai isten neve, szemmel láthatólag békés összhangban, így a király trónusán, díszruháján és az áldozatok felszentelésénél használt jogarán is.

Még mindig a *hep*ressel a fején — mely arra mutatott, hogy isten van jelen — most visszatért a templom középső hajójába, belépett a napbárka szentélyébe,

XXXVIII. Csónak formájú királyi mell dísz az újjászülető isten jelképével,
a skarabeussal, melyet két királyi kígyó fog közre

103. *Thoth isten — Harabti isten jelenlétében — felírja II. Ramszesz koronázási nevét (Uszermatré-Szetepenré) az isedfa (perzea) gyümölcsére (Abu Szimbel)*

amely előtt III. Tuthmószisz két „címer” oszlopa, mint két virág, emelkedett ki a padlóból. Miután áthaladt az áldozatok termén, a szentek szentjéhez érkezett. Hogy végre „megpillanthassa az isten arcát”, átment a nagy ünnepi csarnokon, megérkezett „az ég kapuihoz” vagy „Amon horizontjának kapuihoz”. Itt avatták be először a kultusz titkos szertartásaiba. Beiktatása után a templom udvarába ment. Itt nőtt a rendkívüli gonddal nevelt szent perzeafa (a Héliopoliszban levőnek mása), amelynek csodálatos gyümölcsére az ibiszfejű Thoth isten majd felírja a király koronázási nevét, hogy ezáltal megszámlálhatatlan jubileumi ünnepséget biztosítson számára (103). Ezután Dél és Észak teljhatalómmal felruházott királya III. Amenophisz nagy pilonján át újra elhagyta a templomot.

Malkatai palotájába való visszatérése előtt még megjelent a nyilvánosság előtt, electrum lapokkal díszített kocsiján állva, amelynek mindkét oldalára már felvésték az éppen most elnyert isteni címeket. A díszítések között szerepeltek Dél és Észak összefonódó növényei is. A kocsi testére ázsiai hatást eláruló díszítőelemek között az Egyiptomnak meghódolt népek domborművű ábrázolását vésték ki. Térdelő helyzetben voltak, megkötözve, mintha a művész meg akarta volna védeni a gyermek királyt minden rossztól, és biztosítani akarta volna a békét, melynek a király volt a legfőbb védője (xix). A kocsirúd elején, a gyeplovazat felett aranyozott sólyom helyezkedett el, fején hatalmas napkorong, amelyre reliefben a király koronázási neve volt felvésvé.

Dél felé hajtattott sűrűn egymás mellett fekvő Théba környéki falvakon át a jobb part nagy fővárosába, az igazi városba, Nóba, mely az egész ókori történelem során ebben a korszakban játszotta a legjelentősebb szerepet. A menet az *Ipet-reszit* templomban, a modern Luxorban állt meg. A jóllakott tömeg, melynek reggel óta ételt és italt osztogattak, végig az úton az új királyt magasztalta, akiről mondták, hogy újra felvirágoztatja majd Thébát. A koronázás alkalmából amnesziát hirdettek, a vallási ellentéteket félretették, sok rabot kiengedtek a börtönből. Théba tizenhét év óta nem látott ilyen örömjongást.

Malkatába visszatérve Tutanhaton és fiatal felesége készülődni kezdett, hogy visszautazzék az északi területre, Ahetatonba. Itt Nefertiti várt rájuk, s nagyon szerette volna megtudni Ajtól, az „isteni atyától”, sikeres volt-e a hivatalos találkozás Amon papjaival. Ezalatt Aj és Horemheb elrendelték, hogy Amon birtokán fekete gránit szoborcsoporthat szenteljenek fel, mely hangsúlyozza Tutanhaton jogát az Amon által éppen most adományozott ősi trónra. A karnaki műhelyben hatalmas Amon-képmást készítettek (jelenleg a Louvre-ban van). Ez a szobor a jellegzetes mozsár alakú, két hosszú tollal ékes fejdíszben mutatja Amont. A tollak a rituális előírások szerint hét részből állnak. Az isten az előtte álló Tutanhaton vállát fogja. A király leopárdbőrt visel, melyben a királyi temetésen vett részt. A szobor erőteljesen bizonyította Tutanhaton törvényes uralkodói jogát, mely isteni jellegű volt, hiszen Amon adta. A sírban talált egyik ruha maradványain a macskafélék feltjait utánzó kis csillagok láthatók, és egy fa gepárdfej van ráerősítve. Talán éppen ezt a leplet viselte — bár még gyermek volt — a család utolsó sarjaként a *szetem* pap szerepében elődje temetésén. Hasonló öltözközt hordott nagybátyja, Aanen — mint ezt torinói szobra mutatja — Juja és Thuja temetésén, mikor örök nyugalomra helyezték őket a Királyok Völgyében.

Aj elkísérte Tutanhatont Ahetatonba, s mint a király gyámja hamarosan vezír lett, így aztán a király nevében nyilatkozhatott. Horemheb viszont a jelek szerint elhatározta, hogy mivel a király most az Amon-ortodoxia útjára lépett, gyakrabban fog Thébában tartózkodni, s nyilván a király helyetteseként, mintegy alkirályként uralkodott innen az ország felett. Katonai pályája valószínűleg inkább a diplomácia és ravaszság, mintsem ragyogó hőstettek révén alakult sikeresen. Saját koronázási feliratában utal arra a hatalomra, melyet maga a király ruházott rá (valószínűleg Tutanhaton elődje). Arra a szerepre is kitér, melyet az udvarban játszott, mikor pártütés (vagy örültség?) uralkodott: „Neki csak ki kellett nyitnia a száját és válaszolnia a királynak, hogy megnyugtassa őt beszédével.” Vajon célzás ez Ehnaton utolsó éveire és a misztikus tébolyra, amely — úgy látszik — erőt vett rajta? Értessülünk továbbá arról is, hogy Horemheb a Két Ország alkirályaként működött több éven át. Ekkor bizonyára teljhatalommal rendelkezett, sőt egyes egyiptológusok szerint diktatórikus eszközökkel kormányzott.

Nehéz elképzelni, milyen élete volt ennek a fiatal és gyenge egészségű fiúnak, akinek már kilencéves korában ilyen nehéz koronát kellett viselnie. A kertek városába vitték, ahol fiatal felesége várt rá virágok és egy elszigetelt udvar romantikus, majdnem beteges bája közepette. Az udvar halott megteremtőjének még a nevét sem volt szabad kiejteni, hiszen eretnokségét most mindenfelől elítélték. Mi lehetett a gyerek elképzelése Amonról és Atonról? Mit gondolhatott a koronázás pompájáról és a thébai papok alázatosságáról az ünnepélyes és nagyszerű karnaki templomvárosban most, mikor újra a Nap kápolnáiban találta magát, vagy meglátogatta Aton majdnem teljesen elhagyott templomait? Amit — még néhány évvel ezelőtt is — csak becsmérelni hallott, azt most olyan hatalomként kellett elfogadnia, melynek ő maga is köszönhette, hogy hirtelen élő istenné változott.

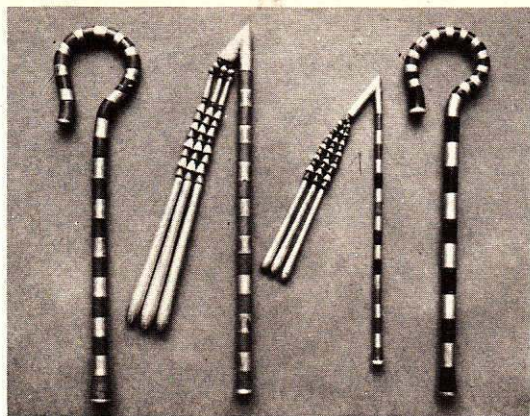
Bár királyságának első néhány évében — legalábbis Tell el-Amarnában — valószínűleg megtartotta a Tutanhaton nevet, már kezdték Tutanhamonnak nevezni, ahogyan Amon nagy templomában trónralépésekor szólították. Az eretnek városban — ahol jelenlétére utalnak a tulajdonát képező tárgyak és az őt említő feliratok — bizonyítékokkal rendelkezünk arra vonatkozólag, hogy az egész panteonnak mutatott be áldozatot, vagy imádkozott hozzájuk. Ísziszt, Atumot és Sed istent tisztelte, Amonnak és Mutnak virágokat áldozott (a sztélé most a berlini múzeumban van). Kétségtelen, hogy ebben az időben Ahetatonban élt, de olyan palotát nem találtak, mely az ő nevét viselte volna. Talán feleségének, Anheszenpaatonnak palotájában lakott vagy pedig a nagy birtokok egyikén, ahol a királyi ősöknek, például I. Tuthmószisznak (koronázási neve Aaheperkaré) szentelt paloták is voltak. Valószínűbb ez az utóbbi feltevés — ezt a palotát említi Tell el-Amarnában a székhelyeként —, szemben azzal az elmélettel, hogy a hasonló nevet viselő memphiszi épületben lakott, melyet Aj uralkodása alatt említenek. Valószínűleg kíváncsún látszott, hogy a fiatal király thébai befolyását megerősítsék, mielőtt áthelyezték volna a székhelyét Memphiszbe, Horemheb kedvenc városába, ahol az utóbbi már tábornok korában felépítette a sírját.

A magas homokkő sztélére vésett ünnepélyes felirat (jelenleg a Kairói Múzeumban), melyet a nagy karnaki oszlopos csarnok északkeleti sarkába szántak (egy másolatát III. Amenophisz templomában is felállították, a nagy templomtól északra), megemlékezik a Tell el-Amarna-i királyi palotáról abban az időszakban, mikor a királyt rábírták, hogy rendelje el a templomok, a kultusz és a papság visszaállítását egész Egyiptom területén (105). Ezt a nagyszabású, valóban uralkodóhoz méltó programot Horemheb határozta meg, ő fogalmazta a szöveget. A sztélé lekerekített felső részén a király kettős ábrázolása látható, amint áldozatot és italt nyújt át a karnaki istenpárnak, Amonnak és Mutnak. A saját koronázását ismertető szövegben Horemheb önmagát nyilvánítja a terv kieszelőjének. Amikor később eltulajdonította a fiatal király sztéléjét, és elődeinek a neveit a sajátjával helyettesítette, voltaképpen csak annyit tett, hogy feltüntette a szöveg igazi szerzőjét.

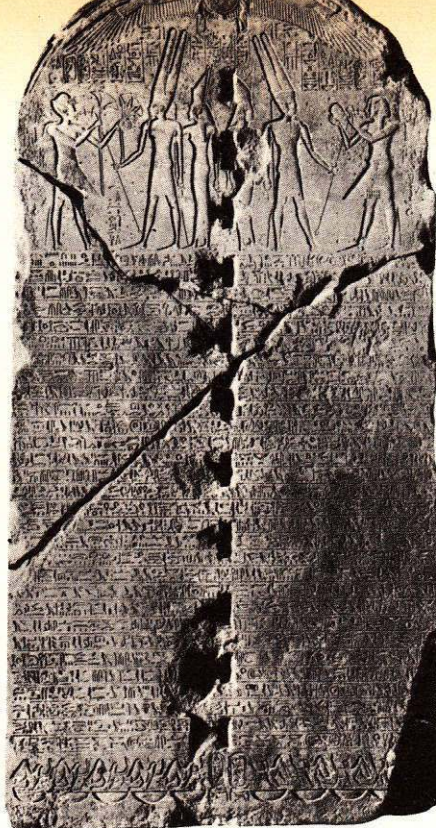
Horemheb a fiatal király nevében kijelentette, hogy koronázása óta, melyet az ország örömmel fogadott, Tell el-Amarnában tartózkodik palotájában, I. Tuthmószisz birtokán. Örömmel lát hozzá a koronázásakor elvállalt munkához: legyőzi majd a gonoszt az egész országban, újra „felvirágoztatja” a romokat, és az „örökkévalóság emlékeivé” teszi őket. Hatalmas feladatot jelentett ez, hiszen egyetlen jó állapotban levő templom sem volt „Elephantinétől a Delta határáig”. A szentélyek kihaltak, és gaz nőtte be az emlékeket. A templomok és a csarnokok közutakká váltak. Hadsereget küldtek Dzsahiba (Szíria általános megjelölése), hogy „kiterjessze Egyiptom határait”, de nyomorultul kudarcot vallottak, az istenek pedig nem hallgatták meg az emberek kéréseit.

A helyzet kétségbeejtő volt. „Szívében elmélkedve, hogy mi lehetne hasznos az ő atyja, Amon számára”, elhatározta, hogy elkészíti annak „felséges képmását színaranyból”, lapis lazuli és mindenfajta ritka és értékes kő berakással, a leg-

104. *A király két pár jogara. A kisebb pár Aton nevét viseli, a nagyobb Amonét*

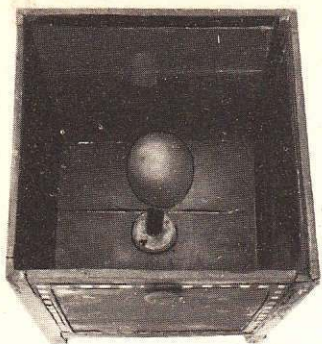
105. *„A thébai templomok restaurálásának szétéléje”, melyet Horemheb magának tulajdonított el. A másodlagos felhasználás nyomait mutatja*

nagyobbat, amelyet valaha az isten számára készítettek, hiszen „tizenhárom hordozórúdon” vitték, holott egyetlen korábban készített szobrához sem kellett több, mint tizenegy. Elhatározta azt is, hogy egy ennél valamivel kisebb szobrot készít a memphiszi Ptah isten számára, melyhez tizenegy hordozórúd kellett. A szentélyek újjáépítésére is vállalkozott, és alapítványokat tett az áldozatok számára. Ez azonban nem volt minden, újból meg kellett szerveznie a papságot, új tagokat kellett kiválasztania a főrangúak legjavából, akikről kijelentette, hogy továbbra is ők az ország vezető rétege:

„Papokat és prófétákat helyezett be, a városok előkelőinek gyermekeit, mindegyik előkelő ember fia, akinek a nevét ismerik. Ellátta a templomot kincstárakkal, és megtöltötte a raktárakat szolgálkkal és szolgálókkal.”

Majd az istenek bárkaira is gondolt, és elhatározta, hogy a legfinomabb minőségű cédrusfából újjáépítteti és aranylemezekkel boríttatja őket, hogy így újra bevilágíthassák a folyót. Persze ismét szükség volt férfi- és női személyzetre, énekesnőkre és énekesekre, akiket mind a királyi kincstárból kellett fizetni. A tervet végre is hajtották az ország isteneinek és istennőinek nagy örömére, a király megszerezte a kegyüket, mert tettei örömmel töltötték el őket. Virágzó korszak kezdődött, az istenek százszorosán fizettek a királynak, és „Amon jobban szerette, mint valaha a fiát, Nebheperurét, Karnak urát, Tutanhamont, őt, aki elégedetté tette az összes isteneket”.

106. Tutanhamon kalap- vagy parókásdoboz

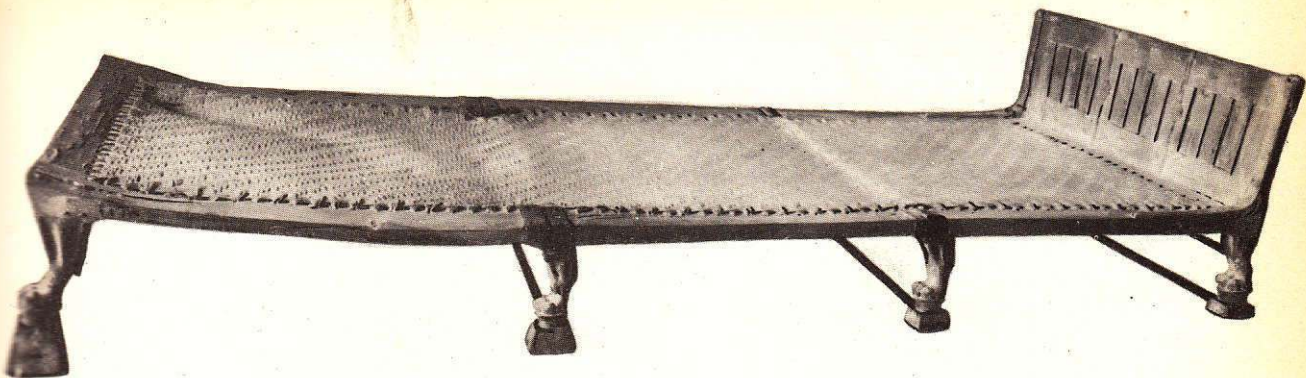

107. A király „tábori ágya”: a. ahogyan találták,

E vállalkozás hatalmas arányai mutatják, hogy Horemheb mily szilárdan eltökéltelte, hogy helyreállítja a rendet, és a papokat visszahelyezi kiváltságaikba. Ahogyan a hagyományos vallási gépezet mozgásba lendült, ugyanúgy újra meg kellett kezdeni az országban a megszokott tevékenységet is a meghatározott ütemben. Akármilyen fiatal volt is a király ebben az időben — valószínűleg tizenkét év körül —, nem volt kíváncsi, hogy továbbra is a Gömb városában éljen, messze az ország pezsgő életétől és a dinasztikus szentélyektől. Természetesen nem volt szó arról, hogy üldözzék vagy elnyomják Atont. Azt várták a királytól, hogy visszasüllyeszti abba a másodrangú és ártalmatlan szerepbe, amelyet az eretnecség előtt játszott. Ahhoz, hogy ezt megtegye, Tutanhatonnak feltétlenül el kellett hagynia a rövid életű fővárost. Bár bútortáának egyes darabjain — mint például fiatalkori trónusán — a Tutanhamon név szerepelt, a trónus támláján, a hátoldalon levő fő jeleneten az eretnecség Gömbje uralkodott, a kis kezekben végződő sugarakkal. A király nevét maradandóan rögzíteni kellett, s ezért uralkodásának negyedik évétől kezdve már csak Tutanhamonnak nevezték, hogy így Théba újra a birodalmi isten állhatatos fiát láthassa királyában. A negyedik év végén a király Tutanhamon^{na} lett. Elhagyta Ahetatont, ahol Nefertiti meghalt, s valószínűleg soha többé nem látogatta meg az eretnek várost. Fiatal felesége kísérte, őt ettől kezdve Anheszenamon^{na}nak kellett nevezni. A királyi bárkák sok Amarna-stílusú, gyönyörű bútordarabbal voltak megrakva, melyek valamit visszatükröztek Ehnaton álmvárosának költői ragyogásából. Lehet, hogy a Tutanhamon-sírban talált darabok közül is elkísérte némelyik a királyt Thébába való visszatérésekor. Ilyen például egy parókásdoboz (106), egy összehajtható ágy (107) és természetesen a háromszögletű tetővel ellátott láda, a mai utazóláda őse, melyet a kényelem kedvéért két rúdon kellett vinni (58. lap).

Nem tudjuk biztosan, melyik palotában rendezkedett be, de valószínű, hogy Malkatát részesítette előnyben, hiszen ezt kisgyermekkorától jól ismerte. Mint Egyiptom többi uralkodójának, neki is szüksége volt más városokban hivatalos rezidenciákra. Könnyű elképzelni a fiatal király látogatására felújított királyi

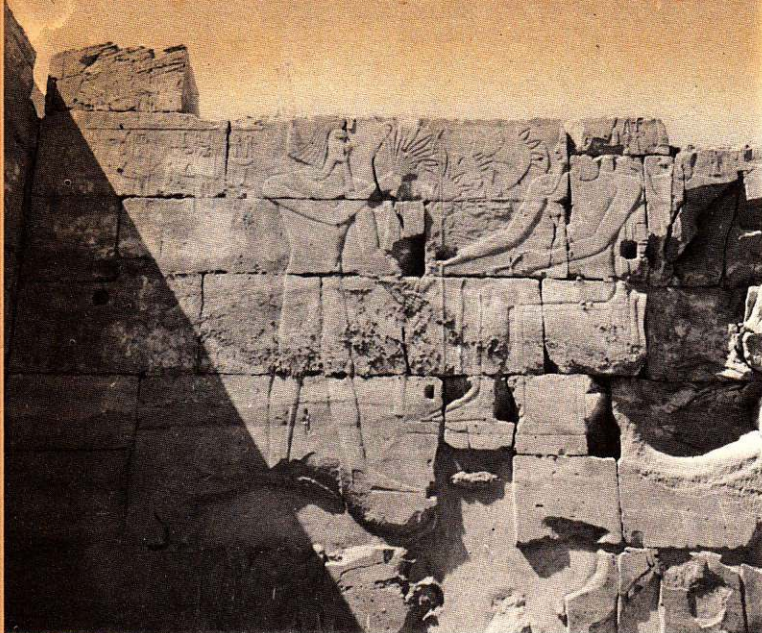
b. *kinyitva*

paloták fényűzését. A látogatásokat nagy pompával és sok ceremóniával az „isten atya”, Aj szervezte meg, s fő céljuk a trónralépéstől kezdve a templomok helyreállításának elindítása és az istenek tiszteletének felélesztése volt, ami újra megerősítette a korona üdvös szerepébe vetett hitet. A fiatal király meglátogatta Memphiszt, ahol egy Ápisz-bikát temettek el uralkodása alatt; Medinet Ghurabot, ahol, úgy látszik, ő is hozzátette a saját kövét III. Tuthmószisz templomához; Abüdoszt, a Fajumot. Bár nem hagyta el az eretnokség istenét, Atont, és folytatta karnaki templomának szépítését is, azért Aj tanácsára újjáélesztette őseinek hagyományát, akik különösképpen tisztelték a gízai nagy szfinxet. Ebben az időben sok idegen került Egyiptomba. Az ázsiaiak például Haurunt tisztelték, akinek a nevét hamarosan a Horizont Hóruszával, a nekropoliszi Harmakhiszével, a királyokat trónra juttató szfinxével azonosították. Feliratok nyomai mutatják, hogy Tutanhamon és Anheszenamon áldozatot mutatott be ennek az istennek a gízai fennsíkon.

De természetesen a fiatal uralkodót arra igyekeztek rávenni, hogy figyelmét főleg Thébának szentelje. Karnak romjaiból még nem került napvilágra a teljes anyag erre a korszakra vonatkozólag, hiszen a várost oly gyakran kifosztották és felforgatták a forradalmak, a háborúk és az átalakítások, hogy a földrengésekről ne is beszéljünk. De elszórt kőtömbök és épületmaradványok — sőt néha a pilonok belsejéből származó töredékek — sejteni engedik, milyen építkezések történtek Tutanhamon nevében, és mit adott ehhez hozzá utóda, Aj. Az utóbbi annyira ragaszkodott az eredeti tervekhez, hogy a két király egymás közelében megtalált kartusai egy harmadik társuralkodás feltételezéséhez vezettek.

Tutanhamon építményei gyorsan szaporodtak, de tudjuk, hogy halála után tanácsadói habozás nélkül maguknak tulajdonították az érdemet, s gyakran Aj és Horemheb neve mögött az ifjú király kartusai rejlenek. Luxorban például hiába szerepel Horemheb neve elődjének neve helyett, világosan felismerhetők Teje fiának királyi arcvonásai annak a híres harang alakú oszlopsornak a két belső falán, melynek építését még III. Amenophisz kezdte meg.

108. Tutanhamon virágokat ajánl fel Amonnak (luxori templom)

Tutanhamon tevékenysége a thébai templom építése során rendkívül fontos és eleven forrásanyagot képvisel. Talán itt is a fiatal király személyes kívánsága volt, hogy megtisztelje azt az istent, akiről azt tanították neki, hogy a leghatalmasabb, és kőbe vésvé megörökítse Egyiptom legszebb ünnepének, az Amon-ünnepnek egész lefolyását. Minden évben *Paophi* hónapban (az áradás évszakának második hónapja) érkezett el az a tizenegy napos időszak, amikor a főváros az *Opet* ünnepet ülte meg. *Ipet* (*Opet*)-*reszit* volt a luxori templom neve, és ezt úgy értelmezik, mint utalást az isten háremére, de a magyarázat kétséges. *Ipet* (*Opet*)-*szut*nak a karnaki templomot hívták. Mindenesetre a luxori templomba vonult ünnepélyesen Amon és felesége, Mut – Honszu isten kíséretében –, és ez az „isteni kivonulás” a tömeg számára is láthatóvá tette a nagy isteneknek ezt a háromságát. A királyi család thébai visszatérésével az *Opet* ünnep visszanyerte fényét, s a Nílus partján és a templom körül lefolyt ünnepség magasztos látványa olyan mély benyomást gyakorolt Tutanhamonra, hogy minden részletét kifarag-tatta az atyja oszlopsorát a keleti és nyugati oldalon határoló folyosó falain.

A nyugati falon, észak-déli irányban a Karnakból Luxorba történő felvonulást idézték fel, a keleti falon a menet visszatért dél-északi irányban a kiindulópont-hoz. A Níluson egy egész hajóhad készülődött, többek között a király hajója is, hogy elkísérje a thébai istenek szent bárkáit. A templom elhagyása előtt maga Tutanhamon hajtotta végre a szertartás első cselekményeit. Itáláldozatot hintett virágokra és más áldozatokra, majd tömjénezett előttük (108). A menet ezután katonazene hangjai mellett elhagyta a templomot, és a papokat követte, akik

- XXXIXa. Királyi mellűtő. A szent szem alkotja két oldalán Észak kigyó istennőjével és Dél keselyű istennőjével. Rekeszes arany és üvegpaszta
b. Mellűtő szárnyas skarabeussal díszítve, melyet két istennő, Íszisz és Nephthisz véd. Rekeszes arany üvegpasztával

109. *Hízott ökrök felvonulása a nagy Opet ünnepen*

vállukon kis szent bárkákat vittek, rajtuk az istenek kápolnáival. Ezeket azután a nagy folyami hajóknak kellett szállítaniuk. A király a saját hajójához ment, és az egész flottának megadta a jelet az indulásra. A folyó mellett húzódó úton a hajósok ekkor déli irányban vontatták a hajókat. Elöl vitték jelvényeiket, s zenészek, táncosok lelkesítették őket. A partokon persze felsorakozott a bámuló és lelkesedő tömeg. Mindenkin ünnepi hangulat vett erőt, és a király annyira élvezte a parton felhangzó dalokat, hogy – amint ez az eretnek városban szokásos volt – felíratta őket a templom falaira a felvonulást megörökítő képek mellé:

„Egy vidám kocsmá áll itt,
ponyvája délnek néz.
Egy vidám kocsmá áll itt,
ponyvája északnak néz.
Igyatok, fáraó matrózai,
akiket Amon kedvel,
és dicsérnek az istenek.”

A Karnakból Luxorba történő utazás alatt a királynak jelképesen meg kellett ragadnia az evezőt, hogy ezzel mintegy vállalja az utazással kapcsolatos felelősséget atyja, az isten számára. Amon hatalmas bárkája (*Uszerhat-Amon*) hamarosan kikötött Luxorban, és az isten hajóját nagy körmenet kísérte a templomba. A papok alig tudtak utat nyitni maguknak az ételekkel dúsan megrakott áldozati asztalok és az árusok ideiglenesen felállított bódéi között, a templom melletti szabad térségen. Az egyik pihenő alatt a király élvezettel figyelte a női akrobatá-

XLa. *Hosszú nyakú alabástrom váza virágfüzér berakásokkal*

b. *Tükrörtök. Egy nagy ládában találták. Az élet jelének formájában készítették. Aranyozott fa, üvegpasszta berakással*

110. Felvonulás a moszlim szent, Abu el-Haggag ma is megült ünnepén

kat, amint a szisztrum, a kasztanyett és az örök *darabukka* ritmusára táncoltak. Ezt a gyermeki szórakozást azonban félbe kellett szakítani, amint a menet bekarodott, hogy a pilonon keresztül belépjen a templomba, és eltűnjön a tömeg szeme elől. Ekkor kezdődött a nép számára az igazi ünnep, és egészen hajnalig visszhangzottak a nóták és a népi muzsika hangjai a déli város szűk utcáin.

Tizenegy nappal később a folyami felvonulás északi irányba tette meg ugyanezt az utat. Tutanhamon visszatért Luxorba, hogy elvigye istenét, akinek bárkáját ez alkalommal nem kellett vontatni. A hizlalt ökröket — a núbiai előkelők szívesen látott ajándékait —, melyeknek csavart szarvát magán az állat testén különleges dísszé formálták át (109), a templomhoz közel áldozták fel, ezzel biztosítva, hogy az áradó folyam erős sodra hamarosan levigye a bárkákat Karnakba. Külföldi egységeket is magukba foglaló csapatai élén a király kísért a bárkákat a parton, a folyam sodrát követve. Így értek véget ezek az ünnepek, melyeknek távoli visszhangja évezredekkel később az európai karnevál, s melyeknek folytatása még ma is Karnak és Luxor között a helyi szent, Abu el-Haggag bárkájának évenként tartott körmenete (110).

Nem minden szertartás volt ilyen vidám, melyen a kis királynak részt kellett vennie, ő azonban mindig kötelességszerűen eljátszotta királyi szerepét. Koro-

názása után felkérték arra, hagyja jóvá a Nílus bal partján a halotti temploma részére kiválasztott helyet. És azon a napon, mikor a papok kötéllel kijelölték az építmény határait, a király megjelent, hogy ünnepélyesen elhelyezze a rituális jelentőségű gödörbe az alapító áldozatokat. Ezután ki kellett jelölni a terület személyzetét, akik közül némelyek már atyja halotti birtokán is szolgálatot teljesítettek, mint például Uszerhat, „Nebmaatré háza összes jó dolgának számvevője”, akit most „Nebheperuré háza első prófétájának” neveztek ki.

Kévszám egyiptomi királyt ismerünk, aki ilyen fiatalon lépve trónra rövid idő alatt ennyi létesítményt hagyott volna hátra. A thébai területen mindenütt Tutanhamon arcvonásaival ellátott Amon-szobrok bukkannak fel. A királyt is ábrázolták az istenek körében. Ezek közül az ábrázolások közül a legmeghatóbb a háromalakos karnaki csoport, jelenleg a Kairói Múzeumban, mely a fiatalembert koronával a fején mutatja, amint Amon és Mut között áll. Karjaikat az istenek a fiatalember két vállán nyugtatják, ő pedig a derekukat öleli át, mintegy gyengéden előretolja őket (III).

Ezek az ábrázolásokon teljes a visszatérés az amoni dogmához, és ha az isteni és a királyi vonások enyhén morbid bája elkerülhetetlenül a korabeli esztétikát tükrözi is, a témákat újra szigorúan hagyományos alapon kezelik. Ezek a hivatalos szobrokon a királyi feleség sohasem látható, a király egyedül jelenik

III. Az Amonból, Mutból és Tutanhamonból álló „háromság”. Tutanhamon itt mint az isten fia jelenik meg (Kairói Múzeum)

meg az istenek társaságában. Csak egy esetben emelt Tutanhamon olyan emléket Karnakban, mely egy ajtókereten Amont és Amaunetét örökíti meg, s ez finom célzást jelenthetett a királyi párra.

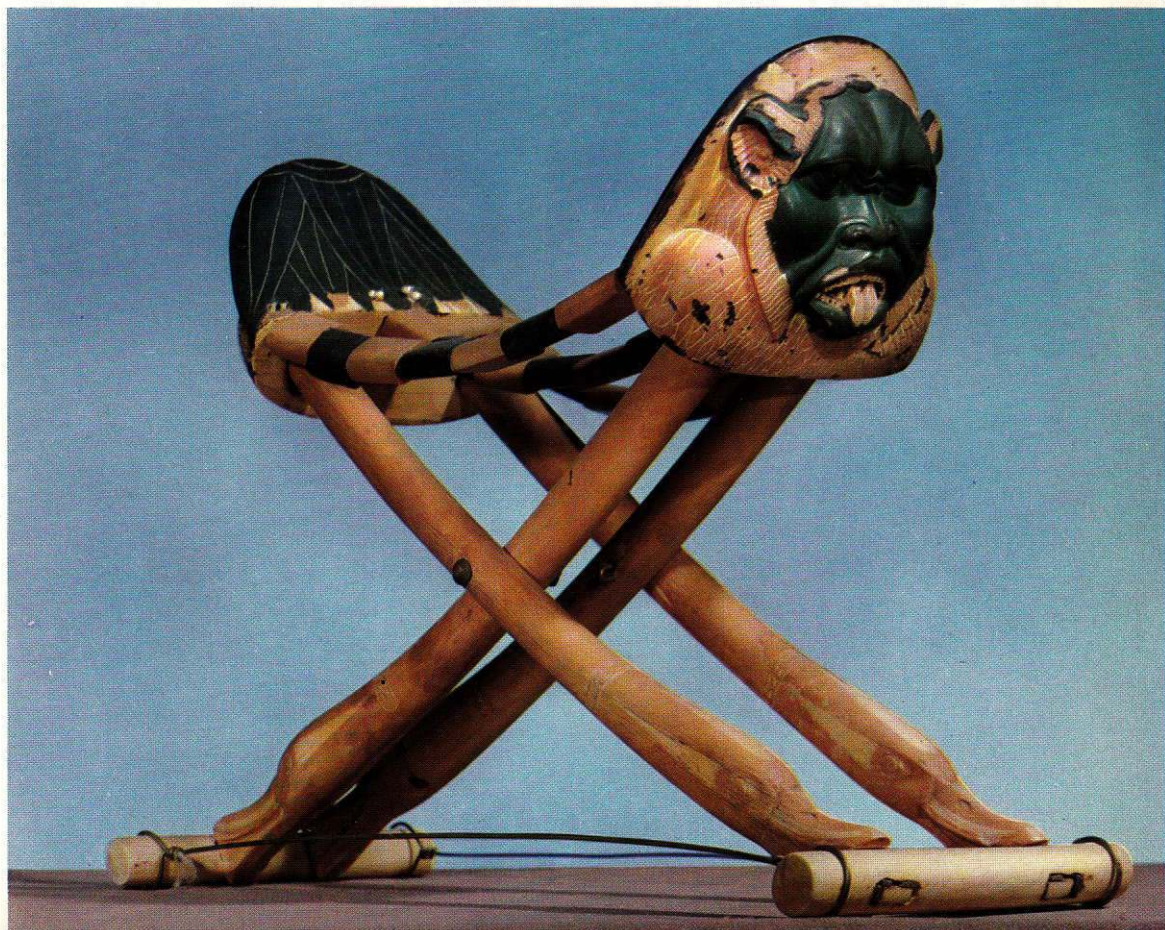
Úgy látszik, hogy az amarnai családot Núbiához kötő szoros szálak Tutanhamon uralkodása alatt sem szakadtak meg, és a III. Amenophisz által alapított kawai *Gem-Aton* templomot a harmadik katarakta vidékén Tutanhamon trónralépésétől kezdve újra megkülönböztetett figyelemmel kezelték. Újjáélesztették Amonnak és a héliopoliszi napistennek, Atumnak itteni kultuszát. A király, akinek neve mindkét formában (Atonnal és Amonnal) megtalálható itt, virágokat áldoz Amon Rének, miután dicsőségesen helyreállította atyja emlékeit. Tutanhamon tehát még Núbiában is keresztülvitte a birodalom szentélyeinek visszaállítására irányuló nagy tervét, és kis templomot épített négyoszlopos udvarral. Ezt később II. Ramszesz elbitorolta. *Gem-Atonnak* (vagy *Gem-paatonnak*) külön kormányzója volt: Panaht, a „templomi írnok Ré házában”, „*Gem-Aton* pasája”. Abu Szimbeltől délre, a keleti parton Farasz volt Tutanhamon másik nagyon fontos létesítménye. Ennek a központnak szoros érintkezésben kellett lennie a Kawa-templommal, és tisztviselőik sokszor meglátogatták egymást. A legszívesebb látogatás akkor ment végbe, amikor a hízott ökröket kellett a fővárosba küldeni az *Opet* ünnepre. A „*Kap* gyermekei”, visszaemlékezve neveltetésükre az egyiptomi udvarban, elvállalták, hogy maguk választják ki az adományokat az alkirály számára. Hai, a „déli országok főfelügyelője” Tutanhamon idején a kawai templom falán úgy ábrázoltatta magát, hogy részt vesz ebben a szertartásban. Kétségtelenül ő az, aki Faraszban mint az istenített Nebheperuré király (Tutanhamon) első prófétája jelenik meg.

A király ezen a helyen is emelt egy szentélyt Amon Ré, Atum és Ré Harahti számára, figyelemre méltó azonban, hogy ezt a templomot elsősorban magának a királynak, a város urának szentelték. Az ókorban a várost Szehotep-neterunak nevezték: „az, aki megbékíti [vagy elégedetté teszi] az isteneket”. Ez a megjelölés szerepel a fiatal király hivatalos címei között is mint az öt név egyikének a jelzője. Nem volna meglepő, ha Teje ősei núbiai eredetének bizonyítékai egy nap Farasz vidékéről kerülnének elő. Itt készítették el — még életében — a király képmását istenített formában, ami az atyja, III. Amenophisz által jóváhagyott szokás átvételét jelentette. Ő rendelte el ugyanis, hogy az ő isteni képmását készítsék el a délebbre levő szolebi templom számára.

Farasz volt a núbiai alkirály főhadiszállása. Tutanhamon kortársai közül említjük meg alkirályát, Huit, akinek a sírjában levő festmények átfogó képet adnak számunkra Egyiptom déli birtokainak tartományi adminisztrációjáról. Úgy látszik, hogy ennek a tekintélyes tisztviselőnek a nővére (vagy talán felesége),

- XLIIa. *Halotti fejtámasz kék opálos üvegpasztából. Az aranypántot az isteni élet két ismétlődő jele díszíti*
b. *Halotti fejtámasz festett elefántcsontból. A kis összehajtható darabot Bész védőszellem két feje díszíti*

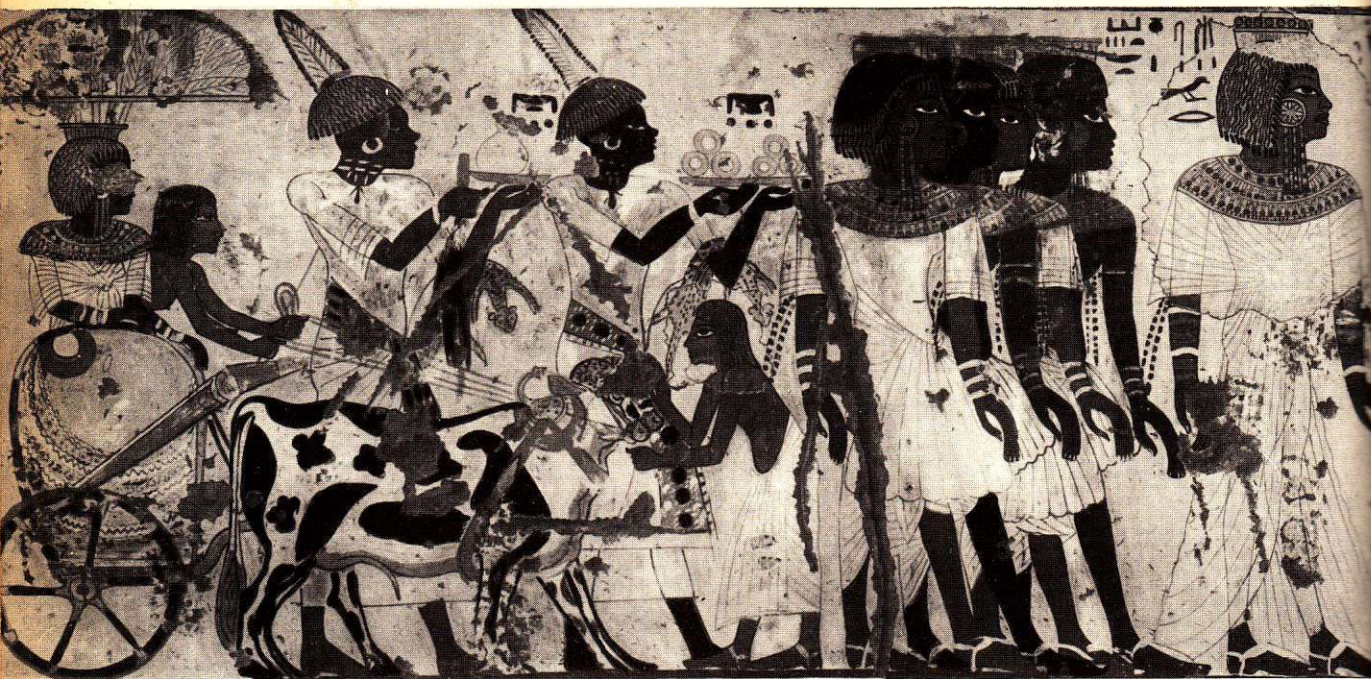
Taemwadzszi volt az első asszony a korabeli Núbia társadalmi és hivatalos életében. Címei ezt határozottan bizonyítják. Nemcsak testvére helyettesének szerepét játszotta bizonyos fokig a faraszi templomban, hanem Tutanhamon „háremének úrnője” is volt! Ez valószínűleg annyit jelent, hogy összetoborozta Núbia legszebb lányait, hogy vidámabbá tegyék az udvari életet Thébában. Hui sírjának pompás festményein láthatunk néhány szép hercegnőt, akiket nővére megbízásából a fővárosba kellett kísérnie (112).

A XVIII. dinasztia idején a déli tartomány, Núbia a mai Szudánban levő napatai vidékig terjedt, és két külön területből állt. Az egyik a Thébától délre levő Hierakónpolis város közelében kezdődött, és a második katarakta vidékénél ért véget. Ez volt Wawat vagy Alsó-Núbia. A másik, Felső-Núbia — vagy Kus földje — Karoiig nyúlt. Most, hogy Núbia Egyiptom tagállama és az afrikai áruk átjáróútja lett a Földközi-tenger felé, az alkirály hivatala még nagyobb fontosságot nyert. Két alkormányzó vagy helyettes segítette, mindegyikük egy-egy provincia vezetésével volt megbízva. Az Anibával — Núbia modern fővárosával — szemben levő Elleszia kis sziklakápolnájából egy graffitóról Amonemipetnek, Núbia egyik helyettes kormányzójának a nevét ismerjük Tutanhamon idejéből. Miután az alkirályt beiktatták hivatalába, Núbia fővárosában, Szehotep-neteruban (Farasz) a két helyettes kormányzó vezetésével a magasabb rangú tisztviselők üdvözölték. Ételeket és aranyporos zacskókat ajándékoztak neki. Köztük volt Haemmaat (Szoleb) előljárója, aki III. Amenophisz nagytemplomára felügyelt; Hui, székvárosának polgármestere és az alkirály névrokona; Tutanhamon e városban levő templomának első prófétája, akit a második próféta, Mermosze kísért; ezenkívül a templom papjai és természetesen Penno, a városi erőd helyőrségének parancsnoka.

Hui, az új alkirály, III. Amenophisz egyik magasrangú tisztviselőjének a fia, régi hercegi családból származott, és hű barátja volt a fiatal királynak, bár sokkal idősebb volt nála. Lehet, hogy már pályafutása elején Merimosze, III. Amenophisz núbiai alkirálya alatt szolgált mint a „levelezés írnoka”, és igen széles körű ismeretekkel rendelkezett az országgal kapcsolatban. Diplomáciai megbízatásai, melyeket akkoriban „az uralkodó kiküldött az összes idegen országokban” minőségében teljesített, tekintélyt biztosítottak számára, és ezen túlmenően mély emberismeretet. Mikor Núbiába küldték, már nagy hatalommal rendelkezett az udvarnál, hiszen „isten atya” rangján kívül egyike volt a „legegyezőhordozóknak a király jobbján”, ezenkívül „Amon marháinak felügyelője Kus országában” és a „Két Ország ura aranybányáinak felügyelője”. Ehhez járult még a dicsőség nimbusza, melyet talán azoknak a kiábrándító harcoknak a során szerzett, melyeket a fáraó csapatai vívtak a lázadó ázsiai birtokokon az eretnek uralom vége felé. „Öfelségének vitéze a lovasságban” címet viselte.

XLII. *A fiatal Tutanhamon „próbababája”. Fejdísz átmenet az alsó-egyiptomi királyi korona és Nefertiti fejdíszé között. Stukkóval bevont és festett fa*

112. *Fiatal núbiai hercegek és hercegnők felvonulása. Hui núbiai alkirály sírjában*

Az alkirály beiktatására a király a legpompásabb ünnepséget rendelte el, s ő maga vezette a szertartást őseinek trónusán ülve baldachin alatt. Redőzött vászonból készült díszruhát viselt, fején a *bepressel*. Egyik kezében a pásztorbotot és a korbácsot, a királyi jelvényeket tartotta, a másikban az „élet jelét”. A hivatalos királyi dísz hosszú állatfarok és a saruk egészítették ki. A király emelvényen foglalt helyet a nagy trónteremben, előtte igen egyszerű jelenet ment végbe. Bevezették Huit. Redőzött vászon díszruhát viselt, kezében a „korbácsot” tartotta, egyik hivatali funkciójának a jelvényét. Az udvaroncok mélyen meghajolva kísérték. A király nevében beszélve a kincstár előljárója így szólt hozzá: „A Nehentől [Hierakónpolis] a Neszut-Tauig [Napata] terjedő terület neked adatott át.” Mire Hui így válaszolt: „Bárcsak a neszut-tauii Amon úgy tenne, hogy minden parancsod szerint történjék, ó király, uram.” Mire az udvaroncok kórusban visszhangozták: „Te Amon fia vagy, ó Nebheperuré. Bárcsak adná Ő, hogy az összes idegen országok fejedelmei hozzád jöjjenek, területeik válogatott termékeit hozva.”

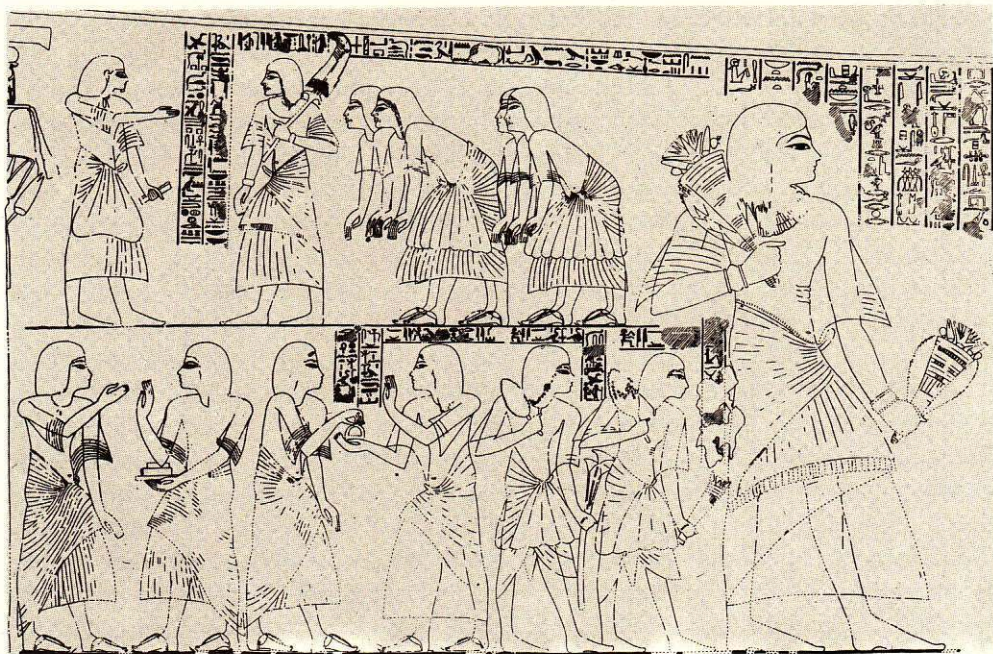
A bemutatás és üdvözlő beszéd után következett Hui beiktatása a hivatali aranygyűrűvel. Bár a jelenetet kísérő felirat nagyon kopott, úgy látszik, hogy Aj vezírről történik említés, és ő maga adta át az alkirálynak pecsétjét (113).

Hui most két fiával együtt elhagyta a palotát. Ezek közül az egyik Paszer, a lovak felügyelője volt. Hui mindkét kezében virágcsokrokat tartott, és a hivatali

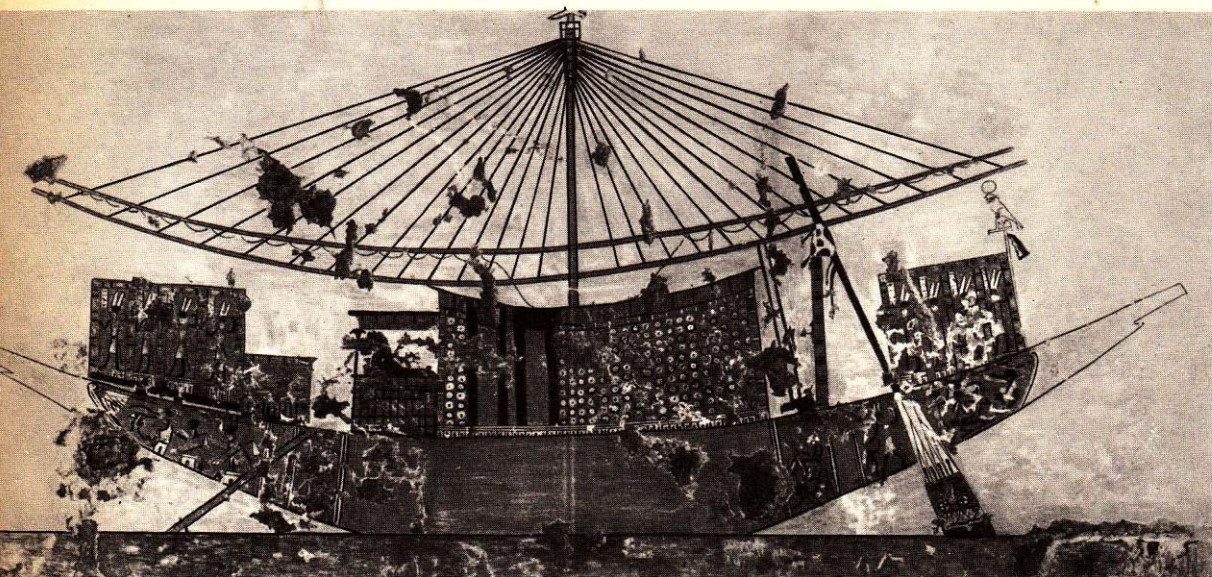
tisztviselők, *ruduk*, akik majd alatta szolgálnak Núbiában, üdvívalgással fogadták. Kísérői, beosztottjai, bárkájának legénysége hangosan dicsőítették, virágokat, lombos ágakat lobogtattak. Amon templomába kísérték hálaadásra. A szentély elhagyása után Huinak el kellett indulnia Núbiába, hogy átvegye hivatalát. Finomművű bárkája — nagyon hasonló a királyéhoz — már készen állt. Középen meleg színekkel kifestett kabin foglalt helyet, közvetlenül előtte rekeszek voltak, itt már el is helyezték a paripákat (114). Elöl és hátul Núbia négy Hóruszával díszített kabinok álltak. A törzs maga a fáraót ábrázolta, amint szfinx alakban egy négert győzött le. Hui egész családja a parton tartózkodott: két fia, anyja, Unher asszony, háztartásának asszonyai, akiket Amon egyik énekesnője vezetett. Tánc is volt az alkirály távozásakor. Mikor aztán az utolsó ajándékokat és az útravalót is felrakták, a hajó felszedte horgonyát.

Miután núbiai főhadiszállásán berendezkedett, Hui rögtön hozzákezdett az adó beszédéhez. Az eretnek király kísérletezései által erősen elszegényedett udvar különös gonddal választotta ki ezt a tisztviselőt, akinek okossága és nagy tekintélye közsímet volt. Gyors eredményeket reméltek tőle, s ő igazolta is a választást. Mindenütt ott volt, biztatta a parasztokat, a munkásokat, bányász-csoportokat szervezett, felügyelt a szarvasmarhák nevelésére. Küldötteket mentesztett a legdélibb területekre, hogy nagyobb erőfeszítésekre bírja az elefánt-, zsiráf- és párdücvadászokat. Ébenfát és mahagónit döntetett ki, és hajóval elküldte a Níluson a két katarakta között. Szudán és Núbia minden forrását

113. Hui beiktatása

114. *Hui folyami bárkája*

kiaknáztá, amennyire csak lehetett, és a fáraó udvarában nevelkedett núbiai előkelők tekintélyére támaszkodva olyan szilárd kormányzatot hozott létre, hogy még a művészet is felvirágzott, és az aranyművesek, műasztalosok néhány valódi remekművet alkottak. Ha valamelyik távoli faluban kis zendülés tört ki, Huit nyomban értesítették, és a „megtévedteket” munkára fogták a börtönökben.

Huit megbízható hivatalnokgárda segítette: Ha írnök és Harnefer, „az aranyat számba vevő írnök”. Nagyon bízott az istállók előljárójában, Hatiban is. Az alkirályi palota már hamarosan fogadta az aranyadót hozó férfiakat és némelykor asszonyokat. Az adót vagy karikákban, vagy kis zacskókban aranypor alakjában hozták. A kezében jogart tartó alkirály ellenőrzése mellett számolták össze a bevételt. Mérlegen állapították meg a súlyát (a mérlegen Thoth isten ült); az írnökök összeírták az eredményt. Hui rövid időn belül abba a helyzetbe került, hogy értesíthette a fáraót: hamarosan Thébába érkezik Dél összes adójával együtt. Sok színültig megrakott hajó és bárka, valóságos flotta kísérte őt lefelé a Níluson. Festői vízi felvonulást alkottak. A partról lehetett látni az istállórekeszekben elhelyezett marhákat, az egzotikus áruk összekötözött csomagjait. Sejtteni lehetett a kabinokban katonai őrizet alatt elhelyezett aranyhalmokat. Azt is tudták, hogy ponyvák védelme alatt az egyik pompás hajó hídján Wawat és Kus hercegei és hercegnői ülnek. A kabinok tetején lázadók kuporogtak, akiknek a hevesességét börtönökben hűtötték le, és most feleségükkel és gyermekeikkel együtt Thébába vitték őket, hogy szolgálkként alkalmazzák őket az előkelő thébai háztartásokban.

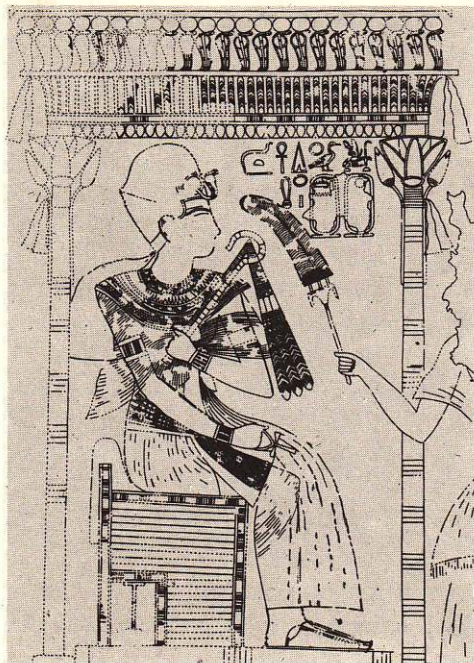
Tutanhamon hetek óta türelmetlenül várta ezeknek a csodálatos dolgoknak a megérkezését, melyek új érdekességet jelentettek életében. Koronázási díszéhez

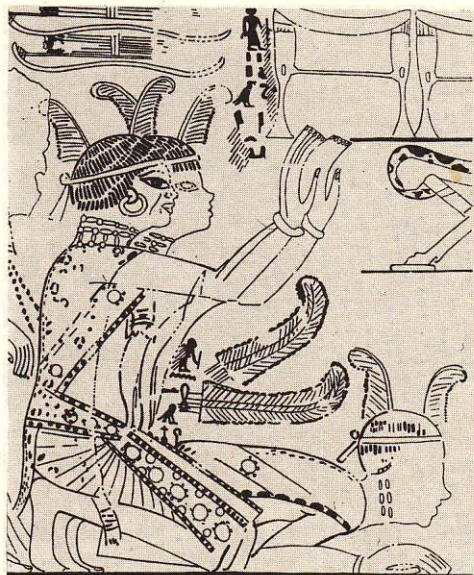
használó öltözékben, a lótusz formájú oszlopokkal ellátott baldachin alatt foglalt helyet; a baldachinról a korabeli divatnak megfelelően stilizált szőlőfürtöket ábrázoló szalagdísz függött. A párkányok felett szent kígyók sorakoztak, fejükön a napkoronggal. A trónus talapzatát teljesen elfedte az emberkezű madarakból álló fríz, mely a meghódított vazallusokat jelképezte, amint alázatosan imádják az ország urát. A baldachinnal ellátott emelvényt a palota főudvarában kellett felállítani, hiszen hatásos felvonulásra és sok árura számítottak. Huinak „korbáccsal” és pásztorbottal a kezében — ez volt a déli királyság egyik emblémája és az alkirályi hivatal fő jelvénye — a kusi előkelőket kellett vezetnie, hogy személyesen tegyék le áldozataikat a fáraó elé. Ezeket a hercegeket azonban a wawatiak előzték meg, akik között az első Miam hercege, Hiknefer volt, a „Kap gyermeke” és Tutanhamon régi iskolatársa. Leborult a király előtt, éppúgy, mint a társaságában levő másik két herceg, akik szintén a wawati főnökök hivatalos öltözkédét hordták, a hátrafelé lelógó állatbőrt és a rövid parókába helyezett, fehér szalaggal megerősített két strucctollat (116). Nagyszerűen megmunkált bútordarabokkal ajándékozták meg a fáraót, s ezek az értékes fából készült prémpárnás, összehajtható székek kiválóan illettek palotájához (117). Karosszékeket, ágyakat, állatbőrrel borított pajszoikat, íjakat és nyilakat is ajándékoztak. Kísérőik aranykarikákat, aranyporos zacskókat, tálakba rakott karneolt, jaspist, elefántcsontot, ébenfa bumerángokat, sőt még egy aranylemezekkel borított kocsit is leraktak a fáraó lába elé (118). Volt ezenkívül egy arany naosz és a núbiai kézművesség remekműve: állványfélén egy hosszú lap, ezen pedig egy jellegzetes wawati tájkép volt látható: közepén trófeákkal körülvett, piramis alakú kunyhó. A magas koronájú datolyapálmafákból álló erdőkben két zsiráf nyújtotta ki nyakát a gyümölcsökhöz, az előteret pedig núbiai alakok népesítették be. A tálca alatt állatbőrök és négyszögletes, aranykarikákkal díszített lapok függtek. A núbiai aranyművesek büszkesége volt ez, legszebb alkotásuk (119). Két hasonló, de ennél kisebb darabot is ajándékoztak a királynak.

A wawati főnököket egy fiatal núbiai hercegnő és finom arcú hercegek követték. Egyiptomi ruhába voltak öltözve, de núbiai csüngős fülbevalókat viseltek, és karjukra vadmacskafarok volt kötve. Mögöttük szolgálók még több aranyat és állatbőrt hoztak, és egy ökrök által vont kocsit kísérték, amelyben egy nagyon szép hercegnő utazott. Ernyő védte a naptól, és fiatal rabszolganő hajtotta a kocsiját. Igazi szépség volt, Taemwadzszi asszony kiválasztottja, méltó a fáraó háreméhez. Még bilincseket viselő rabszolgákat hozott magával, akiket rengő mellű feleségeik követtek, körülvéve gyermekeikkel. A legkisebbek az asszonyok hátán lógtak bőrszáokban. A kusi hercegek is előre elküldték az arany- és vörösjáspis-halmokat. Felemelt karral, tiszteletteljesen köszöntötték a fáraót, és letérdeltek eléje. Két sor kísérő követte őket, aranykarikákkal, állatbőrökkel, zsiráf-farkakkal megrakodva. Az utóbbinak talán az volt a rendeltetése, hogy a király kötevényét díszítse. Ott volt ezenkívül egy zsiráf is és néhány a furcsa Kus országbeli hizlalt ökrök közül, amelyeknek meghajlított szarvait nagy ünnepek alkalmával mintegy jelmezként használták fel (120). Ez történt például az *Opet* ünnep

115. Hui tiszteleg uralkodója, Tutanhamon előtt

116. Hiknefer, a núbiai Aniba hercege két bonfi-társa kíséretében hódol az alkirálynak

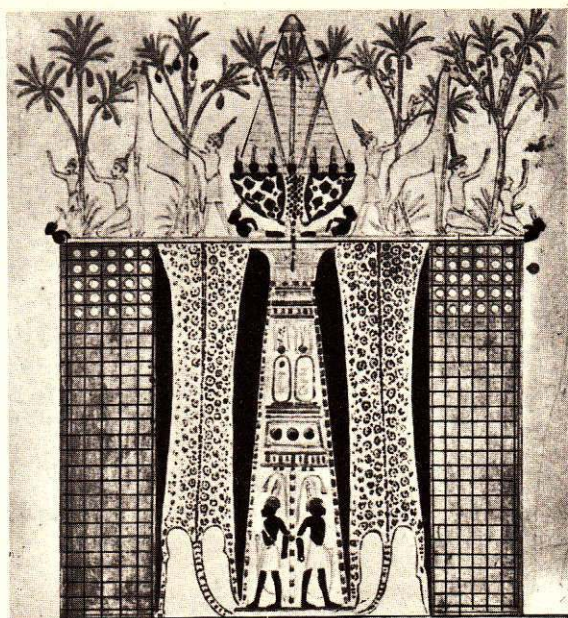

117. Tutanhamon összehajtható széke. Valószínűleg núbiai munka

118. Az alkirálynak átadott núbiai adók

119. Núbiai aranyművesek alkotása

alatt, amikor a szarvak végére álkezeket kötöttek, és közéjük műfejet helyeztek. Mikor az állatok leszegték fejüket, mintegy egész Núbia meghajolt a király előtt. A felvonulás végeztével az alkirály újra urához fordult, hódolata jeléül meghajtotta előtte legyezőjét, és felajánlotta az ajándékokat (115).

Tutanhamon az egész ünnepség alatt megőrizte méltóságteljes magatartását. Figyelme egy pillanatra sem lankadt. A szertartás valósággal elbűvölte. Szeretett volna leszállni az emelvényről és meg is érinteni a gyönyörű tárgyakat, beszélgetni a núbiai hercegekkel, akikhez olyan közel érezte magát. Mint a hivatalos alkalmakkor általában, a királyné ezúttal sem jelent meg kíséretében. Visszállították az ősi udvari előírásokat, melyeket annak idején III. Amenophisz elvetett, ragaszkodva hozzá, hogy Teje királyné minden hivatalos alkalomkor vele együtt jelenjék meg.

Az alkirály sikeresen működött, és a királyi kincstár tetemesen meggazdagodott. Újra önthettek Ptaht és Amont ábrázoló aranyszobrokat. Most következett a szertartás utolsó felvonása: Tutanhamon arany nyakláncok tömegével jutalmazta meg képviselőjét, melyek teljesen elborították az alkirály nyakát és mellét. Mikor Hui elhagyta a palotát, hogy hazatérjen, háznépe örömkialtásokkal és lombos ágak lengetésével, csörgők rázásával köszöntötte.

Ilyen szórakozás igen ritkán jutott a thébai udvarban osztályrészül az ifjú királynak, aki nehéz hivatalát két birodalmi tisztviselőtől, Horemhebtől és Ajtól tanulta. Úgy látszik, hogy e kettő közül az utóbbit kedvelte inkább, aki valószínűleg nagybátyja is volt. A jelek szerint az udvarnál Aj jelentette a legfőbb hatalmat: az ő kifejezett hozzájárulása nélkül semmi sem történhetett. Ezt hivata-

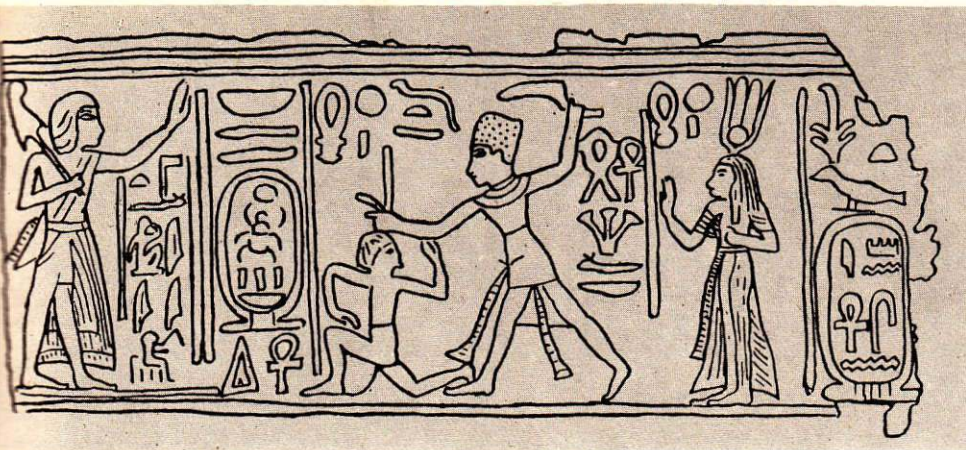
120. *Az alkirálynak átadott núbiai adók*

losan olyan mértékben elismerték, hogy Aj még királyi rituális jelenetekben is merte magát ábrázoltatni, még hozzá egész különleges helyen és teljesen szabályellenesen. Ezt igazolja egy Tutanhamon első rejtékhelyéről előkerült díszített aranytöredék, amelyen Aj Amon vagy Ré helyén áll, s ifjú ura, Tutanhamon *harpéval* – szíriai harci sarlóval – a kezében Egyiptom ellenségei megsemmisítésének hagyományos mozdulatát végzi. Most az egyszer Anheszenamon királyné is ott szerepel ura kíséretében, és a szertartás alatt mögötte ábrázolják. Ez a merészség, hogy Aj a legfőbb isten helyét bitorolja, teljesen példátlan (121).

Már eltelt bizonyos idő azóta, hogy a kis királyt beavatták a kultusz szertartásaiba, amelynek hivatalosan a főpapja lett. Tudta, hogy mikor kell helyet foglalnia a tömör szögletes trónuson, mely a legősibb királyok ülőhelyét utánozta. Megértette az ábrázolt vadállatok védő szerepét és a trónusa zsámolyán levő, összekötözött tagokkal megjelenített alakok jelentőségét. Tudta, mikor kell használnia a karfa nélküli, összecsuksukható lábú széket, valamint tudta azt, hogy főpapi szerepében a „korbácsnak” és strucc toll legyezőknek kell vele lenniük (123). Ismerte a fejek betörésére alkalmas, áldozati állatokkal díszített jogar mágikus jelentőségét. Tudta azt, hogy ennek a szent tárgynak pusztá érintése az áldozatokat az érzéki világból az istenek láthatatlan világába emeli át (122). Mikor áadták neki a hosszú pásztorbotot, melyen két gúzsba kötött alak, egy néger és egy ázsiai volt kifaragva, tudta, hogy ha a porban meghurcolta a két testet, láthatatlan korlátot emelt határai körül, és védte őket a támadástól (xviii). A kis király kedvenc gyűrűjében, melyet vele együtt temettek el, s amelyen talán a legszebb ismert gyűrűbe foglalt kő van, az ovális alap keretét kiterjesztett szárnyú keselyű és sólyom alkotja. Belül két – fején napkorongot viselő – pávián között a király térdel, és a trónuson ülő sólyomfejű Hóruszhoz imádkozik (xxv).

Tutanhamon trónralépésekor a dogma kifejezési formájának új magyarázatot kellett adni, tekintettel arra, hogy az eretnek által kijelölt utat nem lehetett követni. Az amarnai dráma utolsó szereplői azonban oly szoros kapcsolatban álltak a reformmal, és az eretnek elképzelések oly mélyen gyökerestek bennük, hogy lehetetlen volt a múlthoz való teljes visszatérés. Figyelemre méltó mozza-

121. Aranylemez töredéke, mely Tutanhamont ábrázolja felesége kíséretében. Aj, az „isten atya” jelenlétében rituális aktust hajt végre

122. Tutanhamon áldozati jogara, melyet az áldozatok felszentelésénél használt

nat volt ebben a vonatkozásban a vallási szertartás utolsó aktusa, amikor az istennek áldozatul adták szeretett leányát, Maatot, az Egyensúlyt, a Törvényt és az Élet Leheletét.

E szimbólumot az eretnek király kissé eltérően magyarázta: mikor a Gömb fényesen tündökölt, megkapta a naponta bemutatott áldozat legfőbb adományát. A király és a királyné ahelyett, hogy az istennő kis ülő szobrát — fején strucc tollal — emelték volna fel a teremtőhöz, leánya helyett magának az istennek a kisugárzását nyújtották át a neveit tartalmazó két kartus formájában. Kétoldalt azonban a fejükön három tollat viselő hercegnők Maat istennőre emlékeztettek. Amikor a királyné részt vett a szertartásban, az általa felemelt kartusok valamelyik oldalán ábrázolták guggoló helyzetben. Ekkor az oltár felett megmutatta magát az isten, aki életet ad mindenható leheletével, amit a királyi fejdísz hátoldalán levő, széltől fújt szalagok majdnem vízszintes helyzete jelképez.

Vajon hogyan lehetett ezeket a szertartásokat elvégezni az ortodoxiához való visszatérés után? A Tutanhamon-sír kincsében az aranyozott kápolnák között levő, a királyi hatalommal szoros összefüggésben álló tárgyak egyike egy doboz, melyet az ásatók kenőcstartónak neveztek. A kettős kartus formájában kifara-

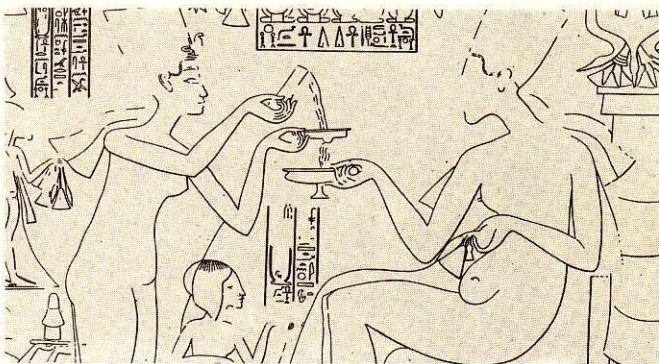
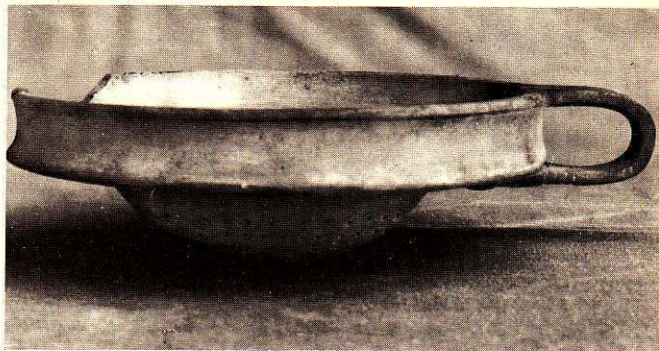
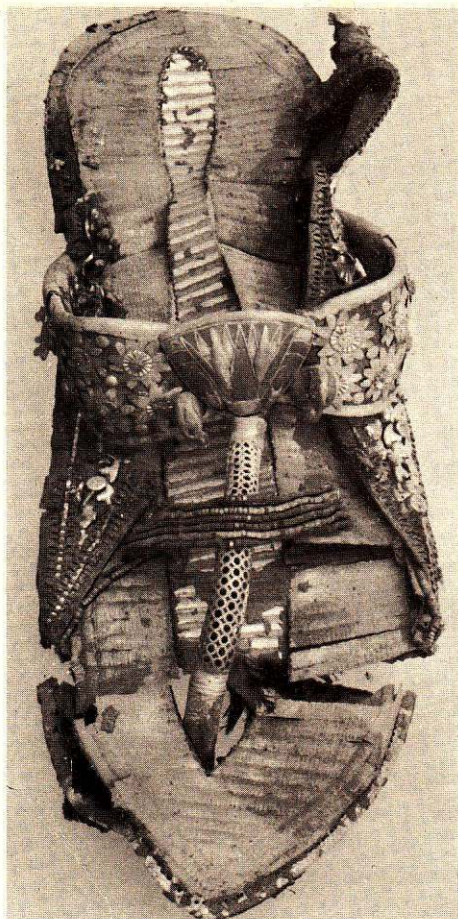

123. Tutanhamon legyezője

gott darab (xiii) alakja és díszítése sok mindent jelképez, és valószínűleg joggal tekinthetjük olyan tárgynak, melyet Tutanhamon áldozati rítusok elvégzésekor használt. Nem a klasszikus rituálé Maatját mutatja, ezt itt az eretnek kultusz kettős kartusa helyettesíti. Maat azonban ennek ellenére jelen van két hosszú strucc-toll formájában, ezek foglalnak helyet a szent gyűrűk felett levő napkorongok két oldalán. Mindkét kartusban a hieroglifák a király koronázási nevét jelentik: a nap = Ré, a kosár = *neb*. Ez esetben azonban a skarabeust (*heper*) a kis király ülő alakja helyettesíti. Az egyik oldalon a gyermek látszik az ifjúság hajfürtjével, a másikon az ugyanolyan testtartásban levő gyermek a királyi fejdísz, a *beprest* viseli. Ezen a liturgikus jellegű tárgyon a király neve valószínűleg az istenét képviseli: az isten fiát adományozzák most az áldozat legfőbb tárgyaként. Nem ez az egyetlen példa arra, hogy a királyi kincsben levő tárgyak a keresztény liturgiára és a pápát ma is körülvevő jelképes pompára emlékeztetnek. Az azonban első alkalommal történt Egyiptomban, hogy a király, isten fia, saját nevét áldozta fel az istennek. Tutanhamon példájára II. Ramszesz – kissé később – alkalmazta ezt az újítást.

Mikor az udvar végleg visszatért a fővárosba, a thébai művészetben új irányzat fejlődött ki. A bájos elegancia csúcspontján, amelyet az akkori fényűző ízlés is megkívánt, váratlan megrázkódtatás érte a művészetet: egy expresszionista irányzat, amely viszont megmentette az unalmassá válástól és a dekadenciától. A régi iskolához tartozó művészek kezdetben megdöbbenően utasították el az új irányzatot, de lassanként engedményeket tettek a megváltozott látásmódnak, magukévá tették az új stílust, új élettel töltötték meg alkotásaikat, és hozzájárultak

125. Tutanhamon italszűrője

126. Nefertiti italt szűr Ebnaton király számára

124. A király egyik díszített saruja

egy olyan kifejezésmód megerősödéséhez, mely ismét a maguk valóságában ábrázolta a dolgokat. A báj és a szépség megmaradt, azonban a részletező hajlam, az „anekdotázás”, amely arra irányult, hogy a hagyományos tárgyakat jelenetké alakítsa át, behatolt a művészet egész területére, a hivatalos ábrázolásokba is.

Az Amarna-hatás szembetűnő a kompozíciók felépítésében, az alakok testtartásában, olyan események és gesztusok felidézésében, amelyeket korábban sohasem ábrázoltak. A fiatal király az udvari művészeket nem ösztönözte forradalmi munkára, ahogyan bátyja tette, de meglehetősen újszerű, választékos „tutanhamoni” stílus jelzi uralkodásának első éveit, és nyomja rá az eredetiség bélyegét az *Opet* ünnep híres reliefsjeire a luxori templomban, az aranylemezekkel borított faladán (v) és trónusának (vi) támláján levő valóban bűbajos, elefántcsontra festett vagy üvegpaszta berakásokkal ellátott képekre is, melyek sírjából származnak. A festmények világosan mutatják Teje legifjabb fiának báját, finom, enyhén hajlott orrát, szélesen ívelt, kiálló szemöldökét, mely beárnyékolta a szemhéjakat.

A divat továbbra is kedvelte a parókákat, az egyre finomabb redőzött kötényeket és a tunikákat, amelyeket ragyogó színű szalagok és övek élénkítettek; a hatalmas nyakláncok szinte a fél mellet betakarták. A palota felszerelésének egyes darabjai túldíszítettek, különösen némelyik váza és alabástrom lámpa. De lehet, hogy a kis királynak és a királynénak tetszettek. Nincs feljegyzés házasságukból származó életben maradt gyermekekről, és ízlésükről sem tudunk semmit. A Tutanhamon-sír felszerelésének gazdagsága és változatossága ellenére (124, 125, 126, 127) semmiféle tárgy nem utal egyéni tulajdonságaikra.

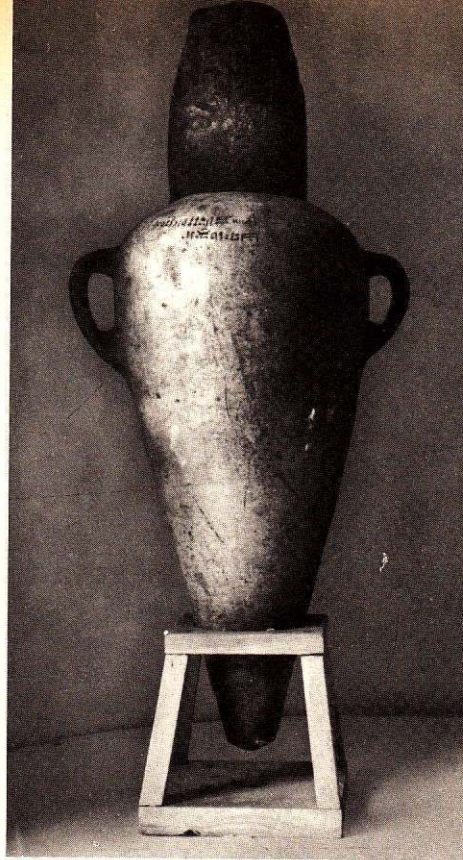
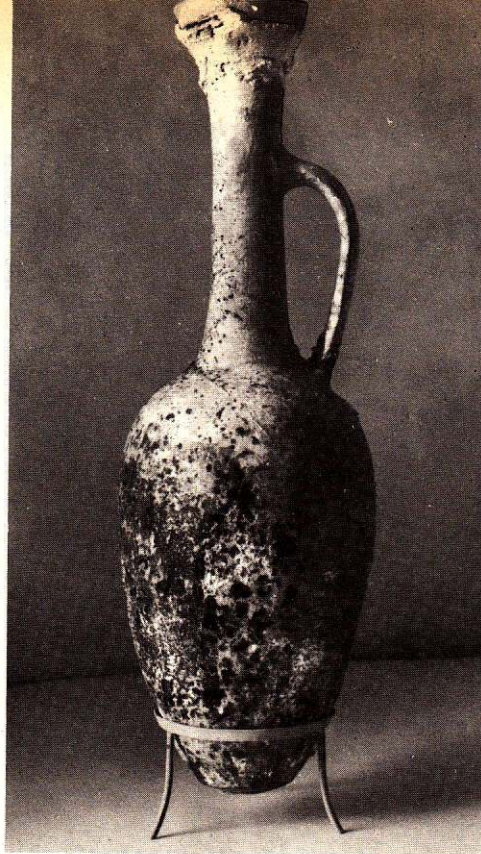
Nem szabad elsietett következtetéseket levonni a fegyverekből s a harci és vadászjelenetekből sem, melyek halála után körülvették. Vajon valóban versenyt futást rendezett a struccokkal a sivatagban tüzes kancák által vont kocsiján? (xxa.) Átjárták-e nyilai a hiénát és a hegyikecskét? Semmiképp sem lehetett olyan erős, hogy szembe tudott volna szállni a királyi vaddal, az oroszlánnal. Pikkelyes, kis darabokból összefűzött arany mellvértjét — mely a páncélruha elődje — (128) nyilván csak azért készítették számára, hogy békés felvonulások alkalmával viselje, amikor az idegen foglyokkal végighajtott Thébán, és hivatalosan olyan hőstetteket tulajdonítottak neki, melyeket valójában sohasem tudott volna végrehajtani. Nincs bizonyíték arra, hogy Tutanhamon valaha is háborút viselt volna. Nem a csatamezőn hallotta seregeinek trombitáit, hanem a folyóparton, a nagy ünnepségek alkalmával, távol az ázsiai világtól, mely mindig rejtett veszélyt jelentett birodalma számára.

Egyiptomnak egyre tehetetlenebbé váló hadseregét finom diplomáciával kellett támogatni, és Aj, az „isten atya” ebben átengedte a kezdeményezést a fáraó követeknek, elsősorban Horemhebnek, aki Tutanhamon uralmának kezdetétől fogva sikeresen szedte be a libanoni és palesztinai adókat. Hui például mint öfelségének külföldi követe bevezette a palotába Retenu nagyurait, akik egyébként — mint igazi kereskedőkhöz illik — nem nagyon alázkodtak meg, hanem a magukkal hozott rengeteg különleges árut „ajándékként” ajánlották fel a királynak. Persze tudták, bár erről nem esett szó, hogy cserébe hasonló értékű árut kapnak majd. A keleti fejedelmek és az egyiptomi királyok között ebben az időszakban folytatott levelezés nem hagy kétséget afelől, hogy mit is ábrázol az a jelenet, melyet egyesek inkább a fiatal király egy ázsiai hadjárata befejezésének, mások pedig koronázása egyik epizódjának tekintenek.

Az uralom kezdetén Horemhebnek sikerült az összes adókat beszédni Palesztinában. Lehet, hogy ennek a fontosságát el is túlozta. Memphiszben épített első sírjának falain az összes ázsiai népek hatalmas méretben, lovasságuk kíséretében vonulnak fel, és nyújtják át a fáraónak a híresekké vált adományokat. (Jelenleg a leideni múzeumban, 129.) Valójában a királyi hadsereg ereje ebben az időben jelentéktelen volt, és állandóan vereségeket szenvedett Elő-Ázsiában. A Tutanhamon nevében felállított, a templomok restaurálásáról szóló sztélé sugalmazója, Horemheb nem csinált titkot ebből:

„Hogyha [hadsereget] küldtek Dzsahiba [Szíria általános megjelölése], hogy kiterjessze Egyiptom határait, nem ért el semmiféle sikert.”

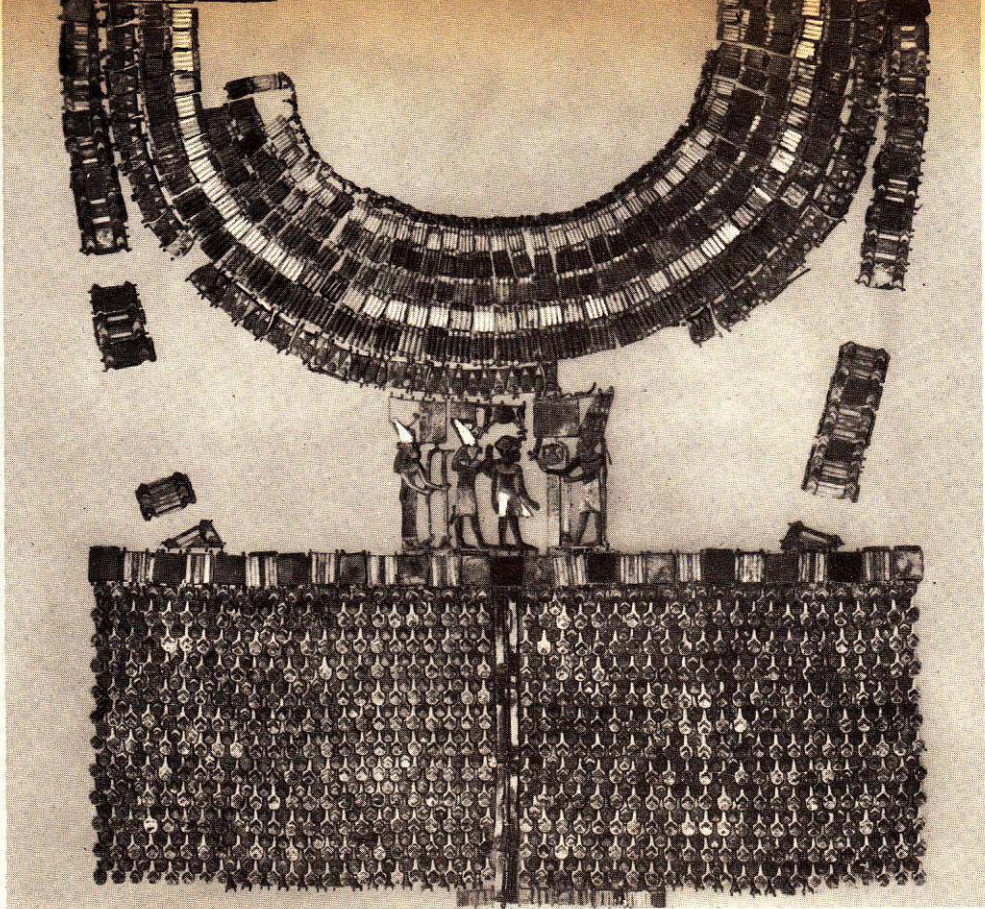

127. Tutanhamon boroskorsói: a. szíriai kerámia, b. egyiptomi kerámia

Ez leplezetlen bírálatot jelentett Ehnaton békés politikájával szemben, melyet Horemheb nyíltan támadott. Nem lehetett azonban minden hibát egyedül az eretnek király számlájára írni, hiszen már atyja, III. Amenophisz sem vett tudomást azokról a panaszokról és segélykérésekről, melyeket szövetséges vazallusaitól kapott. Az amarnai levelezés ezt nagyon is világosan mutatja. Akizzi király panaszkodott; Tunip (Aleppo) lakói felhánytorgatták, hogy húsz éve hiába kérnek segítséget. III. Amenophisz nem akart katonai akciót kezdeni. S mennyit könyörgött Rib-Addi, Búblosz királya, Egyiptom szövetségese, míg végül is áldozatul esett a beduinokkal és a SA.GAZ (azaz torokelvágó) hapirukkal szövetséges amurru Aziru támadásainak. Kegyetlen háború folyt ebben az időben Mitanni és a hattik (a bibliai hetiták) között. Egyiptom azonban nem próbálta megvédeni többé-kevésbé állandó szövetségeseit a külső támadással szemben, sőt hivatalosan látszólag baráti kapcsolatokat tartott fenn az egymással háborúzó hatalmakkal. A mitanni Tusratta a leányát és nővéreit a fáraóhoz adta feleségül, viszont Suppiluliumas, aki a Mitanni-birodalmat fenyegette, látszólag tiszteletben tartotta az egyiptomi felségjogokat. Csak fokozatosan támadhatta meg Mitannit, mert az ellenállás, mellyel magában Anatóliában találkozott, óvatosságra kényszerítette. Sikerült azonban szövetségeseket szereznie, akik a forrongó keleten oly gyakran játszottak kettős játékot.

128. Tutanhamon pikkelyes páncéljának töredéke

Nem valószínű, hogy Horemheb Tutanhamon uralkodása alatt valóban nagy csatákat vívott volna a nyugtalan ázsiai területeken, s ha valamilyes sikert elért is Palesztinában, főleg saját határainak védelmével volt elfoglalva. Memphiszi sírjában palesztinai menekültek ábrázolásai láthatók, akiket transzjordániai beduinok űztek el. Kiéhezve érkeztek meg nyájaikkal az egyiptomi határra, és könnyörögtek a tábornoknak, járjon közbe, hogy menedékjogot kaphassanak.

Valójában Tutanhamon kilencéves uralkodása alatt, bár gyanítható, hogy a birodalom hatalma fokozatosan meggyengült az ázsiai protektorátusok felett, mégsem lehet valódi háborúra gondolni. Itt volt Horemheb, hogy törődjön az ország ügyeivel és létérdekeivel. Sokatmondó a címek halmaza, amelyekről azt állította, hogy a király adományozta őket neki: „a király kiküldötte minden országban” (alkirály), „a király kiválasztottja”, „a Két Ország [adminisztratív] előjárója”, „Felső- és Alsó-Egyiptom királyának két szeme”, „a legnagyobb a Két Ország urának kegyeltjei között”, „az igazi őrnök, akit a király nagyon szeret”, „fő ügyintéző” és „a király különleges bizalmasainak bizalmasa”. Gondoljunk csak a király korára, s könnyen megérthetjük, milyen hatalommal rendelkezett Horemheb nemcsak az uralkodó, hanem az „isteni atya”, Aj felett is. A cí-

mek jellegzetes keleti túlzásai ellenére is elképzelhetjük, milyen befolyást gyakorolt Horemheb a királyi családra, hogyan tudta irányítani a palota hangulatát még a keserű belső széthúzás idején is, mint például Ehnaton napjaiban. Kétségtelen, hogy bizonyos fokig diktatórikusan működött: „a nagyok legnagyobbja, a hatalmasok leghatalmasabbika, a nép nagyura” címeket ruházta magára.

Katonai stratégiájánál sokkal fontosabb írnoki tevékenysége. A törvények szeretete tapasztalt törvényhozóvá tette, aki szemmel láthatólag a korrupció kiirtásának szentelte magát. Amint trónra került, rendeletet bocsátott ki a hivatali hatalommal visszaélők ellen, melynek alapján elképzelhetjük, milyen mélyre süllyedt az ország az Amarna-kor végén. Már azokon a feliratokon is, melyeket hivatalosan a fiatal királynak tulajdonított, és az őt tábornok korában ábrázoló,

129. *Arany nyakláncok adományozása Horemheb tábornoknak.*
Töredék memphiszi stréből (Rijksmuseum, Leiden)

Amon oltalma alatt álló szobrok szövegében (Metropolitan Museum, New York) észre lehet venni a csíráit az ellenreformnak, melyet az országra akart kényszeríteni, hogy „elnyomja a gonosztettet mindenütt a Két Országban, hogy az igazság megszilárduljon, és a hamisság újra undorítóvá váljék az országban, mint korábban volt”. (A templomok restaurálásának szteléje.)

Uralkodásának 6. esztendejére a király 15 esztendő lett, és kezdett érett férfivá válni. A malkatai palota a bal parton nem volt messze a Királyok Völgyétől, ahol a nekropolisz felügyelői sírrablók pusztításainak nyomait kezdték felfedezni. Elérkezett az a nap, amikor közölni kellett öfelségével, hogy néhány ősenek a sírját megszenteltetették. Ebben az esetben az Amarna-dráma szereplőinek holttestéről volt szó, akiket nem is olyan régen temettek el. Nem ismerjük a részleteket, s így nem tudjuk pontosan, mi is történhetett. Vajon az új király Ahetaton elhagyásakor tiszteletben tartotta-e fivérének azt a kívánságát, hogy halála után az ahetatoni nekropoliszban maradjon? Vagy pedig a városból való távozáskor úgy döntött, hogy halottait és azok kincseit visszaviszi Thébába? Újra előttünk áll a Királyok Völgye híres 55. sírjának titka, s csak azt tudjuk biztosan, hogy egy bizonyos időben az amarnai család tárgyait raktározta el benne: Teje királyné aranyozott halotti kápolnáját, Meritaton hercegnő canopus urnáit és szarkofágját és egy fáraó múmiáját, aki Tutanhamon előtt halt meg: Szemenhkarét vagy Ehnatonét?

Kétségtelenül nem sokkal utóbb a király elrendelte, hogy javítsák ki, amit a fosztogatás megkímélt. De itt is adódik egy probléma: a régészek a törmelék között Tutanhamon nevét viselő agyagpecsétek töredékeit találták meg, valamint egy korsót balzsamozásnál használt vászontekercsekkel. Ezekre kurzív hieroglifákkal a következő sor volt felírva: „Az élő Isten, a Két Ország ura, Nebheperurú, Min kedveltje. Szótték a 6. évben.” Tehát a fosztogatások utáni javításokat Tutanhamon parancsára végezték. De újabb kérdés merül fel: Bár Aton nevét nem vakarták ki mindenütt, Ehnaton alakjának a körvonalait kitörölték anyja aranyozott kápolnájának egyik töredékén. Az eretneket tehát üldözték, ez azonban nehezen egyeztethető össze azzal, amit Tutanhamonnak és Ajnak az ő emlékével szemben tanúsított türelmes magatartásáról tudunk. Tutanhamon sírjában találtak Ehnaton, sőt Szemenhkaré nevét viselő tárgyakat is. Miért nem törölték ki a királyok nevét, ha már Tutanhamon életében is üldözték őket? A rejtély tehát megoldatlan marad.

Mindenesetre, ha Szemenhkaré testét valóban újra eltemették ebbe a sírba, akkor a palotabeliek közül valaki kétségtelenül eltulajdonította a sírmelléklet egyes darabjait, hogy röviddel ezután Tutanhamon sírjába helyezze a tárgyakat.

XLIII. *Kenőcstartó: vadászati jelenet felett a királyt jelképező oroszlán. Festett alabástrom*

Tizenöt és tizennyolc éves kora között Tutanhamonban kifejlődött az érzék a vallási és — úgy látszik — politikai problémák iránt. Gyermekkorától tudta, hogy az atya és testvére, valamint az elő-ázsiai királyok között fennálló nézeteltéréseket, versengéseket végül kis agyagtábláknak szinte mágikus hatása révén intézték el. A táblákat ék alakú jelek borították, s bátor és gyors futárok vitték őket. Anyja, Teje, a rendkívül művelt királyné, aki irodalmi és tudományos művekből álló könyvtárral rendelkezett, még kisgyermekkorában beavatta ennek a nemzetközi levelezésnek a menetébe. Amint életkora megengedte, figyelemmel kísérte az ország szövetségeseivel folytatott levelezést. Tanulmányozta, milyen taktikával lehet a befolyásokat egyensúlyban tartani, az ellenfeleket megosztani, a szövetségeseket megerősíteni. Megfigyelte, hogy Burnaburias, Kardunias (Babilón) királya nagyon félt az asszírok felemelkedésétől, akik még alattvalói voltak. Tutanhamon ezért nem tett semmi olyat, amivel elkedvetlenítette volna a feléje közeledő asszírokat. Fogadta kereskedelmi küldöttségüket, mely azért látogatott el Egyiptomba, hogy megindítsa a két ország kereskedelmét. Ugyanakkor késleltette a Burnaburias által kért ajándék elküldését. A csel sikeres volt, és Kardunias királya úgy reagált, ahogyan Tutanhamon-Nebheperuré (a babilóni levelek Niphururiája vagy Niphuririája) várta: az aggódó Burnaburias írta neki a máig fennmaradt királyi levelezésben az egyetlen üzenetet, amelyet biztosan az ő uralkodása idejére lehet helyezni (Knudtzon kiadása, 9. sz.):

„Niphuririának, Egyiptom királynak.

Így szól Burnaburias, Kardunias királya, a Te testvéred.

Nekem minden jól megy. Nagy üdv neked, házadnak, feleségeidnek, gyermekeidnek, országodnak, előkelőidnek, lovaiddnak, harci kocsijaidnak.

Mikor atyáim és a Te atyáid egymás között baráti [kapcsolatokat] létesítettek, értékes ajándékokat cseréltek ki egymás között, és [sohasem] utasították el egymást, bármi szép dolgot kívántak is meg.

Most az én Testvérem ajándékot küldött nekem [de] csak két *mana* aranyat. Ha sok aranyad van most, küldj nekem annyit, mint atyáid, ha pedig kevés, küldd el nekem [legalább] a felét. Miért csak két *mana* aranyat küldtél nekem?

Jelenleg azok a munkák, melyeket el kell [végezni] a templomban, jelentősek, és lelkesedéssel fogtam hozzájuk. Küldj nekem tehát sok aranyat.

Ami Téged illet, bármi is legyen az én országom [termékei] közül, amit kívánsz, írd nekem, és el fogják vinni neked. Az én atyámnak, Kurigalzunak idején a kánaániak mind írtak neki: »Az ország hátára [megyünk], hogy átlépjük azt, ez az, amiért kapcsolatba akarunk lépni veled.«

Íme, ez az, amit atyám felelt nekik: »Ne gondolatok arra, hogy szövetségre léptek velem! Ha ellenséges dolgokat tesznek Egyiptom királya, az én testvérem ellen, másokkal egyesülve, nem én vagyok-e az, akinek mennem kell, hogy megbüntesselek titeket, hiszen ő az én szövetségeseim?«

A Te atyád kedvéért történt az, hogy az én atyám nem hallgatott rájuk.

Most az asszírok, az én alattvalóim [tárgyában]: Nem írtam neked semmi olyasmit, amit állítanak. Miért mentek a Te országodba? Ha szeretsz engem, ne vásárolhassanak ők egyáltalán semmit, küldd vissza őket üres kézzel ide!

[Baráti] ajándék az, hogy küldök neked három *mana* szép lazúrkövet és öt [?] pár lovat öt harcocsihoz.”

Az ifjú thébai uralkodó kezdett beletanulni királyi hivatalába.

XLIV. Hegyikecske formájú kenőcsartó. Berakásos alabástrom.

A megmaradt szarv természetes

130. A király egyik usébtije, mely az afnet fejdíszét hordja

7. A király halála és előkészületek a halhatatlanságra

1343

Múmiájának vizsgálata azt mutatja, hogy Tutanhamon 18–20 éves lehetett, amikor meghalt. Így tehát koronázásának időpontja megközelítőleg 9 éves korára tehető, mivel uralkodásának 9. éve után – amely többször szerepel a sírjában talált boroskorsókon – már semmiféle keltezés nem utal rá.

Lehetetlen megállapítani, vajon a király betegség, baleset vagy gyilkosság áldozata lett-e; testének vizsgálata nem vezet nyomra. De ha tekintetbe vesszük két elődjének és testvérének, IV. Amenophisz-Ehnatonnak és Szemenhkarének korai halálát (az utóbbi valószínűleg még huszonöt éves sem volt, amikor meghalt), valószínűnek látszik, hogy IV. Tuthmószisz utolsó örökösei fizikailag gyengék és ezért rövid életűek voltak.

Hogy melyik évszakban halt meg Tutanhamon, az legalább hozzávetőlegesen megállapítható a vele együtt eltemetett gyümölcsökből és virágokból, különösen a mandragórából és a búzavirágból, melyek Egyiptomban március-áprilisban érnek be, ill. virágzanak. Ebben az időszakban volt a temetés, tehát hetven nappal korábban kellett meghalnia, ennyi időt kívánt ugyanis a mumifikálás. III. Amenophisz utolsó fia így körülbelül 1343 januárjában halhatott meg – családjának, barátainak, a malkatai udvarnak nagy szomorúságára és aggodalmára. Fiatal özvegye nem volt hajlandó a környezetéből választani valakit férje utódjául, aki majd Egyiptom jogarát a kezébe veszi. Addig is Aj, az „isten atya”, segítette Anheszenamont királyi kötelességeiben.

Közben el kellett temetni a királyt. Segíteni kellett istennek ezt a fiát, az „isten testét”, hogy újra egyesüljön a Gömbbel, mely megalkotta őt. Aj jól ismerte a rituálét, és Amon papjai helyett inkább saját maga akart felügyelni Tutanhamon „örökkévalóságba történő utazásának” előkészületeire. Bár Aj el tudta rendezni ifjú hercegének a megkoronázását és azt, hogy úgy uralkodjék, mint ősei, a halhatatlanság biztosítása nem volt ilyen könnyű. Aj még nem felejtette el, milyen drámák játszódtak le Nefertiti, az eretnek Ehnaton és végül Szemenhkaré halálakor.

Tutanhamon, aki a núbiai kawai és faraszi templomok és a karnaki és luxori szentélyek alapítói közé tartozott, trónralépésének idejétől kezdve azzal is törő-

dött, hogy halotti templomot is építsen magának Théba nyugati oldalán. Ez egyúttal alkalmat adott neki ahhoz, hogy a templommal összefüggő magánpalotát is emeljen. Mint Aj, Horemheb, II. és III. Ramszesz halotti emlékeinek romjaiból látszik, ez általános szokás volt.

Bár nem bizonyítható határozottan, valószínűnek látszik, hogy a két névtelen templom közül, melyeknek nyoma fellelhető III. Amenophisz sírterülete mögött, az egyik Tutanhamoné volt. Mindenesetre a Memphisz környéki Gebel el-Ahmar-i, kvarcitból kifaragott két pompás szobor, mely még több színű festés nyomait mutatja, valószínűleg ebből az elveszett szentélyből származik. Az ifjú királyra hasonlítanak, később azonban Aj, majd Horemheb maguknak tulajdonították el őket. Horemheb halotti templomában akadtak rájuk az amerikai régészek, s az egyik jelenleg a Kairói Múzeumban, a másik pedig a Metropolitan Múzeumban van.

Vajon valóban komolyan gondolt-e Tutanhamon a sírjára? Számításba veszi-e valaki tizennyolc éves korában a halál lehetőségét? De hiszen a halál minden egyiptomi számára kívánatos átváltozást jelentett, az utat az igazi, az örök életbe. Felfogásuk szerint ez nem a vég, hanem elkerülhetetlen és majdnem szívesen látott átmenet, melyhez az szükséges, hogy nagy gonddal, a rituálé pontos betartásával egyengessék a halott útját a halhatatlanságba. Éppen ezért a sírnak és tartalmának igen nagy fontosságot tulajdonítottak. Talán valóban az ifjú király vagy egyik udvaronca választotta ki a helyet a Királyok Völgyében, hogy itt hosszú folyosós sírt készítsenek, mely Ehnatonnak Tell el-Amarna-i sírjára emlékeztetett. Szobák és folyosók sora ereszkedett le a hegy mélyébe, s a nap behatolhatott, és megvilágíthatta a sírkamrát. De ide Horemheb temetkezett.

Az is lehetséges, hogy a Tutanhamon számára készített sír halálakor még nem volt készen, s később Aj foglalta el; kétségtelen azonban, hogy ezt Horemheb parancsára feldúlták. Az idős királynak és feleségének, Tejnek az arcát egészen elpusztították. Bármelyik föld alatti helyiséget szánták is a fiatal királynak, halálakor hirtelen abbahagyták a munkát, és minden erőfeszítést egy sokkal szerényebb sírra összpontosítottak, melynek általános elrendezése a tuthmoszida királýsírok alaprajzára emlékeztetett. Kiásása ekkor már eléggé előrehaladt. Több, mint valószínű, hogy ezt szánták Ajnak, az „isten atyának”, aki eszerint megkapta azt a jogot, mely egyes „királyi rokonoknak” jutott osztályrészül.

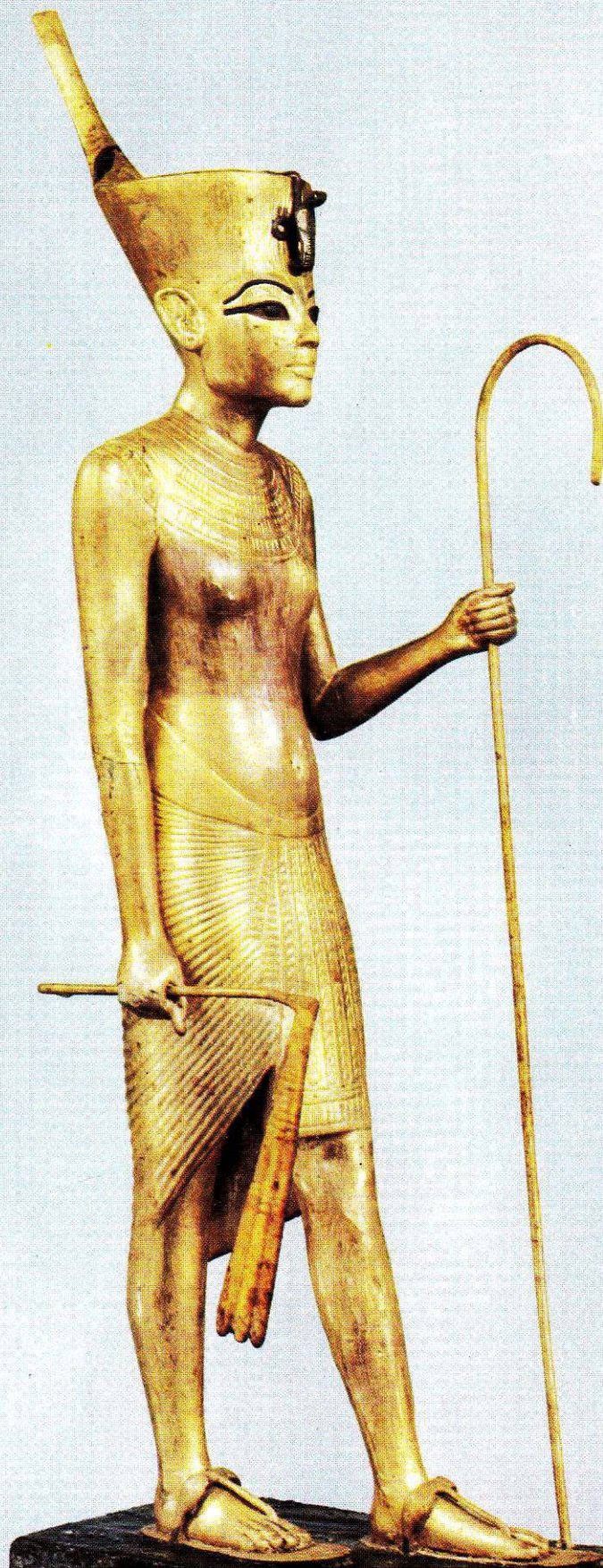
Aj Maját, a kincstár felügyelőjét, a temetői munkák vezetőjét kérte fel, hogy személyesen felügyeljen a berendezésnél. Maja, aki, úgy látszik, nagyon közel állt az ifjú királyhoz, munkához látott. Mivel „őfelségének szolgája” volt, „aki azt kereste, ami hasznos az ő urának”, megparancsolta egyik legügyesebb kézművesének, hogy készítse el az ő temetési ajándékát, mely örök tanúbizonysága lesz érdemeinek és a király személye iránti hűségének.

XLV. *A szigonyvető Tutanhamon könnyű papirusztutajon. Azon temetési tárgyak egyike, melyeknek a temetés alatt a misztikus zárandókatokot kellett felidézniük. Aranyozott fa*

Az ajándék az oroszlanfejekkel díszített ravatalon fekvő király miniatűr képmása volt (LIV). A rendkívül finomművű szobron színárnyalatok emelték ki a király és a két oldalán elhelyezkedő madarak arcvonásait. Mindkét madár egyik szárnyát a test keresztbe tett karjai fölé terjeszti ki, mintha gyengéden birtokba akarnák venni. A jobb oldali madár emberfejű, ami a halott egyiptomiak lelkének ábrázolásakor általános. A bal oldali sólymot ábrázol. A fekhely körül Maja nevét és címeit említő feliratok helyezkednek el. A király sírjában kevés ilyen személyes jellegű ajándékot találtak, nem Maja volt azonban az egyetlen barát, akinek az ajándékát a királlyal együtt eltemették. A tárgyak között volt öt kis *usébtí* (sírszobor) is, melyeket Nahtmin tábornok ajándékozott, „a királyi őrnök, a legyezőhordozó a király jobbján”. Ezek a szobrok a királyt egyik köznapi fejdíszében ábrázolták (130).

Keveset tudunk erről a két férfiről, akiknek neve mindörökre összekapcsolódott Tutanhamon rövid életével. Néhány Leidenben, a berlini múzeumban és a Louvre-ban levő emlék azonban hozzásegít minket az Amarna-korban játszott szerepük megértéséhez. Nahtminnal később Aj király párthíveként találkozunk. Még Maja pályájának alakulását is ki tudjuk deríteni háromezer év után. Horemheb nagyhatalmú pénzügyminisztere lett, egyike a leggazdagabb uraknak.

Mindenesetre csupán ők ketten azok a nem királyi egyiptomiak, akiknek a neve előkerült a Tutanhamon-kincs majdnem kétezer tárgya közül. Ezek ketten pontos felvilágosítást adnak, de sok tárggyal kapcsolatban még korántsem rendelkezünk teljesen kielégítő magyarázattal.

Maja ajándéka egymaga mintegy kivonatossan tartalmazza azt az egész drámát, amelyből a halott a temetési rítusok segítségével győzelmesen kerülhetett ki. A hátán fekvő alak a bebalzsamozás által a romlástól megóvott emberi test. Földi és látható kivételének két oldalán az őt az örökkévalósághoz kapcsoló két princípium, a tegnap és a holnap foglal helyet. Az emberfejű madár Oszirisz, az első isten, aki testet öltött a földön, és meghalt, hogy az isteni faj fennmaradjon. A sólyom, a horizonton levő fiatal Hórusz dicsőséges és dinamikus képmása, az új életet jelképezi. Ketten együtt az elhunyt „két lelkének” kettős princípiumát testesítik meg: az előző nap és a holnap princípiumát, a nappalok és éjszakák egymásutánjának e két elemét, amelyre az egyiptomiak sok különféle jelképpel és számos nézőpontból próbáltak magyarázatot találni. Maja már csak azért is megérdemli, hogy megemlékezzünk róla, mivel az örökkévalóság filozófiáját ennyire kézzelfoghatóan tudta kifejezni.

Nahtmin tábornok ajándéka egészen más jellegű. Talán rokonságban volt Aj-jal, az „isten atyával” vagy magával Tutanhamonnal. A királynak ajánlott egyik szobra ezt a feliratot viseli: „A szolgál, aki életben tartja az ő urának nevét.” A név meglevenítési aktusának végrehajtása a temetés alatt a legidősebb fiú elő-

XLVI. *A király Észak vörös koronáját viseli, és a királyi jelvényeket tartja. Azon temetési tárgyak egyike, melyeknek a temetés alatt a misztikus zárandoklatokat kellett felidézniük*

joga, vagy ha nincsen férfi örökös, a leányé. Valószínűnek látszik, hogy Tutanhamon gyermektelenül halt meg, ezt a feladatot tehát legközelebbi rokonának vagy legalábbis leghűségesebb barátjának kellett elvégeznie. A feliratok mindenestre azt mutatják, hogy Nahtmint erős érzelmi kötélékek fűzték a királyához. A temetés napján mégis egy másik tábornok hajtotta végre a múmián az utolsó mágikus szertartásokat. Aj, az „isten atya”, a király lovainak felügyelője vette át államérdekből ezt a szerepet.

Mikor a király halálát nyilvánosságra hozták, egész Egyiptom gyászba borult. A hír gyorsan elterjedt a Nílus két partján, és a nép ezt mondta: „Hórusz újra egyesült a Gömbbel.” A palotában, hivatalokban és az előkelő háztartásokban megállt a munka, az egyiptomiak jajgatva kuporogtak a földön, fejüket a térdükre ejtették. A királyné és a királyi hercegnők kétségbeesett, éles kiáltásokat hallattak. Mikor aztán a tetemet az „aránycsarnokba” vitték, a liturgikus sátor alá, ahol a papok és segédek később a balzsamozást végezték, az egész ország a rituális szabályok által előírt csendes gyász és böjtölés időszakába lépett. Tilos volt mindenféle mulatság. A király közvetlen környezetébe tartozók a temetés napjáig nem borotválkozhattak.

A thébai nyugati parton fekvő műhelyek izgatottan dolgoztak, hiszen mindennek készen kellett lennie a temetés napjára. Természetesen a királlyal eltemetett sok tárgy közül némelyik a palotából származott, például a családi emlékek, az ékszerek, a király gyermekkorában használt bútorok. Így kívánta ezt a temetési szertartás, mely azt is előírta, hogy milyen tárgyak szükségesek magához a temetéshez és a túlvilági átváltozások különféle mozzanataihoz. Semmi jel sem mutat arra, hogy ezekre a királynak uralkodása alatt szüksége lett volna, tehát a kézműveseknek sürgős munkát kellett végezniük a mumifikálás ideje alatt.

A kincs részletes tanulmányozása alapján, melyet a felfedezők, majd a későbbiekben a Tutanhamon-problémát vizsgáló egyiptológusok végeztek, meg lehetett állapítani, hogy Szemenhkaré sírfelszerelésének egyes darabjai Tutanhamon sírjába jutottak. Például a király belső részeit tartalmazó kis aranykoporsókról és egyes, feliratokkal ellátott múmiakötélékekről kitörölték Szemenhkaré nevét. Több kutató is egyetért abban, hogy Szemenhkaré sírját Aj néhány évvel korábban részben kifosztotta Tutanhamon javára.

A fáraó nem szakított az Amarna-reformmal, amikor Thébában telepedett le. Uralkodása — sokkal inkább, mint más korszakok — átmeneti jellegű volt, s Aton és Amon egymás mellett élt minden látható súrlódás nélkül. Hivatalosan ismét Amon lett a legfőbb úr, de a gyakorlatban Aton megmaradt főistennek, amint ez a király múmiáján látszik, melyet a többi egyiptomi uralkodóval ellentétben az ókori rablók nem szentségtelenítettek meg.

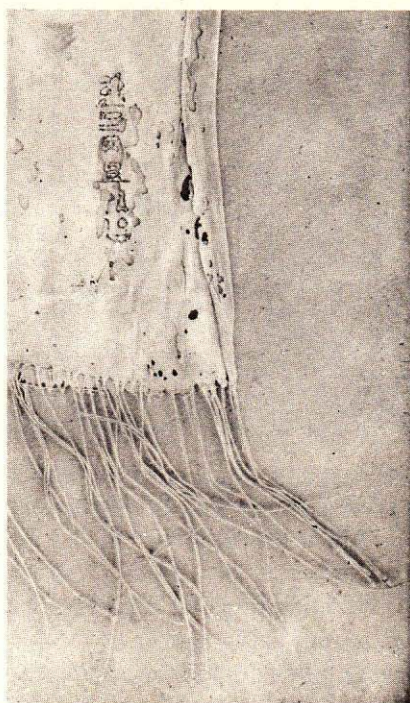
A malkatai borraktárak Aton szőlőskertjeiből való borokat tartalmaztak. A legjobb termést választották ki arra, hogy a sírba helyezték.

A Tell el-Amarna-i lenszövvő műhelyek virágzottak, és nagy rojtos kendőkkel látták el a palotát. A kendők Ehnaton 8. és 10. uralkodási évével voltak megjelölve. Ezeket arra használták, hogy betekerjék velük a fekete ládába helyezett

131. Tutanhamon Anubisz isten alakjában
átváltozásai alatt

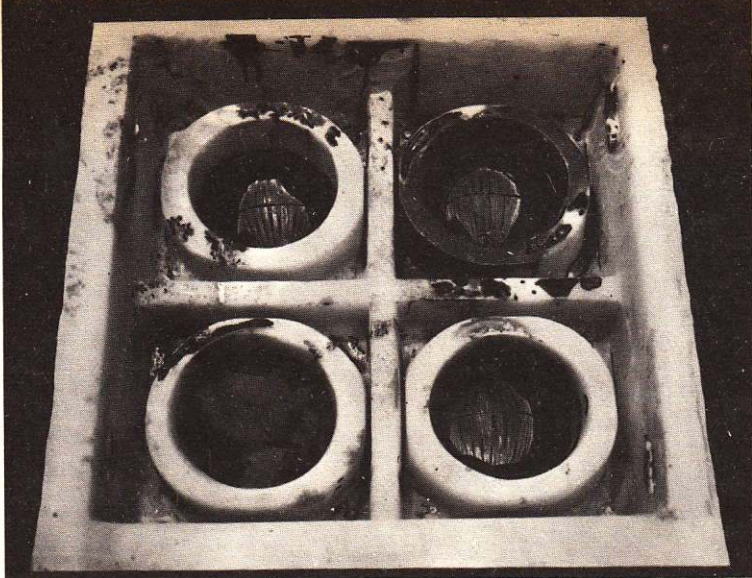
132. Az Anubisz nyaka köré tekert
vászonkendő felirata

istenszobrokat. Volt egy rövid kendő is, hosszú rojttal — a 7. évvel kelezve —, ez Anubisz pompás szobrát díszítette, mely aranyozott szentélyen állt a kincstár bejáratánál (131, 132).

De mindezek az előkészületek az örök életre, melyeket még az „istenek korában” meghatározott klasszikus szertartás szerint végeztek — ugyanis visszatértek az eretnek uralom alatt valószínűleg elvetett hagyományhoz —, csak akkor lehetnek célravezetőek, ha maga a test, az elhunyt földi támasza elpusztíthatatlan isteni alakká változik át. Akkor a láthatatlan világban a király személyiségének összes alkotóelemei egyesülni fognak ezzel a szublimált és elpusztíthatatlan anyagi vetülettel, amelynek megvoltak a szükséges tulajdonságai ahhoz, hogy részt vegyen a kozmosz harmonikus mozgásában.

A mumifikálás rituáléjának, technikájának és amulettjeinek tehát istenné kellett átváltoztatniuk a királyi testet, aki halott a föld számára (Oszirisz), de fel-támadott, vagy élettel telt meg (*Unen Nefer*) az örökkévalóság számára. A balzsamozóműhelyt valóban „az életerő házá”-nak (vagy „a vitalitás házá”-nak) (*Per Nefer*) nevezték, a balzsamozást pedig *szenefer*nek, vagyis „az életerő, a vitalitás helyreállításá”-nak lehetett mondani. A szertartások végeztével a halottnak fel kellett ragyognia a naphoz hasonlóan a világ hajnalán, kiemelkedve a

133. Az alabástrom canopus láda levett tetővel. Látszik a kenőcsőbe és gyan-
tába sülyesztett szarkofágok teteje

kék lótuszvirágból (vázililiom: *nefer*), amely uralkodik az őskáosz vizei felett. A mumifikálás rítusának utolsó mondata jelentette tehát számára az útlevelet az örökkévalóságba: „Újjáéledsz, újjáéledsz mindörökre, itt vagy ismét fiatalon örökre.”

A testet hetven napig papok és balzsamozó szakemberek kezelték. Az előbbiek azt a munkát ismételték meg, amit Oszirisz kísérete végzett Egyiptom első királyának szétdarabolt testén, akit a Gonosz gyilkolt meg. A „felolvasó” pap felügyelt a munkára, és elmondta a megfelelő igéket a „balzsamozóműhely titkainak felvigyázója” jelenlétében. „Anubisz balzsamozója” (Anubisz a fekete istenség, fiatal kutyafejjel; a fekete az újjászületés színe) és az „isten kancellárjai” is részt vettek a munkálatokban. A test körül működők közül azonban a leg többre *ut* (*wet*) megjelölés vonatkozott.

Miután az agyvelő nagy részét eltávolították az orrlyukakon keresztül, bizonyos illatos vegyületekben oldották fel a koponyában maradt anyagot. Ezután a test oldalán nyílást vágtak – Hérodotosz szerint „etiópai kővel” –, és kivették a belső részeket. A hasüreget összetört mirrhával, kassziával és különféle fűszeres anyagokkal töltötték meg, miután előzőleg pálmaborral kimosták, és fűszeres anyagokkal átitatták. Tömjént nem volt szabad használniuk. Így tehát a testen nem maradt semmiféle rothadásnak kitett anyag, szerv vagy zsír.

A belső szerveket eltávolítás után azonnal kerek hasú urnákban helyezték el, melyeknek fedele emberi fej formájában volt kifaragva (xxxiii). Ezeknek az urnáknak olyan vázaféle formája volt, mint az Oszirisz bálványé, melyet később Abukir kikötőjében állítottak fel, s melyet a görögök Kanoposznak, Menelaosz kormányosának jelképeként tiszteltek, aki a feltételezés szerint ezen a helyen halt meg. Az ásatók négy ilyen urnát találtak a gazdag, négyrekeszes alabástrom ládában (133). Ezek az urnák vászonba csavart kis rekeszes technikájú aranykoporsó-

kat tartalmaztak. A koporsók a halott uralkodót ábrázolták, és bennük voltak a bebalzsamozott belső szervek. A belső felületre mágikus szövegeket karcoltak (xxxii, xxxiv).

A minden romlandó anyagtól megszabadított és teljesen megborotvált testet most hetven napos időszakra száraz nátronba fektették, amely minden megmaradt nedvességet kiszívott belőle. Ezután lemosták, és állat alakú, igen magas lábakkal ellátott ágyakra tették száradni. A szertartást végzőknek nem kellett lehajolva dolgozniuk. Talán a sírban levő három aranyozott ágyat használták erre a célra, bár erre nincsen semmiféle bizonyíték (xxviii, xxix, xxx).

Ezután következett a bepólyázás, a balzsamozás utolsó állomása. Több száz méter igen finom lent használtak fel erre a célra. A király teste teljesen be volt burkolva e védő rétegekbe. Először minden ujjat és lábujjat külön betekertek, azután a végtagokat, majd az egész testet. A bepólyázás alatt imákat mondtak, és varázsigéket idéztek, amíg a kenőcsökkel dolgoztak. Ezeket túl bőségesen használták Tutanhamonnál, a kenőcsök elégették majdnem az egész testszövetet, és a csontokat is megtámadták. Csak az arany által védett részek maradtak épen: az arc, amelyet a maszk oltalmazott, és a kezek, lábak, melyeket az „ujjvédők” takartak. A burkolat külső részén levő szélesebb pólyát is átitatták kenőanyagokkal.

A múmiát a szó szoros értelmében kincsek borították, és Tutanhamon sorsának iróniája éppen az, hogy a múmia pusztulásának nem a tolvajlás volt az oka, hanem az olajok túlzott bősége, melyeknek pedig az lett volna rendeltetésük, hogy az életerőt nyújtsák neki. A kötelékek közé rejtett 143 értékes tárgy azonban kitűnő állapotban maradt fenn: arany ujjvédők, saruk, aranygyűrűk, nyakláncok, karperecek, diadémok, török, függők, mellészek és aranylemezről kivágott amulettek. Az elpusztíthatatlan fém saját erejét kölcsönözte a védelmezett teremtménynek. Minden együtt volt annak érdekében, hogy a mumifikált herceg istenné váljék.

134. *Tutanhamon mumifikált feje*

135. *A gyöngyből készült ureusz a király koponyáján*

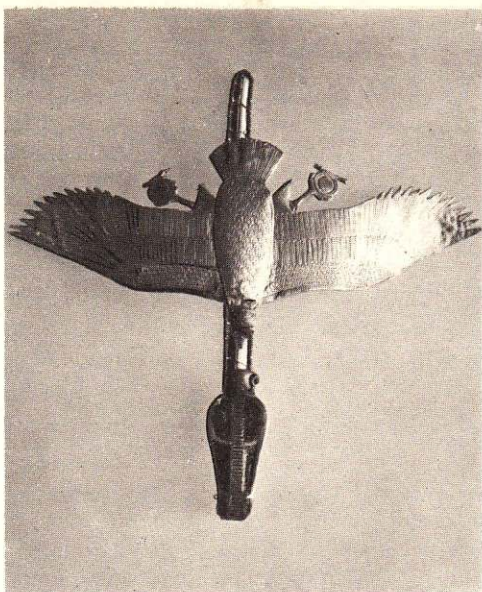
136. *A királyság állatai a király múmiájának koponyáján*

Van egy fontos rész, mely talán első pillantásra fel sem tűnik, s még nincs is teljesen megmagyarázva: a múmia mellén két sima aranylemezből készült pánt feküdt, melyet csomó díszített. A reliefeken és a szobrokon – valamennyi korszakban – az egyiptomi királyok kis mellvértjét egyetlen ilyen pánt, az istenekét azonban mindig *két* pánt tartotta. Tutanhamont tehát – aki kettőt viselt – istennek tekintették attól kezdve, hogy a balzsamozóhelyiségbe került, ahol tetemét örökkévaló testté alakították át.

A múmia elkészítésekor a balzsamozók a koponyát megborotválták, éppen úgy, mint valami főpapét (134). Egy napon majd világosság derül arra, hogy Tutanhamon fejét miért kezelték egész más módon, mint a Deir el-Bahari-i rejtékhelyen talált többi uralkodóét. A nagy egyiptomi királyoknak ma is szinte élő hajzatuk van. Tutanhamon koponyáját azonban csak egy igen finom vászonból készült sapka fedte, melyet szövött szalagok, arany- és fajanszgyöngyök díszítettek, ugyanúgy, mint a homlokpántot, melyből négy szent kobra emelkedett ki. Ezeknek a kanyargó teste díszítette a fejtetőt (135).

Bár a király hivatalosan Amont tisztelte, és bár Oszirisz, akinek mítoszát említeni sem volt szabad az Amarna-eretnység idején, visszakapta helyét mint a halotti birodalom ura, valószínű, hogy a fiatal királynak sohasem engedte meg mély hite, hogy teljesen elvesse gyermekkora vallását. Természetesen Aj, az „isteni atya” ragaszkodott valamennyi osziriszi rítushoz, s a fáraó holttestét olyan temetési pompában részesítette, mely az őseik hitéhez hű nagy királyokat megillette.

137. Ugyanazok az állatok megtisztítás
után

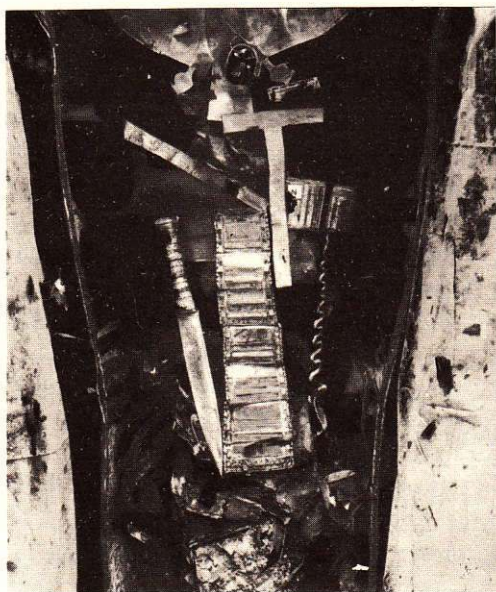
138. A múmia feje a halotti maszk felvételére
készén

De az eretnek korszak utolsó leszármazottja nem távozhatott anélkül, hogy a koronák helyén ne viselje a hõn szeretett Gömb jelét. A négy szent kobra-ra vagy ureuszra több, Atonnak, a napgömbnek neveit tartalmazó kartus volt felírva az amarnai király utolsó éveiben használt alakban: „A horizonton levõ Ré, aki ujjong a horizonton az õ »Ré, az Atya, aki Atonban nyilatkozik meg« nevében.” Újjászületésekor a királynak úgy kellett megjelennie, mint aki az élet lehetét osztja. A koponyát fedõ sapkát széles aranyszalag rögzítette, körülvette a fejet, és beborította a homlokot. A halántékon kiszélesedett a szalag, hogy védje ezt a részt. Egy varkocsban végzõdõ vászon fejkötõféleség feküdt rajta. Aranylemezbõl kivágott, kiterjesztett szárnyú keselyû díszítette a koponya elülsõ részét. Ez a királyi keselyû, Felső-Egyiptom istennõje az alsó-egyiptomi kígyóhoz, a szent ureuszhoz csatlakozott, amely a homlok fölé emelkedett (136, 137). Mind-ezeket a darabokat egy második aranyszalag tartotta a helyükön, mely a halántékok és a szem között kiszélesedett. További finom vászonkötélékek felett helyezkedett el a király diadémje, egy kis aranykarika, középén aranyszöggel átfúrt karneol korongokkal díszítve. A korongokat lazúrkövet és türkizt utánzó üvegpasztá berakásos szegély övezte (1). Négy hasonló szalag lógott hátul is, melyek közül kettõ a két hosszú, gyûrûzõ testû kobra-val összefonódva a fülek fölé került. A kobra-k feje a király arca felé fordult. A fáraó összes fejdíszének tartozéka az ureusz kígyó, legfelsõbb hatalmának jelképe. A halotti ábrázolásokon a kígyó Nehbetnek, a Dél keselyûjének társaságában jelent meg. A diadémnak

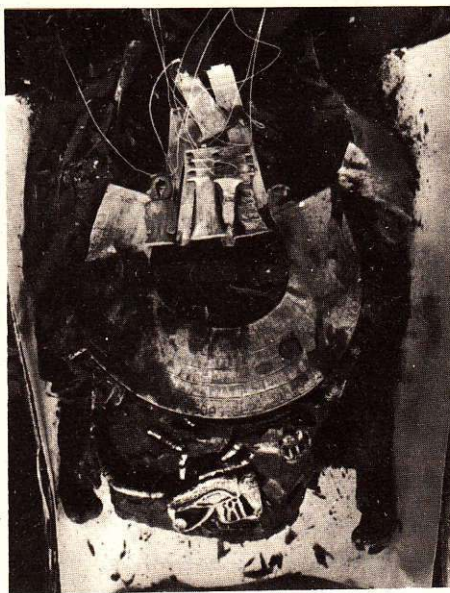

ezt a két lényeges elemét a király testéhez igen közel állónak tekintették. A koponya köré csavart kötelékek alatt azonban igen sok helyet foglaltak volna el, ezért a papok a combok mentén helyezték el őket, és közben gondosan vigyáztak a pontos tájolásukra (139). Az ember életéhez tartozó tárgyak égtáj szerinti elhelyezése különösen egy király esetében jelentős kérdés volt, és az örökkévalóságba való utazás során semmit sem bíztak a véletlenre. A múmiának a sírban fejjel nyugatnak, lábbal keletnek kellett feküdnie. Amikor majd felkel, a nappal fordul szembe. Ezért logikusan a bal láb mellé fektették a hosszú ureuszt, közel északhoz, melynek jelképe volt. A keselyű feje viszont a jobb combnál nyugodott, dél felé tekintve. A körbefutó pólyákkal még egyszer begöngyölték a fejet, és mikor már teljesen be volt takarva, egy utolsó dísz, száalokból és zsinegekből font kettős karikát tettek rá, mely valószínűleg a mai beduin fejdísz előfutára. A modern megfigyelő talán hajlana arra, hogy elővigyázatossági rendszabályt lásson ebben, melyet azért alkalmaztak, hogy a halotti maszk, melyet utolsónak tettek a helyére, ne közvetlenül nehezédjék rá a mumifikált arcra (138). Mindaz, amit

XLVII. *Alabástrom korsó fedele. Díszítése kis tál. Fészkében ülő madarat ábrázol, mely éppen most bújik ki a tojásból*

139. *Tárgyak a múmia testén (lásd a hosszú kígyót a bal lábnál)*

140. *A múmia nyakát védő különféle amulették*

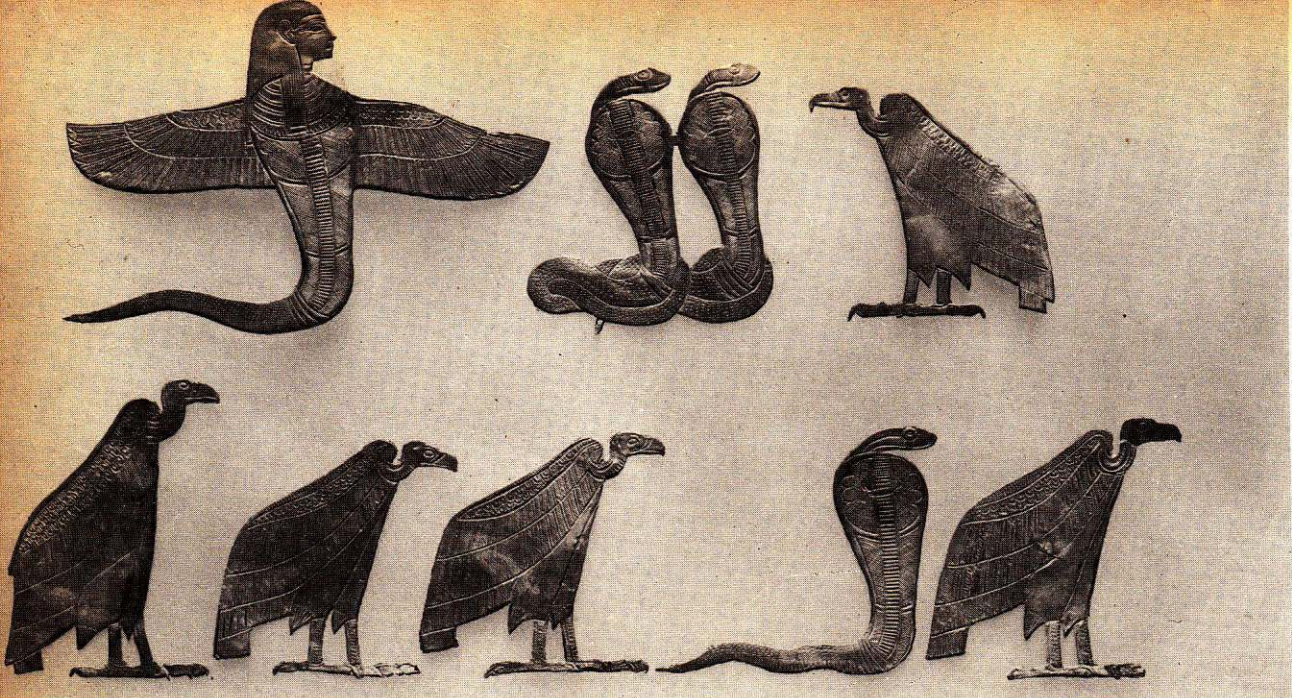

az arc megóvása érdekében tettek, a test minden részén megismétlődött, és a pólyák különböző rétegeinek bonyolult szövvénye ékszereket és előre meghatározott fajtájú amuletteket rejtett magában. A király nyakát külön is védték, hiszen ettől függött a fejnek — az újjáéledés központjának — a biztonsága. A test e legfontosabb részének épségét — két különböző fajtájú — nyaklánc és húsz amulett biztosította, melyeket hat sorban helyeztek el (140). A nyakhoz legközelebb egy négysoros, kerek gyöngyökből álló lánc helyezkedett el. Néhány további kötelékréteg után keselyűk és kobrák következtek (az utóbbiak közül az egyiknek kiterjesztett szárnya és emberfeje van). Ezeket bekarcolt aranylemezekből vágták ki, és bizonyára a mumifikálás számára készítették őket (141). Mintegy mágikus hálót alkottak a világ két részének egyesítésére, melyeket a királynak újra meg kellett találnia örök birodalmában. Ezután négy egymás után következő — pólyákkal elválasztott — rétegben igen finom arany- és drágakő amulettek következtek, melyeket aranyszálakra akasztottak a nyak köré. Parányi papiruszdarabkákon istenek neve áll, például Ísziszé és Osziriszé, s ez talán arra mutat, hogy valami kis imádságoskönyvfélét helyeztek el ide a következő jelképekkel: a karneol kígyófej, földpátból készült papiruszoszlopok, amelyek szexuális erőt és örök fiatalságot nyújtottak, és a karneol csomó, mely Íszisz és Hórusz védelmét és Oszirisz birodalmában a szíves fogadtatást biztosítja. Thothnak: az íbisznek, Hórusznak: a sólyomnak és Anubisznak: a fiatal kutyának ülő képmásai jelentek meg ezekkel együtt. A „Halottak könyvé”-nek rituáléja utasítást tartalmaz arra vonatkozólag, hogy a *dxsed* oszlopnak aranyból kellett lennie, a halott nyakára kellett helyezni, hogy átsegítse őt a túlvilág kapuin, és lehetővé tegye számára, hogy feltámadjon, és mint tökéletes lélek éljen a másvilágon. Valóban két ilyen oszlop formájú amulettet akasztottak a király nyakába. Az egyik tiszta aranyból készült, a másikat kék üvegpaszta berakásokkal díszítették. Végül a tárgyak utolsó rétegében egy vert aranyból készült gallérféle „Hórusz nyakláncát” jelképezte, s az ívelt szárnyait kiterjesztő szent sólymot ábrázolta. A háton levő ellensúly csatként szolgált.

A nyak és a has között harmincöt egyéb tárgy feküdt tizenhárom rétegben. Néhány kötelékréteg felett, majdnem a bőrön egy valódi gallér volt elhelyezve, mely kis arany- és kék üveggyöngyök sorából állt. Ezek sárga zezugvonal- és kék hullámmintát alkottak. Arany csüngők egészítették még ki ezt a díszet, melyeknek két végét arany sólyomfejek alkották.

A két következő réteg olyan ékszerekből állt, amelyek használat nyomait mutatták, a királynak tehát életében kellett hordania őket. Majdnem valamennyi nyaklánc és mellédísz volt. A legfinomabbnak a végén a déli istennőnek, Nehbet keselyűnek rekeszes arany technikával készült, karneol, lazúrkő és üvegpaszta berakásokkal ellátott ábrázolása csüngött (xxxviii). Az ékszer hátán, mely

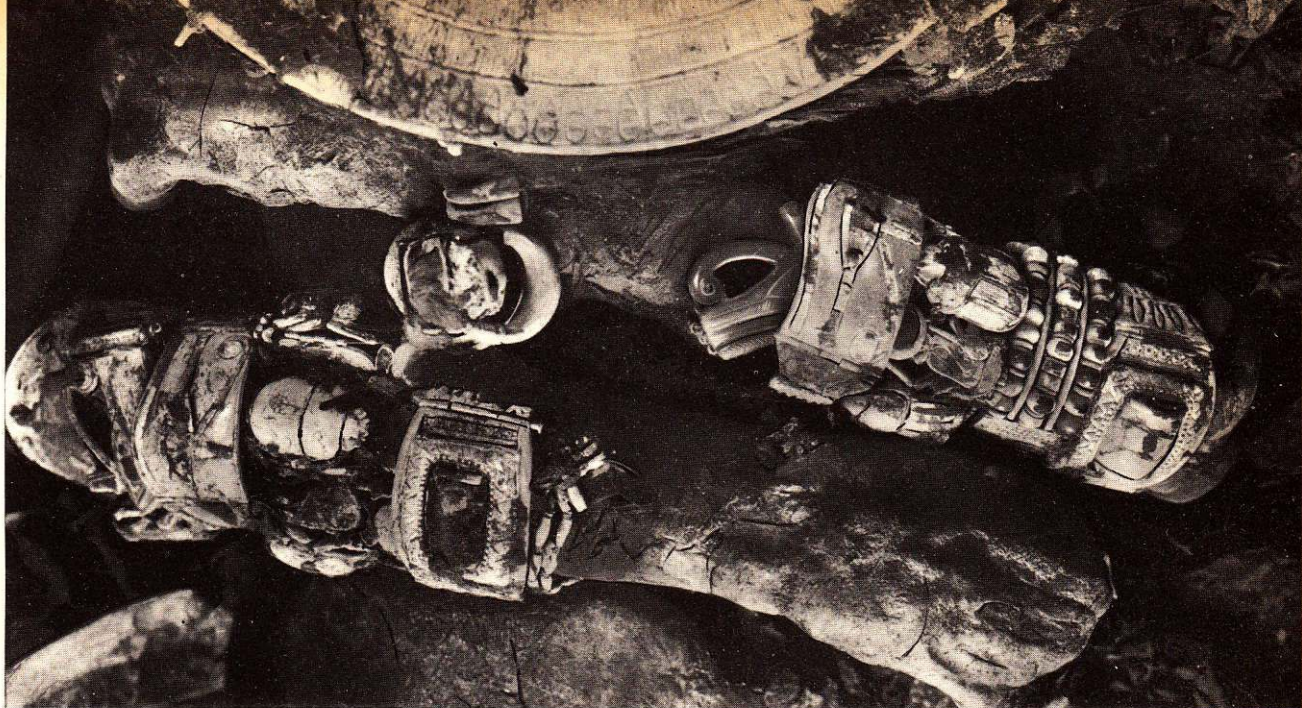

141. A királyság állatai, melyek a múmia nyakát védték. Bekarcolt aranylemezek

szintén aranyból volt kidolgozva, egy kis függő lógott le láncon a madár nyakáról. A király koronázási neve volt látható rajta kartusban. Maga a hosszú nyaklánc, melyen ez az ékszer függött, egy ellensúlyként is szolgáló csattal volt ellátva, melyet két miniatűr sólyom formájában készítettek el. A darab egyébként csodálatosan mértéktartó, szemben másokkal, melyekre sok jelképet és színt halmoztak. Ilyen mindenekelőtt az a három melldísz, mely a kék-arany gallért rejtő kötelékeken feküdt. A középső egy gyönyörű szent szemet (*udzsat*) mutat, mely mellett egyik oldalt (a múmia bal oldalán) Alsó-Egyiptom uralkodónője, a butói kígyó, a másikon a felső-egyiptomi keselyű helyezkedik el (xxxix). A kígyó közelében egy másik függő lógott kosáron lebegő szárnyas skarabeus alakjában kidolgozva. Két mellső lábával egy félholdra helyezett korongot tart. A díszként használt hieroglifáknak ez a kombinációja a múmia bal oldalán helyezkedett el, az északi oldalon, az éjszaka birodalmában, melyen a hold uralkodott. Ezzel szimmetrikusan a jobb oldalon egy másik ékszer feküdt, mely a koronggal megkoronázott napsólymot mutatta.

Újabb kötelékréteg, majd lejjebb a mellen, a pompás keselyű függő alatt egy igen nehéz melldísz feküdt a király név-hieroglifáinak három csoportjával, tehát ismét három skarabeussal. Gyöngysorokon lógó, virág formájú csüngők egészítették ki ezt az ékszert. A gyöngysorokat kapcsolhoz erősítették, melyen a királynak egy génusz által tartott, istenségekkel és amulettekkel körülvett neve volt látható. Az öt melldísz fölé a papok egy másik réteg köteléket helyeztek. Erre most nem melldíszeket, hanem csodálatos nyakláncokat tettek. A rekeszes arany technikával készült ékszereken száz meg száz értékes fém- és sokszínű üvegpaszta

142. *Karperecek a király múmiáján*

berakás látható. Ezek a híres nyakláncok, melyekre vonatkozólag a halotti szövegek a piramisok kora óta azt írják elő, hogy a múmia mellén és nyakán kell lenniük. A mell alsó részén a keselyű és kígyó formájában kialakított ékszer feküdt. Az utóbbinak két hatalmas hajlított szárnya volt, ami keleti hatást jelez. Egy papiruszszelet helyezkedett el rajta, ez választotta el egy azonos formájú nagy „nyaklánc melldíszától”, melynek a középponti díszét azonban csak egy aranylemez kígyó alkotta. Az ékszereknek ezt a rétegét további kötelékek különítették el a következőtől.

A balzsamozók most három karperecet vettek elő a ládákból. Ezek közül az első kettő aranyhuzal volt, az egyikben egy lazúrkő, a másikban pedig egy karneol gyöngy. A harmadik azonban rituális és történeti szempontból egyaránt nagyon érdekes, tekintettel arra, hogy egy vasból készült szent szem díszítette. Ez a fém idegen volt Egyiptomtól, és ebben az időben szinte alig ismerték. A király múmiáján háromszor jelenik meg. Elérkezett a pillanat a papok számára, hogy a pántok feltételezett magasságában elhelyezzék a mágikus aranycsomókat, melyeket csak istenek viseltek. A mellre pedig újra papiruszlappal elválasztva további két nagy nyakláncot tettek berakásokkal díszített aranyból. Az egyik volt „Nehbet [keselyű] nyaklánc”, ez 256 aranydarabból készült, a másik a „Hórusz-nyaklánc”. Efelett egy hatalmas gallér következett majdnem azonos formában, de aranylemezből kivágva. Négy további hasonló dísz volt szükséges ahhoz, hogy a mell védelme tökéletes legyen. Fémből vágták ki őket, és állatalakok részleteit karcolták rájuk. Az egyik a két sólyomfejjel ellátott gyöngyös gallért utánnoztta, a másik szárnyas ureusz alakját mutatta, a harmadik a két istennőt, a kí-

gyót és a keselyűt ábrázolta, a negyedik csak a keselyűt (xxxviii). Ez alatt a négy aranyzálon függő aranylap alatt fekete gyanta skarabeus helyezkedett el. Aranykeretbe foglalták színes üvegberakással, mely az újjászületést megjelenítő főnixet vagy *bennut* ábrázolta.

A király ember alakú koporsói pontosan visszaadták a múmia testtartását. A felső karok a test mellett helyezkednek el, az alsó karokat a has felső részén tették keresztbe. A bal kar a jobbon nyugszik. Az ujjakat tekerték be először, utána a kezeket, az alsó, majd a felső kart. Ezután a végtagokat a testhez kötötték, és a megfelelő helyre illesztették. A mellkast és a hasat már előzőleg becsavarták. A jobb és a bal csukló magasságában a papok a kötelékek közé két csoport tárgyat tettek. Az egyik öt, a másik nyolc arany, lazúrkő, kalcidon, türkiz és fekete gyantagyűrűből állt. Ezek valójában a király nevével ellátott pecsétek voltak. Egyesekben skarabeust helyeztek el gyűrűkő gyanánt. A múmia karperecei igen különböző fajtákhoz tartoztak. Mindkét könyökre egyszerű aranyszalagot húztak. A jobb oldaliban nagy zöld kő volt, melyet szándékosan nem csiszoltak le. Még hat szent szem formájú amulett is volt a karperecre fűzve. A bal könyök karperecén, melyre három gyöngy volt fűzve, igen finom karneol amulett helyezkedett el. Szárnyával napkorongot tartó fecskét ábrázolt. Erről a „Halottak könyvé”-ben is szó van a napisten átváltozásaival kapcsolatban.

Az alsó karokat azonban sok súlyos, drága karperec takarta. Hét volt a jobb karon, hat a balon (142). Arany, karneol, aranyötvözet, féldrágakövek és üvegpaszta voltak azok az anyagok, melyeket a geometrikus motívumokkal és granulációval díszített, majdnem kizárólag a szent *udzsat* szemekből és skarabeusokból álló mintánál felhasználtak.

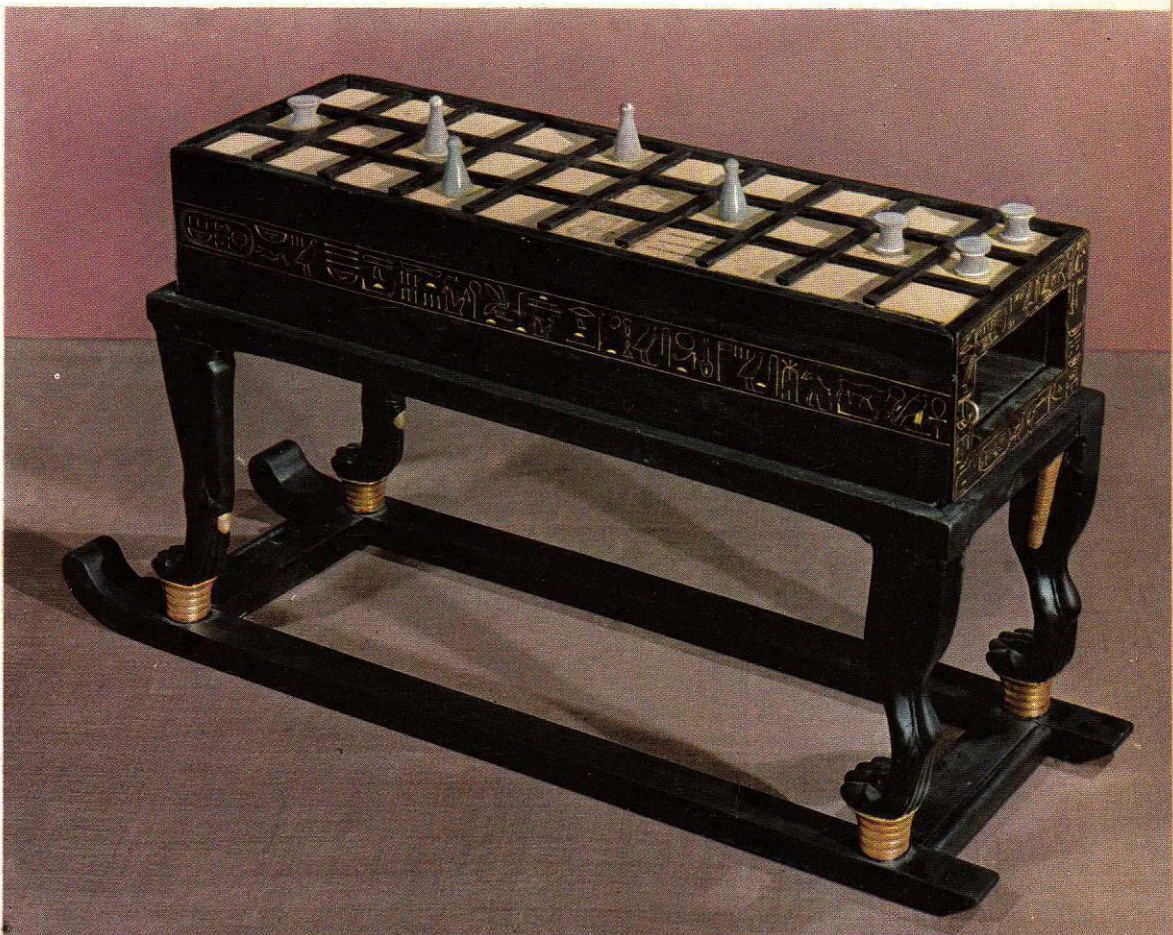
Mindegyik ujjat külön aranyhüvelybe dugták, amelyen gondosan kirajzolták a körmöt és az első ujjperacet (143). A bal kéz gyűrűs- és középső ujjára arany pecsétgyűrűt húztak.

Az első kötelékek után aranyhüvelyeket húztak a lábujjakra is, végül a lábakra aranysarukat. Eközben a felolvasó pap varázsigéket mondott, melyeknek képpé kellett tenniük a királyt arra, hogy letiporja ellenségeit. Ezután a bepólyálás során vászonkötelékeket tettek az eltűnt izmok helyére, hogy emberi formát adjanak a nátron által kiszáritott testnek. A lábak közé az erekció helyzetében visszatették a bepólyált nemi szervet. A combokon és a combok között hét karperec foglalt helyet. Három réteg kötelék választotta el őket egymástól. A térdre és a lábszárcsontokra négy aranyberakásos ellensúllyal ellátott gallért helyeztek. Az ágyéktáj bal üregében nagy karperec feküdt, éppen a bal láb mellett elhelyezett diadém nagy ureusza felett. A derekat borító első kötelékeken egy arany- és fajanszgyöngyökből álló öv helyezkedett el. Egy kicsit feljebb *udzsat*

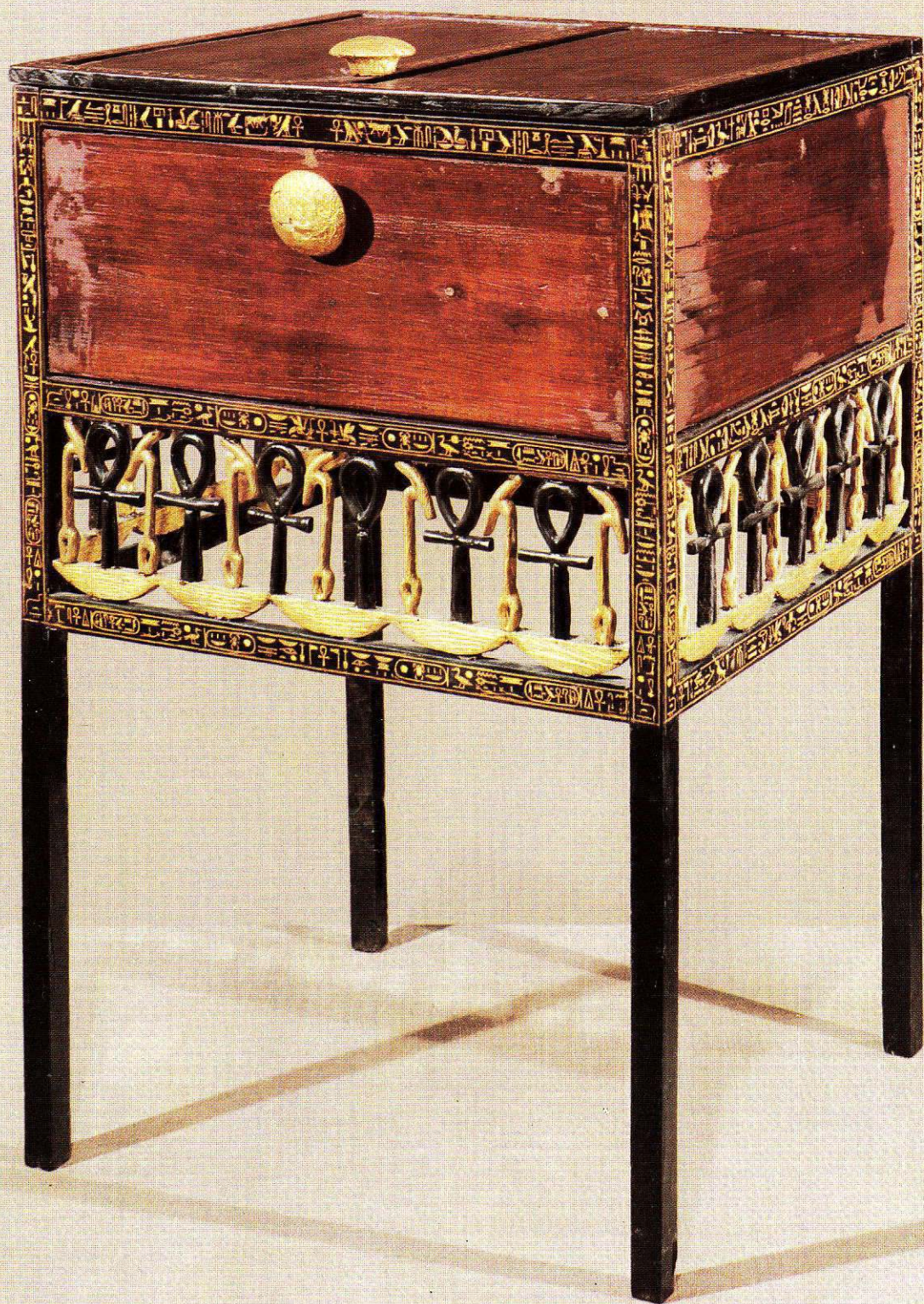
XLIXa. *Láda a „kincstárból”, belül tízenhat rekeszre van osztva. Fa és elefántcsont, arany és ezüst lemezekkel*

b. *„Szenei” játék ébenfából és elefántcsontból. Ez a legnagyobb a sírban talált három ilyen tárgy közül*

143. *Arany ujjvédők
és gyűrűk a ki-
rály kezén*

szem formájú, élénkkék mázzal ellátott agyag mellédísz feküdt, amelyet ugyan-
eből az anyagból készült csillogó gyöngyökből álló nyaklánc tartott. Hogy eze-
ket az archaikus rituális tárgyakat egymástól elválasszák, a kötelékeket többször
átcsavarták a medence körül, és így tekercselték be a bekarcolásokkal ellátott
aranylemezből készült övet is. A múmia lábaira a papok „előlhordóst”: egy kö-
tényfélét helyeztek, mely húsz sor mázas terrakotta gyöngyből és kis aranydíszek-
ből állt. A múmia alatt volt a rituális farok, melyet Narmer ideje óta (I. dinasz-
tia) valamennyi fáraó viselt. A farkat az övhöz kapcsolták, és gyöngyökkel dí-
szített anyagba csavarták be. Az öv alatt egy tört bújtattak át. A nyele, mely gra-
nulációval díszített aranyból, féldrágakövekből és üvegpasztából készült, a has
jobb oldalán feküdt, pengéje a bal comb felé nézett. A penge és a hüvely arany-
ból volt. A hüvely mintája tollakat utánoz az egyik oldalon, a másikon külön-
leges vadászcímet, ahol a hüvely teljes magasságában az emberrel szemben
barátságos állatok — két kutya, két szelídített oroszlán és egy gepárd — gonosz
vadállatokkal támadnak meg, bikákat, hegyikecskéket. Ennek a szertartásoknál
használt törnek a segítségével, melynek pengéjét a hüvely varázsereje sebezhe-
tetlenné tette, a halott legyőzhette útközben az összes démonokat. E tárgyakat
további kötelékek fedték. Mialatt az igéket mondták, és a kenőcsöket kenték, a
papok a has bal oldalára kis sötétkék mázas gyöngyökből álló láncot helyeztek,
amely valószínűleg összefüggésben áll a már a középbírodalmi koporsókon is
ábrázolt „lazúrkő nyaklánc”-cal. Emellett egy berakásokkal ellátott arany kar-
perek volt. Több hasonló típusú darabot a lábakon osztottak szét. A derékra
egy másik aranyövet is helyeztek, és a jobb comb mellett feküdt a király egyik
kincse, a nyél végén hegyikristály gombbal ellátott tör. Pengéje a csodálatos
fémből, vasból készült. (Mikor a sírt feltárták, a penge még úgy csillogott, mint
az acél.) Aranyhüvelyét szép pálmalevél formában képezték ki (xxi). Fontos
tárgy volt újabb kötelékcretegek között a múmia bal oldalára helyezett tojásdad
aranylemez, amely jelképesen védte a balzsamozók által a belső részek eltávolítá-

L. *Magas lábú láda, a mai fókós szekrény őse. Cédrusfa és aranyozott
ébenfa. Az isteni életet biztosító hieroglifák díszítik*

sakor ejtett vágást. Aranylemezből kivágott két jelet is helyeztek a kötelékek közé: az egyik T alakú volt, és a has bal oldalán és a bal comb felső részén helyezkedett el, a másik, Y formájú szimbólum feljebb volt; ez a textíliákat jelentő hieroglifára emlékeztetett. Rendeltetése az volt, hogy a kötelékeket elpusztíthatatlanokká tegye. A tárgyak utolsó rétegét további kötelékek takarták.

A múmiát végül nagy vászonlepedőbe burkolták, melyet keresztben négy és hosszanti irányban megkötve három szalag tartott. A múmia fejére egy kúpféleséget helyeztek el textíliából, mely Oszirisz fejdíszére emlékeztetett. Célja az volt, hogy betöltse az űrt a fejtető és a színarany maszk teteje között. A maszkot óvatosan és igen gondosan helyezték a fiatal király arcára, és közben imádságokat énekeltek (xxvi). A „Halottak könyve” megfelelő fejezetének elmondása közben a papok egyike vasból készült kis fejtámasz formájú amulettet helyezett a tarkó alá. Ez volt a Tutanhamonnak adott harmadik tárgy, mely e ritka fémből készült. E szimbolikus tárgynak és az általa gerjesztett hőnek a segítségével a halott feje majd úgy felemelkedik, mint ahogyan a nap felkel a látóhatáron.

A vertarany maszkot készítő művész ügyesen mintázta meg III. Amenophisz utolsó fiának finom és kissé bánatos vonásait. A profil annyira hasonlított Teje királyné arcára, hogy a balzsamozóteremben dolgozó több pap, aki hű maradt az amarnai családhoz, a maszk kezelése közben visszaemlékezett rá, és utalt is a királyné szép portréjára, melyet egykor ébenfából faragtak ki, és a királyné egyik fajumi létesítményében helyeztek el. A két kis vonal a száj sarkában még csak emelte az arc életteli kifejezését. A szem és a szemöldök kék üvegpasztá berakással készült, és ehhez járult még a rituális Oszirisz-szakáll. Az aranyműves hűségesen lemásolta a király jellegzetes kis füleit, a fülcimpákat, melyeket még gyermekkorában átlukasztottak fülbevalók számára, de nem tartotta illendőnek, hogy visszaadja egy baleset nyomát is, melyről a múmia bal arcán az állkapocs magasságában igen mély forradás tanúskodik. A pompás kék üvegpasztá berakásokkal ellátott sírfejdísz vagy *nemszet* homlok részét a két egyiptomi királyi állat díszítette. A maszk egy igen széles nyakláncban végződött, mely több sor lazúrközből, földpátból és kvarcból állt, és vállrészein két sólyomfej helyezkedett el. Egy pap három sor korongszerű gyöngyöt (sárga aranyból, vörös árnyalatú aranyból és kékmázás agyagból) kötött a nyak köré, a szakáll alá. Egy másik szintén berakásokkal ellátott aranyszalagra gyanta skarabeust kötött. Erre a főnix rituális szövege volt felírva. Két keresztbe tett aranykezet varrtak a mellnél a vászonra. Ezek Oszirisz pásztorbotját és korbácsát tartották. Egy rekeszes arany technikával készült mell dísz a lélekmadarat ábrázolta emberfejjel és kiterjesztett szárnyakkal. A külső leplet gyöngysorokkal összekapcsolt nehéz aranyszalagok tartották. Két hosszú szalag egészen a lábig nyúlt le. A négy keresztben elhelyezett szalagot az előbbiekhöz hasonlóan vallásos feliratok borították, melyek mind a király újjászületésére és az őt védő istenekre vonatkoztak. „Ó, Oszirisz, Nebheperuré király, a te lelked él, és ereid szilárdak. Beszívod a levegőt, és kijössz [a napvilágra], úgy, mint egy isten...” Az aranyszalagokon, melyekre a „Halottak könyvé”-nek „Szív fejezeté”-ből származó szöveget írtak fel, Szemenhkaré

nevének nyomai láthatók — bizonyára az ő sírjából vették ki őket, de ez, úgy látszik, nem zavarta a papokat. A király testvérét elfeledték, s most Tutanhamont kellett előkészíteni arra, hogy a szükséges felszereléssel a kívánt időben belépjen az örökkévalóság birodalmába.

Már csak egy nap volt hátra a temetésig: a teljesen feldíszített múmiát visszavitték a királyi palotába, és ott feküdt a nagy állat formájú ágyon. A király finom vonású maszkja a teljes békét fejezte ki, és az örök ifjúság fényében ragyogott, melyet épp most vesztett el, de amelyet az istenek körében fokozottan visszanyer majd. A többi szarkofágon az udvari aranyművesek fáradt és tragikus arc kifejezést mintáztak meg; ezeknek az egymás fölé helyezett képmásoknak azonban az volt a rendeltetésük, hogy érzékeltesék a fokozatokat, melyeken a királynak át kellett mennie. A színarany harmadik koporsó, mely legközelebb volt a múmiához, már a halál és az emberi szenvedés feletti győzelmet idézte fel. Az aranymaszk az életre kelt uralkodót ábrázolta, a „megújuló lényt”, a főnixet, a *bennut* — ahogyan ezt a melldísz hátára karcolt feliratok hirdették. Egyiptomi legenda szerint a csodálatos főnix ragyogva emelkedett a vizek fölé hajnalhasadáskor. Tündökölt a fényben, és a naphoz hasonlóan újjáteremtette önmagát. A maszk a feltámadt királyt ábrázolta, az újjászületett „isteni testet”. A mellkasra helyezett lap hátára ezt vészték: „Üdv neked, élő a te arcod... a te jobb szemed a nappali bárka [*mandzset*], a te bal szemed az éjjeli bárka [*meszketet*].” Ezek a jelképes bárkák szállították a napot minden nappali és éjjeli vándorlás során, s a nappaloknak és az éjszakáknak ez a váltakozása biztosította az örökkévalóságot Tutanhamon számára, aki most részesült ezeknek a csillagzatoknak természetéből.

1343 egyik áprilisi reggelén a felkelő nap lázban égő Thébát pillantott meg. A keleti parton, a város északi részében Amon papjai még egy utolsó szent tanácskozást tartottak, vajon részt vegyenek-e vagy sem az eretnek öccsének temetésén, akinek utolsó útjára feldíszított teste — egyesek szerint — Atonnak, az amarnai áruló kedvelt istenének a jelét viseli magán. Bár a halott király hivatalosan lemondott a Gömb tiszteletéről, aranyba foglalt trónusán ott díszelgett a nap képe a kezekben végződő sugarakkal, amelyekkel életet nyújtottak az ifjú királyi párnak. Nevét ugyan megváltoztatta, s hivatalos címei között is csak Amon szerepelt, és sírfelszerelését pontosan ősei oszirisi rítusának megfelelően készítették el. De ha még volna lehetőség arra, hogy ne ismerjék el Aj hatalomátvételét, nem kellene jóváhagyniuk a gyászszertartást, melyet az öreg ember végez majd a trón örököse szerepében. Horemheb tábornok is határozatlannak mutatkozott, de nem zárta el a Thébába vezető utat az északi vezír előtt, akinek az „isteni atya”, a déli vezír oldalán részt kell vennie a temetésen. Bizonytalankodott, vajon átkeljen-e a folyón vagy ne, elkísérje-e a temetési menetet, és így hallgatólag rokonszenvét nyilvánítsa-e az amarnai család utolsó tagja iránt. Mindenesetre hangsúlyozni akarta, hogy helyteleníti az udvari intrikákat, melyeknek nemrégiben ő vetett véget erős kézzel.

A bal parton, III. Amenophisz nagy halotti templomától délre, a malkatai udvar felocsúdott a hosszú csendes gyászból. A család és a kíséret férfi tagjai meg-

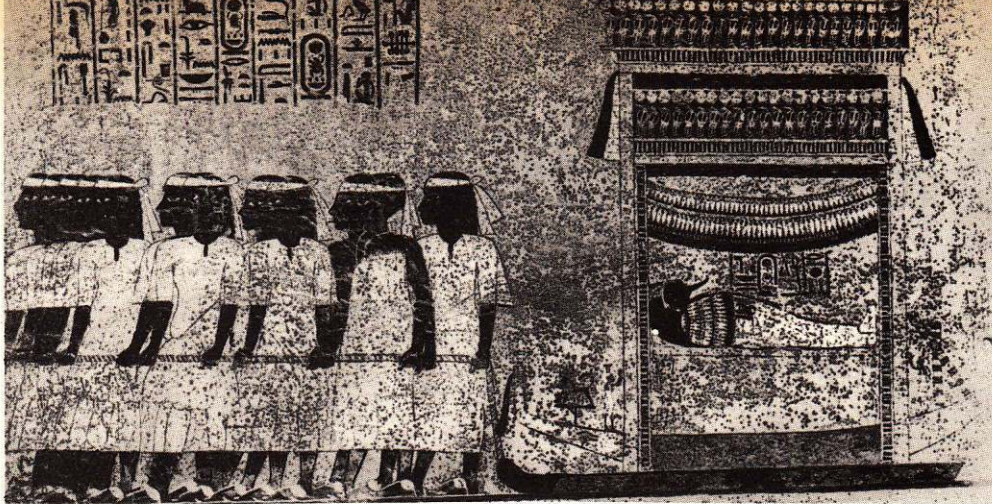

borotválkoztak, és a halotti lakomára való előkészületek véget vetettek a böjtölés és a megtartóztatás hosszú heteinek. A háremhölgyek előkészítették egyszerű kékesfehér vászon gyászruháikat. Majd megszaggatják és meghintik őket az út porával a gyászmenetben. A szolgálólányok még virradat előtt munkához láttak a palota kertjeiben. Virágokat szedtek, szép csokrokat, koszorúkat kötöttek, s nyakláncokat fontak ezekből nemcsak a holttest és a koporsók, hanem a halotti tor vendégei számára is. Ez a munka a temetés egész ideje alatt folytatódott.

Anheszenamon, a fiatal özvegy a múmia lábainál az újjászületést felidéző szövegeket mondta, Íszisz szerepét játszotta Oszirisz holttesténél. A ravatal fejenél a család egy másik hercegnője Nephthüsz istennőt, Oszirisz nővérét jelképezte, aki segített Íszisznak a mártírhálált halt istenség felravatalozásában. Majd bevonult a papság. Az asszonyok kétségbeesett könyörgései ellenére, akik a szertartás előírásai szerint megpróbálták visszatartani a halott királyt, elmozdították a múmiát, átvitték az oszlopos helyiségbe, és egy hajó alakú ravatalra helyezték. A szántalpra állított hajón hatalmas baldachin volt. Vörös ökröknek kellett az értékes terhet a halotti templomba húzniuk. A vörös az ősi vallás bölcsőjének, Alsó-Egyiptomnak a színe. Mögöttük gyülekezett a legtekintélyesebb menet, melyet III. Amenophisz-Nebmaatré halála óta láttak.

„A király kilenc barátját” — e jelképes csoportot, mely az ősi északi királyok magántanácsára emlékeztetett — egy „isten százja”-nak vagy az „istenhez tartozó”-nak nevezett főméltóság vezette, aki felügyelt a királyi áldozatra szánt összes hatalmas ökrökre is. Rituális köpenyt viselt, kezében gombos botot tartott. A szertartásban részt vevő valamennyi előkelő kánoni szerepéhez illően fehér sarut hordott (144). A férfiak menetéhez tartoztak természetesen a papok is, akik a múmiával kapcsolatos munkákra felügyeltek, vagy a balzsamozást végezték, valamint sok más magasrangú tisztviselő. Külön csoportot alkottak az asszonyok sűrű sorai, s a királyné, „az isten felesége” ugyanolyan fehér gyászruhát, fejkötőt viselt, mint a többiek. A férfiak és az asszonyok csoportja között maguk az udvaroncok vitték a sírfelszerelés legfontosabb darabjait, melyeket az „örök lakhelyen” kellett elhelyezni. Ezek közé tartoztak a trónusok, ágyak, ékszerekkel és rituális ruhákkal megrakott ládák, kenőanyagokkal megtöltött edények és korsók, boroskorsók, lámpákat és hajókat tartalmazó dobozok. Az egymásba helyezett ládák által védett négy canopus urnát olyan menet kísérte, mint magát a testet, melynek belső részeit a canopus urnák tartalmazták. A két szán előtt haladó papok szabályos időközökben tejet loccsantottak a földre, ami lehetővé tette az újjászületést és a király befogadását az istenek világába. A gyászolók siratóénekeihez csatlakozott a két parton álló nép jajgatása, mely eljött, hogy lássa a király temetését. A menet végre elérte a Nílustól a halotti templomhoz vezető csatornát. Hajók vártak rá, és mindenki beszállt. A hivatásos siratók a kabin tetején helyezkedtek el, és újra felhangzott jajgatásuk, a szertartásmester vezette papok pedig a régi királyi liturgia által előírt irányba terelték a hajókat. A király újjászületéséhez szükséges volt, hogy jelképes zarándoklatot tegyen a Delta szent városaiba, amelyeket az egyiptomi királyok mindig felkerestek a legősibb idők

144. *A birodalom előkelői a királyi ravatalt vontatják. Festmény Tutanhamon sírjából*

óta. Ezek közé tartozott Butó, a temetővárosuk. Az utazás állomásai majdnem pontosan megegyeztek a Deltában a négy égtájnak megfelelően elhelyezett városokkal (145). A nyugati irányban fekvő Szaisz a nekropoliszt jelképezte, ahol a testet eltemették. Észak felé Butó a híres csatornával fontos fokozatot jelentett az ősi mélység vízi világában végbemenő átváltozások között, és a magzatvizet jelképezte. Kelet felé Mendész – melynek nevét Oszirisz két pillérével, a *dxsed* oszlopokkal lehetett leírni – a levegő képzetét idézte fel. Régi szövegek szerint Su isten és Tefnut istennő itt egyesültek újra, vagy – a „Halottak könyvé”-nek 17. fejezete szerint – itt egyesült Ré és Oszirisz lelke. Végül a legdélibb város, amely a kört teljessé tette, Héliopolisz volt, a nap városa, mely a negyedik elemet, a tüzet jelképezte. Itt kelt fel az égitest fiatalos dicsőségben két domb között.

A szertartást végző papok minden rituális megállónál partra szálltak, és leemelték a leplet a megfelelő szobrokról és tárgyakról. Áldozatokat helyeztek el a folyóparton a nap tiszteletére, amely most magasan ragyogott az égen. A vízi felvonulás ezután elérte a király halotti templomának rakpartját. Papok várták a testet és kíséretét annak a csarnoknak az árnyékában, ahol Aj, az „isteni atya” végrehajtotta rövid fáraói uralmának első aktusát.

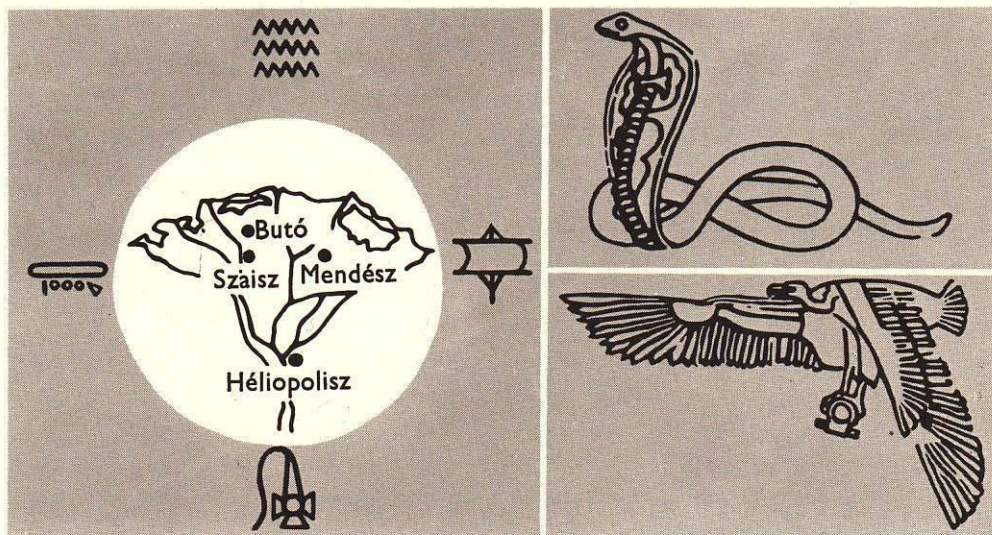
Hajnalban a fiatal özvegy, a trón örököse hivatalosan is megerősítette Aj jogait a társuralkodásra. Anheszenamonnak ez a döntése legalábbis egy időre elhallgattatta a memphiszi hadsereg és az Amon-papok által támogatott trónkövetelő igényeit. Aj tehát egy gyermeket követett a trónon, s meglehet, hogy ő volt e gyermek nagyatyja. Neki kellett elvégeznie azt a feladatot, amelyet minden fiú megtett atyjának úgy, ahogyan ezt Hórusz is atyjának, Oszirisznek. „A száj és a szem megnyitása” volt ez, más szavakkal az a szertartás, mely a múmia számára újra biztosította érzékszerveinek használatát (147). Sok előkészítő kézmozdulatot végeztek a halott király szobrainál, és a szentély valamennyi papjának megvolt a pontosan kijelölt szerepe, melyet a szertartást kísérő megtisztításoknál és füstöléseknél játszott. Négy hosszú napot vett igénybe a szertartás, melynek végétével Aj, az új király felkészült feladatának teljesítésére. A *szetem*

pap öltözkéiben jelent meg, leopárdbőrt viselt, ami talán azt a feladatát jelképezte, hogy neki kell a gonoszságot orvosolnia. Fején a kék bőr *hepres* volt látható. Feláldoztak egy bikát, s egyik mellső lábát és a szívét a múmiának adták. Aj pedig megragadott egy vésőszerű eszközt, megtette az utolsó mágikus mozdulatokat, és megérintette a száját és szemeket, hogy megnyissa őket az örök élet számára.

Másnap hajnalban a menet újra útnak indult, immár a temető felé. A gyászolók ismét hangosan jajgattak, a férfiak hosszú papiruszszálakat vittek, ezek jelképezték Hathor istennő birodalmát, ahová most Tutanhamon leszáll. A vörös ökröket hátrahagyták, s most a „kilenc barát” és a két vezír — az északi és a déli — húzta a ravatalra erősített köteleket, s őket követte a királyi temetési menet egyik előkelő tisztviselője. A nekropoliszban *munnak* nevezett táncosok jöttek elő az északi terület egyik ősi szentélyéhez hasonló kis fülkéből. Az ősi butói lelkekre emlékeztettek, rövid kötényt és fejükön magas nádból készült fejdísz viseltek. A hatalmas menet felé közeledve rituális táncot lejtettek. Tutanhamont tehát ősi képzetek fogadták azon a földön, amelybe csakhamar nyugalomra helyezték, és ezeknek kellett segíteniük őt testének helyreállításában.

Még mindig lázas tevékenység folyt. A sír éppen hogy elkészült, és a festmények alig száradtak meg a sírkamra három falán. A negyedik falat csak akkor lehetett felépíteni és befesteni, mikor a felravatalozásnál használt tárgyakat, melyek szinte túl nagyok voltak a helyiséghez képest, már behozták, és elhelyezték a koporsó körül. A szarkofágot nagy sietséggel befejezték, és a teteje nem is ugyanabból a szép tömör homokkőből készült, mint az alja, hanem gránitból, melyet befestettek, hogy hozzáillő legyen.

145. A legfontosabb szent városok helyét mutató vázlatrajz. A király temetési ritusai során ezek voltak a fő megállóhelyek, szimbolikusan a legősibb zarándoklatokat ismételték meg. Talán a négy égtájnak felelnek meg

146. A „megigazulás koszorúja” a király első múmia formájú koporsójának homlokán

Amíg a papok a sírban arra vigyáztak, hogy a felszerelés minden egyes tárgyát a kijelölt helyre tegyék, a „temetési menet nyakláncainak” elhelyezésével megbízott személyek újra elővették a ládákából a pompás hosszú láncokat, és úgy tettek, mintha a király nyakába akarták volna helyezni őket. A múmiát ugyanis most leemelték a ravatalról, és óvatosan felállították a sír bejárata elé az odaszórt finom homokrétegre. Az Oszirisz-mítosz nagy isteneinek megtisztítását jelképező vízáldozatot öntöttek a maszkra és a lepelre. A testet ezután a „megigazulás koszorújával” látták el, mely olajfalevelekből, kék lótuszszirmokból és búzavirágokból állt (146). Aj király vésőszerű eszközzel végzett szent gesztusa megerősítette a szájmegnyitást. Minden egyes mozdulatnál a „Halottak könyvé”-ből olvastak fel részleteket. A szertartás végeztével Tutanhamon hatalmas, finoman összeállított csokrokkal körülvelt múmiája minden eszköznek birtokában volt ahhoz, hogy lerázza a halál átmeneti kötelékeit. Új életre kelt, mivel Aj a *szeretem* pap szerepében visszaadta az eltávozott lelket a testnek, és ez a lélek most már elindulhatott az örökkévalóság útján.

Mikor érkezett a múmia sírbahelyezésének pillanata, a királyi család nőtagjai kiváltak a hivatásos siratóasszonyok csoportjából, odarohantak a múmiához, átölelték a lábát. Anheszenamon olyan szorosan ölelte át a testet, hogy a por, amit magára szórt, rátapadt a lepelre. Tej, az új király felesége és korábban Nefertiti „dajkája”, Mutnedzsmet, Nefertiti nővére és Anheszenamon nagynénje, valamint Ehnaton életben levő leányai szenvedélyes jajgatásba kezdtek.

Az emberi fájdalomnak ez a megnyilvánulása megrázó hatást keltett a fennkölt rezignáció légkörében. Ugyanekkor vörös agyagedényeket törtek össze.

„Én vagyok a te feleséged, ó te Nagy, ne hagyj el engem!
Kellemes az neked, ó testvérem, hogy eltávolodjam Tőled?
Hogyan lehetséges az, hogy én egyedül távozzam el?
Ezt mondom: elkísérlek téged, aki szeretted beszélgetni velem.
Te azonban hallgatag maradsz, és nem beszélsz!”

Mire az udvarhölgyek a gyász drámai testtartásában így válaszoltak:

„Ó jaj, ó jaj!
Szállj, szállj szüntelen, panaszszó!
Ó, micsoda bukás:
A jó utas, aki az örökkévalóság országába távozott,
Foglyul esett.
Ó, te, akinek sok népe volt,
A földben vagy, amely a magányt szereti.
Te, aki szeretted lábaidat mozgatni és járni,
Te be vagy tekerve és szorosan megkötve.
Te, akinek sok vászonruhája volt, és aki szeretted hordani őket,
Te most régi, kopott vásznon fekszel!”

A múmiát elvitték, de Anheszenamon még nem végleg hagyta el. Elkísérte a néhány papot és a király két leghűbb barátját, Nahtmint és Maját, akik Ajjal együtt bementek a sírba. Az özvegy nővéreinek társaságában követte a király földi maradványait. Vele volt Meritaton, aki egy elefántcsont palettát helyezett Anubisz szobrának lábához, és Neferneferuré, aki színes üvegpasztával berakott, saját képmását viselő dobozt tett a kincshez (148). Szinte mindenkit eltávolítottak a sírból, miután a szükséges tárgyakat lerakták a keleti kamrában. A szakemberek sietve összeállították az aranszobában (vagyis a nyugati helyiségben) az aranyozott kápolnákat, az égtájak szerint, ahogyan nyugati és északi oldallapjaikon a jelek mutatták. Az előtérben ezalatt a múmiát már behelyezték csodálatos színarany koporsójába. Mielőtt a tetejét ráengedték volna, még egyszer megöntözték az egész testet illatos folyadékokkal, majd becsavarták a koporsót a vörös lepelbe. A nyakra friss virágokból és levelekből álló gallért helyeztek. Ez már előkészületet jelentett az örökkévalóság lakomájára, melyen majd a kíséret is részt vesz a temetési szertartások végétével.

A nehéz koporsót egy aranylemezekkel és berakásokkal díszített második koporsóba helyezték, majd ezt — miután lezárták — igen finom vászonlepelbe csavarták, a mellen pedig olajfa-, fűzfalevelekből, kék lótuszszirmokból és búzavi-

147. *Aj király, amint végrehajtja a múmia szájá és szeme megnyitásának rituális aktusát*

rágokból álló füzért tekertek körül. A „megigazulás” koszorúját helyezték el a vásznon a királyi fejdísz szent kígyóján és keselyűjén. Ezután a harmadik, aranyozott fakoporsó kapta meg hatalmas terhét, majd lezárták, és egy másik, megigazulás-biztosító koszorút helyeztek el a fejkötő szent állatai köré. Végül az egészet több vászonlepedőbe csavarták. Óriási súlyt képviseltek végül a múmiát tartalmazó koporsók, mikor elhelyezték őket az aranyszobában. A tömör vörös homokkőből álló koporsó minden sarkát egy szárnyas istennő álló alakja díszítette: északnyugaton Íszisz, délnyugaton Nephthüsz, északkeleten Neith, délkeleten Szerket (xxx1). A szarkofág déli oldalánál egy magas, élénk színűre festett *dzsed* oszlop állt — egy osziriszi jellegűvé vált szimbólum.

A végső temetési szertartásokat aránylag gyorsan hajtották végre, és csak a szakemberek, néhány pap és Maja, a munka vezetője maradt ott, hogy felügyeljen a gránit fedél lezárására. Ezt ügyetlenül hajtották végre, kétségtelenül a helyhiány miatt. Először is a külső koporsó lábrészét le kellett gyalulni, mert akadályozta a szarkofág fedelének lezárását, majd miután az asztalosok gyorsan elvégezték a munkát, a fedelet ráejtették, úgyhogy kettétört. A törést betapasztották, és újra befestették, hogy ne üssön el a homokkőtől. Ezalatt a kancellár kivette a pecséteket a ládából, mely a következő hieratikus feliratot viselte: „a temetési menet pecsétjei” (az előtérben találták meg). Ezekkel a pecsételőkkel bélyegezték le a kis agyagdarabkákat, melyeket segédei készítettek elő. Lepecsételték az összes

fekete dobozokat és ládákat is, melyek a misztikus zárandoklatok és a felvonulás alkalmával megmutatott anyagokat és ékszereket tartalmazták. A canopus urnákat magába záró nagy ládát és a két embriót tartalmazó kis koporsókat is lezárták. Az utóbbiak esetében a sír bejáratánál megismételték a tisztító szertartást.

Mikor a külső aranyozott kápolna utolsó oldallapját is beillesztették, lehetővé vált, hogy minden tárgyat a kijelölt helyre tegyenek. Egy pap egymás után lezárta a négy kápolna ajtóit, lepecsételte őket. Ezalatt a kőművesek hozzákezdtek az aranyszobát az előtértől elválasztó téglafal építéséhez. Másnapra a fal megszáradt, és előbb rárajzolták, majd ráfestették a déli fal díszítményeit kiegészítő hatalmas istenképeket. Csak egy kis ajtó maradt, melyet később befalaztak, éppen úgy, mint a sír többi ajtaját — az északi szobába vezető bejárat kivételével.

A síron kívül leszállt az éj, és fáklyák világították meg a hatalmas sátrat, melyet a nekropoliszban állítottak fel a halotti lakoma számára. A lakoma alatt lejtett táncok és énekelt dalok ritmusa és hangja a teremtés egyes aktusait és Hathor istennő rituális részegségét idézte fel. Ő őrizte a halottakat, ő uralkodott a szerelmen, ő neki kellett védenie az elhunytat, aki — habár láthatatlanul — részt vett az *agapén*, a szeretetlakomán, hogy új lénné változzék át, önmaga alkotásával.

A hónap következő ünnepén még egy áldozatot kellett bemutatni a halott királynak, és a halotti templomban papokat iktattak be, hogy felügyeljenek a halott király kultuszának szabályszerű megtartására. Mielőtt azonban az élők elhagyhatták volna a nekropoliszt, külön raktárba kellett elhelyezniük nemcsak a lakoma rituális epizódjainál felhasznált edényeket és vásznat, amely esetleg érintkezhetett a temetkezési tárgyakkal (balzsamozóvásznak maradványait, szobrok ruhájának maradványait), a nagyobbik mumifikált magzatnak a halotti maszkját (ezt éppúgy, mint a királyt, megtisztították a síron kívül, és a maszkot itt felejtették), hanem a szép nyakláncokat is. Ezek alkották az utolsó láncszemeket az élők és a halott között, és ezek szolgáltak arra, hogy segítsék a fiatal királyt, egyedül a sír sötétjében, hogy megtalálja az utat a halhatatlanság felé.

148. Doboz fedele Neferneferuré hercegnő képmásával

8. A halott isten újjászületik

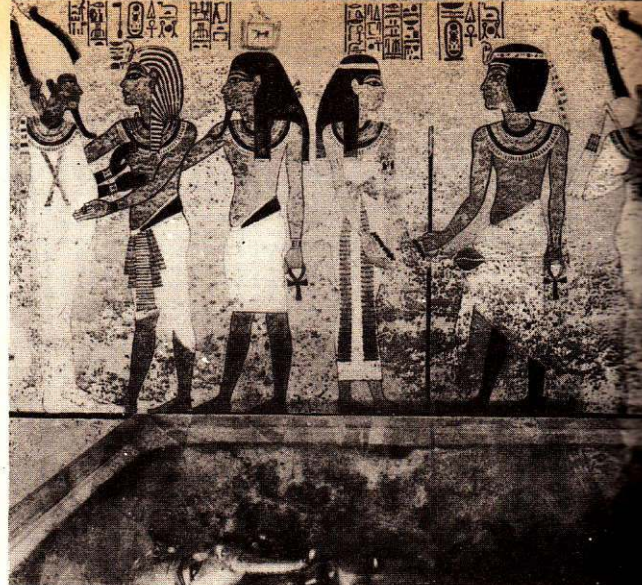
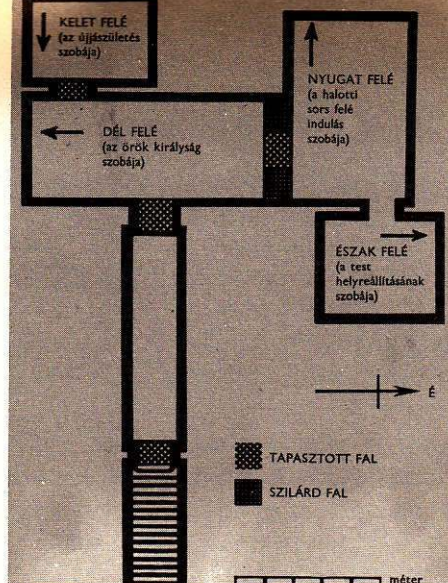
A királyt, aki az amarnai eretnokség időszaka után hivatalosan visszatért a hagyományos valláshoz, szigorúan osziriszi jellegű temetés illette meg. Tutanhamon bebalzsamozott teste ezért olyan alakot vett fel, mint Oszirisz földi maradványai. Oszirisz áldozatul esett a halálnak, mely elragadta az emberek köréből, az isteni család szerető gondoskodása révén azonban teste örök életű lett.

Az istenek és démonok egész gyülekezetét segítségül hívták, a mágia számtalan fortélyát mozgósították annak érdekében, hogy segítsék őt az utolsó lépcsőfoknak, a feltámadás hajnalának elérésében. Ez a végső fokozat tette lehetővé magasabb rendű energiájának megújulását. A továbbélés fáradhatatlan keresése végén a halott Oszirisz Rének, a felkelő napnak a formájában jelenik meg újra. Ők ketten képezték az egyiptomi vallásos szemlélet két alapvető, egyszerű, de mégis magasztos tényezőjét. Nem két különböző lény voltak: Oszirisz és Ré — a halott és az élő — egyetlen erőnek a két lényegi oldalát alkották, annak az erőnek, melynek állandó és változó elemeit az egyiptomiak minden módon megkísérelték leírni és megmagyarázni, többek között számtalan szimbólum alkalmazásával is.

A XVIII. dinasztia királlysírai — I. Tuthmószisztól III. Amenophiszig — olyan tárgykört mutattak be falaikon, melyet joggal lehet „könyv”-nek nevezni, hiszen szerkezete volt, eleje és vége. Az illusztrációk beszámolnak a nap éjszakai utazásának tizenkét órájáról, egészen újjászületéséig. Mindez „Az Amduat [vagy „A túlvilági dolgok”] könyve”-ként ismeretes. E királlysírok egyikének falán sem látható sem a „Halottak könyve”, sem pedig a mindennapi életből vett bájos jelenetek. Az Amarna- forradalomig Théba urainak a sírjai a Nap vajúdásának és az ötödik órában bekövetkező újjászületésének drámai történetét ismételték. Az ötödik órában az isten bárkája átsiklott egy piramis forma felett, amely az isteni tojást védte. E tojásból kelt ki a Nap. A leendő isten szimbóluma a skarabeus, amely mint a „valamivé levés” képe a tizenkettedik órában a horizontról felemelkedő napbárka orrán található meg.

Az eretnek korszak után — mely alatt a hagyományos temetési szertartásokat Tell el-Amarnában sem a királynál, sem a közembereknél nem alkalmazták —

149. A sír alaprajza, mely a négy helyiség rituális rendeltetését mutatja

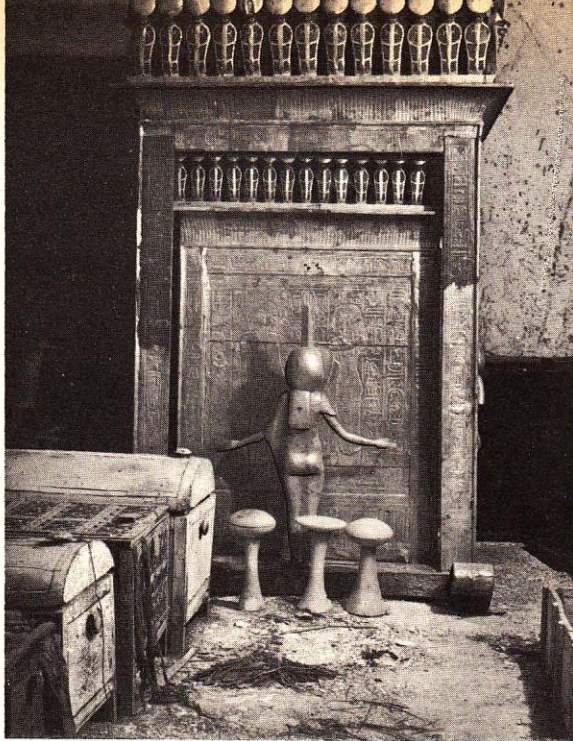
150. A szarkofág és az első múmia formájú koporsó a Királyok Völgyében levő sírban

Tutanhamon sírja, bár építészetiileg kezdetleges és alig díszített, visszatérést jelent az ősök rítusához. Az „aranszoba” nyugati falára festett tizenkét pávián és a halott nap bárkája az éjszaka első óráját illusztrálja. Ez szimbolikusan valószínűleg elég volt ahhoz, hogy lehetővé tegye az új Oszirisz számára, hogy elinduljon utazására, a napként való újjászületés felé. Nem volt idő arra, hogy a sírt a megfelelő teljes pompával és fénnel rendezzék be. De mindazt, amit tartalmazott, előírás szerint helyezték el a test körül, amelyet éppoly elpusztíthatatlanná és örökkévalóvá tettek, mint amilyen az őt borító arany, vagyis az isteni test.

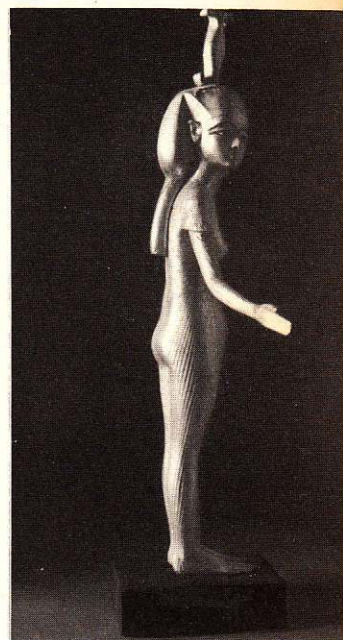
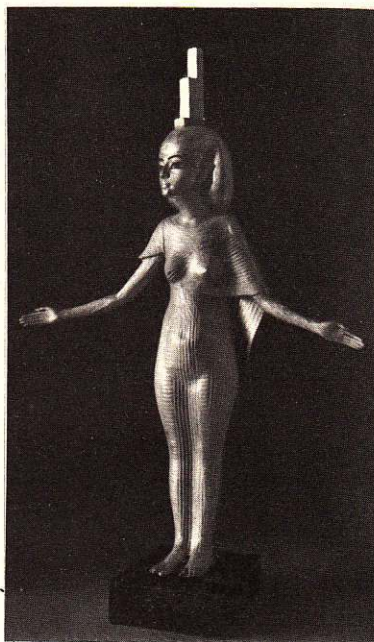
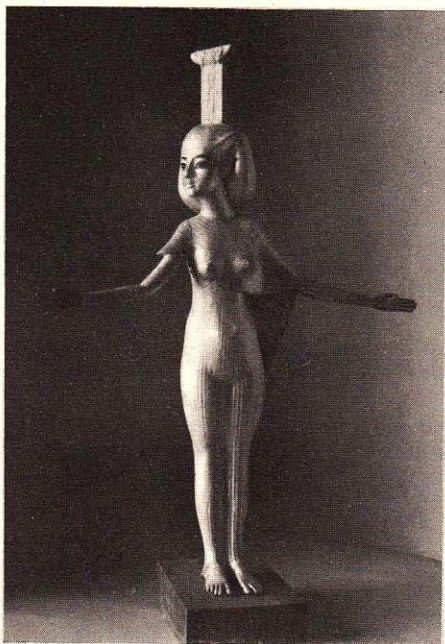
A föld alatti sírban, amely felett a thébai hegycsúcs gigantikus méretű természetes piramisa emelkedett, a királynak végig kellett mennie annak a körnek a különböző szakaszain, melyet már a temetés alatt felidéztek, hogy felkészítsék a nagy utazásra. Először történt királysírban, hogy a sírkamra keleti falán és az északi fal egy részén a temetési szertartást ábrázolták, annak bizonyítékeként, hogy mindeme rítusokat megfelelően tiszteletben tartották. Az új király, Aj utolsó mágikus gesztusai a múmia felett lehetővé tették Oszirisz-Tutanhamon számára, hogy belépjen a másvilágra, ahol Nut, az „ég úrnője” fogadta őt.

Minden királysír legfontosabb helyisége az „aranszoba”, mely a koporsót és a múmiát tartalmazta (149, 150). Egy ajtó nélküli nyíláson át összeköttetésben állt az ásatók által „kincstár”-nak nevezett kis szobával, amelybe az egyik legfontosabb tárgyat, a canopus szekrény felett elhelyezkedő hatalmas mennyezetet tették (151). A canopus szekrényben helyezték el balzsamozáskor a belső részeket. Csak a szívet hagyták a testben. Mindegyik canopus urna alját egy-egy istennővel hozták összefüggésbe, a fedőket pedig a négy Hórusz-fiú fejének megfelelően faragták ki. Ezeknek a szellemeknek mindegyike valójában a halott egyik szervének megszemélyesítése volt: Imszet ábrázolta a májat, melyet Íszisz védett (dél-nyugat) (152b), Hapi volt a tüdő, melyet Nephthisz istennő őrzött (északnyugat)

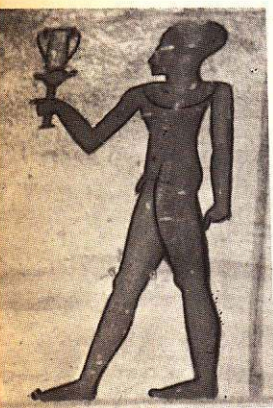
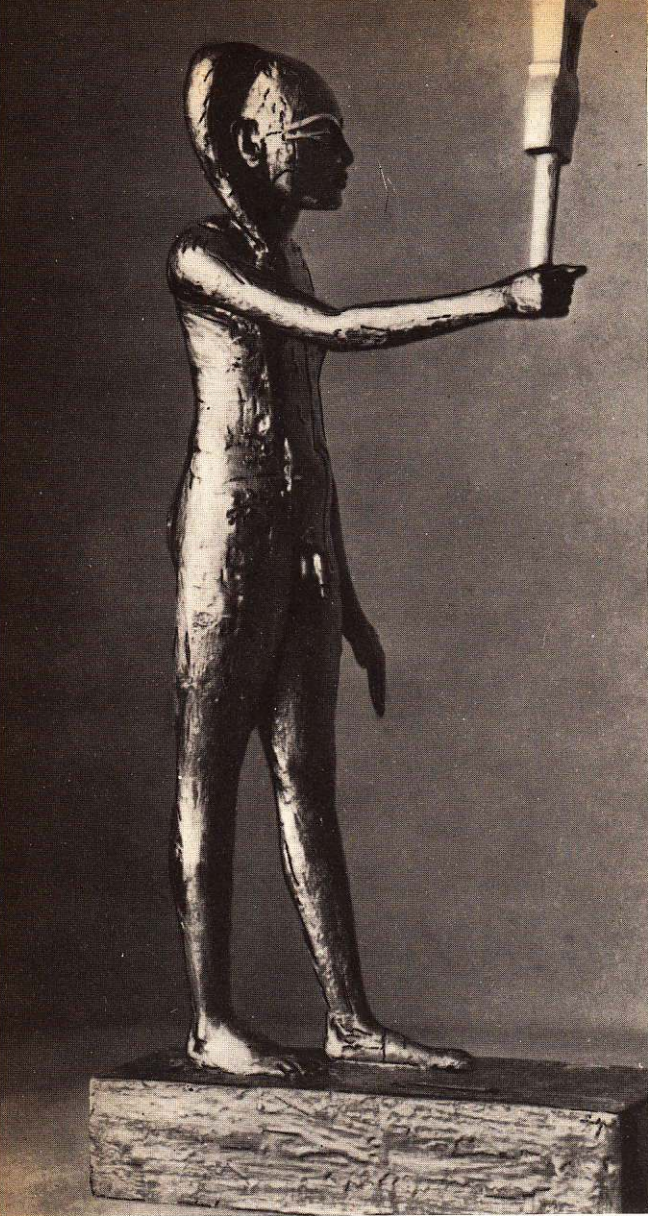

151. A külső canopus láda a szánon
azon a helyen, abova a temetés
napján letették

152. a. Nephthüsz, b. Ísziusz, c. Neith, amint a canopus urnákat védik

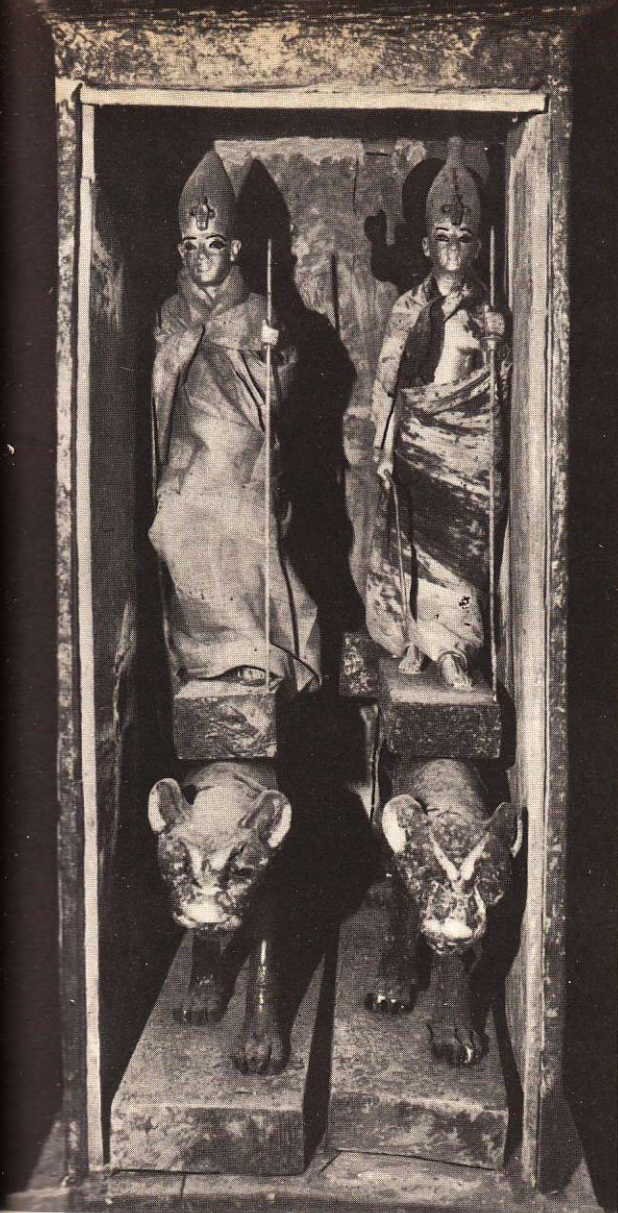

153. A szisztrumon játszó Ihi isten

154. Menkeret, amint a lepelbe burkolt Tutanhamont viszi

155, 156, 157. Három szobrocska, melyeket a misztikus zárándoklásoknál használtak II. Széthosz temetésekor (sírfestmények a Királyok Völgyében)

158, 159. Ládáikban fennmaradt rituális szobrok

(152a); Duamutefre, a hasra, Neith vigyázott (délkelet) (152c), és végül Szerket istennő (xxx1) védte a beleket, melyeket Kebehszenuf szellem szimbolizált (északkelet). A temetkezéskor végrehajtott örök érvényű rítusok némelyikének az volt a célja, hogy az újjáéledt szerveket ismét egyesítse az éppé vált testtel, és így lehetővé tegye az újjászületést. Ezért nem választotta el ajtó egymástól a canopus urnákat tartalmazó kis szobát és a sírkamrát, ahol a múmia feküdt.

Hogy elősegítsék a király testének az egyesülését, a butói mocsarakban végrehajtott ősi szertartás minden kellékét elhelyezték a falaknál és a canopus ládánál,

egyeseket pedig huszonkét fekete fa szentélykébe raktak (158, 159). Ezeknek a titokzatos szertartásoknak az eredete már annyira távoli volt, hogy egyes epizódjaik a résztvevők előtt is feledésbe mehettek, azt azonban tudták, hogy lefolyásuk a magzat fejlődéséhez hasonlatos, és ez a magzat volt az újjászületett isten.

Egyes képek világosak: például a papirusz-csónakjában láthatatlan állatra szigonyt vető Tutanhamon (XLI) a jog és az ártatlanság győzelmét jelképezte a mocsarak démona felett, melyet gyakran vízilóként személyesítettek meg. Mi volt azonban a jelentősége a Menkeret nevű istenségnek, aki a király testét emelte magasra, mely a vörös koronát viselte, és egy lepfélébe volt csavarva (154)?

A halotti zárándoklatokkal kapcsolatos számos bárkának kellett az újra magzattá vált halottat vinnie a vízi régiók különböző állomásaira a terhes istenanya méhében. Mint Oszirisz fia a deltai Khemmisz mocsarakban, úgy ő is találkozni fog támadó démonokkal, melyek szembeszállnak vele, ahogyan Szeth szembeszállt testvére fiával. Miután a gonosz fölött győzedelmeskedett, mert szigonnyal megölte a demont, és a jóindulatú gepárd, mely a hátán vitte, megvédte a gonosz hatásoktól, különböző küszöbökön kellett átlépnie. A Menkeret szellem segítségével, aki még majdnem élettelen állapotban emelte át alélt állapotának első percein, tovább kellett haladnia a mélységben való tartózkodásának utolsó állomásai felé. Ebben támogatták a négy legfőbb város istenei, a legszentebb istenek.

Az összes aranyozott és feketére festett tárgyak – a fekete Ó-Egyiptomban az újjászületés színe, nem a gyászé – bizonyosan összefüggésben állnak ezekkel az ősi rítusokkal. Oszirisz legendája világosan utal rájuk, mikor arról beszél, hogy miután Íszisz megtermékenyült a halott Oszirisztól – akinek ő adott erőt mágiája segítségével –, fiát a mocsarakban rejtette el. Biztos, hogy ez a rész az istennő terhességére vonatkozik és a benne hordott gyermek sorsára, nem pedig – ahogyan hosszú ideig hitték – annak első gyermekségére. Sok más szimbólum azonban még homályos és zavaros számunkra. Például Amon lúdját is, melyet a két aranykápolna között találtak, ugyanezekkel a rítusokkal hozták összefüggésbe. Ismeretes, hogy ez a madár – a lúd – a Nap születésével állt kapcsolatban. A szisztrumon játszó Ihi isten (Hathor istennő fia) alakjában ábrázolt gyermekkirály két szobra szintén a születési mítoszokhoz tartozik (153).

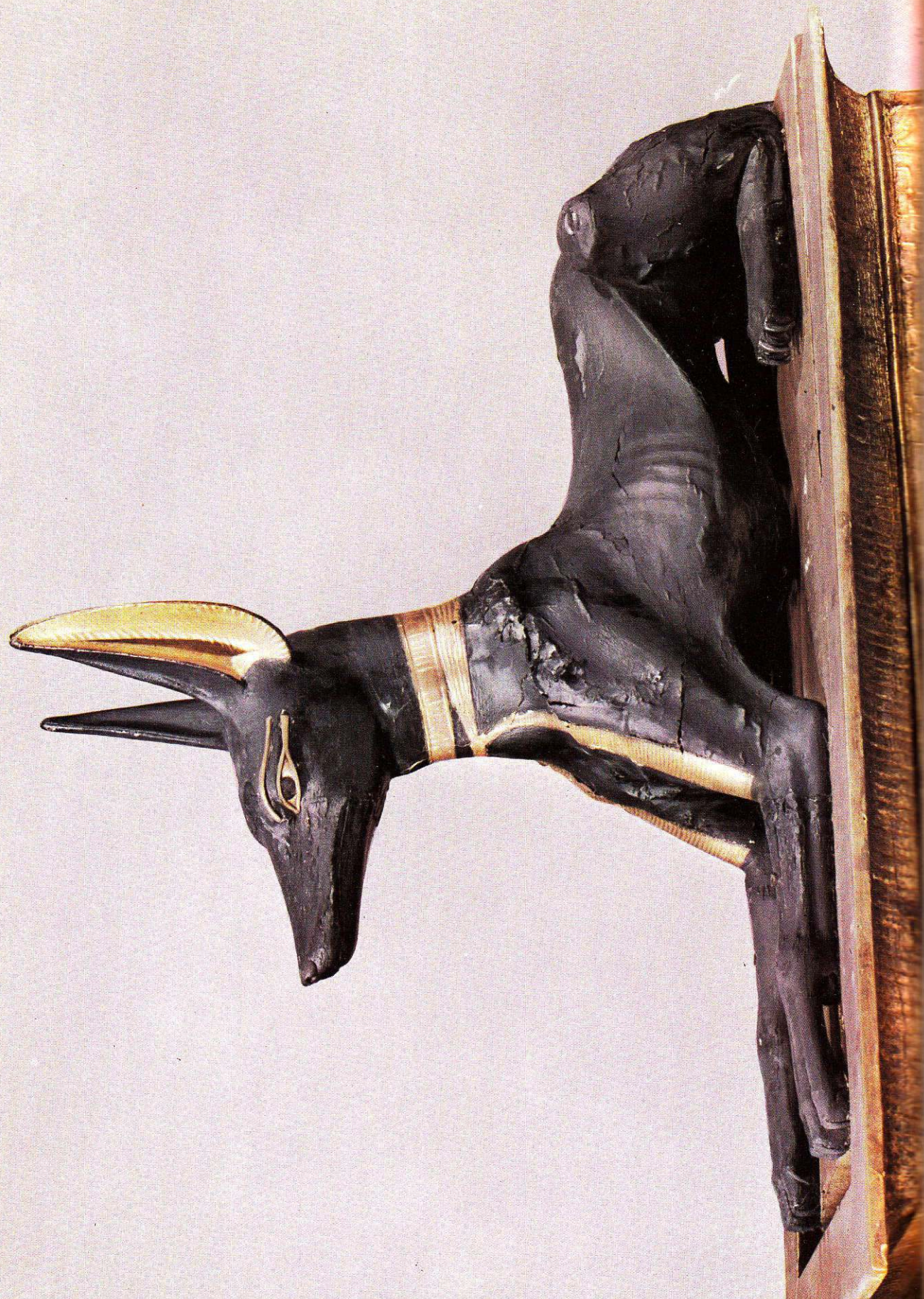
Ami a szent tehénnek, valószínűleg Hathor istennőnek a papiruszbozótból kiemelkedő fejét illeti, ez egy három változattal rendelkező régi legendára emlékeztet, amely a Hórusz-mítoszból ered. Hesának, a tehénnek – aki Íszisznak egy másodlagos megjelenési formája, s a Hóruszsal azonosított Anubisz anyja – a fia levágta a fejét. A bűnöst megbüntették, bőrét és húsát leszedték csontjairól, és Thoth isten helyreállította a rendet. A bőrből az istennő elkészítette a híres *nebriszt*, mely – mint ismeretes – Anubiszhoz tartozik. Megtöltötte tejéből készült kenőccsel, mely ettől kezdve visszaadta a halottak húsát, és életerőt adott bőrüknek. Íszisz anyaistennő adta ezt a halottnak, aki ezáltal fiává, Hóruszá lett.

LI. Az aranyozott naosz részlete: Anbeszenamon királyné a király lábánál

A fekete dobozokban levő sok *usébtí* szobrocska mind a király arcvonásait viseli (163). Egyeseket teljesen arany borított — kivéve arcukat —, másokat csak itt-ott díszítettek az értékes fémmel. Ezek bizonyos értelemben szolgálai voltak, de nem a kiszolgálására rendelt személyek a mai értelemben. Inkább maga a halott egyik aspektusának meghatározott vetületei lehettek, melyek képessé tették, hogy minden eshetőséggel szembe tudjon nézni bármely időben és bármely helyen; röviden, hogy mindig készen álljon, ha hívják. Valószínűleg az idők hajnalán Egyiptomban is, éppen úgy, mint más kultúrákban, a királyi szolgákat uruk halálakor rendszerint kivégezték.

Annak érdekében, hogy a halottat segítsék önmagának helyreállításában és az újjászületésben, Oszirisz nagy sziluettjét, melyet a sír mélyén egy ládára helyeztek, gabonaszemekkel töltötték meg és megöntözték (160). A mag hamarosan kicsírázott, és zsenge, fiatal hajtásai aratást ígértek. Ezzel a „mágikus mechanizmussal” akarták megismételni a feltámadáshoz vezető folyamatot. A testnek mindenáron helyre kellett állítania önmagát, birtokba kellett vennie az atyjától kapott ezüst csontokat és az anyjától örökölt arany bőrt és húst. Talán e két tényező állandó voltának hangsúlyozását szolgálta az is, hogy az új élet misztériumainak céljaira rendelt szobában egymásba illesztett koporsókban elhelyezték III. Amenophisznak, a király atyjának szobrocskáját és Teje királyné hajfürtjét. Minden erőfeszítést megtettek a születés előkészítésére.

A zarándoklatok első két állomása, Szaisz és Butó után a harmadik megálló Mendész volt, a Delta keleti városa, ahol újra fel kellett állítani a *dzsed* oszlopot, és a fejet vissza kellett helyezni a feláldozott istennek tagjaitól megfosztott gerincoszlopára. Itt kapta meg a még meg nem született teremtmény a két lelket: régi testét: Osziriszt, és örökkévaló testét: Rét.

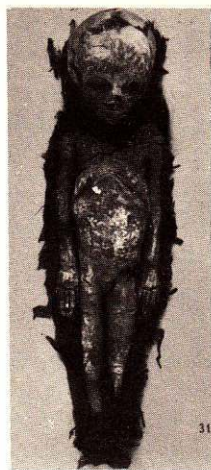
Ez a két lényeges rész, amelyet születése előestéjén a magzat elnyert, a halott egyéniségének két aspektusához kapcsolható, valamint a két princípiumhoz, melyek közül az egyik hím-, a másik talán nőnemű: a férfi nemi szervek és a vulva, illetve a két királyi korona. Ez megfelel a szövegekben említett két méhlepénynek, melyek közül az egyik a láthatatlan születéskor a „király meg nem nyilvánult formája” marad. Ha elfogadjuk az egyiptomi túlvilághitnek ezeket az alapvető elképzeléseit, amelyek egész Afrikában általánosak, akkor érthető, miért volt egy egyszerű ládában fordítva egymás mellé helyezve — vagyis az egyiknek feje mellett volt a másiknak a lába — két, Tutanhamon nevét feltüntető kis koporsóban két hét-nyolc hónapos embrióműmia, valószínűleg lány (161, 162). Nem valószínű, hogy e különleges sírfelszerelésben helyet biztosítottak volna Tutanhamon és Anheszenamon két feltételezett koraszülött gyermekének. Miért temették volna atyjuk sírjába a korábban meghalt királyi gyermekeket? Egyelőre semmi sem igazolja vagy cáfolja ezt a feltételezést, de az archaikus Delta-rituálé

LII. *Tutanhamon Anubisz kutya alakjában átváltozásai során.*
Feketére festett fa, arany, alabástrom, obszidián és ezüst

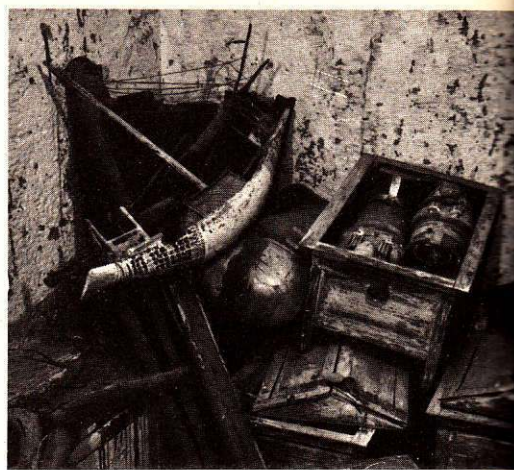

160. *Oszirisz isten mint fakoporsójában kisarjadó múmia*

161. *A két mumi-
fikált magzat
egyike*

162. *Az északi canopus-szoba észak-nyugati sarka. Figyelemre méltó a két magzatot tartalmazó láda*

lefolyása arra ösztönzi az embert, hogy ezeket a kis múmiákat a Horemheb-sírban talált két placenta- (*Honszu*-) képmás megfelelőjének tekintse. A Horemheb-sír, valamint II. Amenophisz és IV. Tuthmószisz kirabolt sírja kifejezetten a del-tai rituáléval kapcsolatban álló sírfelszerelés maradványait tartalmazta.

A királynak újjászületés előtti isteni formáját — akár Hóruszt a khemmiszi mocsarakban — mindenféle veszély fenyegette, és a fejlődő lény sebezhető volt. Íszisznek kellett rá vigyáznia, és a „két parazsas serpenyő úrnőjeként” neki kellett élesztenie a lámpák és a fáklyák lángjait, hogy elűzze az éjszakát és annak gyilkos páráit. Hogy a homályban ólálkodó gonosztevőket végleg megsemmisítsék, könnyű vadászkocsikat állítottak a sír falához, s íjakat és nyilakat is tettek melléjük, hogy Sed isten — hasonlóan Hóruszhoz, a megváltóhoz — lemészárolhassa a gyalázatos démonokat, ezeket az elviselhetetlenül csúnya és ártalmas lényeket, akiket költői módon sivatagi állatokként ábrázoltak, amint nyilak fúrják át, és kutyák harapdálják őket. (Ezek az ábrázolások a kocsik közelében a tegezeken láthatók.) Mindenütt ott van az oltalmazó gepárd, amint üldözi az ellenséget, s az ő képe díszíti a láda két végét, hogy tartalmának hatását még fokozza.

A királyi címekkel vagy mágikus hieroglifákkal borított ládák tartalmazták azokat az ékszereket, melyek elősegítették a király gyors „létrejöttét”. Az *udzsat* szem létének helyreállítását ígérte. Istenei bárkák a napot szállították, hogy megjelenjék valamennyi szimbolikus formájában; a skarabeus pedig, a király előnévének középső része, az átalakulásnak és az újjászületésnek is a jelképe volt. Végül maga Oszirisz, illetve a *dzsed* oszlop, az újjáalakult test képmása foglalta el a középponti helyet finoman kidolgozott melldíszeken, melyeket vagy Íszisz

163. Tutanhamon különböző usébtii

164. A denderai zodiacus középső része. Görög-római korszak (Louvre)

és Nephthüsz istennők, a múmia nagy védelmezői, vagy pedig Felső- és Alsó-Egyiptom két istennője (akiket a két placentával is azonosítottak), Nehbet: a Dél keselyűje, és Wadzsset: az Észak kobraja foglaltak keretbe.

Ebben az összefüggésben árulja el igazi jelentését az a feketére festett koporsó, amelyet Maja dedikált, és amelyben a halotti ágyon fekvő király képmását találták. Ennek itt kellett maradnia az újjáélesztési szertartásokkal kapcsolatban álló szobában, míg mindkét lelke (a két madár a test két oldalán Maja szobrán) vissza nem tér a múmiába. A föld alatti utazás háromnegyed része így már biztosított volt. Az új lény — még a sötétben, de már az új élet mozgásképes állapotában — készen állt arra, hogy átessen átváltozásának utolsó fokán. Ezért nézett az Ehnaton szövőszékeiről származó vásznakba csavart éber Anubisz a sírkamra bejáratánál levő ládájáról az aranyozott kápolnákra (LII). A lepel alatt virágos nyaklánc díszítette, összefonódva egy csomóra kötött hosszú sálfélével, melynek a végei a mellső lábakra estek. Az emberi szemekkel ellátott Anubisz fiatal kutya volt, akivel a királyi gyermeket néha összehasonlították. Egyes mitológiai szövegek szerint Anubisz magával Hóruszsal volt azonos, aki viszont a gyermek isten Harpokratésszal egyenlő. Nevét (Inp[u]) a következőképpen elemezték: az I a szelet jelenti, az N a vizet, a P a *gebelt*, vagyis a sziklás sivatagot; így találjuk a Louvre ún. Jumilhac-papiruszán. Furcsa egyezés folytán éppen ezek az elemek kapcsolódnak a deltai szent városokba tett zárandoklat négy ősi állomása közül az első háromhoz: Mendészhez, Butóhoz és Szaiszhoz. Ezeket a szent városokat kellett ugyanis a halottnak meglátogatnia, hogy újjászülethessék.

Inpu-Anubisz, akit oly gyakran neveznek *Imi-utnak*, vagyis a bőrben vagy placentában levőnek, tehát a Delta papiruszbozótjaiban a khemmiszi mocsarak közepén levő csecsemő Hóruszhoz hasonlóan a még meg nem született gyermeket ábrázolja. Most már csak az van hátra számára, hogy az utolsó rítusok után, melyek a tűz birtokába juttatják, felkelő napként tűnjék fel a világ horizontján.

Ezt az északi mocsarakat felidéző szobát elhagyva, tekintetünk Anubiszra esik. Az abüdoszi templomon levő egyik felirat szerint ő az, aki félelmet kelt Oszirisz iránt, és ő „az Északi Kapu istene”, mivel ő őrzi az északi mocsarak bejáratát. Az újjászületésre váró Anubiszt, a halottat, aki hamarosan kilép a homályból, és elindul az örök élet felé: ezt jelképezi a fekete kutya, mely még az árnyak világában sínylődik, és a „balzsamozás ura”. A denderai *zodiacuson* az ég közepén ezt az istenséget álló kutyaként ábrázolják *Upuaut*, „az utak megnyitója” alakjában (164). Talán azért tették Meritaton hercegnő írőpalettáját Anubisz mellső lábai közé, mert „a ládák ura” kapcsolatban állt az írnokokkal és a papirusztekercsekkel? A „Halottak könyve” egy fejezetet szentel az írnok palettájának, Thoth isten szerszámának. Thoth a döntőbíró minden viszályban, s a rítusokban való jártassága révén ő állítja helyre a világ harmóniáját és megfelelő ritmusát. A növényi

LIII. A király egyik életnagyságú szobra.
Fekete fa aranyozott stukkóval

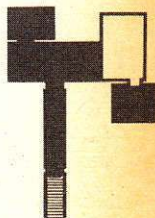
rostokból készült tekercs, amelyre az isteni szavakat megörökítő jeleket írja, az ősi mocsarak papiruszából készült.

Biztosra vehetjük tehát, hogy a Carter által kincstárnak nevezett szoba a múmia halhatatlan lényé váló átváltozásának első szakaszával állt összefüggésben, s arra emlékeztetett, hogy a világ vízből lett. Térjünk vissza rövid időre II. Széthosz sírjába a Királyok völgyében. (Az csak merő véletlen, hogy ezt használták laboratóriummként a Tutanhamon-sír tárgyainak kezelésénél.) Az első négy-pilléres csarnokba vezető folyosó végén az egyik szoba falain látható festmények egyezést mutatnak sok király- és démonsoborral, amelyek a Tutanhamon-sír északi szobájából épségben kerültek elő, s a festmények gondos tanulmányozása Tutanhamon szobraival összefüggésben bizonyosan határozott eredményekre vezetne (155, 156, 157). Először is meglepő, hogy ennek az első pilléres csarnok előtti szobának a XVIII. dinasztia sírjaiban (kivéve I. Amenophiszét és Hatsepszutét) az a kútakna felel meg, melyet általában a tolvajok és a víz beszivárgása elleni akadálnak tartanak. De most már el kell ismerni, hogy a vízi régiót jelképezi, melyben a „keletkező lény” lakik, mintegy anyja magzatvizében. Természetesen Ehnaton sírjában nincs ilyen „kút”, viszont újból gondosan elkészítették Horemhebében, aki a reformok kérlelhetetlen ellensége volt.

A Tutanhamon-sír északi szobájában levő tárgyakról a későbbi emlékeken azt olvashatjuk, hogy négy különböző — bár a sírkamrához közel fekvő — helyen kell lenniük. Egy jelenleg a torinói múzeumban levő papirusz IV. Ramszesz sírjának alaprajzát mutatja, ahol az „aranszobán” vagy sírkamrán túl négy másik szoba tartalmazta azokat a tárgyakat, melyeket Tutanhamonéban egyedül az északi szobába tettek. Volt egy folyosó az *usébtik* számára, az „istenek pihenőhelye” (a butói rítusokban szereplő istenszobrocskák számára), kincstár az ékszereknek és végül egy szoba, melyet főleg a canopus urnáknak szántak. Ezek a helyek az ún. „megállószobát” vették körül, ami a korábbi kút utolsó maradványa.

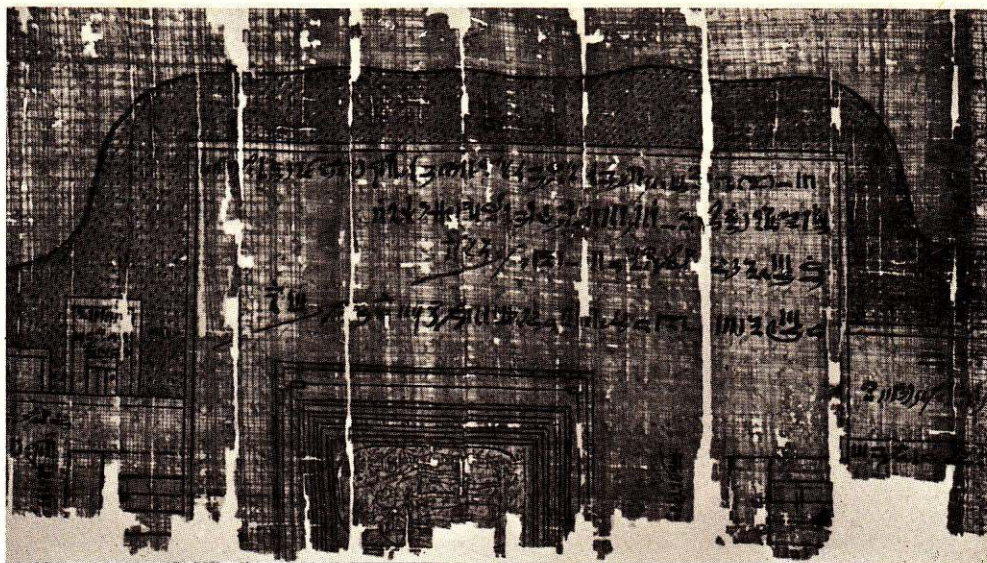
Belépünk a sírkamrába, ahol a díszítések sárga háttere az isteni életet biztosító aranyat idézi fel. A torinói papirusz hátoldalán ezt a „kocsi termék”-nek is nevezik, ami talán a korai nyugati kocsitevetkezések előfutára. Az alaprajz közepén a király koporsóját körülvevő öt egymásba rajzolt sárga négyszöget — melyek közül a külsőt a többitől a sarkoknál vastag vonal választotta el — egészen a Tutanhamon-sír felfedezéséig nem tudták megmagyarázni; akkor azonban világossá vált, hogy az aranyozott kápolnákat ábrázolták (165). A XVIII. dinasztia végén ezekből rendszerint csak négy volt a sírban.

Tutanhamon sírkamrájának az volt a rendeltetése, hogy a bebalzsamozott uralkodó, akivel Oszirisz istenként bántak, újra részesüljön az összes királyi kiváltságokban, melyeket a földön élvezett. Ezért voltak az aranyozott kápolnák különböző alakúak, hiszen mindegyikük a királynak más és más állapotát jelké-

LIV. *A király múmiájának képmása halotti ágyán.
Két oldalán a halott „két lelke”. Maja ajándéka*

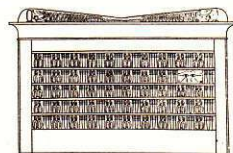
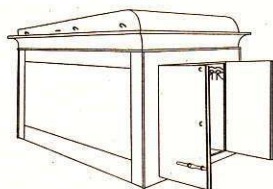
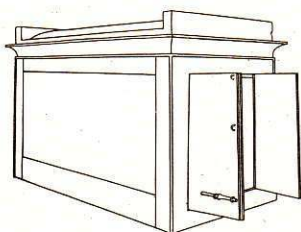

165. IV. Ramszesz strjának ókori alaprajza egy papiruszon. A koporsószooba
(Museo Egizio, Torino)

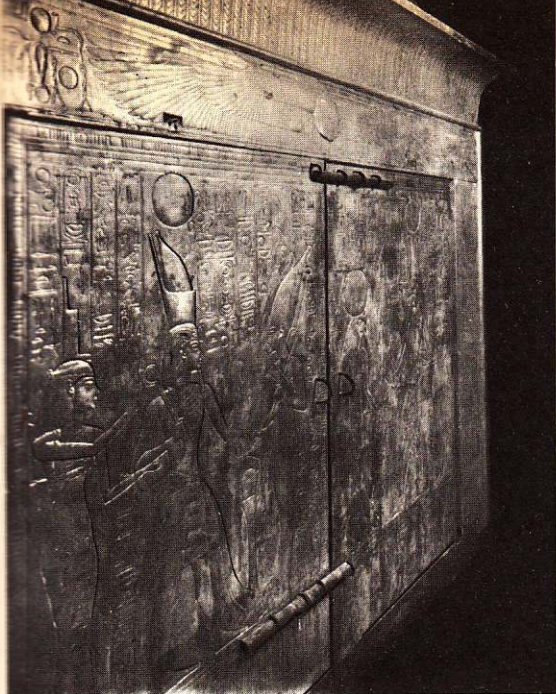
pezte. Az első, a szarkofágához legközelebb eső az északi királyok archaikus palotáira emlékeztetett, s ez volt a *per-nu* (166a). A szentélyt idézte fel, ahol a királyt megkoronázták az isteni ureusszal. A nagy aranyozott tárgy ajtószárnyain kívül és belül a jóságos védőszárnyait kiterjesztő Ísziszt és Nephthüsz ábrázolták. A hátlap kívül a két istennőt mutatta egymással szemben, amint szárnyaikkal csapkodtak, hogy visszaadják az élet leheletét a halott királynak. A mennyezeten Nut istennőnek, az égboltozatnak pompás képe foglalt helyet. Szárnyas karjait kiterjesztette az uralkodó teste fölé.

Az egyiptológusok számára az egyik legnagyobb meglepetést az jelentette, hogy Tutanhamon mellett nem találtak gazdagon díszített „Halottak könyve”-papiruszt vagy más hasonló iratot. Ehhez járult még, hogy az „aranyszoba” nyugati falának igénytelen díszítményei „Az Amduat könyv”-ének rengeteg képére csak halvány utalást jelentettek. Az aranyozott kápolnák oldallapjait teljes egészében a „Halottak könyvé”-nek és az „Amduat”-nak fejezetei borították. Csak az elsőnek, az északi palotának voltak relief díszítményei. Belső oldalán

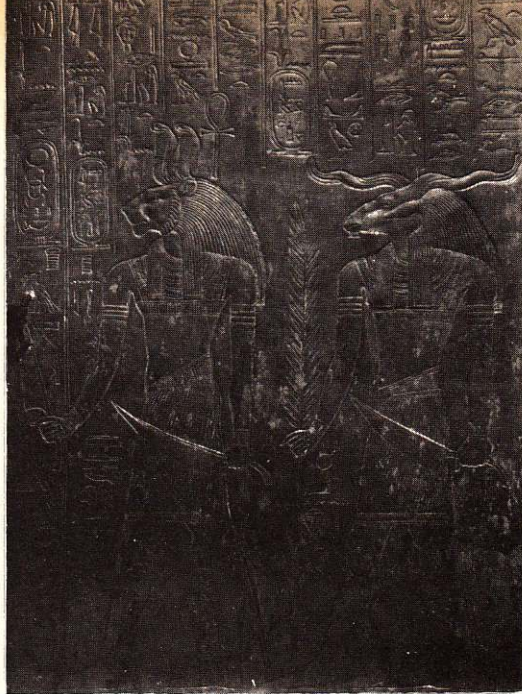
166. a. Rajz az északi szentélyre emlékeztető kápolnáról, b. a két déli szentély egyike, c. a „szed” ünnepség szentélyére emlékeztető kápolna

167. Az egyik aranyozott kápolna ajtaja.
Az első déli szentélyhez hasonlít

168. Alvilági szellemek az egyik – az első déli
szentélyre emlékeztető – kápolna ajtaján

azonban ez is a „Halottak könyvé”-nek 17. fejezetét viselte magán, ebben a fejezetben a Teremtő elmagyarázza saját magának megalkotását és isteni természetének munkálkodását. A canopus urnákat védő istenek egész csoportja jelen van ott.

A két következő szentély a Déli Templom vagy *Per wer* külső formájában készült (166b). E két déli kápolna közül az elsőben a bekarcolt ábrázolások újra a temetési szertartásokra vonatkoznak. Belül a jobb ajtószárnyhoz közel két *udzsat* szem a napot és holdat jelképezi, és az analógiás mágia által visszaállítja az örök életet a halott számára (167). Kívül késeket szorongató alvilági szellemek állnak őrt. A „Halottak könyvé”-nek 147. fejezetére utalnak, mely a másvilág kapuit írja le (168). Az ajtószárnyak belső oldalát megint Íszisz és Nephthüsz díszíti. A második déli kápolna díszítésének stílusára erősen hatott az Amarna-művészet. A párkány és a szemöldökfa alatt a napkoronggal díszített ajtókon Tutanhamon portréi láthatók. A bal oldalin az uralkodó Íszisz kíséretében Oszirisz elé lép. Jobboldalt Ré Harahtival áll szemben, és Maat követi. Így tehát azzal a két alkotóelemmel találkozunk, melyek jövődő lényét alkotják majd: Osziriszsel, akivel máris azonosult, és Rével, a napistennel, akinek az alakját még fel kell vennie. A belső oldal valóban úgy mutatja az uralkodót, amint az istenekkel együtt a bárkájukra száll (169). Találkozni fog az égi hatalmakkal, többek között a hét tehénnel és a szent bikával, akik isteni táplálékkal látják majd el utazása során, ahol a négy égtájat kormánylapátok jelzik. A mennyezet még a szárnyas karú, szép Nut istennőt mutatja. Az ajtók belső lapjait túlvilági démonok őrzik. A falakat a „Halottak könyvé”-nek a halott átváltozásaira vonatkozó különböző

fejezetei borítják (170). A két aranyozott kápolnán belül folytatódik a misztérium, és a hamarosan újjászülető király győzelmesen suhan az örök világ horizontja felé, mint fáraó, akinek számára a királyság egyik szakasza lezárult. A két hosszú külső lapon egyes illusztrációkat kísérő szövegek kriptografikusak, hogy ezáltal a formulák titka megőrződjék. Ez a kompozíció írja le első ízben az új napkorong teremtését. Úgy látszik, az egyiptomiak Hérakleitoszt megelőzve azt hitték, hogy miután a nap szétsugározta melegét napközben, éjszaka kell visszaszereznie thermikus erejét a föld belsejében lakó istenek teste révén. A naphoz hasonlóan a királynak a halottak világából kellett új erőt merítenie a reggeli újjászületéshez. Múmiaként ábrázolják, és jelzője: „aki elrejtje az órákat”. Fejét és lábát a Mehen kígyó fogja át, testének közepén az éjszakai korongot tartja, melyben egy kosfejű madár lakik. Odébb a korongot tartó, sőt kiköpő fantasztikus démonoktól körülvéve két hatalmas – kutya- és kosfejű – jogar Ré fejét és nyakát szimbolizálja, és a nap teremtményére emlékeztet. Nem messze ezektől a jelenetektől a „Halottak könyvé”-nek egy a szív megőrzésére vonatkozó fejezete az örökkévalóságot igénylőnek az életére és öntudatára utal.

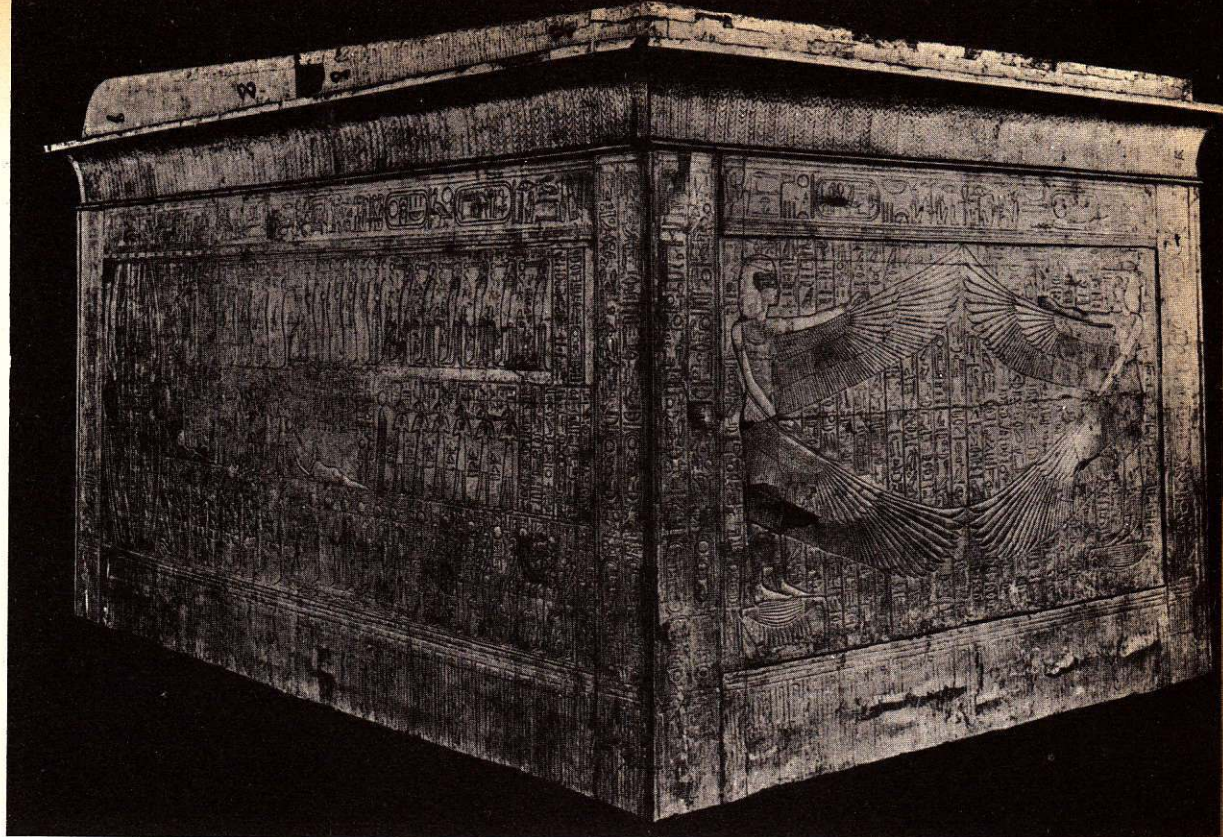
E három aranyozott kápolna közé a papok különböző tárgyakat tettek, amelyeknek az volt a rendeltetésük, hogy növeljék a rítusok hatékonyságát, és megkönnyítsék az átváltozásokat. A fegyverek segítettek a démonok megfélemlítésében, a struccoknak (a sivatag démoni teremtményeinek) vadászata pedig a gonosz szellemeket tette ártalmatlanokká. Hasonlóképpen magán a király múmiáján egy törő hüvely egy egyszerűen azáltal kárhoztatta tehetetlenségre a gonosz hatalmát, hogy bikákra és hegyikecskékre való vadászatot örökített meg rajta.

A sírban levő jelentős tárgyak között elsőrendű fontosságot tulajdonítottak a kenőanyagoknak. Rengeteget ráöntöttek a múmiára, hogy a szinte csontváz-szerű testnek visszaadják korábbi húsát. Nagy mennyiséget helyeztek el edényekben és a legkülönbözőbb alakú alabástrom vagy még gyakrabban mészkeő vázákban is. Az egyik edény Dél és Észak Királyságának egyesítését ábrázolta, melyet a Nílus szellemének ébersége biztosított. A legeredetibb azonban az a közismert edény, melynek a tetején egy békés oroszlán – magának a királynak a szimbolikus képmása – helyezkedik el, és kiölti bajelhárító szerepet játszó nyelvét (XLIII). Bész isten arca két növényi oszlop tetején biztosította az elsődleges védelmet, az edény hasán a vadászó állatok még további oltalmat jelentettek. A keleti hatás feltűnően megmutatkozott a jelenet elrendezésében: a fáraó oroszlánja támadt meg a bikát. (Az egyiptomi megfogalmazás az oroszlánt és a bikát egymással

169. A napbárka, melyen Tutanhamon kíséri az isteneket

170. *A második déli szentély alakjában elkészített kápolna. A napgömb teremtése (bal oldalon) és a szárnyas istennők által védett király (jobb oldalon)*

szemben állva ábrázolja.) Feltételezték, hogy az edény tartalma, mely védett volt a romlástól, megtartja hatékonyságát, amíg megmarad a test, melynek szánták. A tartály négy idegen arcvonású fejen nyugodott. Ezek a négy égtáj irányában helyezkedtek el, és Egyiptom ellenségeit ábrázolták.

A sétapálcákat, melyeket talán a „király barátai” tartottak a temetési felvonulás alatt, azért rakhatták a sírba, hogy így lehetővé tegyék e kíséret számára, hogy megörökítse magát a másvilágon. A szimbolika szempontjából azok a legjelentősebbek, amelyeken a markolatgombok — egy ezüsből, egy pedig aranyból — a nagyon fiatal Tutanhamont ábrázolják (136. lap). Az embernek önkéntelenül is az éjszaka és a nappal égitestjeire kell gondolnia, akiket a király testesített meg a fáraók korának legvégéig: „az élő isten, Egyiptom napja és minden ország holdja”. Mivel azonban a sírkápolnák közé voltak elhelyezve, ahol a test helyreállítása volt a mindig jelen levő és gyakran ismételt alapeszme, lehetséges, hogy a két szobrocskának az volt a célja, hogy az analógiás mágia segítségével biztosítsa a csontok és a hús fennmaradását. Rituális szövegek szerint a csontok ezüsből voltak, és az atya hozta létre őket, a hús aranyból, és az anyától származott.

Az utolsó aranyozott kápolna jellege teljesen eltért a többitől (166c). Tetejének két hajlata a jubileum megünneplésénél használt pavilonét utánozta. A *szed*

(*szed* annyit jelent, mint „vég”) ünnepség idején — harmincévi uralkodás után — a királynak ez alatt a pavilon alatt kellett megújítania energiáját és életerejét, azáltal, hogy látszólagos halálon esett át. Ez a primitív népek törzsfőnökeinek rituális meggyilkolására emlékeztetett (171). Halotti lepelbe burkolva mutatták a királyt, Oszirisz pásztorbotját és korbácsát fogta ezen az ünnepen, melyet *tübi* hónap elsején tartottak. (*Tübi* volt az egyiptomi év második évszakának, a *peret*-nek, vagyis a föld áradásból való kiemelkedésének az első hónapja.)

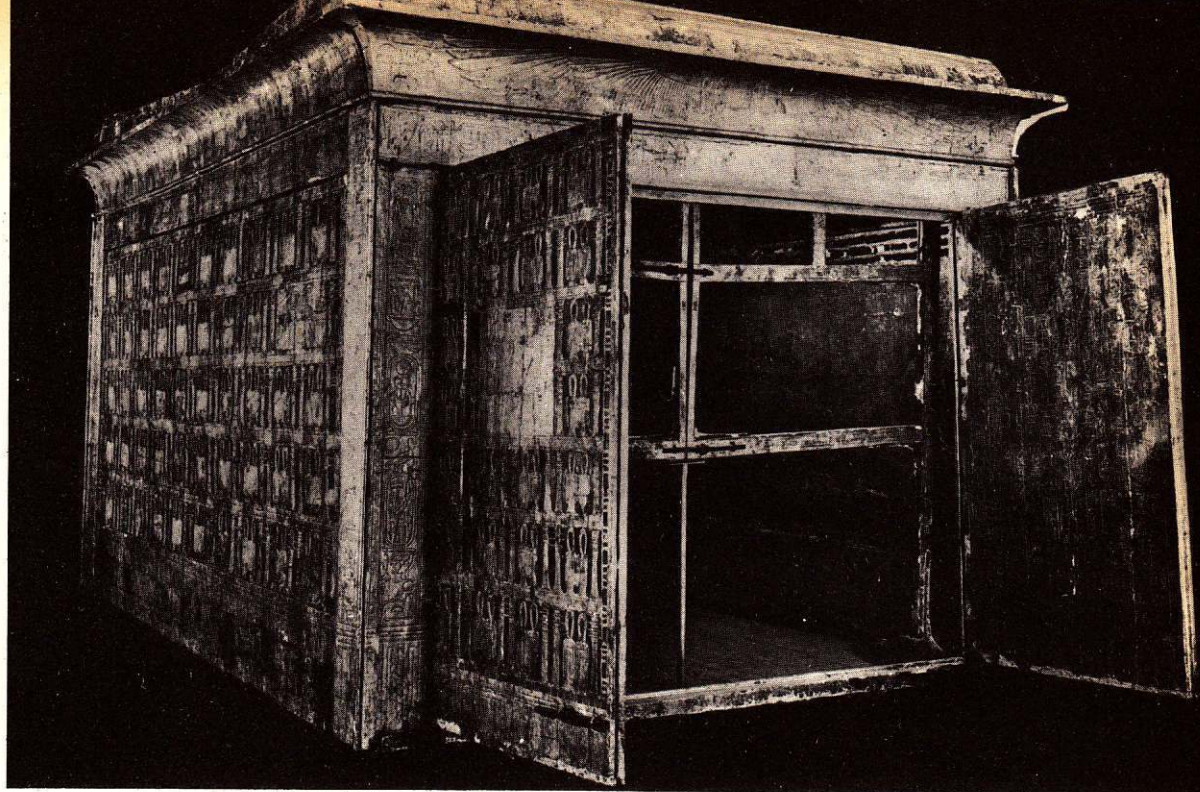
Ez alatt az aranyozott épület alatt az uralkodó bizonyára elnyerte a megifjodást; Tutanhamonnak atyja, Ré, a Nap ígérte meg a halhatatlanságot. Mint Atum, a lenyugvó Nap, ő is belépett távoli horizontjába, melyre a kápolna homorú teteje utalt. Ennek a belsejében is az egyetlen díszítést Oszirisz *dzsed* oszlopa és Íszisz csomója alkotta — eltekintve az egy négyszögbe foglalt két szent szemtől a bal oldallapon. A két ajtót borító lapok közül a jobb oldalit egy titokzatos lény díszítette, amely valószínűleg a levágott fejjel és mancsokkal ott álló Anubiszt ábrázolta. Ebből a tetemből kellett felemelkednie az újjászületett istennek, miután győzedelmeskedett ellenségei felett. Vele szemben egy ülő szellem Hórusz Nedzsitefet (jelentése valószínűleg „atyjának mása”, „atyjának megbosszulója”) jelenítette meg.

Ebben az utolsó kápolnában voltak a király továbbélésének biztosításához szükséges ábrázolások. A hátlapon az isteni tehén hasát csillagok ékesítették. Mellső és hátsó lábai között haladtak a napbárkák, melyek közül az egyikben Ré lakott. A levegő istene, Su tartotta a tehén hasát, és ezáltal az ég oszlopait jelképezte. Itt jelenik meg először ez a rajz. A felirat a XIX. és XX. dinasztia korabeli sírokból (I. Széthosz, II., III. Ramszesz) ismert legendára utal, mely a napisten földi uralmának utolsó időszakára vonatkozik. A megöregedett isten, aki megunta a hálátlan emberiséget, megbünteti az embereket, mielőtt eltávoznék az égi horizontra. Az isteni tehén viszi a hátán messzire, és Thoth, az isteni írnok, a hold istene fogja helyettesíteni, ő fogja kormányozni helyette az égből a világot. Ez jelenti a királyság időszakának végét és az uralkodó beléptét az örökkévalóságba. Ezen a kápolnán volt még a *henu* bárka ábrázolása és a „Halottak könyvé”-nek bizonyos fejezetei is. Nem messze a szent tehéntől két szellem látható, az ég pilléreit tartják. Egy asszony (*dzset*) és egy férfi (*neheb*) alakjában jelennek meg, és a király újonnan megszerzett halhatatlanságát szimbolizálják. Utazásának célját elérve a jelszó ismeretében a király már mondhatja azt, amit a felirat állít: „Ismerem ennek a két nagy istennek a nevét: ez *Dzset* és *Neheb*.”

Ez biztos magyarázatot ad arra, hogy miért volt az utolsó déli szentély formáját mutató és a *szed* ünnepség pavilonjára emlékeztető kápolna között az a könnyű keret, mely egy százszorszépekkel díszített finom leplet tartott. Ez a lepel nyilván a szent tehén csillagos hasára emlékeztetett, mely alatt a napbárka elhaladt.

Az aranyozott szentély északi falánál levő evezők az égi hajózás célját szolgálhatták. Az éppé vált isten húsát pedig az Anubisz *nebrisze* két másolatában levő kenőanyagoknak kellett állandóan táplálniuk. Ezek a szoba északnyugati és délkeleti sarkában voltak elhelyezve. Az is kétségtelen, hogy az északnyugati és az

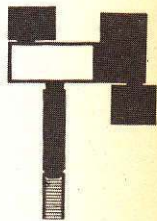

171. A „shed” ünnep szentélyének formájában elkészített kápolna

északkeleti sarokban álló kettős, feketére lakkozott faládák azokra a szerszámokra emlékeztettek, melyek „a száj és a szem megnyitása” szertartásában kerültek felhasználásra. A külső kápolna nyitott ajtaja előtt volt az ezüst trombita – talán a feltámadás hírüladására –, a „nap lúdjának” pedig az égitest győzelmét kellett biztosítani az árnyak felett. Ilyen elrendezésben foglalta magába ez a leglényegesebb nyugati szoba számos réteg alatt az uralkodó testét, akinek számára visszaállították, sőt mindörökre megerősítették azokat a királyi előjogokat, amelyeket a földön élvezett az emberek között. Az előtérnek – mely valószínűleg a Dél jelképezte – kellett tartalmaznia a rablások előtt minden fontos dolgot, amely a fáraói hatalommal állt összefüggésben. Ide tartozik először is az „aranszoba” bejáratát őrző két nagy fekete szobor, a király *kái*, teremtő lényének elpusztíthatatlan kisugárzásai (LIII). A három hatalmas balzsamozóágy járműként is szolgálhatott a király számára magasztos felemelkedésénél. A vízilóorrú Thorerisz istennő, a születés és a terhesség védőszelleme vitte magával a múmiát az új sors felé (xxx). Az oltalmazó gepárd, szeme sarkában a jellegzetes könnyekkel, éberén vigyázott a fáraóra annak helyreállított királysága alatt (xxviii). Ez a két bútordarab az északi és a déli szentélyekkel, a születés és az uralkodás szentélyeivel állt kapcsolatban. Végül jelentős volt az isteni horizontra való felszállás szempontjából a tehén formájú ágy, a *shed* ünnepség szentélyével való összefüggése miatt (xxix).

A két megtalált trónus közül azt, amelyik Aton és Amon nevét viseli, és amelyet

papi székek tartanak, a király használta vallásos szertartások alkalmával, éppen úgy, mint a zsámolyt, amelyet eredetileg szintén ebbe a szobába raktak (XI, XII). A tárgyaknak e gyűjteményéhez még hozzátették a jogart, mellyel a király be-szentelte az áldozatokat, és a ládákat, melyek a hivatalos uralkodói ténykedések-hez szükséges felszerelést tartalmazták. De a király sok pompás koronája közül, melyeknek képe a szentélyek falain látható, egyet sem találtak meg a sírban. Ezek inkább a trón tulajdonát képezték, mint a trón urát, és így a templomi kincstár-ban kellett maradniuk. Csak a *hepres* koronát, melyet a király majdnem állandóan hordott, helyezték el talán a sírban a kalapdobozban (106).

Megtalálták azonban az ásatók a fáraó ellenségeinek formájában kifaragott nagy díszbotokat, melyeket — országa jelképes védelmezéseként — végighúzhattott a porban, amikor méltóságteljesen elvonult alattvalói között (XVIII). A vadász- és harci jelenetekhez hasonlóan ezeknek a tárgyaknak is az volt a rendeltetésük, hogy védelmet nyújtsanak. Az ilyenfajta szimbolizmus legragyogóbb példáját kétségtelenül az a híres láda szolgáltatja, amelyen a fiatal fáraót kocsijában mutatják, amint legyőzi az ázsiaikat és az afrikai négereket; ugyanezen látható az a finom festmény, ahol lovaival hegyikecskéket, vadszamarakat, struccokat és hiénákat üldöz. Ide tartozik még az a jelenet is, ahol nyolc oroszánt győz le (XVI). Természetesen minden részlet teljesen élethű lehet: a lószerszámok, Tutanhamon saját ruhája, a kocsi díszítménye, a kocsikon utazó és a gyalogos kíséretnek a felszerelése, az ázsiaiak ruhái, a négerek fegyverzete; a fiatal, gyenge testalkatú király azonban nem élhette át egyik jelenetet sem. Ezek a festői stílusban kidolgozott hagyományos ábrázolások ismét a jó győzelmet ábrázolták a gonosz felett, azt, hogy a fáraó milyen elszántsággal szabadította meg a földet és később a másvilágot is mindentől, ami az élet harmonikus menetével ellentétes. A ládában talált saruknak is megvolt a szerepük. Ezeknek kellett ugyanis letaposniuk a rendszerint megkötözött ellenség formájában ábrázolt démonokat. Így jelennek meg például a lábzsámolyokon is (XI).

A napként tündöklő aranyozott kocsik voltak őfelségének hivatalos járművei. Ezeknek fő díszítő motívumát a legyőzött és megkötözött ellenség alkotta (XIX). Az előtérben találták meg a rituális ruhát is, amelyet a király talán a jubileumi ünnepek alkalmával használt. Az alsó szegélyen levő nagy fríz még fokozta a vadászjelenetek által nyújtott mágikus védelmet (172). A kesztyűk (173), utazóládák (58. lap), ékszeres dobozok, a királyi váson, a pompás szék, amelynek hátán az örökkévalóság oltalmazza a királyi címet, a vadászmedvét, az összehajtható szék, melynek lábait gonosz, de rabszolgává tett kacsák feje alkotta, a pompás íj és az arannyal, ezüsttel keretezett tükrök mind szerepelhettek a király mindennapi életében. Bizonyos jelek azonban arra mutatnak, hogy ezeket szigorúan temetési célra készítették. Világosan látszik, hogy ennek a déli előtérnek

LIV. *A második múmia formájú szarkofág részlete. Aranylemezekkel bevont fa üvegpasszta berakással*

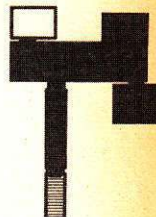

az volt a rendeltetése, hogy mindazt tartalmazza, ami mágikus módon hozzájárulhat a halott király átváltozásai során megnemesedett királyi hatalom visszaállításához.

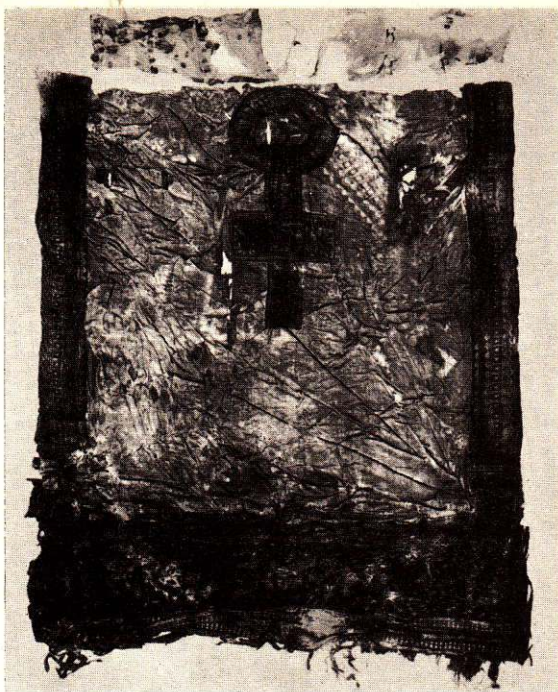
Hátravolt még a dráma utolsó felvonása: az újjászületés. Az ásatók által mellékszobának nevezett helyiséget teljes egészében erre a célra szánták. Ajtaja bizonyára szándékosan nyílt kelet felé, hogy elősegítsék a király felkelését új létének hajnalán. Bár a szobában nagy rendetlenség uralkodott, amikor az ásatók rátaláltak, az egyes darabok alapján elég világosan meg lehetett állapítani, hogy mit szántak ide eredetileg, és mi volt ennek a helyiségnek a rendeltetése. Étel és ital, játékok és gyermekkori tárgyak, egy ifjú bútorai, bájos — bár hieratikus poézissal ábrázolt — intim jelenetek egyládán és egy naoszon a fiatal király és a királyné életéből (VII, VIII, IX, LI). Inkább sport-, mint csatajelenetek, az Amarna-korszakra emlékeztető trónus, ahol a királyné inkább a gyászos, mint királyi testtartásban látható; fejtámaszokat tartalmazó ládák, játékok, egy újszülött lény fej- és mellszobra és egy háziszentélyféle található itt, de e sokféle tárgyat egy közös tényező kapcsolja össze: a mágia, amely életre kelti a halottat.

Az átváltozások során Oszirisszé lett királynak szárnyra kellett kelnie a horizontról Ré, a nappal csillagaként. Ugyanezzel a szimbolikával jelenik majd meg az új fáraó az „élők Hóruszának” trónusán mint atyjának követője. Éppen úgy vissza fogja tükrözni annak alakját, ahogyan Hórusz, Oszirisz fia atyjának szenvedéseiből született. Íszisz ugyanis erőt adott neki halálában, hogy magját magába fogadhassa. Valószínűleg a halotti tornak elsősorban az volt a rendeltetése, hogy felidézze a nemzés jeleneteit. Az arannyal borított trónus támláján a hivatalos fejdísz viselő Anheszenamon mintha bekenné a laza testtartásban ott ülő Tutanhamont (VI). Bár az uralkodópár nevei már a thébai korszaknak megfelelő formában jelentkeznek (Amon már kiszorította Atont), az amarnai Gömb az élet jeleit éppen úgy nyújtja, mint a házaspár gyermekkorában. Ez a kép fontos részletet tartalmaz: a virágmintás nyakdísz mutatja, melyet a király és a királyné viselt, s egy kis asztalka ábrázolásán fel lehet ismerni azt a nyakláncot, amelyet a koporsóra helyeztek el. Ez olyan volt, mint amit a vendégek viseltek a halotti lakomán; maradványait igen jó állapotban találták meg a Királyok Völgyének rejtkehelyén.

Sírjának mélyében Tutanhamon az *agapéra* (szeretetlakoma) készült, és Anheszenamon, bár őt az élők között hagyta, nem lett hűtlen hozzá, és mindenütt az ő „kedvenc szeretője” maradt. A közrendűek sírjaiban a feleség képe elkísérte a férjét, sőt a sírba helyezett tárgyak között gyakran előfordul egy kis szobrocska, mely a „női princípiumot” jeleníti meg. Ez a halott rendelkezésére állt, aki így újra tudta nemzeni magát, önmaga által születhetett meg, és így *kamuteffé*, vagyis „anyja bikájává” lett. Nem messze ettől a víziló látható, a megbénított és ártal-

172. *A király rituális rubája*

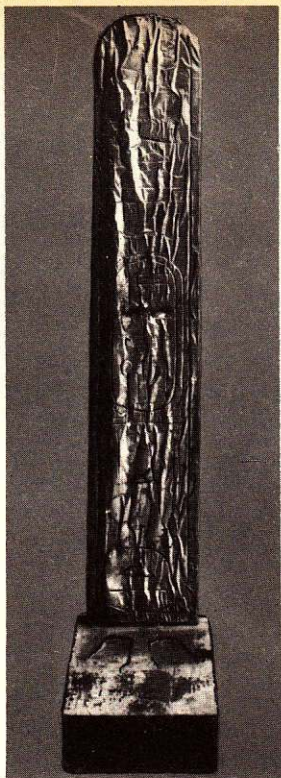
173. *A király kesztyűje*

matlanná tett démon, akit a mocsarakban tehetetlenségre kárhoztattak, s így most már semmi sem akadályozta a várt születést.

Tutanhamon sírjának mellékszobája felmagasztosult szinten tartalmazta mindazt, ami ezt a születést elősegíthette, olyan szinten, ahol a tárgyak költői eleganciája elpalástolta az ábrázolt jelenetek vallásos és mágikus jellegét. Így jelentős szerep jutott annak a szántalpon nyugvó aranyozott kápolnának, melyet az előtérben találtak, közel a mellékszoba ajtajához. Világos, hogy a rablások idején tolták el onnét ide. Mint a király rituális menedékhelyének a király és a királyné szobrát kellett volna tartalmaznia, de a király lábnyomait mutató talapzattól eltekintve üres volt (174). Az ő szobrocskáját és a királynéét nyilván ellopták. Valószínűleg mindkettő színaranyból volt. A szentély ajtóin és oldalain ábrázolt jeleneteknek csak két szereplőjük van: Tutankhamon és Anheszenamon. A középponti téma kettőjük szerelmi kapcsolata és a mocsári vadászat gyönyörei.

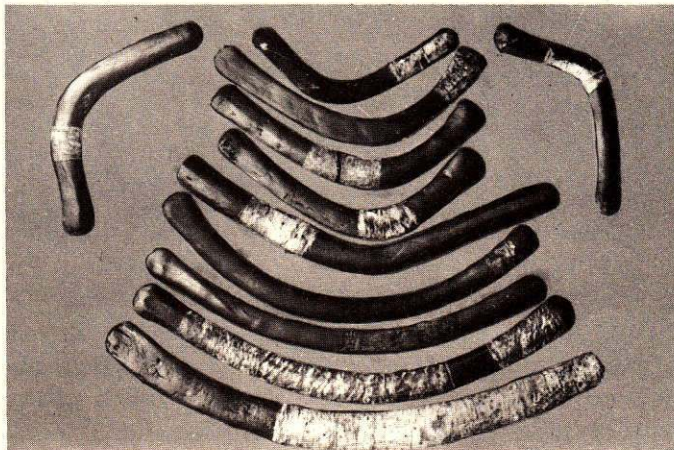
Az odaadó hitves gyengéden elhalmozza urát finom figyelmességekkel. Kegyencnőnek öltözve a legfontosabb hódolati aktust mutatja előtte: Hathor istennő szimbólumait ajánlja fel neki, illatszereket, virágokat és nyakláncokat — mint olyan nő, aki önmagát is kész odaadni. És nehogy valamilyen gonosz szellem gyengítse a király megújult férfiaságát, vagy csökkentse feleségének termékenységét, Tutankhamont zsámolyon ülve mutatják — szelídített oroszlánjának a kíséretében —, amint nyílzáport zúdít a papiruszbozótban levő gonosz vadka-

174. *Aranyszobrocska talapzata és háttámlája. Eredetileg a kis aranyozott szentélyben helyezték el*

175. *Bumerángok az újjászületés keleti szobájából*

csákra, hogy elriassza e rosszindulatú madarakat (176). Jámbor kezek nyílköteget is helyeztek az „újjászületés szobájába”, hogy a királyné folytonosan adogathassa urának a fegyvereket. Az uralkodót könnyű papiruszcsonakban is ábrázolják, és Anheszenamon itt szertartásos pózban van mellette. A király egy csomó madarat tart lábánál fogva. Ez a bájos mocsári vadászjelenet, melyet majdnem minden közember sírjában ábrázolnak a piramisok korától kezdve, és amely még a Ptolemaiosz-kori templomokban is újra feltűnik, nemcsak az előkelők időtöltését örökíti meg — ahogyan ez kézenfekvőnek látszik —, hanem ismét a Gonosznak kötelességszerű rituális kiirtását — ez esetben a vadmadarak megölése által. Ennek segítségével találunk magyarázatot az „újjászületés szobájában” elhelyezett nagyszámú bumerágra is. A halott ezzel az ősi vadászfegyverrel szállt szembe a démonokkal (175). A királynét a legcsábítóbb ruházatban mutatják, fülében azt a függőt viseli, mely a királyé volt gyermekkorában. A rítusok hatékonyságának biztosítására egyéb bútorzatot és ládákat is felhalmoztak. Mindegyiknek az oldalán a legfontosabb tevékenységek ábrázolása található. Ennek az egyetlen témának minden változata jelen volt, és olyan sokszor megismételték, hogy már szinte rögeszmének látszik. A híres asztal alakú láda elefántcsont fedelén a királyné két mandragórával, a szerelem gyümölcsével körülfont hosszú papirusz- és lótuszcsonkrot nyújt át a királynak. A királyi párt növényi háttérrel ábrázolják, valószínűleg szőlőlugas alatt, ami jól illik a szent részegség-

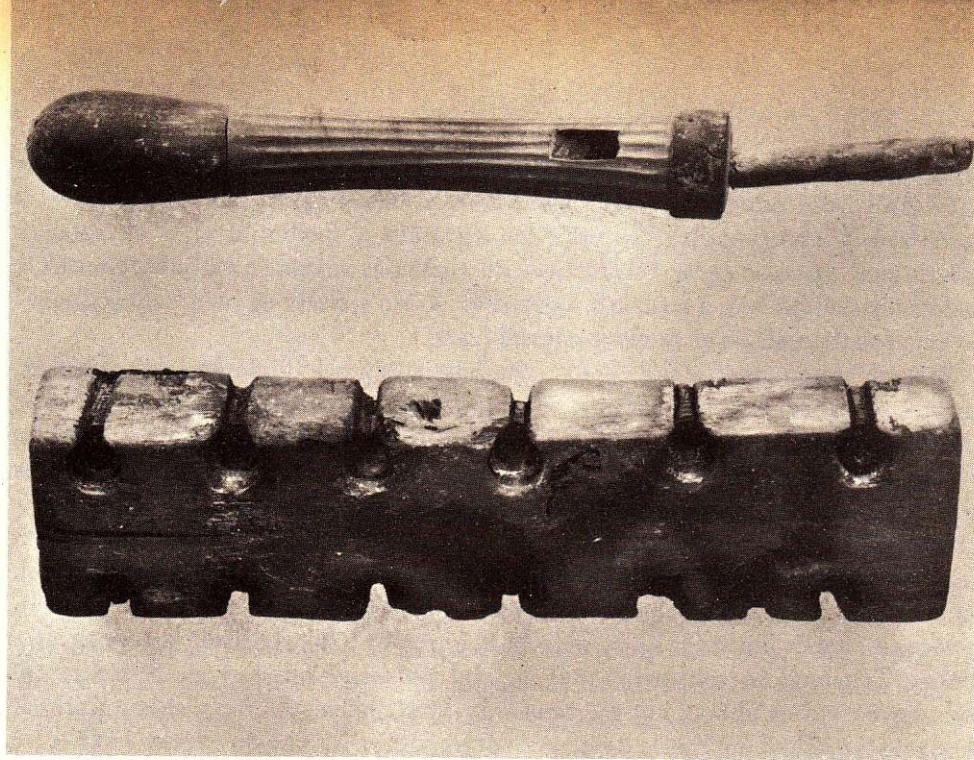
176. A pad alakú láda oldallapja: a király vadászik és halászik a mocsarakban

hez. A láda oldallapjai állatokat mutatnak, amint egymást semmisítik meg. A jóindulatú kutya és a gepárd megtámadja a gonosz bikákat és hegyikecskéket. A felső lapon levő szerelmi jelenet egy másik változatán a királyt virágokkal borított tájon egy tó előtt látjuk, oldalán a királynéval, amint éppen a környező bozótban vadkacsákra vadászik. Egyes halak rosszindulatúak. A tó közepén azonban a *Lates Niloticus* és a *Tilapia Nilotica* az elhunyt kettős aspektusának szimbolikus felidézései az „élet tavában” vízi utazásának két pólusán, Szaiszban és Mendészen. Több, mint háromezer évvel később fekete Afrika egyes részeiben a halottak lelkéről hasonló felfogás él tovább még a huszadik században is.

A lakoma ezután önmagától dionüszikus befejezéshez vezetett, s az utolsó jelenetek biztosították az erőt a továbbéléshez. A fal mellé halmoztak fel mindent, amire a királynak szüksége lehetett: konzervált szárnyast, marhahúst és korszókat a legjobb minőségű borral. Illatszerek és kenőcsök is kellettek ezekhez az orgiákhoz, és a rendkívül elegáns, eredeti és némelykor meghökkentő formájú mészke és alabástrom edények is jelentős részét alkották a sírkincsnek. Emitt egy családi emlék feküdt: egy értékes balzsamot tartalmazó váza III. Amenophisz nevével, amott egy edény ágaskodó oroszlán formájában, amely a védelem jelére támaszkodott, s a vízilónak, a születés istennőjének a testtartását utánozta. De mit jelenthetett a finomművű fő dísz tárgy, a hegyikecskefejes hajó (184, xxiv)? A legbájosabb tárgy egy korsófedél, amelyen egy fészekké alakított csésze volt négy tojás és egy újszülött madár számára (xlvi). Ennek a legszemléletesebb illusztrációja a híres Aton-himnusz egy részlete, melyet az ahetatoni eretnek sugalmazott – ha ugyan nem ő maga írta:

„Ha a meg nem született madár már csipog a tojásban,
Te vagy az, aki a lehetet adod neki, hogy éljen.
És hogy feltörhesse [a héjat], te határoztad meg az időpontot.
És mikor kibújik, hangosan hallatja szavát...”

177. Tutanhamon tűzcsibolója

A művészek néha ilyen módon ábrázolták az új hercegeket. A sír tehát valóban várta a megérkezését. A szobában elhelyezett alacsony ágyak, melyek közül némelyiket össze lehetett hajtani, biztosították, hogy a nászágys se hiányozzék a királynak. Az újszülött isten így mindent megtalálhatott, amire szüksége volt. A kis zsámolyokat, melyeket őfelsége gyermekkorában használt a földön, játékdobozát a titkos retenessel, a minden tűzszerszám őseit, a tűzcsiholót tartalmazó ládát (177), ezenkívül parittyáját, sőt még a Teje királyné nevét viselő kasztanyeteket is idetették.

Egyes tárgyak jelenlétét nem ilyen könnyű megmagyarázni. Miért vannak itt a gabona levágására szolgáló sarlók? Valószínűleg azért, hogy megörökítsék a földművelés istenének hozott áldozatot. De miért nincs nyomuk itt a halotti lakomát felidéző helyiségben zeneszerszámoknak? Erre talán a sírrablások adhatnak választ.

A fogadalmi pajzsoknak az volt a rendeltetésük, hogy védelmet nyújtsanak azok ellen a démonok ellen, akiket a király a *szenet* (az „átmenés” szóból) szerencsejátékkal kihívott maga ellen (XLIXb). A nagy, harminc négyzetet tartalmazó táblán ellenségei által készített vermeken és csapdákon át vezetett a nyertes útja, s ha győzött, *maa herunak*, „igazhangúnak” vagy inkább „megelevenedett hangúnak” nyilvánították. Arra utal ez, hogy a rítusok visszaadták neki az érzékszervek használatát és az élet lehetőségét. A küzdelem heves volt, és a láthatatlan ellenfelet néha a hátrakötözött karú foglyok alakjában kidolgozott játékgurák is ábrázolhatták. A halott viszont az oltalmazó gepárd fejét választhatta saját

figuráinak ékesítésére. Ezért díszítették a thébai sírok ajtóit némelykor a mágikus átkelésről szóló híradással, amelyet itt a *szenetet* játszó halott szimbolizált.

A közemberek sírjaiban és földeken egyaránt a mellszobrok — akárcsak a larariumok az ókor egész folyamán — az analógiás mágia révén elősegítették a halott újjászületését és a termés új sarjadását. Talán a király úgynevezett „bábuja” is kapcsolatban áll ezzel az elképzeléssel (XLII).

Semmi kétség sincs afelől, hogy mire használták a különleges fejtámaszokat, melyek a szoba legszebb tárgyai közé tartoznak. Az összehajtható fejtámasz díszítménye árulja el a tárgy célját. Homorú része két Bész-fejet mutat. Bész a születek istene, és oltalmazó a démonok ellen, s alakja itt talán a jóságos gepárdnak emberi forma iránti vágyát fejezi ki. A lótuszvirág a nap újjászületésére emlékeztet, a vadkacsák feje és nyaka alakjában megformált lábak pedig azt jelentik, hogy az állatot már ártalmatlanná tették. A sírban levő fejtámaszok közül a legkifejezőbb az az elefántcsontból készült darab, melynek a törzse Sut, a levegő istenét ábrázolja. Két oldalán a horizont két oroszlánja a tegnap és a holnap fogalmát testesíti meg (187). Ezeket a támaszokat, melyek kétségtelenül túl nagyok voltak ahhoz, hogy a múmia nyaka alá helyezték őket, abban a szobában raktározták el, melyet az egyiptomiak *mammisz*-nak vagy a „szülés háza”-nak neveztek. Emlékezzünk rá, hogy Tutanhamon nyaka alá egy kis vas fejtámaszt helyeztek. A „Halottak könyvé”-nek 166. fejezete, mely ezzel a kis tárggyal foglalkozik, világosan mutatja, hogy különleges célja az volt, hogy lehetővé tegye a halott felkelését a fej gyengéd felemelése révén. Így a koponya megfelelő ütemben elszakadhatott a fejtámasz kivájt részétől, és úgy mozoghatott, mint a hajnalban pályáját megkezdő nap.

Az égi istennel egyesülve az uralkodó részesülhetett a felkelő nap létében, és éppen úgy, mint Ré hajnalban, most kiemelkedhetett az ősoceánból a kék lótusz tetején. A sír folyosójába, ahová a napfény behatolhatott, helyezték el a gyászolókat a virágot, amelyből Tutanhamon, a napgyermek feje kiemelkedett (II).

Az előtér és a mellékszoba közti, kelet felé nyíló ajtón a pecsétek megint az újjászületésre utaltak — ez esetben az isteni megtestesülés szintjén, ami a fáraó jövetelét jelentette, az istent az emberek között. Neve változhatott, de mindig az istenség elemét képviselte a földön, olyan elemet, mely áthatotta az uralkodó fáraót. Ez pedig nem Ré, hanem Hórusz, „Hórusz, Hathor istennő fia”, ahogyan a fejtámasz szövege mondja. (Hathort itt Anheszenamon, a király szerelme ábrázolja.) Ezért jelentik ki a téglajtón megmaradt szövegek: „Nebheperuré-Anubisz, a győzedelmeskedő a kilenc íj felett [ezek Egyiptom összes ellenségeit jelentik] . . . Anubisz, a győzedelmeskedő a négy foglyul esett nép felett” (ezek azok a démonok, akik a négy világtájhoz történő utazása során a zarándoklás alkalmával nem tudták feltartóztatni haladását az újjászületés felé).

Az Oszirisz alakjában istenné vált halott király átváltozása a földön kettős alakban történt meg: Ré felragyogott a horizonton, az élők trónusán pedig a fiatal Hórusz, Anubisz látható képmása, az istenség megújult alakja, az új fáraó uralkodik majd tovább istenként a földön.

9. A háromszor férjezett királynő és Horemheb bossúja

Ha Tutanhamon halálára gondolunk, elképzelhetjük húszéves özvegyének nehéz helyzetét, aki két házasság után hirtelen a fáraók trónjának örököse lett. Az egyiptomi évkönyvek azonban semmi felvilágosítást nem nyújtanak: ezekről az évekről mélyen hallgatnak, mélyebben, mint más korszakokról.

A hettita királyok azonban gondosabbak voltak. Hivatalos levelezésük – mely többé már nem akkád nyelvű (amarnai levelezésük akkádul íródott), hanem különböző más nyelveken (az évkönyveket nesai vagy köznyelven írták) – igen eleven képet adnak egyes eseményekről, amelyek a XVIII. dinasztia egyiptomi uralkodóit is érintették. Az egyik levél, melyet egy egyiptomi királynő írt, anyyira fontos és meglepő okmánynak számított, hogy II. Mursilis, Suppiluliumas fia, aki atyja uralkodásának évkönyveit megírta, külön szakaszt szentelt neki. Megtörtént a lehetetlen: Egyiptom egyik királynője idegen herceget választott férjül, és meg akarta osztani vele a trónját. Tutanhamon özvegye tette meg e példátlan lépést, ahogy ez a hettita évkönyvek következő szakaszából jól látszik:

„Mialatt atyám Karkemis országában volt, Luppakist és Tesub[?]-Zalmast küldte Amqa országába [Antiochia vidéke]. Ezek eltávoztak; kifosztották Amqa országát, foglyokat hoztak atyámnak, valamint nagyobb és kisebb állatokat. Mikor Miszra [Egyiptom] népe meghallotta Amqa elpusztulását, megrémült. Helyzetük súlyosbítására uruk, Biphuria [Nebheperuré, azaz Tutanhamon] meghalt, és Egyiptom özvegy királynője követet küldött atyámhoz, és ezt írta neki: »Férjem meghalt, és nekem nincs fiam. Azt mondják, hogy neked sok fiad van [vagy: a te fiaid felnőttek]. Ha elküldesz egyet hozzám fiaid közül, ő lesz a férjem, irtózom ugyanis attól, hogy szolgálaim [alattvalóim] közül tegyek meg valakit férjemmé.« Mikor atyám ezt megtudta, összehívta tanácsba az előkelőket [és így szólt hozzájuk]: »Régi idők óta sohasem történt hasonló dolog ezelőtt.« Elhatározta, hogy elküldi Hattu-Zittist, a kamarást [mondván]: »Menj, hozzál hiteles értesítést részemre. Lehet, hogy be akarnak csapni. Hozz hiteles értesítést arról, hogy van-e hercegük.« Amíg Hattu-Zittis távol volt Egyiptom földjén, atyám legyőzte Karkemis városát... Egyiptom követe, Hanisz úr jött hozzá. Atyám ugyanis, mikor Hattu-Zittist Egyiptom országába küldte, ilyen utasítást adott neki: »Talán van hercegük. Talán meg akarnak csapni, és nem igazán akarják egyik fiamat uralkodónak.« Egyiptom királynője egy levélben ilyen szavakkal válaszolt atyámnak: »Miért mondd azt: Megpróbálnak becsapni. Ha volna fiam, írtam volna-e egy idegen országba a magam és országom számára ilyen megalázó módon? Nem hiszel nekem, sőt ilyen dolgot mondasz nekem! Az, aki a férjem volt, meghalt, és nekem nincs fiam. Egyik szolgálmat kell-e férjemül fogadnom? Nem írtam egyetlen más országnak sem [csak] nektek írtam. Azt mondják, hogy neked sok fiad van. Adj nekem egyet fiaid közül. Ő lesz az én férjem, és király lesz Egyiptom országában.« Mivel atyám nagylelkű volt, hozzájárult ahhoz, amit az asszony mondott, és elhatározta, hogy elküldi egyik fiát.”

Ilyen jellegű levélváltás és követcsere nem történhetett Aj, az „isteni atya” tudomása nélkül, aki Thébában volt vezír. Sőt lehetséges, hogy ő adott biztatást erre. A fiatal özvegy nem tett volna ilyen döntő lépést anélkül, hogy erre bátorították, vagy talán kényszerítették volna. Ha elfogadjuk ennek a valószínűségét, felmérhetjük, milyen válságos helyzetben volt Anheszenamon. Ősei trónjának megőrzése érdekében kötelességének érezte, hogy férjhez menjen egy herceghez, aki idegen volt a fáraói korona számára, de aki éppen a házassággal jogot nyerhetett erre. Nem habozott, hogy kimondja levelében, mennyire ellenszenves számára az a lehetőség, hogy egy „szolgát” tegyen meg férjének. Ez a szolga csak az „újoncok írnoka”, Horemheb lehetett, aki igazi diktátorrá vált a palotában, nem pedig — ahogyan ezt általában feltételezték — Aj, az „isteni atya”, aki közeli rokona, sőt valószínűleg nagyatyja volt a királynőnek. El lehet képzelni a kor zaklatott udvari életét, az Amon-papok intrikáit és beavatkozásukat a trónutódlásba. A Tutanhamon múmiájának elkészítéséhez szükséges legkevesebb hetven nap alatt a követeknek és küldötteknek volt idejük arra, hogy ide-oda utazgassanak Karkemis és Théba között. Horemhebet párthívei rendszeresen értesítették ezekről a lépésekről. Amikor a második egyiptomi követ elindult Suppiluliumas főhadiszállására — ez utóbbi éppen ekkor vette be Karkemist —, hogy megismételje a királynő sürgős óhaját a hettita királyi családdal létesítendő kapcsolat ügyében, Horemheb terve már nyilván készen állt. Zannanza hettita herceg el is indult kíséretével, de Horemheb rendőrsége, „Egyiptom emberei és lovai” útközben meggyilkolták. Ez hadiállapothoz vezetett Egyiptom és a hettiták között, Suppiluliumas elhatározta, hogy betör Egyiptomba — vagy legalábbis azzal dicsekedett, hogy ezt fogja tenni. Egyiptomon azonban ebben a vonatkozásban a fáraó szíriai protektorátusát kell érteni. Palesztinát mindenesetre újra támadás érte. A gyilkosokat elfogták, bíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték őket. Horemheb valószínűleg kiment a frontra, hogy megszervezze a védelmet az egyiptomi területekre való behatolás ellen, úgy látszik azonban, hogy ténylegesen sohasem került szembe a hettitákkal.

Ettől kezdve az a néhány ember, aki hű maradt az eretnek hithez, nem számíthatott többé arra, hogy a XVIII. dinasztia utolsó törvényes örökösnője idegen herceggel lép majd házasságra. Valóban csak közvetlen veszélyek, fenyegető zendülés az Amon-templom kapuinál és a királyi család kétségbeesése magyarázhatná meg ezt az érthetetlen lépést. Kétségtelenül az amarnai dinasztia egyik nagy hibája volt, hogy hettitát kért fel Egyiptom trónjának elfoglalására. De az öreg Aj vezírnek, aki talán még mindig hű volt Ehnaton „nemzetközi” eszméihez, az lebegett a szeme előtt, hogy olyan herceget nyerjen meg Egyiptom számára, aki magával hozza törzsének életerejét és hatalmas népének támogatását. Ez a politika Horemheb befolyását is korlátok közé szorította volna.

Idegen herceg nem lévén, a saját országában kötendő mésalliance gondolatától pedig visszariadva, a fiatal özvegyre most az a sors várt, hogy uralkodói kötelességeit és előjogait társuralkodóval ossza meg. Mivel félénk teremtés volt — teljes mértékben ellentéte kiváló ősenek, Hatsepszut királynőnek —, Anheszenamon

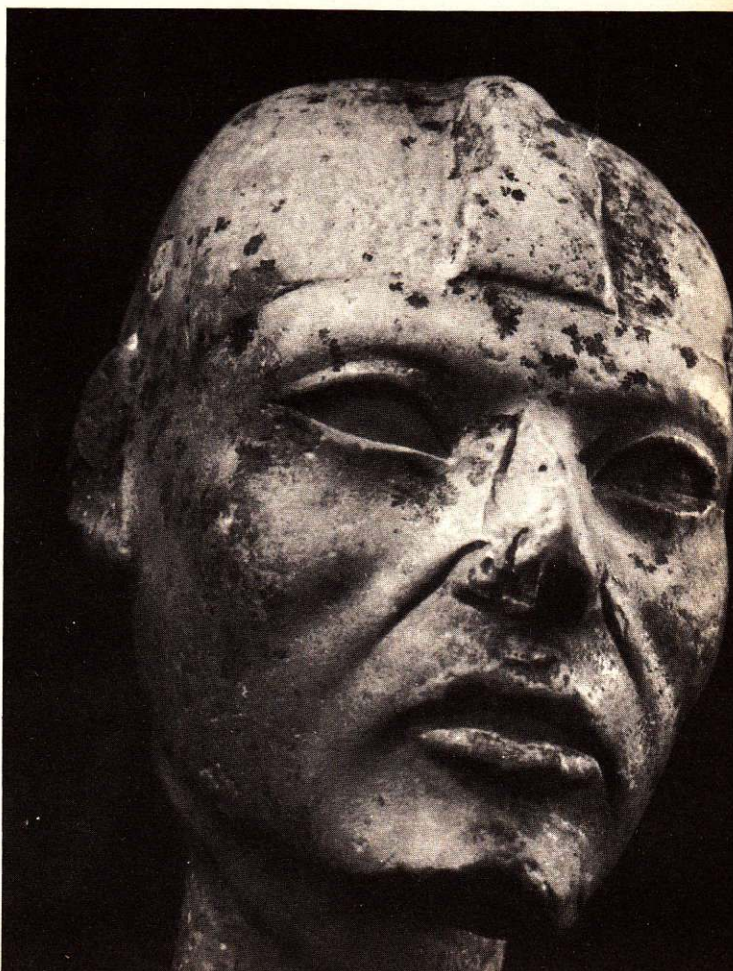

nagyatyját, Aj vezírt választotta ki erre a szerepre. A határozatot Tutanhamon hivatalos temetésének előestéjén hozták meg. A *heprest* és az állatbőrt viselő Aj, az „isten atya” hajtotta végre a „száj és a szemek megnyitásának” szertartását a sírnál, ahogyan ezt minden korszakban az atyjuk helyébe lépő trónörökösök tették (147). Egyesek azt állították, hogy Horemheb Anheszenamont is megölette ugyanakkor, amikor a hettita herceget, de ha ez így volna, akkor mivel magyarázzuk jelenlétét Aj király oldalán?

Egy másik elmélet szerint Anheszenamon feleségül ment Ajhoz, hogy így átruházza rá a jogot a trónhoz. Erre vonatkozólag nincs határozott bizonyíték, csak egy gyűrűt találtak (a Blanchard-gyűjteményben levő skarabeus), mely Aj és Anheszenamon kartusait viseli, és megerősíti együttes jelenlétüket a trónon. Abból a tényből, hogy ketten uralkodtak, nem következik szükségképpen a házasságuk is. Először is a királynő nagyapja, aki egyúttal nagybátyja is volt, visszariadhatott attól, hogy unokáját vegye nőül, aki már két házasságot kötött közeli rokonokkal a királyi családból. Ott volt ezenkívül felesége, Tej is, akit királynévá tett, s akit így is ábrázolnak Aj sírjában.

Aj négy évig uralkodott (178). Meggyőződését tükrözte az, hogy türelmet mutatott Aton irányában. Azáltal, hogy Tutanhamon temetésén közreműködött, önmagát tette felelőssé a király halotti kultuszának fenntartásáért. Úgy látszik, hogy trónralépésétől kezdve teljesítette is ezt a kötelességét. Tutanhamon az

178. Egy – feltehetőleg
Aj fáraót ábrázoló – fej
(Kairói Múzeum)

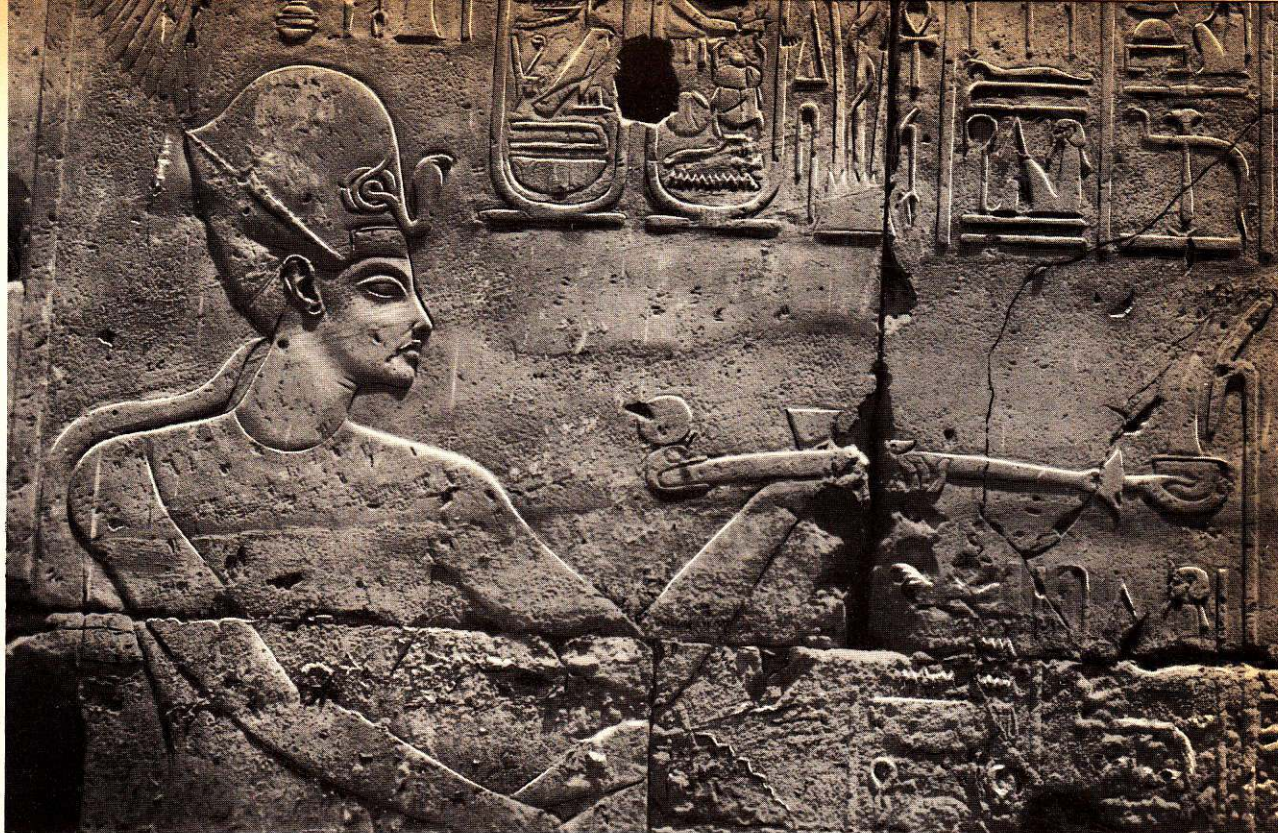
179. Tutanhamon által dedikált oroszlán a szolebi templomban
(British Museum)

asszuáni kőbányákban két pompás rózsaszín gránit oroszlánt faragtattott ki, hogy ezeket apjának, III. Amenophisznak dedikálja a Szudánban levő szolebi templomban. Csak az egyik oroszlánt szentelték fel halála előtt. A munka továbbfolytatása érdekében Aj vállalta, hogy a másik szobrot ugyanebbe a templomba szállíttatja (179). Kevésbé érthető a magatartása a király szobraival kapcsolatosan. Saját halotti templomát ugyanis Tutanhamon két – feltehetően befejezetlen – szobrával ékesítette, melyeket egyszerűen eltulajdonított magának. Ez a kissé meg-hökkentő eljárás azonban nem hozott szerencsét neki, mert halála után a szobrokat és a domborműveket (180) Horemheb tulajdonította el a maga kartusával.

Mi lehetett az oka, hogy Aj eltulajdonította és elmozdította a szobrokat? Talán a halálát közeledni érző aggastyán aggodalmaskodása volt ez, aki kétségbeesett sietséggel akarta ellátni halotti kápolnáját a nélkülözhetetlen képmásokkal még azon az áron is, hogy ellopta őket elődje templomából? A temetkezési rítus azt kívánta, hogy a halott emlékét bizonyos előírt dátumok alkalmával meg kellett ünnepelni. Hogyan egyeztethette össze Aj ezt a kötelességét kapzsiságával?

Vajon élt-e még ekkor Anheszenamon? Thébában élt vagy másutt? A továbbiakban semmit sem hallunk az ifjú királynőről, és finom alakja az idő homályába vész. Mi történt az amarnai házaspár többi lányával? Az egyik közülük Niqmat-hoz, Ugarit királyához ment feleségül (181).

180. Tutanhamon füstölőszert áldoz Amonnak. A reliefet Horemheb eltulajdonította (luxori templom)

A királyi nekropoliszban, nem messze a munkások falujától, ahová ezek uraikat követve visszatértek az eretnek városból, a felügyelők hanyagok voltak, sőt némelykor szándékos vakságot mutattak a halott királyok őrzésében. Tutanhamon temetése óta fantasztikus leírások keringtek a felhalmozott aranyról, ezüstről és ékszerekről; a raktárban összegyűjtött értékes kenőcsök és olajok listája kapzsi emberek álmát kísértette. A legbátrabbak közülük elhatározták, hogy megkísérlik a behatolást a sírba. Gondoljuk csak el, micsoda erőfeszítést követelt a föld alatti kamrák elérése! A betörőnek törmelékkel borított lépcsőkön és folyosókon kellett kiásnia magának egy járatot, és ezen a majdnem levegőtlen alagúton kellett a sír mélyébe kúsznia. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy kétszer is behatoltak a sírba. Ezt mutatják a kétféle nyomok, az alagutakban és a belső ajtókon, melyeket téglával újra elfalaztak. Nem kell azonban az ásatókhoz hasonlóan feltételeznünk, hogy a fosztogatás rendszeres volt. Nagyon valószínű, hogy az első alkalommal az összes kenőcsöket, másodszor pedig az összes fémeket akarták volna elvinni. Nyilván ellenállhatatlan volt a kísértés, és a rabló ahhoz nyúlt, ami a keze ügyébe akadt. Mindenesetre tudták, hogy mit keresnek, és azt is, hogy hol találhatják meg. A mumifikált élelmiszereket meghagyták, ellopták ellenben a kenőcsöket és olajakat. A betörést jól kitervelték, borostömöket is hoztak magukkal, ezekbe töltötték át a zsíros folyadékokat. Ezeknek a

181. Rasz-Samrában (Ugarit) talált „házasságváz” töredéke. Egy amarnai hercegnő tiszteleg férje, Niqmat király előtt (Damaszkuszi Múzeum)

bőröknek a maradványait megtalálták a sírban. Részletesen ismerték a sírt, még az alaprajzával is tisztában lehettek. Egyenesen az északi helyiségbe mentek ugyanis, a temetési menet ékszereit tartalmazó szép ékszeres ládákhoz. Feltörték a zárat, és sok ékszert elvittek. Mivel ismerték a keresett zsákmány hollétét, a nagy fekete ládákkal nem is törődtek, a pecséteteket is érintetlenül hagyták rajtuk. Mindkét alkalommal teljesen felforgatták a szoba rendjét, egyes ládák tartalmát sietségükben a földre szórták, hogy így válasszák ki a tárgyakat. A jelek szerint az utolsó behatolókat majdnem tetten érték, előkerült ugyanis egy aranygyűrűket tartalmazó rongyzacskó, melyet nyilván a nagy sietségben veszítettek el. Amikor a temető felügyelői észrevették a sír feltörését, értesítették Maját, aki valószínűleg személyesen irányította a sír elkészítését. „Az örökkévalóság helyén folytatott munkák főfelügyelője, a királyi írnok, a kincstár felügyelője”, Maja hűséges volt a fiatal királyhoz, akinek sírjába a temetés napján kis fa síremléket helyezett, mely urát az örök életnek ajánlotta (182). Különösen ügyes felügyelőket küldtek a sírba a tolvajok alagútján át azzal a megbízatással, hogy rakjanak rendet. Ezek azonban túl gyorsan dolgoztak a levegőtlen föld alatti helyiségekben. A textilholmikat és az ékszereket nagy sietve bedobálták a nyitott ládákba, majd lezárták a sírkamra és az előtér közötti ajtót, s a mellékszobában egy csomó más tárgyra felhalmozták az előtérből elmozdított darabokat úgy, hogy éppen csak egyensúlyban voltak. Azzal sem törődtek, hogy betömjék az előtér és mellékszoba

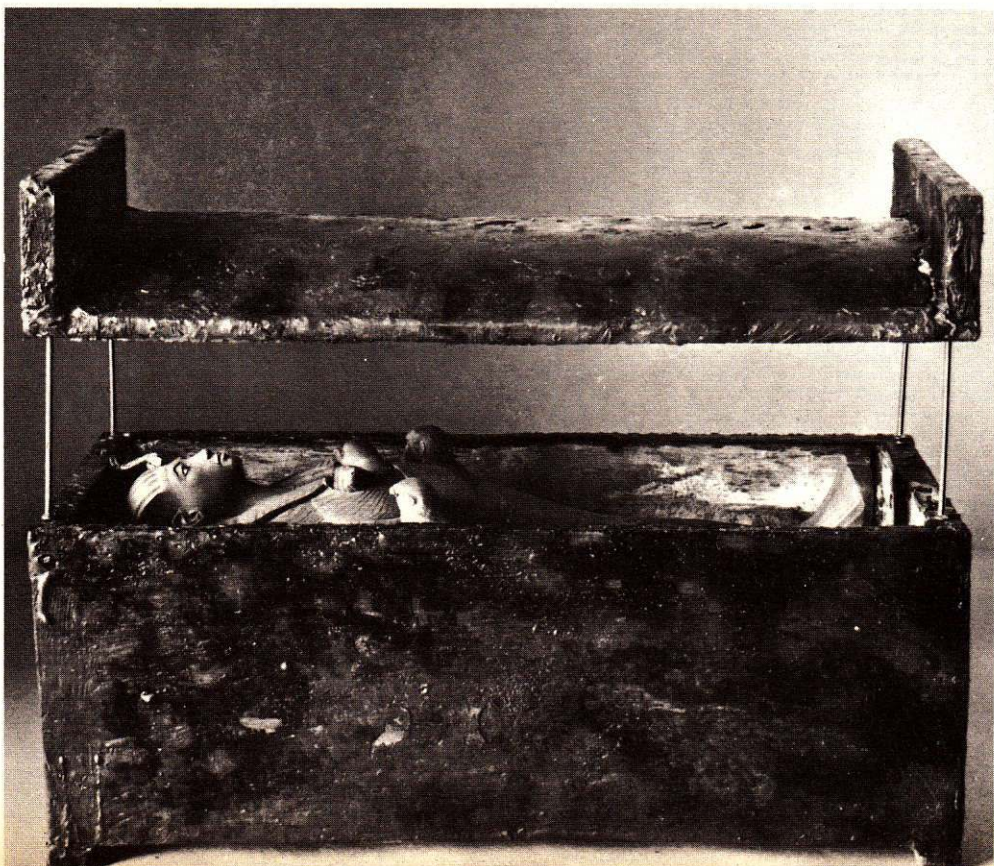
közötti falba vájt nyílást. Nem vették maguknak azt a fáradságot sem, hogy visszarakják az utóbbi szobába a kis aranyozott szentélykét, mely eredetileg itt volt. Nem felejtették el azonban távozásuk előtt visszarakni a küszöbre a finom lótusz formájú alabástrom csészét, amelynek az újjászületett király számára mindörökre az ifjúság elixírjét kellett nyújtania.

Maja tudta, milyen veszély fenyegeti halott királyát, és a sír bejáratát ismét vastag kötörmelék réteg alá rejtette, amely ettől kezdve itt a völgy felemelt talajszintjét alkotta. Maja másodszor is megpróbálta megvédeni Tutanhamont.

Uralkodása alatt Aj megtiltott bárminemű vallási gyűlölködést és Aton szentélyeinek meggyalázását. Halála végre utat nyitott Horemheb tábornoknak, hogy megvalósítsa tervét. Őt ugyanis jobban érdekelte a nemzeti intézmények fenntartása, mint a hadviselés. A történelem majdnem pontosan ugyanolyan formában ismétlődött meg, mint III. Tuthmószisz korában. Amon papjai segítették hozzá Horemhebét a korona megszerzéséhez. A nagy *Opet* ünnep kitűnő alkalom volt a régóta tervezett hatalomrajutásra.

Horemheb végre akadálytalanul megvalósíthatta álmát. De valamiképpen törvényesítenie kellett újonnan megszerzett rangját az egyiptomiak felett. Úgy látszik, nem élt már egyetlen királylány sem, akit királynéjává tehetett volna, de valószínűleg Mutnedzmetet, Nefertiti nővérét vette feleségül. Ezt a leányt majdnem mindig két törpe nő kísérte. A hegyikecskefejjel díszített alabástrom hajó orrában térdelő bájos női alak talán őt ábrázolja. Valószínűleg Ajnak és Tejnek a leánya volt (184, xxiv).

182. A király fekvő képmása fakoporsóban. Maja ajándéka

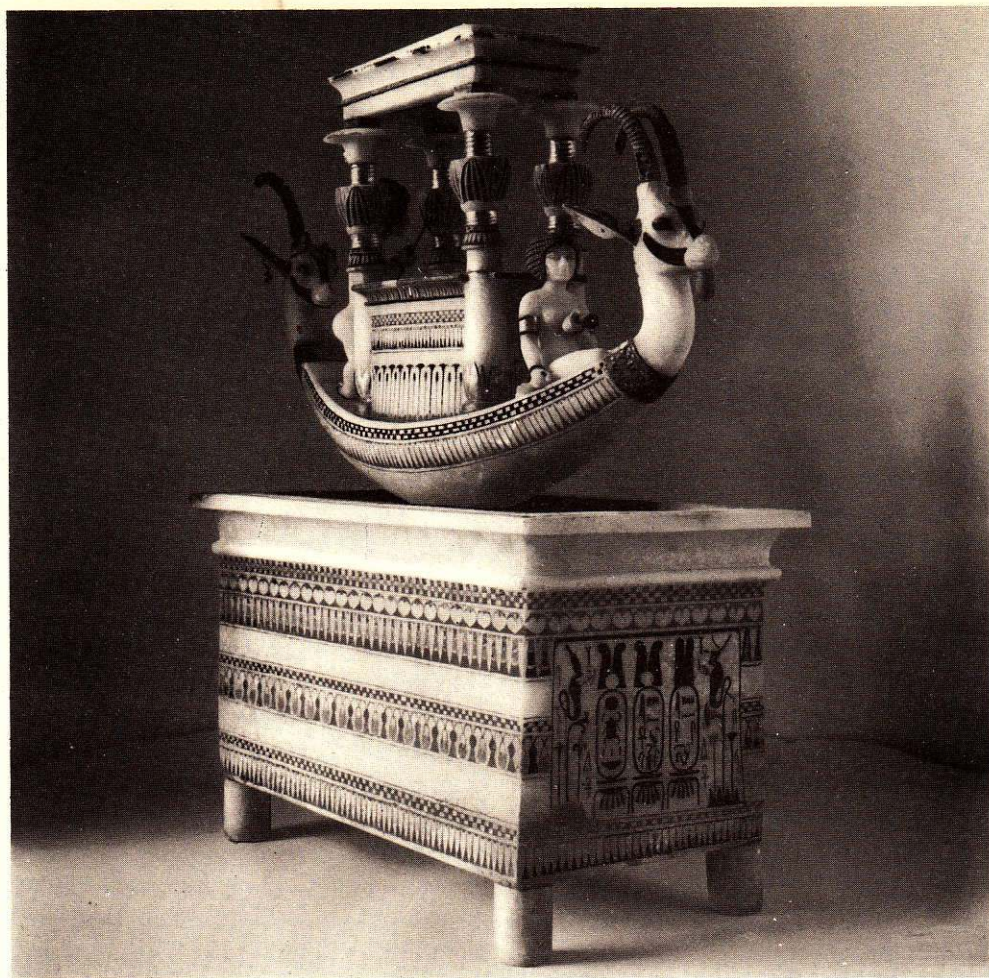

183. Horemheb (azelőtt Tutanbamon) és istene (Museo Egizio, Torino)

184. Az alabástrom bárka, feltehetőleg Mutnedzmet hercegnő alakjával díszítve

Ez a házasság nem sokáig ösztönözte Horemhebet arra, hogy tiszteletben tartsa közvetlen elődeinek emlékét. Hamarosan megkezdte pusztító akcióját. Ezt két fokozatban hajtotta végre.

Először is az összes újabb emlékeket — elsősorban a szobrokat és templomokat, főleg Tutanhamon és Aj emlékeit — a magáéinak nyilvánította. Ezért csúfították el az írnok-szobrászok a luxori oszlopsoros helyiséget, ahol az *Opet* ünnepet tartották. Megbízták őket, hogy távolítsák el Tutanhamon neveit, és az új királyéival (183) helyettesítsék őket.

Volt azonban egy emlék Karnakban, melyet Horemheb nem saját magának kívánt meg: egy szobor, mely az Amon előtt álló, leopárdbőrt viselő Tutanhamont ábrázolta olyan uralkodóként, aki éppen akkor temette el atyját a halotti

rítusnak megfelelően. Horemheb letöretette a király szobrának fejét és végtagjait, a kartusokból eltüntette a nevét jelentő hieroglifák nagy részét, de nem helyettesítette őket a sajátjával, mint másutt. Horemhebet Amon papjai ültették a trónra, és ő semmiképpen sem tekintette magát az amarnai királyok utódjának. Sok idő telt el azóta, hogy az atonista eretnekség idején Pa-aton-em-heb-nek nevezte magát. Ha királyi őst keresett, ennek III. Amenophisznak kellett lennie. Buzgón kezdte hirdetni ezt az „igazságot” az egész országban, s a propaganda oly sikeres volt, hogy a hivatalos listák még a ramesszida korban is őt nevezik III. Amenophisz törvényes utódjának. A XIX. dinasztia udvari annaleseiben uralkodásának éveit is IV. Amenophisz trónralépésének idejétől számították. Ezért tulajdonítottak neki az egyiptomi feliratok ötven évig terjedő uralkodási időt.

Az új uralkodó rendkívül erőteljes megtorlásokba kezdett, s eljárásának igazolására egy kiáltványt adott ki, mely „Horemheb ediktuma” néven ismeretes. Karnakban vésték fel egy nagy sztélére, amelyet a tizedik pilon nyugati szárnya közelében találtak meg. Ebben leírja, milyen siralmas helyzetben volt az ország trónralépése idején; leírja a tisztviselők és bírák visszaéléseit, akiket katonák is segítettek a szegények kizsárolásában. A király, akinek fő gondja a törvény megszilárdítása és népe sorsának megjavítása volt, hozzálátott minden jogtalanság megbüntetéséhez, és azonnali fenyítésekkel rendelt el: a hivatalos hatalmukkal visszaélőknek le kellett vágni az orrát, és a száműzetést mint büntetést is visszaállították.

Nyilvánvalóan valakit okolnia kellett az ország siralmas helyzetéért, s a felelősséget az utolsó négy uralkodóra hárította. Horemheb végre szabadjára engedhette sértett büszkeségéből fakadó gyűlöletét, s elégtételt szolgáltatathatott Amon papjainak, akik törvényesítették trónbitorlását. A Tell el-Amarnába kiküldött munkáscsoportok a város legnagyobb részét lerombolták.

Horemheb Théában is pusztított. Ekkor határozta el, hogy három új pilont csatol Amon nagy templomához, ezért lebontotta az összes épületeket, melyeket közvetlen elődei szenteltek Atonnak, s több, mint tízezer — amarnai domborművel ellátott — követ használt fel pilonjainak megalapozásához. Semmi sem volt elég szép a dinasztia istene számára, és Horemheb önmagát tüntette fel az Amon-templomok és -papság rehabilitációja élharcosának. A fáraói főhatalommal kapcsolatban is engedményt tett, uralkodói tekintélyét ugyanis igen erősen alárendelte a papságnak. Pompás — Karnakot és Luxort összekötő — szfinxsort ajánlott fel istenének. Elrendelte azoknak az épületeknek a megalkotását is, amelyek mintegy bevezették a karnaki nagy oszlopcsarnok létrehozását. Ugyanakkor a legnyíltabb eltökéltséggel üldözte mindazokat, akik közvetlenül vagy közvetve az eretnekséget szolgálták. Aj sírját kifosztották. Nem kétséges, hogy annak a rejtkehelynek a megszenteltelenítését is elrendelte, ahová Tutanhamon a női koporsóban fekvő ismeretlen király múmiája köré összehordatta mindazt, ami az amarnai sírfelszerelésekből megmaradt. Valószínűleg babonás félelemből a testet megkímélték, de összetörték az összes égetetlen agyagból készült mágikus téglákat, melyeknek a sír védelmét kellett biztosítaniuk. Teje aranyozott kápolnáján kivakarták Ehnaton portréját.

Az előkelők temetőjében Horemheb kikereste azoknak az udvaroncoknak a sírját, akik hűek maradtak az uralkodókhoz, és elhatározta a megsemmisítésüket. Ezek közé tartozott Hui, Núbia alkirálya is. Nemcsak Tutanhamon neveit és portréit vakarták ki Hui sírkápolnájában, hanem magának az alkirálynak a képmásait is megtámadták.

Ugyanez volt a helyzet vidéken is: a Deltától Szudánig Horemheb mindenütt lesújtott, főként Ahmimban, az eretnek család egyes tagjainak szülőhelyén. A Nahtmin által felajánlott sztélékről eltávolították Aj nevét. (Nahtmin néhány igen szép *usébtit* adott Tutanhamonnak.) Mindenhová munkáscsapatokat küldtek ki, hogy újra felírják a thébai isten nevét, és visszaállítsák emlékeit, melyeket Ehnaton támadott ugyanilyen szenvedélyes dühvel. Horemheb egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy emlékeztessen Ehnaton bűnös tevékenységére, akit csak „a gonosztevő”-nek nevezett. Horemheb könyörtelenségére annyi a bizonyíték, hogy hitelt adhatunk egyes kutatók feltevésének, mely szerint képes volt Aj és Anheszenamon eltüntetésére is.

A „jámbor”, megtért Horemheb a jelek szerint mindent módszeresen szervezett meg, és összehangolta a dolgokat. Az ellenreformáció vezetőinek megnyerése érdekében fanatizmussal járt el, és sok bűnért terheli őt a felelősség. Csak egyetlen rés van kérlelhetetlen logikájában: ha minden tőle telhetőt elkövetett, hogy kitörölje az emberek emlékezetéből Tutanhamont, az ifjú királyt — „aki jobban szerette Thébát, mint maga a város istene” —, érthetetlen, miért nem fosztotta ki a sírját. Talán a halott, III. Amenophisz utolsó fia iránti tisztelet elkésett fellobbanása akadályozta vagy pedig az isteni büntetéstől való félelem? Pedig nem habozott, mikor Aj és Tej sírjának megkárosításáról volt szó! Talán azt remélte, hogy az isteni test megszenteltségtelenítése nélkül is feledésbe merül a sír a Királyok Völgyében.

Persze e váratlan gyengeségét Maja, „a királyi írnok, az örökkévalóság helyén folytatott munkák főfelügyelője”, Tutanhamon hű barátja újabb erőfeszítése eredményének is tekinthetjük (185). Ez az éles eszű férfi megnyerte Horemheb bizalmát, és őt bízták meg IV. Tuthmószisz — rablók megrongálta — sírjának helyreállításával. Maja ellenőrizte a temetőt, és ily módon sikerült megóvnia szeretett királyának a sírját. Persze ha Horemheb elrendelte volna Tutanhamon sírjának megsemmisítését, bizonyára rátette volna a kezét a kincsre, hiszen jól ismerte az értékét.

Az első feltevést kell tehát elfogadnunk: Horemheb, aki a jog és az igazság bajnokának szerepében tetszelgett, saját magának tartozott azzal, hogy megkímélje annak a sírját, aki először hajolt meg újra Amon előtt. Nemeslelkűségének azonban voltak határai. Tutanhamon elhagyatottá lett, megfosztották a rítusoktól és az imádságoktól, hiszen most már névtelenné vált szobrai a szentélyekben ezekre nem tarthattak igényt. Horemhebnek még az egyiptomi fáraók hivatalos jegyzékéből is sikerült kitörölnie Tutanhamon nevét.

Most végre megmutatkozhatott, mekkora varázserejük van a temetési szertartásoknak és annak a fantasztikus mennyiségű halotti tárgynak, mellyel Tutanhamon

185. Maja, a pénzügyek főfelügyelője Horemheb alatt (Rijksmuseum, Leiden)

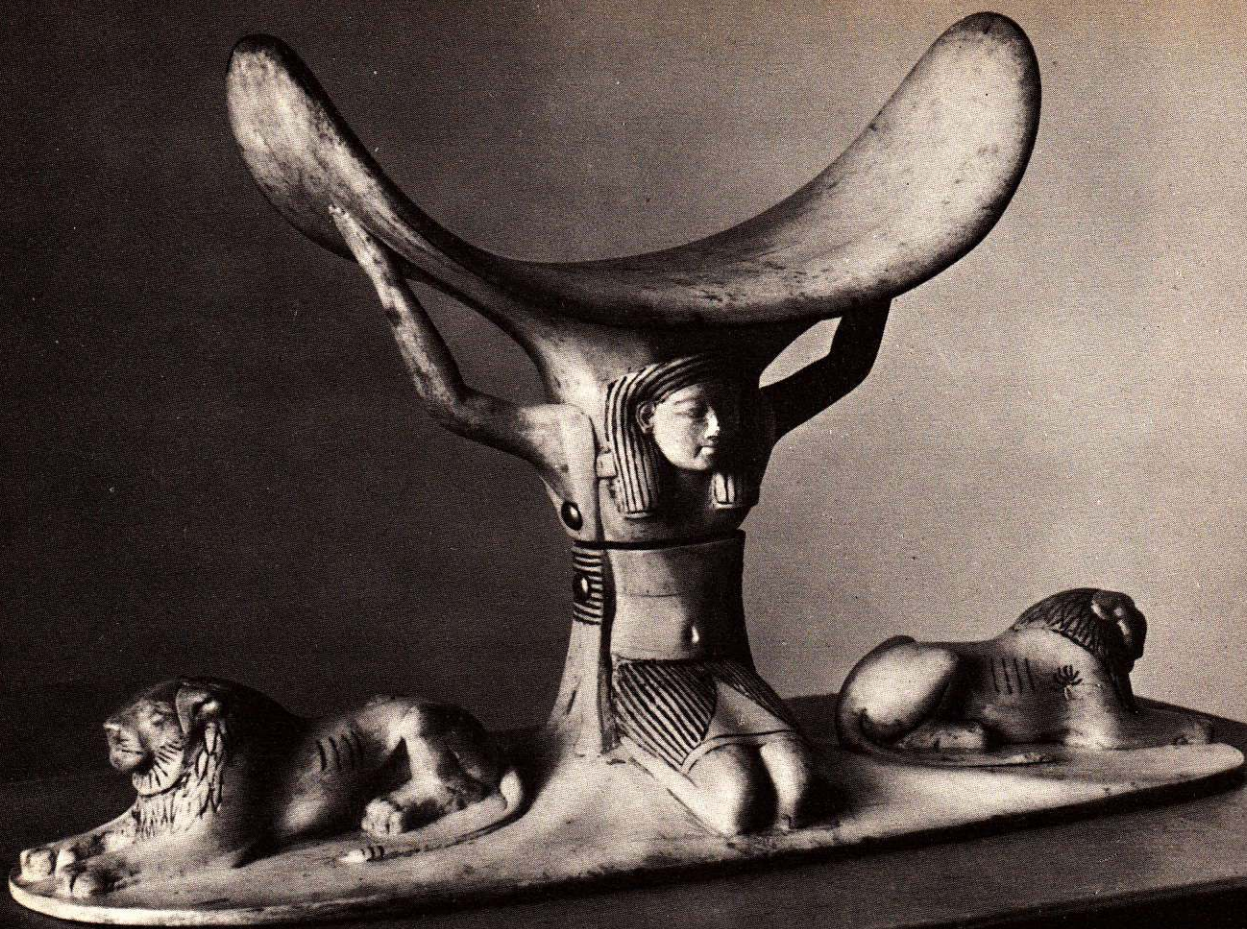
186. Tutanhamon nevei, melyek a karnaki „emlékszóbron” fennmaradtak (Louvre)

amont körülvették. Mindennek vagy majdnem mindennek, amit a király érdekében tettek, vagy részére összegyűjtöttek, két fő célja volt: a démonok megfutamítása és egy új létre való születés elősegítése.

Tutanhamonra olyan tévedések erkölcsi súlya nehezedett, melyeket nem ő követett el: születésétől kezdve arra volt kárhoztatva, hogy mások parancsai szerint cselekedjék. Alighogy megtanult élni, máris meg kellett halnia. Elindulását az utolsó átváltozások felé mindenféle átok nehezítette. A siralmas helyzetet, melybe dinasztíája süllyedt, halála után özvegye még inkább elrontotta azzal a kétségbeesett és megdöbbenő kísérlettel, hogy a „szeretett országot” egy idegen jogarnak szolgáltassa ki.

De az istenek, akiknek a „szobrai készítésével töltötte életét” Tutanhamon, éberen őrködtek, és Horemheb átkát hatástalanná tették. Tutanhamon karnaki emlékművén a kötény jobb sarkánál, az aranylemez bevonat alatt a szobrász kőbe véste a király nevét. A név itt rejtve volt, és megkímélték. Még ma is látható (186).

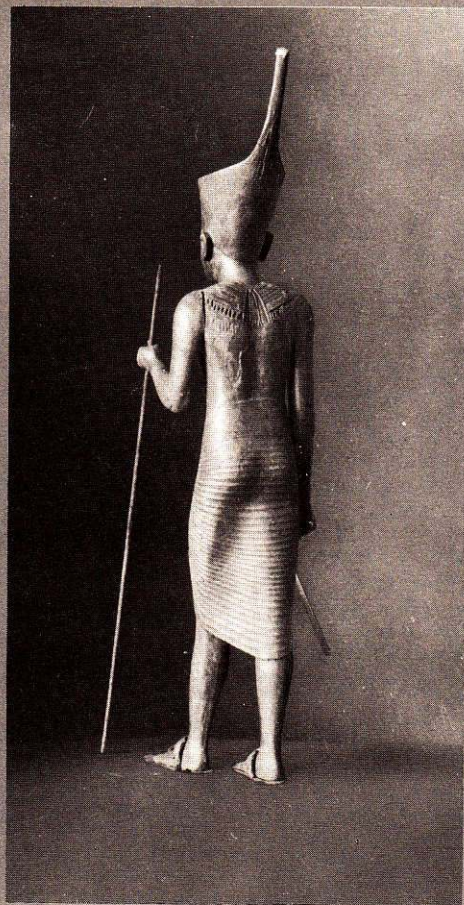

187. *A király elefántcsont fejtámasza, Sunak, a levegő istenének és a horizont két oroszlánjának alakjával*

A sír homályában a halott alvilági útja tehát biztosítva volt. Mint Osziriszt, „akinek a szobrait is megalkotta, és akinek a házát felépítette olyanná, amilyen kezdetben volt”, őt is igazságtalanul üldözte a gonosz, de a végtelenül hosszú vizsgálat után kihirdették ártatlanságát. Háromezer évvel később lehullottak a minden akadály felett győzedelmeskedő Anubisz képét viselő feltöretlen pecsétek. A Királyok Völgyében levő sírban az első aranykoporsó megörvendeztette a zarándokok szemét, hiszen újra megjelent Tutanhamon, mint ahogyan az új nap felragyog a látóhatár hegyei között (187).

Carter és Carnarvon megtörték Horemheb átkát, és általuk Teje legkisebb fia új életet nyert, bár ellenségei mindent elkövettek, hogy ezt megakadályozzák.

*Tutanbamon egyik szobrocskája.
A rituális zárándoklatoknál használták
a temetésen*

A főszereplők felsorolása

AAANEN

„Amon második prófétája”, „Ré-Atum főpapja”, Teje királyné fivére, tehát Juja és Thuja fia.

ABDIASIRTA

Amor (vagy Amurru – a mai Szíria) királya, utódjának, Azirunak apja. Hivatalosan a fáraó vazallusa volt, azonban mégis Suppiluliumas hettita királlyal kötött szövetséget Mitanni, Egyiptom szövetségese és az Egyiptomhoz hű ázsiai vazallusok ellen. III. Amenophisz kortársa volt.

AJ

A XVIII. dinasztia egyik királya, Tejnek, Nefertiti „dajkájának” férje és talán Nefertiti atyja. Trónbitorlása előtt, IV. Amenophisz-Ehnaton alatt „isten atya”, „őfelsége összes lovainak a felügyelője” (a harci szekerek tábornoka), a „király személyes frnoka”, majd Tutanhamon eles eszű tanácsadója és vezíre volt, s őt követte a trónon. Lehetséges, hogy trónralépésének törvényesítése érdekében házasságot kötött Tutanhamon özvegyével, Anheszenamonnal, erre azonban nincs bizonyíték.

III. AMENOPHISZ*

A XVIII. dinasztia királya, IV. Tuthmószisz és Mutemweja fia és utóda. Teje férje, IV. Amenophisz-Ehnaton atyja. Valószínűleg annak a Dhutmoszénak is atyja, aki meghalt, mielőtt trónra léphetett volna, továbbá Szemenhkarénak, Tutanhamonnak, Szitammon hercegnek – akit feleségül vett – és még néhány más hercegnek is.

IV. AMENOPHISZ-EHNATON

A XVIII. dinasztia királya, az „eretnek”, aki politikai és vallási okokból egy időre eltörölte Amon kultuszát, és helyébe az Aton-vallást állította. IV. Amenophisz-Ehnaton elhagyta Thébát, a fővárost, és új várost alapított, Ahetatont (a mai Tell el-Amarna). Itt Nefertiti királynéval és lányakkal együtt hatalmas új szentélyekben áldozott Atonnak.

* A név Amenophisznek is írható, de a tényleges kiejtés bizonytalansága miatt (valószínűbb az o) meghagytuk a szakirodalomban meggyökeresedett formát.

Mivel a király túlságosan békeszerető volt, nagy gondot okozott neki a hatalmas egyiptomi birodalom fenntartása, ezért uralkodása vége felé valószínűleg megpróbált kibékülni Amon nagyhatalmú thébai papjaival. Közvetítőként uralkodótársát és vejét, Szemenhkarét használta fel, aki a király és a királyné válása után Nefertitit helyettesítette hivatalos funkcióiban. Nem tudjuk, hogy végezte ez a látnok király, az egyiptomi történelemnek ez a kivételes egyénisége; tanítása azonban – bár a gyakorlatban végleg megbukott – mély nyomott hagyott az egyiptomi kultúrán.

AMENOPHISZ, Hapu fia, más néven HUI

Magasrangú tisztviselő, fontos szerepet játszott III. Amenophisz alatt. „Kap titkainak főnöke”, „az Amon-ünnep szertartásmestere”, „az újoncok parancsnoka”. A Memnón-szobrokat III. Amenophisz halotti templomába szállíttatta. Élete végén Szitammon hercegnek, III. Amenophisz lányának és második feleségének felügyelője lett. 110 évet élt, megérte a bölcsék korát.

ANHESZENAMON-ANHESZENPAAATON

A XVIII. dinasztia hercegnője, IV. Amenophisz-Ehnaton és Nefertiti harmadik lánya. Tutanhamon felesége, unokahúga és sógornője. Saját atyjával kötött első házasságából volt egy lánya: Anheszenpaaton Taseri.

Tutanhamon megkoronázása és az Amon-kultusz visszaállítása után nevét Anheszenpaatonról Anheszenamonra változtatták.

ANHESZENPAAATON TASERI

A XVIII. dinasztia hercegnője, Anheszenpaatonnak atyjával, IV. Amenophisz-Ehnatonnal kötött házasságából született lánya. Egyszerre volt Tutanhamon unokahúga, unokahúgának lánya és mostohalánya.

AZIRU

Amor (Szíria) királya, Abdiasirta fia, III. Amenophisz és különösen IV. Amenophisz-Ehnaton és Tutanhamon kortársa. Apja politikáját folytatta, és egyrészt a hettita szövetség, másrészt pedig az Amarna-

udvar intrikáinak védelme alatt (vö. Tutu) sikerült megszereznie a főnői parton fekvő virágzó kikötővárosokat. Elég ravasz volt ahhoz, hogy meg tudja győzni a fáraót — akit a maga igazolására felkérés —, hogy hí vazallusa, és Egyiptom érdekeit védi a birodalom határainál. Suppiluliumas Ázirut inkább eszközként, mint szövetségesként kezelte, és az i. e. XIV. század közepe táján arra kényszerítette, hogy ismerje el fennhatóságát. Amurru így, bár hivatalosan Egyiptom vazallusa maradt, Hatti alárendeltje lett.

BAK

Men szobrász fia, az ifjú IV. Amenophisz-Ehnaton fáraó hivatalos szobrásza. Az etnek király személyesen irányította őt az új Amarna-stílus megalkotásában.

BAKETATON

A XVIII. dinasztia hercegnője, III. Amenophisz és Teje lánya, Tutanhamon, IV. Amenophisz-Ehnaton, Szemenhkaré és Szitamon nővére, Nefertiti sógor-nője.

BURNABURIAS (vagy Burraburias)

Babilón királya Tutanhamon korában. Az ifjú uralkodó támogatását kereste az asszírok emelkedő hatalmával szemben.

DHUTMOSZE

A XVIII. dinasztia hercege; keveset tudunk róla. Emlékét egy ostor őrzi, amelyet Tutanhamon sírjában találtak. Az ostor felirata: „A királyfi, a csapatok kapitánya, Dhutmosze”. Valószínűleg III. Amenophisz és Teje fia volt, tehát Tutanhamon egyik fivére.

GILUHEPA

Mitanni (Naharina) királyának, Suttarnának lánya, III. Amenophisz másodfelesége. A király a házasságkötés alkalmából külön emlékskarabeusokat adott ki, amelyeken feljegyzí, hogy a hercegnőt 317 udvarhölgy kísérté.

HANISZ

Egyiptomi követ Tutanhamon halála idején. Közvetítőként működött Suppiluliumas és Anheszenamon között azzal a céllal, hogy létrehozza Zannanza hetita herceg házasságát Tutanhamon özvegyével.

HIKNEFER

A núbiai herceg fia, akit „Kap gyermekeinek” iskolájában neveltek a fáraó udvarában. Tutanhamon kortársa. Aniba (Miami) hercege volt Núbiában, amikor Hui alkirály összegyűjtötte a hatalmas adót Egyiptom déli vazallusaitól. A Nilus keleti partján temették el, Núbiában, a modern Toske város területén, és sírját éppen mostanában fedezték fel.

HOREMHEB

Tábornok, majd a XVIII. dinasztia utolsó királya. IV. Amenophisz-Ehnaton és Tutanhamon alatt fon-

tos szerepet játszott, megszerezte a legirigyletebb és legjelentősebb címeket az ország polgári közigazgatásában és a hadseregben. Aj halála után megkaparintotta a trónt, és hozzálátott a birodalom katonai és politikai helyzetének megszilárdításához. Engesztelhetetlen gyűlölettel üldözte az atonista eretnokséget és megalapítójának, IV. Amenophisz-Ehnatonnak az emlékét. Mindent megtett, hogy kitörölje őt a történelemből. Hogy a trónbitorlást legalább látszólag törvényesítse, és kapcsolatba kerüljön a dinasztiaiával, valószínűleg feleségül vette Mutnedzsmetet, Nefertiti nővérét. Ez valószínűleg Ajnak — aki maga is trónbitorló volt — és Tejnek a lánya.

HUI

III. Amenophisz egyik magasrangú tisztviselőjének a fia. Tutanhamon alatt Núbia alkirálya. IV. Amenophisz-Ehnaton alatt már a következő címeket gyűjtötte össze: „az uralkodó követe minden idegen országban”, „isteni atya”, „legyezőhordozó a király jobbán”, „Amon marháinak felügyelője Kus országában”, „a Két Ország ura aranybányáinak felügyelője”, „őfelsége vitéze a lovasságban”. Tutanhamon nevezte ki. Bölcs és sikeres kormányzásával messzemenően igazolta ura bizalmát.

HUJA

Teje királyné ahetatoni birtokainak háznagya. A részére készült Tell el-Amarna-i sír domborművei rendkívül fontos bizonyítékot szolgáltatnak Ehnaton szüleinek a Gömb városában való tartózkodására.

JUJA

Teje királyné atyja, Thuja férje. „Isteni atya” volt, Amon főpapja Thébában, Ahmimban pedig „Min prófétája” és „Min ökreinek főfelügyelője”.

JUTI

Mint Teje királyné fő szobrásza elkészítette Teje legfiatalabb leányának, Baketaton hercegnőnek képmását. Reliefjeiről híres sírja Tell el-Amarnában maradt fenn.

KIA

Ismeretlen hercegnő, akit legalább két okmány IV. Amenophisz-Ehnaton másodfeleségeként említ.

MAHU

Ahetaton (Tell el-Amarna) rendőrfőnöke. Ő biztosította a rendet az etnek városban. A király megbízható párthívei közé tartozott.

MAJA

„Az örökkévalóság helyén folytatott munkák főfelügyelője” és „a kincstár főfelügyelője” Tutanhamon alatt. A királynak felajánlott sírszobra egyike a személyes vonzalom ritka megnyilatkozásainak, melyeket a sírban találtak. Mint a temető felügyelője mindent megtett, hogy biztosítsa szeretett ura sírjának épségét. Horemheb bizalmát is sikerült megnyernie, az ő uralkodása alatt pénzügyminiszter volt.

MAKETATON

A XVIII. dinasztia hercegnője, IV. Amenophisz-Ehnaton és Nefertiti második lánya. Tell el-Amarnában halt meg a fáraó uralkodásának 12. évében.

MEN

III. Amenophisz szobrásza és a hagyományok alapján álló művészi iskola feje. Fia, Bak az új művészi iskola mozgó lelke volt IV. Amenophisz-Ehnaton alatt.

MERITATON

A XVIII. dinasztia hercegnője, IV. Amenophisz-Ehnaton és Nefertiti legidősebb leánya. Szemenhkarával kötött házassága révén saját atyjának, Ehnatonnak és nagybátyjának, Tutanhamonnak sógornőjévé lett.

MERITRE

Egyiptomi hercegnő, aki egyes szerzők szerint Tutanhamon anyja lehetett.

II. MURSILIS (MURSZILISZ)

Hettita király, Suppiluliumas fia és utóda. Ő volt a felelős apja uralkodásának évkönyveiről. Zannanzának fivére, akit kiválasztottak arra, hogy feleségül vegye Anheszenamont, Tutanhamon özvegyét.

(A szerző a nevet akkád írással közli. A helyesebb írás valószínűleg Murszilisz. – A ford.)

MUTEMWEJA

Királyné a XVIII. dinasztia korában, IV. Tuthmoszisz felesége és III. Amenophisz anyja.

MUTNEDZSMET

Királyné (?) a XVIII. dinasztia alatt, Aj és Tej leánya (?), Nefertiti nővére. Mutnedzsmet bizonyára házasságot kötött Horemhebbel, aki így Aj veje és a trón jogos örököse lett.

NAHTMIN

„Királyi írnok”, „legyezőhordozó a király jobb-ján”, „a hadseregparancsnok” Tutanhamon alatt. Az ifjú király sírjában öt usébtit találtak, melyeket ő ajánlott fel. A hú Maja kis sírszobrával együtt csupán ezek az olyan tárgyak a király sírfelszerelésében, melyeket alattvalók ajánlottak fel.

NEFERNEFERURÉ

A XVIII. dinasztia hercegnője, IV. Amenophisz-Ehnaton és Nefertiti ötödik leánya.

NEFERNEFRUATON TASERI

Hercegnő a XVIII. dinasztia alatt, IV. Amenophisz-Ehnaton és Nefertiti negyedik leánya.

NEFERTITI

Királyné a XVIII. dinasztia korában, valószínűleg Aj lánya és feltehetőleg Tej mostohalánya, de nem mitanni hercegnő, mint egyes szerzők gondolták. IV. Amenophisz-Ehnatonhoz ment feleségül, akitől biztos, hogy legalább hat lánya született.

Fontos szerepet játszott férje oldalán. Az atoni vallási tanban az uralkodó nélkülözhetetlen kiegészítő részét alkotta. Csak a királyi pár – és csakis az egyesült pár – által volt lehetséges az Aton által adományozott élet közvetítése a föld összes élőlényének. IV. Amenophisz-Ehnaton uralkodásának vége felé azonban elvált férjétől.

A királyné szépségét és báját Berlinben őrzött híres festett mészkő mellszobra öröközte meg.

NIQMAT

Ugarit (Rasz-Samra) királya, a XVIII. dinasztia utolsó fáraóinak kortársa. Nagyon valószínű, hogy egyiptomi nőt vett feleségül, aki az amarnai család egyik hercegnője lehetett.

PANEHESZI

Aton főpapja Tell el-Amarnában. Házának és sírjának maradványait megtalálták a Gömb városában.

RAMOSZE

Dél vezíre III. Amenophisz alatt. Thébai sírja híres a díszítés szépsége és az itt megfigyelhető kétféle stílus – a thébai és az amarnai – miatt, ugyanis a társuralkodás idején élt. III. Amenophisz első jubileumi ünnepségein is részt vett a szolebi templomban, a núbiai provincia szívében.

RIB-ADDI

Büblasz királya. Hű maradt urához, IV. Amenophisz-Ehnatonhoz, akit miniszterei félrevezettek, s ezért védtelenül hagyta Rib-Addit az amorita támadásokkal szemben, melyeket zsoldosként felfogadott habírukkal Aziru irányított. Tutu, az amarnai udvar külügyminisztere, valószínűleg Aziru, a hűtlen vazallus bűntársa volt, ezért a helyzetet úgy tárta ura, IV. Amenophisz-Ehnaton elé, hogy ez Aziru számára legyen kedvező. A király által kért vizsgálat nem járt eredménnyel. Végül a városába szorított Rib-Addit mindenki elhagyta, s eltűnt a történelem színpadáról, valószínűleg megölték.

SUPPILULIUMAS (SZUPPILULIUMASZ)

Hettita király, III. Amenophisz, IV. Amenophisz-Ehnaton és Tutanhamon kortársa. Agresszív politikájával létrehozta az új hettita hegemoniát Ázsiában. Veszélyes fenyegetéssé vált az egyiptomi birodalom számára azzal, hogy Mitannit és Amurru, valamint Amurru vazallusait Föniciában és Palesztinában a hatalma alá kényszerítette. A két nagyhatalom között a viszály a XIX. dinasztia fáraóinak korában tört ki.

(A szerző a nevet akkád írással közli. A helyesebb írás valószínűleg Szuppiluliumasz. – A ford.)

SZEMENHKARÉ

A XVIII. dinasztia királya, IV. Amenophisz-Ehnaton uralkodótársa, veje és utóda. Valószínűleg a testvére volt, eszerint III. Amenophisz és Teje fia.

SZETEPENRÉ

A XVIII. dinasztia hercegnője, IV. Amenophisz-Ehnaton és Nefertiti hatodik leánya.

SZITAMON

A XVIII. dinasztia hercegnője, III. Amenophisz lánya és felesége, három király (IV. Amenophisz-Ehnaton, Szemenhkaré és Tutanhamon) nővére.

TADUHEPA

Mitanni hercegnő, Tusrattának, Naharina (Mitanni) királyának leánya, akit III. Amenophisz háremébe küldtek ennek 36. uralkodási évében. Valószínű, hogy a fáraó halálakor IV. Amenophisz-Ehnaton háremébe vonult be.

TAEMWADZSSZI

Hui nővére vagy felesége. (Hui Nubia alkirálya volt Tutanhamon alatt.) Az uralkodó „háremúrnője” volt.

TEJ

Aj felesége és Nefertiti „dajkája”. Aj trónbitorlása idején Tutanhamon halála után királyné lett.

TEJE

A XVIII. dinasztia királynéja, III. Amenophisz felesége, IV. Amenophisz-Ehnaton, Dhutmosze (?), Szemenhkaré (?), Szitamon és Baketaton, valamint több más hercegnő anyja.

Nagyon valószínű, hogy Teje núbiai származású volt, és nem királyi vérből való. III. Amenophisszal kötött házassága, mely „nagy királyi feleséggé” tette, kétségtelenül nagy felzúdulást keltett. Teje okos asszony volt, nagy politikai szerepet játszott, és segített a birodalom érdekeinek védelmében, különösen III. Amenophisz uralkodásának vége felé, IV. Amenophisz-Ehnaton s csaknem az egész amarnai kísérlet alatt.

THUJA

Juja felesége, Teje királynénak, Aanennek és talán Ajnak is anyja. Thuja „Amon háremének a feje” volt Thébában és „Min háremének feje” Ahmimban.

TUSRATTA

Mitanni királya, III. és IV. Amenophisz kortársa és szövetségese, akik mindketten legalább egy mitanni hercegnőt vettek el másodfeleségül. Tusratta alatt

történt, hogy Suppiluliumas, Hatti – vagy Khatti – királya támadást indított Mitanni ellen. Az első kísérlet még III. Amenophisz alatt nem járt sikerrel, mert a fáraó csapatokat küldött szövetségese támogatására. Suppiluliumas azonban kihasználta IV. Amenophisz-Ehnaton közömbösségét, valamint az eretnek halála után Egyiptomot feldúló belső krízist, és az asszír „konkurrencia” ellenére hatalmába kerítette Mitannit. Tusratta a zavar idején életét veszítette, valószínűleg meggyilkolták. Fia és örököse, Mattiwaza a hettiták vazallusa lett.

TUTANHAMON

Király a XVIII. dinasztia idején, valószínűleg III. Amenophisz és Teje fia, Anheszenamonnak, IV. Amenophisz-Ehnaton és Nefertiti lányának férje. Kilencéves korában került a trónra, tizen-nyolc éves korában halt meg. Hivatalosan ő állította vissza az Amarna-reform kudarca után Amon tiszteletét. Tutanhamon annak köszönheti hírnevét, hogy Howard Carter 1922-ben felfedezte sírkincsét, mely most a Kairói Múzeumban van.

IV. TUTHMÓSZISZ

Fáraó a XVIII. dinasztia korában. Mutemweját vette feleségül, ez adott életet a leendő III. Amenophisznak, aki IV. Tutmósziszt követte a trónon.

TUTU

IV. Amenophisz-Ehnaton külügyminisztere Tell el-Amarnában. Elárulta királya ügyét azáltal, hogy az amorita Azirunak, a fáraó hűtlen vazallusának cinkostársává lett. Ezzel hozzájárult Egyiptom ázsiai befolyásának Ehnaton uralkodása alatti hanyatlásához. Lehetséges, hogy ő is részese volt annak az összeesküvésnek, mely Büblosz szerencsétlen királyának, Rib-Addinak az életébe került.

ZANNANZA

Hettita herceg, Suppiluliumas fia. Őt szemelték ki arra, hogy feleségül vegye Anheszenamont, Tutanhamon özvegyét. Horemheb parancsára, aki ekkor még tábornok volt, megölték, miközben útban volt Egyiptomba, hogy házasságra lépjen Anheszenamonnal.

Magyarázat a színes táblákhoz

I. Királyi diadém, 1. lap

Igen ügyesen kidolgozott ötvösmunka, főjellegzetessége az egyszerűség. Az arany pántot arany karikák díszítik, a karnacol berakást közepén arany szegecskéik rögzítik. Alsó és felső szegélyén türkiz és lazúrkék üvegpaszta berakás van. A homlok rész közepén Felső- és Alsó-Egyiptom két jelvényét láthatjuk. Nehbet keselyű istennőnek szeme obszidiánból készült. Wadzet istennő kobrajának vagy ureuszának tekergető testét féldrágák és üvegpaszta berakás díszíti.

A pánt csomóján hátul kalcedon berakás látható. Kétoldalt a papirusznövények malachitból vannak. Az oldalsó arany szalagokat két ureusz követi.

A múmia fején találták.

Hosszanti tengelye: 19,9 cm; átlós tengelye: 17,5 cm; a pánt magassága: 2,15 cm.

II. A király feje gyermekkorában, 6. lap

A fej nagysága azonos egy újszülött gyermekével. A megnyúlt koponya az Amarna-stílus jellegzetessége. A fiatal Tutanhamont ábrázolja, amint kiemelkedik egy lóuszvirágból, mint ahogyan a napisten előtűnik a szirmai bontó növényből.

Strukkóval bevont és festett fa. A sír bejáratánál találták.

IIIa. III. Amenophisz kisméretű szobra, 23. lap

Ez a tiszta aranyból készült kis szobor III. Amenophiszt ábrázolja, fején a *hepereset*, melyet tévesen sisaknak neveznek. A király nyakláncán kis színes gyöngyökből áll. Az ülő király kötélyének egyik sarkát bal kezével térdéhez szorítja. Jobb kezében az osziriszi királyság pásztorbotját és korbácsát tartja. A szobor láncon függött.

A váson, amelybe a szobrot becsavarták, egy kis múmia formájú szarkofágot is körülvevett. A benne levő még kisebb koporsó Teje királyné gondosan bepólyázott hajfűrtjét tartalmazta. Ezt a két kis koporsót két nagyobb szarkofágban helyezték el.

Magassága: 5,4 cm.

IIIb. Csüngős fülbevalók, 23. lap

A fülbevalókat vastag csövecskékre erősítették, melyek a fülcimpán széles lyuk fűrésát tették szükségessé. A karika közepén a király portréja mellett két ureusz foglal helyet.

Arany, karnacol, színes üvegpaszta, kvarc, alabástrom és mázzal bevont terrakotta.

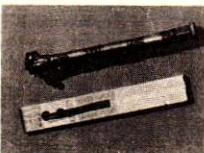
Hosszúsága: 10,9 cm; szélessége: 5,2 cm.

IVa. A gyermek király zsámolya, 24. lap

A macskafélék családjához tartozó állat mancsának formájában kialakított széklábak fehérre festett fából készültek. Közöttük látható áttört, aranyozott fadiszítésként a „Két Ország egyesítésének” motívuma, az egyesülést jelentő hieroglifa köré fonódó liliumok és papiruszok alakjában. A homorú ülőkére párnát kellett helyezni.

Magassága: 45 cm; szélessége: 45 x 43 cm.

IVb. Írnokpaletta és írónádtok, 24. lap

Az elefántcsont-paletta az „Atum, Amon Ré és Thoth istenek által szeretett” Tutanhamon nevét és előnevét hordja magán. A vörös

és a kékesfekete tintából két darabka megmaradt a kör alakú tartókban. A középső bemélyített részben hét nádat, azaz íróvesszőt találtak.

Hosszúsága: 30,3 cm; szélessége: 4,4 cm; vastagsága: 0,75 cm.

Az írónádtok aranyozott fából van, karneol, obszidián és színes üveggyöngy berakásokkal. Formája palma fejezettel ellátott kis oszlop. Fedele vörösrre festett elefántcsont darabka, melyet egy tengelyűl szolgáló csapszeg tart a helyén.

Hosszúsága: 30 cm; átmérője: 2,1 cm.

V. Ládafedél, részlet, 29. lap

Az egyik értékes ládához tartozó fedelet faragott elefántcsont berakás és igen finom színek díszítik: krémszín, rózsaszín, okker és palakék. Tutanhamon és Anheszenamon láthatók rajta uralkodásuk kezdetén, még nagyon fiatal arccal. A király botra támaszkodik, a királyné pedig két csokor virágot nyújt feléje. Az egyik lóusz, a másik papirusz, mandragórával díszítve. Mindketten redőzött vászonruhát viselnek, hosszú, lebegő szalagokkal. A testek plasztikája és az arckifejezés feltűnően jól kidolgozott. A jelenet egy szőlőlugasban játszódik, melyben virág formájú kis oszlopok állnak. Az alsó részen egy szolgálólány (baloldalt) és egy szolgáló (jobboldalt) mandragórát szed, a szerelem gyümölcsét.

A leírt jelenet magassága: kb. 31 cm; szélessége: 20 cm.

VI. Az aranylemezekkel bevont trón támlájának közepe, 30. lap

A trón háttámláját díszítő jelenet kialakításához arany- és ezüstlemezeket használtak, színes üvegpaszta, mázas terrakotta és alabástrom berakásokkal.

A király némileg fesztelen tartásának megfelel a királyné gyengédd mozdulata, aki balzsammal keni meg a király diszgallérját. Szinte ugyanilyen gallért visel maga a királyné is, a temetésen a vendégek, és ilyenek díszítik Tutanhamon múmia formájú koporsóit is.

Bár az uralkodópárt a „Thébába való visszatérés” formáját mutató nevek jelölik, kezekben végződő sugarú nap ragyog a jelenet felett, éppen úgy, mint a Tellel-Amarna-időkben.

Kb. 33 x 33 cm.

VII. Az aranylemez kis naosz, 39. lap

A klasszikus formájú kis naoszt (teteje Dél archaikus szentélyének tetejére emlékeztet) teljes egészében aranylemez borítja. Egy ezüstlemezzel közelített, szán alakú alapon áll. A szárnyas ajtó mindkét külső oldalát a királyt és bájos feleségét ábrázoló domborműves jelenetek díszítik. (A reteszek ébenfából vannak.) A szárnyas ajtón levő jeleneteket királyi névgyűrűkből és a királyné hódoló vazallusokat szimbolizáló madarakból álló frízek veszik körül. Belül csak a király nevét hordozó talapzat maradt meg. A szobor hiánya arra mutat, hogy a szentélyt nyilván kifosztották a rablók. Az előtérben találtak, közel a mellékszoba bejáratához.

A szentély magassága a szán nélkül: 50,5 cm; szélessége: 26,5 cm; mélysége: 34 cm.

VIIIa. Részlet az aranylemez kis naosról, 40. lap

Tutanhamon fején *bepressel*, melyet gyakran kék koronának neveznek, vastagon párnázott széken ül fesztelen tartásban. Tarkója mögött védelmezője, a királyi keselyű feléje nyújtja az életjelét. A pompázatos redőzött vászonruhát viselő királyné, úgy látszik, megkeni őt illatos kenőccsel, amelynek kúp alakú darabját egy lóuszvirágokkal ékesített serlegben tartja.

VIIIb. Részlet az aranylemez kis naosról, 40. lap

Tutanhamon éppen olyan fesztelen tartásban ül, mint a fenti jelenetben. Ez alkalommal rövid parókat visel, kis göndörödő fürtökkel. Azt a diadémot hordja, melyet a király múmiáján találtak, itt azonban csak az ureusz (és nem a keselyűfej) látszik a homlokon. A szimbolikus madár azonban megjelenik a király feje és tarkója mögött.

A királyné aranykorongokból álló kettős nyakláncot helyez férje nyakára.

IXa. Részlet az aranylemez kis naosról, 41. lap

Tutanhamon egy összehajtható szék párnáján ül (amely hasonlít a sírban talált egyik székhez), bal kezében lóuszokat és mandragórgyümölcsöket tart. Jobbjával illatosított folyadékot önt királynéjének, Anheszenamonnak kezére. A királyné haját a királyi feleségek hosszú tollai díszítik, ezek mellett még a szárnyakkal keretezett napkorongot viseli. Hátrafordul, és könyökét meghittén a király térdére támasztja.

IXb. Részlet az aranylemez kis naosról, 41. lap

Az íjászként felfegyverezett Tutanhamon az összehajtható széken ül, mint előbb. Felhúzza íját, és nyílával megöli a papiruszmocsárban tanyázó vadkacákat. Felesége segédkezik neki, és vele van szelídített oroszlánja is. Helyhiány miatt az üldözött állatok irrálisan közel kerültek az emberalakokhoz.

Az uralkodók hajvisellete eltér az előbb ábrázolt jelenetekétől; Anheszenamon parókáját az a vastag hajfonat díszíti, melyet királyi gyermekek szoktak viselni.

X. Az aranylemez trónus, 42. lap

Ez a bútordarab nagyszerű példája az újbíródomi kézművesek magasfokú mesterségbeli tudásának. A kifaragott fát aranylemez borítja, sokszínű üvegpaszta, mázas terrakotta és féldrágákó berakásokkal, s helyenként ezüstlemezek fedik. A trónus karfáit szárnyas

kígyó képezi, fején kettős koronát visel, és védi a király neveit. A nádból készült ülőkéket állatbőr tartják, s állatfejek díszítik az ülőke elülső részét. A keretet áttört díszítések is erősítik, melyeknek csak a középső része maradt meg. Ezeknek két oldalán eredetileg egymásba fonódó lilium és papirusz növények foglaltak helyet, „a Két Ország egyesítésének” szimbólumai.

A támla hátoldalát lapos reliefben kidolgozott papiruszbozót díszíti röpködő vízimadarakkal. A hat ureuszról álló fríz szintén aranylemezekkel borított fából készült. Ezt a trónust az előtérben találták.

Magassága: 104 cm; szélessége: 53 cm; mélysége: 64,5 cm.

XI. A király szertartási lábszámolya, részletek, 51. lap

A király négyszögletes doboz alakú lábszámolyát látható oldalain bevésített domborművek díszítik.

XIa és b. Négy emberalak látható itt a nyolc közül, amelyek az ázsiai, indo-európai, illetve afrikai népeket, Egyiptom ellenségeit idézik fel. A férfiakat fogolyként hason fekvő, hátrakötözött kézzel ábrázolják. A fáraó rájuk taposott, amikor a lábszámolyt használta. Felülről lefelé egy szíriait, egy libiait, egy núbiait és egy szudánit láthatunk. Mindegyikük saját népére jellemző ruházatban, felszereléssel és vonásokkal jelenik meg előttünk. A két afrikainak ruházata majdnem egyforma, a núbiainak arca azonban finomabb, mint a szudánié, és haját toll díszíti.

Ezzel szemben az északi népek erősen különböznek egymástól. A göndör, kerek szakállú szíriai hosszú szoknyát és bojtokkal ellátott köntyöt visel. Nyakában jellegzetes korong alakú függő lóg. A hegyes szakállú libiai – befönt, féloldalt fésült hajjal – fejétetjén két struccot tart. Phallosztákája övén függ.

XIc. A színes tábla alján a zsámoly egyik hosszanti oldalának díszített lapja látható. A „Két Ország egyesítését” szimbolizáló jel egyik oldalán az afrikai foglyok nyakát és két karját Dél növényeihez, a liliumokhoz kötötték. A másik oldalon az északi népek különböző képviselőit papirusz növényekhez erősítették.

Magassága: 7,7 cm; hosszúsága: 58,7 cm; szélessége: 32 cm.

XII. A „papi trónus”, 52. lap

Ez a bútordarab nagyon erősen különbözik az aranylemezes trónustól, s általánosan elfogadott nézet szerint a király papi széke volt, melyet a vallási szertartások alatt használt. A keresztény egyház püspöki trónusainak előképe.

A magas, enyhén hajlított támlát egy X-lábú székhöz erősítették. A lábak formája olyan, mint a vadkacsák nyaka és feje. A fát helyenként aranylemez borítja, és parányi féldrágakövek, üvegpassztadarabok,

valamint lazúrkövet és türkizt utánozó fényezett terrakottadarabkákat díszítik. Ezenkívül és elefántcsontot is alkalmaztak. A díszítés mértani motívumokból áll, melyek hieroglif szövegek csikjaival váltakoznak. A hieroglifák a király hivatalos címeit, valamint a két istennek, Atonnak és Amonnak a nevét tüntetik fel. A támla tetején ureusz fríz szegélyezi Aton Gömbjét, amely a két kartusba írt istennév felett helyezkedik el. A meghajlított ülőkéket, melyre párnát helyeztek, elefántcsont berakások ébenázza díszíti. Pettyes állatbőrt utánoz. Ilyen volt eredetileg az összehajtható székek ülőkéje, melyekre ez a trónus emlékeztet.

A „Két Ország egyesítésének” áttört díszű motívuma részben ép. Magassága: 102 cm; szélessége: 70 cm; mélysége: 44 cm.

XIII. Doboz, kettős királyi kartus formájában, 69. lap

A doboz két kartusból áll. A királynév helyén a király alakjával van ékesítve. A király kosáron ül, melyet az ünnepetjelző hieroglifához hasonlóan díszítettek. Feje felett van a nap.

Az ifjú hercegek hajfúrtját viseli, de kezében már királyijelvényeket tart. A dobozok felett – mindkettőt külön tartót alkot – a nagymbő és magas struccot állak helyezkednek el. Aranylemezekkel borított fából készült, üvegpassza berakással. Az alapot ezüstlemez borítja, és az isteni élet jeleiből összeállított fríz díszíti.

Magassága: 15 cm.

XIV. Cédrusfa szék hátoldala, részlet, 70. lap

A kincshez tartozó legfinomabb cédrusfa szék faragott támlájának áttört díszítése középponti motívumként egy – az arany (nyaklanc) jelen térdelő – génuszt mutat. Évmilliók jelképe, két kezében nádhajtásokat tart, ami a megszámlálhatatlan éveket jelenti. A nádszálak ebihalakon állnak (jelentésük: „százézer”), ezek viszont az örök körforgás gyűrűin helyezkednek el.

A koronával ékesített génuszfej két oldalán a négyszögek a király nevét és előnévét hordozzák. Az alsó karok mögött egy-egy valamivel nagyobb lap helyezkedik el, a király „zászlaja”, amelyen a király címei közül az igen ritkán említett első név szerepel.

A kompozíció és a kivitel plasztikus szépségét tekintve ez a darab valószínűleg remek.

Magassága: 96 cm; szélessége: 47,5 cm; mélysége: 51 cm.

XV. Fogadalmi pajzs, 79. lap

A sírban talált nyolc pajzs egyike. Faragott aranyozott fából készült, Tutankhamont ábrázolja, a mint egyik kezében egy görbe kardot forogtat, a másikkal pedig farkánál fogva két oroszlánt tart, melyek ellen-segítjellekpezik.

A jelenet felett a szárnyas Gömb uralkodik. A király előtt levő hieroglif felirat a király erejét a thébai Montu istenséghez hasonlítja. Mögötte Felső-Egyiptom keselyűje a szokásos liliumok helyett kivételesen egy papiruszkötegen ül.

Alul egy díszítő sáv a sivatag hegyeit idézi fel.

Magassága: 88 cm; szélessége: alul 51 cm, felül 55 cm.

XVI. A festett láda, 80. lap

Egyedülálló a maga nemében ez a stukkóval bevont fából készült híres láda. A ráfestett jelenetek rendkívül mozgalmasság és élethűek.

Miniatűr munka. A ráfestett néhány évvel ezelőtt már megállapították, hogy a XIX. dinasztia nagy falkompozícióit inspirálta, a II. Ramszesz korabeli kádési csata különböző változatait.

A hosszabb oldalakat és a fedél hajlított felületét harci és vadászati jelenetek díszítik. Az itt látható oldal azt a háborút mutatja, amelyet Tutanhamon a szíriaiakkal viselt. A fedél csatlakozó oldala struccokat, antilopokat, hiénákat és más sivatagi állatokat mutat vad futásban a király és kísérei előtt.

A fedél másik oldalán oroszlánvadászat csatlakozik az alatta levő oldallapjelenethez, mely az afrikaiakat megfutató királyt mutatja. A láda keskeny oldalain a király négyeszer jelenik meg szfinx alakjában, amint letiporja ellenségeit.

Magassága: 44 cm; hosszúsága: 61 cm; szélessége: 43 cm.

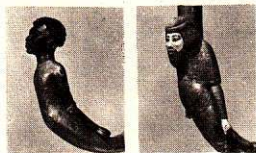
XVIIa. A festett láda, részlet: az afrikaiak megsemmisítése, 81. lap

A kocsiban álló fiatal király a gyepől csípőjéhez erősítette, és így kezei szabadra váltak, hogy hatalmas nyilakat lödözhessen az afrikaiakra, akikkel katonáinak és kutyáinak már csak végezniük kell. Kocsizóból álló kísérete és rohanó legyezőhordozók követik.

XVIIb. A festett láda, részlet: az ázsiaiak megsemmisítése, 81. lap

Ebben a jelenetben éppen úgy, mint az előzőben a napgömb uralkodik a király felett, akit a királyi keselyű is védelmeznek. Az ázsiaiak sorai éppen olyan sűrűek, mint az afrikaiakéi. A tájat kis növénycsoportok és bokrok jelzik, egyik-másik véres közöttük. Az előtérben jobbra az egyik harcos éppen azzal foglalatkosodik, hogy levágja egy halott katonát. Így állapították meg ugyanis a csatában megölt ellenség számát.

XVIII. Szertartási botok alsó része, 82. lap

a. Egyiptom két ősi ellenségét ábrázoló két figura alkotja ennek a botnak az alsó végét (nem pedig fogantyúját, ahogyan korábban

gondolták). Ezen a boton csak az afrikai jelenik meg. Két karjának és fejének megformálásához ébenfát használtak, a test többi része és a ruha stukkóval bevont és aranyozott fából van.

A bot hosszúsága: 115 cm.

b. Egy szíriai látható itt, akinek a keze és az arca azért kelt olyan élet-szerű benyomást, mert kissé színezett elefántcsontból faragták ki. A berakásokat különböző színű üvegpaszta alkotja. Az ázsiai és az afrikai hátat fordít egymásnak, és csak lábfejük és lábuk érintkezik. (Az afrikai lábfeje a szíriai kezénél látható.)

A bot hosszúsága: 102 cm.

XIX. Részletek az egyik díszkeszi oldallapjáról, 91. lap

a. A sír előtérében talált egyik szétszedett koci jobb belső oldallapjának részlete. A kocsi stukkóval bevont fából készült, arany-
lemez van rájuk erősítve. A reliefet berakott féldrágakövekből és különböző színű üvegpasztából álló keret emeli ki. A király ember-
fejű szfinx formájában látható itt, keselyű védelmezi. Egy afrikait
tapos el, és szembenéz egy ázsiaival, akitől egy díszítő rozetta választja
el. Úgy látszik, hogy ezt urólát, az oldallap elkészítése után illesztették
ide erősítéssel.

b. Ugyanazon oldallap dombormű díszének részlete, a fogoly ellensé-
gekből álló fríz középső részét mutatja. Jól felismerhetők finom
realizmussal ábrázolt testi sajátosságai alapján. Ruháik és ékszereik
fokozzák a festői hatást. Aliliumokban, illetve papiruszokban végződő
kötelékek azt jelzik, hogy az ábrázoltalakok déli vagy északi országból
származnak.

XX. A király légycsapója, 92. lap

Ez a legyező vagy légycsapó arannyal borított fából készült. Haj-
lított széle harminc lyukkal van átfúrva, ezekbe fehér és sötétbarna
strucc tollakat erősítettek. A két oldal a tollakkal kapcsolatos jelene-
teket ábrázol. Ezek a tárgyak díszül is szolgáltak, de rendeltetésének
betöltéséhez is szükségesek voltak.

a. Előlap. A király kocsiján egyedül vadászik egy pár struccra. Nyíllal
ejti el őket. Kutyája hajítja fel a vadat. A növények arra mutatnak,
hogy a jelenet a sivatagban játszódik.

b. Hátlap. A király győzelmesen visszatér palotájába. Két ember
halad előtte az elejtett struccok testével, a hosszú tollakat azonban
maga a király viszi. A nyél a papirusz ernyős virágának meghosszabbí-
tott változatában végződik. A rajta levő felirat szerint a vadászat
„Héliopolisz keleti sivatagában” folyt.

A nyél hossza: 95 cm; a tollbeillesztésére szolgáló rész magassága:
10,5 cm; szélessége: 18,5 cm.

XXIa. A király két töre, 97. lap

Az egyik tör pengéje aranyból készült, és díszítő elemei tartózkodó
eleganciát mutatnak. Kettős vonal fut le a penge közepén, és a mar-
kolatnál a lilium stilizált motívumában végződik. Hüvelye arany.
Egyik oldalán dombormű díszítés: állatok sorakoznak egymás mel-
lett, oroszlánok és kutyák által megtámadott bikák és hegyikecskék.
Lent, a hüvely vékonyodó részén összetett pálma alakú motívum
van. A hátlapon a díszítés kis tollból áll, melyeknek a hegye
sakál- vagy kutyafejben végződik.

Teljes hosszúság: 32 cm; a hüvely hosszúsága: 21 cm; a hüvely szélessége: 4,4 cm.

A másik tör pengéje vasból készült, és néhány rozsdafoltocskától eltekintve a felfedezés idején még tiszta és ragyogó volt. Egy-két kisebb részletet kivéve mindkét markolat díszítése azonos. Az egyetlen nagyobb különbség abban áll, hogy a vaspengéjű tör markolatának hegyikristály gombja van. Arany hüvelyét relief díszíti, egyik oldalán liliomok hajtának ki egymásból. A másik oldal az első hüvelyhez hasonlóan van díszítve.

XXIIb. Az aranytör markolata, részlet, 97. lap

A granulációs arany díszítés több sávja geometrikus motívumokat alkot. Magas reliefben kidolgozott féldrágakövekből és színes üveg-paszttából készült csikok választják el ezeket egymástól. Főként növényi elemek díszítik, de sólymok is láthatók rajta.

A markolat hosszúsága: 11,8 cm.

XXIIa. Áttört vörös-arany tárgy, 98. lap

A kincsen talált aranytárgyak egyike, mely még sok nyomát mutatja a vörös „színezésnek”. A fiatal király győzelmes visszatérését mutatja, s valószínűleg inkább „hivatalos”, mint történelmileg hiteles ábrázolás. A király kocsiát hajtja, déli és északi foglyok mennek előtte. Hátról Észak kigyó istennője védi, és Dél keselyűje felé halad, amely egy életjelt nyújt neki. Az alsó részen a „Két Ország egyesítésének” jelenetét a királyságot szimbolizáló két növény keretezi. Nem a bemutatott két ellenséggel állnak kapcsolatban, hanem a királyt védő istennőkkel: a liliom a keselyű, a papirusz pedig a kigyó istennőnek felel meg.

Magassága: 6,2 cm; szélessége: 8,5 cm.

XXIIb. Ivócsésze, a sír bejáratánál találták, 98. lap

Ez a csésze kalcitból készült, félig nyitott lótuszvirág formájában faragták ki. Valamennyi részlete lapos reliefben van kimunkálva. Mind a szegélyre írt felirat, mind pedig a kehelyen levő kék festékanyaggal van színezve. A királyi cím egyes elemeit tartalmazza, valamint a király örök boldogságára vonatkozó jókívánságot. Kétoldalt bimbókkal keretezett lótuszvirágon ül az „évmilliók géniusza”.

Magassága: 18 cm; szélessége: 17 cm.

XXIIIa. Alabástrom lámpa három lótuszvirág formájában, 107. lap

Ez nem ivócsésze, hanem három lótuszvirág formájában kidolgozott háromágú lámpa, amelyet a sírba helyeztek. Középen egy kinyílt

kelyhű, kétoldalt egy-egy még bimbózó virágból áll. Görbé száron állnak, és mindegyikükből vízszintes irányban egy levél nőtt ki.

Az összenyomás a szecessziót idézi emlékeztetünkbe.

Magassága: 27 cm; szélessége: 27 cm.

XXIIIb. Elefántcsont ékszerdoboz, 107. lap

A király valamennyi doboza közül a legegyszerűbb és legelegánsabb. Egyetlen díszítése gombokból áll, a lábak alsó része pedig aranylemezekbe van bújtatva. A fedél és az előlapon lapos reliefben a királyi kartusok láthatók. Hátlapját közepén növényi oszlop díszíti. Fekete tintával kurzív, azaz hierikus írással készült felirat azt állítja, hogy a „temetési menet gyűrűit” tartalmazta a doboz.

Magassága: 13,2 cm; szélessége: 12,2 cm; hosszúsága: 15,6 cm.

XXIV. Az alabástrom hajó, részlet, 108. lap

A mellékszobában találattilatszertartók közül az alabástrom hajó a legjelentősebb, valóban rendkívüli darab. Talapzaton áll, amely egy négyszögletes tóra hasonlító ládában helyezkedik el. Szentély alakú, fulkeszerű részének tetőzetét liliom és papirusz motívumokból alkotott fejezetekben végződő rövid oszlopok tartják.

A hajóorrán levő szobor szíriai hegyikecske. Valódi szárvai fiatal állat fejéről származnak. A hajóorron ruhátlan fiatal nő kuporog, és egy lótuszvirágot szorít kebléhez. A hajó tatján egy törpe nő a kezében tartott rúddal a víz mélységét méri.

Alabástrom, színes üvegpaszta, féldrágakő és aranylemez berakással.

A hajó magassága: 37 cm; szélessége: 26,5 cm; hosszúsága: 28,3 cm.

XXVa. A fáraó hajójának modellje, 113. lap

A Carter által kincstárnak nevezett szobában számos hajót találtak, legnagyobb részük valószínűleg a király halála utáni misztikus zárándoklataival áll kapcsolatban, azokkal a zárándoklatokkal, melyek bevezették Oszirisz és Ré kíséretébe, és amelyek képtessé tették arra, hogy részt vegyen az életben és a mocsári vadászatokon.

Ez azonban inkább olyan hajó modelljének látszik, mely az uralkodót szállíthatta a Niluson felfelé vagy lefelé tett utazásain. Még látható a kettős árboc is, amelyre – ha a szél fúj – nagy szögletes vitorlát illesztettek. A középpont álló kabin védte a hajó urat. A hajó orrán és tatján a szentély formájú két kis kabint a királyt szimbolizáló – áttört művű – szfinx és bika ékesíti.

Teljes hosszúsága: 118 cm; szélessége: 22 cm; a törzs magassága: 10 cm.

XXVb. Dísz, 113. lap

Hat parányi figura alakítja ki ennek az igen finoman megmunkált és legrégibbi ismert gyűrűdísznek a témáját.

Középpont Tutanhamon látható két kutyafejű majom között, amelyek a napkorongot tartják a fejükön, és a trónuson ülő, sólyomfejű Hórusz istent imádják. A jelenetet mintegy képalakítja a szárnyait kiterjesztő két szent madár, a sólyom és a keselyű.

Hosszúsága: 2,8 cm; szélessége: 1,3 cm.

XXVI. Arany halotti maszk, 114. lap

Ez a legszebb halotti maszk, amelyet valaha is találtak, bámulatosan finom és tökéletes példánya a portrékészítés szolgálatába állított ótvösművészetnek. Az Obírodalom korában gipszmaszkot helyeztek a múmiára. Később, még a Középbírodalom előtt, ezt préselt papirusz maszk váltotta fel.

Összehasonlítva a múmia arcával és a király képmásaival, úgy látszik, hogy ez a maszk tökéletes mása a fiatal uralkodónak. Életnagyságú, és közvetlenül a bepólyált arcra tették. Vert aranyból készült, féldrágák és színes üvegpaszta berakással. A király a *nemzet* néven ismert fejdísz hordja, amely kétoldalt vállára esik, és amelyet hátul zsinórral fark alakban kötnek meg.

A királyt védelmező két dinasztikus állat a homlokon helyezkedik el, a királyt az istenek műszakállá díszíti. A szem körül a színezés és a szemöldök lazúrkőből készült.

A maszk hatalmas gallérban végződik, amelyet több sor féldrágakövekből és üvegpasztából készült, cső alakú gyöngy alkot.

Magassága: 54 cm; vállszélessége: 39,3 cm.

XXVII. Az egyik aranyozott kápolna ajtósárnya, 131. lap

A harmadik aranyozott kápolnát (harmadik abban a sorrendben, ahogyan az ásatók megtalálták őket, egyiket a másikban) Dél-Egyiptom ősi szentélyének formájában készítették el. A bal ajtósárny belső oldalát mutatjuk be itt, amelyet Íszisz istennő alakja díszít. Szárnyas karjával kelti életre a holtakat. Az elpusztíthatatlan fém, az arany jelen áll. Az ajtó stukkóval és arannyal bevont fából készült, az istennő minden részlete lapos domborműben van kidolgozva. Szemét fekete színezés emeli ki.

A bekarcolt domborművű hieroglifák az istennőnek a király átváltozásaira vonatkozó szavait közlik. Ezek az átváltozások az örökkévaló nap átalakulásaihoz hasonlóak.

XXVIII. Halotti ágy feje macskaféle állat alakjában, 132. lap

Az előtérben talált három magas és széles ágy formája általánosságban egy-egy állatra emlékeztet.

Ez a stukkóval bevont és aranyozott fából készült ágyfej macskaféle állatra emlékeztet. Sokáig oroszlánnak tartották, mivel már az Obírodalomban is némelykor két oroszlánon nyugodott a királyi trónus, s az oroszlánokat szokás volt kapcsolatba hozni a király személyével. Ezeket a halotti ágyakat élő személy sohasem használhatta, mert túl magasak. A közönséges ágyaknak három szép modelljét találták meg a sírban.

Az állatfej két szeme kristályból van, a szemek körvonala, valamint az orr hegye kék üvegpaszta.

Hosszúsága: 181 cm; szélessége: 91,5 cm.

XXIX. Halotti ágy feje szent tehén alakjában, 149. lap

A másik két halotti ágyhoz hasonlóan ez is aranyozott és stukkóval bevont fából készült. Két oldala az égistennő alakjára van kifaragva. Az „ég tehenének” feje csodálatosan szép, szemét festés emeli ki, két magas, lant alakú szárva között a napkorongot tartja. Az égboltozatot jelképező állati testet szabályosan pettyezett szőr borítja. A tehén

Hathor istennőnek és Nut istennőnek, az ég úrnőjének legklasszikusabb jelképe.

XXX. Halotti ágy feje Theoris istennő alakjában, 150. lap

Az istenek állat alakban való megtestesülésének legjellegzetesebb változata a víziló, amely Theoris istennő idezi fel. Gyakran krokodillussal a hátán ábrázolják, és oroszlanmancsai vannak.

A harmadik halotti ágy két vége ezt a nagyon népszerű istennőt ábrázolja. Ő a szülés pártfogója, aki egyaránt védelmezte az élőket és halottakat. A három halotti ágy talán az újjászületéssel állt kapcsolatban. Temetési szertartásoknál használták őket.

Az istennő fogai és nyelve elefántcsontból készültek, a nyelvet vörösfestették.

Hosszúsága: 236,5 cm.

XXXI. A canopus szentélyrészlete, 159. lap

A halottakat védő négy bájos istennő egyikét, Szerketet látjuk itt. Ezek az istennők őrizték Tutanhamon belső részeit, melyeket négy múmia formájú aranszarkofágba tettek, s ezeket viszont alabástrom rekeszekbe helyezték el. Majd egy ládába kerültek, amelyet viszont egy aranyozott fából készült igazi kis szentély zárt magába. A szentélyt aranyozott fából készült baldachin védte, s mindegyik oldalpajja mellé egy-egy istennőt állítottak, aki őrizte azt, amit rábízta.

Szerket istennő ábrázolása igen élethű. Testét teljesen bearanyozták, szemét fekete-fehérré, szemöldökét feketére festették.

A canopus szekrény magassága: 200 cm; szélessége: 125 cm, mélysége: 153,5 cm.

XXXII. Az alabástrom canopus láda, 160. lap

Ez a különlegesen szép, kiváló minőségű alabástromból készült láda felcúszva magas színvonalú megmunkálást mutat. A lejtős fedetlet az egyiptomi *gorge*, az építészeti hatást keltő bemélyített nyak veszi körül, alatta a láda négy oldalán álló istennőkre vonatkozó feliratos sáv. A sarkokat díszítő istennők a következők: Íszisz, Nephthisz, Szerket és Neith. A tetőt az alaphoz aranykarikákba fűzött és a nekropolisz pecsétjével ellátott rövid kötelek erősítették.

A láda négy oldalába feketére festett hieroglifákat véstek. Ezek az istennők szavait idézik arra vonatkozóan, hogy a királyi test melyik részét kell megvédeniük. A test egyes részeit a négy védő szellem, Imezet, Hapi, Duamutef és Kebehszenuf gondjaira bízta.

Az alapot *djed* oszlopok és „Íszisz-csomók” fríze alkotja. A láda aranyozott szíjron áll.

Magassága a szán nélkül: 85,5 cm; hosszúsága az alapnál: 54 cm

XXXIII. Az egyik canopus urna fedele, 161. lap

A négy fedél egyike. A négy fedél a halott királyt ábrázolja. *Nemszet* fejdszt visel, melyet a homlokán keselyűfej és kobra test díszít.

A két szem és a szemöldök feketére van festve, az ajkak vörösek. Magassága: 2,4 cm.

XXXIV. A belső részeket tartalmazó egyik szarkofág, 162. lap

Az alabástrom ládának mind a négy rekesze a királyfej formájú fedél alatt egy-egy karneol és üvegpaszta berakásokkal díszített miniatűr aranyzarkofágot zárt magába.

A király belső részeit múmiaként bepólyázva helyezték beléjük. A király a *nemszet* fejdszt viseli, melyet a két isteni állat, a keselyű és a kobra díszít. Állát az istenszakáll ékesíti. Kezében a korbácsot és a pásztorbotot tartja.

Védőistennők szárnyai takarják be karjait, a testet pedig a tollakra emlékeztető dekoratív motívum fedi.

Ez a szarkofág ahhoz a canopus urnához tartozott, melyet Íszisz és Imset oltalma alá helyeztek.

Magassága: 39 cm.

XXXV. A király egyik usébtije, 171. lap

Ez a kis szobor Tutanhamont ábrázolja. A test múmia formájú, de az arc jól látható. Alsó-Egyiptom koronáját viseli. Sok hasonló szobrocskát találtak a sírban, melyek mind a király helyettesítői vagy valamiféle kisugárzásai voltak, s arra szánták őket, hogy a túlvilágon bizonyos tevékenységek elvégzésénél helyettesítsék őt.

A testre függőleges oszlopokban rávésték a „Halottak könyvé”nek 6. fejezetét, melynek szövege erre a szobrocskatípusra vonatkozik.

Aranyozott és stukkóval bevont fa.

Magassága: 64 cm.

XXXVI. Melldísz madár skarabeussal, 172. lap

A kincslelet egyik legdiszesebb ékszere. Közepén kiterjesztett szárnyú madár, testét és fejét finom, áttetsző kalcedon skarabeussal pótolták, mely az újjászülést napot jelképezi, s karmai közt bimbókkal körülvett liliumot és lóbuszvirágot tart. A galacin helyett a skarabeus birkát tol, melyben a szent *udzsat* szem foglal helyet. Felette van az elsőfűtölt hold az istenné vált Tutanhamon képmásával, akit Thoth és Hórusz kísér és védelmez. Nehéz lóbuszbojtok és összetett bimbók alkotják a melldísz alsó részét.

Hosszúsága: 50 cm.

XXXVIIa. Nehbet keselyű melldísz, 177. lap

A múmián talált kincs legfinomabb darabja ez a rekeszes arany technikával készült lazúrkő, karneol és zöld üvegberakással ékesített melldísz.

A madár a végtelen körforgás gyűrűjét tartja karmaiban.

Az ékszer hátoldala tömör aranyból készült, és nyakán kartus függ a király nevével.

A melldísz tartó nyaklánc egymással váltakozó arany és lazúrkő négyyszögekből áll, melyeket kis aranykarikák és üveggyöngyök szegélyeznek.

A keselyű magassága: 6,5 cm; szélessége: 11 cm.

XXXVIIIb. Pilon melldísz keselyűvel, 177. lap

A melldísz formája klasszikus, négyyszögletes szentélyre vagy egy pilonra emlékeztet.

A keselyű hasonló az előző függő levőhöz, a vonalvezetés technikája azonban kevésbé hajlékony, és a színek megválasztása sem annyira szerencsés, továbbá nem drágakövekből készült, hanem sokszínű üvegpasztából. A keselyű fejének két oldalán a király előneve és neve áll.

Magassága: 12,1 cm; szélessége: 17,2 cm.

XXXVIII. Nyaklánc és skarabeus melldísz, 178. lap

A melldísz csónak formájú, közepén két ureusszal körülvett nagy skarabeus foglal helyet.

A kígyók felett egy-egy korong, a bogártól három hieroglifa választja el őket: a *dzt* oszlop, az élet jele (*anh*) és az örök fiatal-ság jele (*wasz*).

Ugyanezek az elemek díszítik a nyakláncot is; a csónakot az ün-nepek kosár alakú jele helyettesíti.

Arany, lazúrkő, karneol és zöld földpát.

Teljes magassága: 50 cm.

XXXIXa. Udzsat szem melldísz, 187. lap

Igen finom melldísz, melyet szintén a múmián találtak; Hórusz szemé, a test sértetlenségének jelképe alkotja.

Jobb oldalon Észak királyi koronáját viselő ureusz, bal oldalon pedig Dél keselyűje, mintha védené az *udzsat* szemet, melynek az újjászülést kell elősegítenie.

Arany, drágakövek és üvegpaszta.

Magassága: 5,7 cm; hosszúsága: 9,5 cm.

XXXIX. Melldísz szárnyas skarabeussal díszítve, melyet Íszisz és Nephthisz véd, 187. lap

Ennek a melldísznek a felépítése architekturalis jellegű. A belső díszítés nagyon – sőt túlságosan is – részletező. Alapmotívuma egy kő skarabeus. Szárnya rekeszes arany és színes üvegpasztta. Védelmét Íszisz és Nephthisz biztosítja. Az istennők szavait és a király neveit aranszalagokba illesztették a skarabeus felett. Ajajeleneten a napgömb uralkodik; gazdag tollazatú szárnyai vannak, két védő ureusz társul hozzá, hosszú testük tekervényei kitöltik az üres tereket.

Hosszúsága: 24,4 cm.

XL. Alabástrom váza, 188. lap

Ezt az elegáns vázát három sávban igen mértékartó üvegpasztta beakás díszíti, amely két lóuszszirmokból álló szalagot utánoz.

Hosszúsága: 66,2 cm.

XLb. Tükörtok, 188. lap

Ennek a tükörtoknak *anb* (az élet jele) formája van. Fából van kifaragva, aranylamez borítja, és a király berakott neve olvasható rajta, alatta lóuszvirág. A király nevei és címei a nyélen és a felső kereten levő lapos reliefben jelennek meg.

Hosszúsága: 27 cm; szélessége: 13,2 cm; mélysége: 4 cm.

XLla. Fejtámasz kék üvegpasztából, 193. lap

Ez az igen harmonikus arányú fejtámasz figyelemre méltó példája az egyiptomi művészek mesterségbeli tudásának. Türkizkék üvegpasztából készült. Két részből áll, melyeknek összeillesztését egy – az isteni élet szimbólumait mutató – aranszalag rejtje el.

A függőleges felirat a király neveit és címeit közli.

Magassága: 18,5 cm; hosszúsága: 28,1 cm; mélysége: 8,7 cm.

XLlb. Elefántcsont fejtámasz, 193. lap

Ennek a fejtámasznak az alakja összehajtható székhez hasonlít. Elefántcsontból készült; sötétzöldre, vörösesbarnára és feketére van festve.

Együttállal váltakozó fekete és fehér darabok alkotják azt a részt, ahová a tarkót helyezték. A rész két Bész-fejben végződik. A koponya hátoldalát felfelé fordított kelyhű lóuszvirág díszíti.

A fejtámasz lába vadkacsafej formájú.

Magassága: 20 cm; hosszúsága: 19,5 cm; mélysége: 10,5 cm.

XLII. A király „próbababája”, 194. lap

Ez a festett és stukkóval bevont fából készült képmás megdöbbenően életszerű. A hús vörös, a pupillák, a szem körüli festék és a szemöldök fekete. A vállakat fehér tunikafele takarja. A testet csipőig ábrázolja, a felső karokat sohasem illesztették rá. A fülcimpákon lyukak a fülbevaló számára. Ez az élethű képmás mozsár alakú, lapos tetejű sárga fejdísz visel. A homlokon ureusz.

Sokáig azt gondolták, hogy ez a tárgy a királynak egy próbababája volt, s ruháit és nyakláncait viselte.

Magassága: 76,5 cm; vállszélessége: kb. 42 cm.

XLIII. Kenőcstartó, 211. lap

Szokatlan formájú ez a henger alakú alabástrom edény. A fedőt egy macskafele – valószínűleg oroszlan – díszíti. Vöröstre festett elefántcsont nyelvet kiölti. Két mellő lábát keresztbe rakja. A bikákra és gazellákra vadászó oroszlanokat és kutyákat ábrázoló jeleneteket bekarcolták, és vörös, zöld és sötétkék festékanyaggal színezték.

Kétoldalt lóuszszőcs oszlopok tartanak egy-egy Bész-fejet. Az alapot egymást derékszögben keresztező rudakon nyugszik, amelyek négy – két afrikai és két ázsiai – fogoly fejében végződnek. Ezek vörös és fekete kőből vannak kifaragva. Az edényt a második aranyozott kápolna ajtaja előtt találták, és még benne volt az illatos kozmetikai szer, amely 50% állati zsírból készült, valamiféle gyantával keverve.

Magassága: 26,8 cm; átmérője: 12 cm.

XLIV. Kenőcstartó, részlet, 212. lap

A kenőcstartó előrésze igen finoman van kifaragva. Fekvő hegyikecskét ábrázol. Az állat mekeg, és mellő lábait maga alá hajtja. Erre a tárgyra gyakran hivatkoztak a különböző tartók új formáinak kialakításában megnyilvánuló művészi fantázia példaként. A váza nyaka a hegyikecske hátánál eltörtött, de a nyílás pereme még így is látható. Valódi szarvai voltak, az egyik még helyén van. Szeme bronz és üvegpasztta berakással készült, a nyelv vöröstre festett elefántcsont. Az állat által viselt egyéb jelek – mint pl. a királyi kartusz – sötétkékek.

A teljes fedő magassága: 27,5 cm; szélessége: 18,5 cm; hosszúsága: 38,5 cm.

XLV. Tutanhamon könnyű papirusz tutajon, 217. lap

Aranyozott faszobrocska, mely a vörös alsó-egyiptomi koronát viselő királyt ábrázolja. Köténye jellemző a korszakra. Redőzött, elől lenyúló, hátul azonban meglehetősen magasra húzódik fel. Tutanhamon tutajon áll, kezében szigonyt tart, melynek kötele – egy bronzdrót –

fel van tekerve. A király készen áll a szigony eldobására. A könnyű papirusz tutaj zöldre festett fából készült, és ott, ahol a papirusz részeinek elő kell tűnniük, aranyozva van.

A szobrocska, mely a gyűjtemény egyik legharmonikusabb és elegánsabb darabja, a királyt Hóruszként ábrázolja, amint szigonyt vet Széthre, atyjának vizilóvá átváltozotttellségére. Mint a csoport-hoz tartozó valamennyi többi szobrot, ezt is egy feketére lakkozott ládában találták. Vászondarabba volt tekerve, csak az arc volt szabadon.

Magassága az alappal együtt: 75 cm; szélessége: 18,5 cm; hosszúsága: 70,5 cm.

XLVI. A király szobrocskája, 218. lap

Az előző szobrocskához hasonlóan ezt is abban a helyiségben találták, melyet az ásatók „kincstár”-nak neveztek. A király Észak vörös koronáját viseli, lépő állásban. Egyik kezében korbácsot(?), másikban hosszú pázsitorbotot tart, melyet sétatálcáinak használnak. Ezek a tárgyak – annak ellenére, hogy arányaik igen eltérőek a szokásostól – az osziriszi királyság jelképeire emlékeztetnek, melyeket a királyi múmia tart a kezében.

Magassága: 75 cm.

XLVII. Korsófedél, 227. lap

Meglepo fantázia hoztalétre ezt a bájos fedőt. A lapos kerek tálon, amely az alabástromból készült finom tartót lezárta, egy madárfőka látható, mely éppen most búj ki a tojásból. Négy tojás veszi körül. A fiatal madár teste fából van, befestették, és stukkóval vonták be. Nyelve vörösre festett elefántcsont.

Átmérője: 13,4 cm.

XLVIII. A szent tehén feje, 228. lap

A szent tehén feje rendszerint Hathor istennő egyik formája, aki a nyugat védő istensége, és a thébai nekropolisz bejáratánál lakik. Feketére lakkozott fa talpazathoz van erősítve. Ugyanez a – kissé sietve festett – lakk adta meg az elegáns szarvak színét is, melyek bronzlemezzel bevont fából készültek. A szemet kristályos mész és obszidián alkotja, fekete üveg keretezi őket. Ebből van a két szemöldök is. A fej többi része aranyozott és stukkóval bevont fából készült.

Magassága a talpazattal együtt: 91,6 cm.

XLIXa. Láda áttört díszítéssel, 233. lap

Ezt a szép kis faladát áttört motívumok díszítik: elefántcsont rudacskák berakásos hieroglifákkal, melyek fekete festékkel vannak kiemelve. Tutanhamonnak és feleségének, Anheszenamonnak neveit és címeit közlik.

A díszítés – áttört munka – többi részét jelcsoportok alkotják: az *ambot*, az életjelét mindig két *narg* jel kereteli. Mindegyik kis csoport kosáron helyezkedik el, s együttesen „a teljes isteni életet” jelképezik.

A két gomb vörösre festett elefántcsontból van, a lábak végét

ezüstlemezzel borítja. Belül tizenhat rekesz van, a válaszfalakat elefántcsont lapocskák alkotják.

Magassága: 42,4 cm; hosszúsága: 48,7 cm; szélessége: 45 cm.

XLIXb. Ébenfa és elefántcsont játék, 233. lap

A sírfelszereléshez tartozott három *szenej* játék is. Eddig nem sikerült rekonstruálni a szabályokat, hogyan kellett a doboz mezőin a bábokat elhelyezni. Ismeretes azonban, hogy a játék bizonyos részletei hasonlóak a „lúd”-játékhoz, mely nagyon közel áll a mi „malom”-játékunkhoz. Ez vonatkozik a „nagy” játékra, amelyet a doboz egyik hosszúságú felülete mutat, valamint a „kis” játékra a másik oldalon. Világos, hogy a figurák mozgását dobócsont vagy kis pálcák irányították, az utóbbiak két fele általában különböző színűre volt festve.

A játékkészlet állványa egy a macskafélék családjába tartozó állat lábain áll.

Ébenfa, arany, elefántcsont és ezüst.

Magassága: 5,8 cm; szélessége: 9 cm; hosszúsága: 27,5 cm.

L. A lábakon álló láda, 234. lap

Ez a temetési felszerelés egyetlen ládája, amelynek lábai éppen olyan hosszúak, mint maga a láda.

Sötétvörös fából és ébenfából készült.

Diszítése egyrészt a hierogliffelirat (a király nevei és címei), amely kiemelkedik a sötét ébenfa háttérből, valamint a széles áttört csikból. Ez az „isteni élet” jelcineke kosáron elhelyezkedő csoportjaiból áll.

Az áttört csik ébenfából és aranyozott fából készült. A két aranyozott gombra kötötték a ládat lezáró agyagpecsétet viselő zsinórt. A fedő csuklós pántjai bronzból készültek.

Magassága: 58,4 cm.

LI. Az aranyozott naosz részlete, 231. lap

A párnán ülő Anheszenamon királyné diadémot visel, amelyen egy modius helyezkedik el. Ez korongokat viselő ureuszok frizéből áll. A homlokon nem egy kígyó van – mint a királyné –, hanem kettő. Oldalt a hercegi hajfürt ékesíti haját. Tarkójáról két szalag lóg le, ezeket gyakran lehet látni az amarnai királyi család tagjain. Arcánál látható a csüngős fülbetű. Hatalmas nyaklánc fedi redőzött vászonruhájának gallérját.

A királyné nyilat nyújt át a királynak, kezével a papiruszbokrok felé int, mintha a céltjeleznét, nyilván vadkacsákat.

(Vö. a VII. táblával.)

LII. Anubisz kutya, 252. lap

Anubisz isten állatát hosszú ideig sakálnak tartották, különösen azért, mert mindig feketének ábrázolták, és így az éjjelenként a temetkezési helyeken kóborló sakálókra emlékeztetett.

Feketére lakkozott fából van, az egyes részleteket bearanyozták, kivéve a körmököt, ezek ezüstből vannak. A szemeket alabástromból és obszidiánból készítették. Naosz alakú aranyozott faládán foglal helyet, az aranyozott szentélyeket tartalmazó és az ásatók által „kincstár”-nak nevezett helyiség közötti nyílásnál állt. A ládát szánra helyezték, ezen hozták be a sírba.

Anubisz magassága: 57 cm; a szentély magassága: 54,3 cm; szélessége: 37 cm; hosszúsága: 95 cm.

LIII. Tutanhamon életnagyságú szobra, 257. lap

Egyike a két életnagyságú szobornak, melyek a sírkamra befalazott bejáratának két oldalán egymással szemben álltak. Mindkettő fából készült, csillógó fekete gyanta és arany borítja őket.

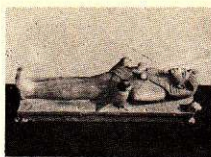
A királyt lépő tartásban látjuk ureusszal homlokán. Gallérján függővel ellátott nyaklánc. Egyik kezében buzogányt tart, a másikkal egy hosszú sétapálcára támaszkodik. Szeme és szemöldöke aranyból készült. Az ureusz és a saruk aranyozva vannak.

Magassága (talapzat nélkül): 173 cm; válszélessége: 46 cm.

LIV. A király képmása halotti ágyán, 258. lap

Tutanhamon király miniatűr, múmia formájú képmása itt Oszirisz isten testtartásában fekszik az ágyon, amely valamilyen macskaféle állat testére emlékeztet. Ilyenfajta aranyozott ágyra helyezték a múmia formájú koporsókat a kő szarkofágban.

A halott király mindkét oldalán egy-egy madár – egyikük emberfejű – terjeszti ki védő szárnyát a múmia formájú alak mellkasa fölé. A fát, amelyből a tárgyat faragták, meghagyták természetes állapotában. Csak egy-két részletet emeltek ki festéssel. A leplet tartó köteléket

feliratok díszítik a király neveivel, „címeivel” és védő formulákkal. Az állat mancsai között „Maja, a királyi írnok, az örökkévalóság helyén folytatott munkák főfelügyelője, a kincstár főfelügyelője” dedikáció.

Magassága: 4,3 cm; szélessége: 12 cm; hosszúsága: 41 cm.

LV. A második múmia formájú szarkofág, részlet, 267. lap

A színarany koporsót tartalmazó második múmia formájú szarkofág felső része. Aranylemezzel borított tömör fából készült, különböző színű üvegpaszta és féldrágákó berakásokkal. Ugyancsak Oszirisz mumifikált alakját ábrázolja, amint két karját mellén keresztbe teszi, és jelvényt tartja. A *nemszet* fejdísz, a „széles gallér” és az istenek hosszú szakállát viseli. Két karján a királyság két állata, a keselyű és a szárnyas kobra látható. A fedetet kis ezüstfejú szögekkel illesztették be a helyére. Az arckifejezés igen megkapó, mert a halál előtti szenvedés látszik rajta. Ezt a szemsarkok sárgás színe még jobban hangsúlyozza.

A szarkofág magassága: 79,5 cm; szélessége: 68 cm; hosszúsága: 204 cm.

LVI. Az arany szarkofág, részlet, 268. lap

A harmadik múmia formájú koporsó felső része. Ez zárta magába az aranymaszkot viselő múmiát, melyet az ékszerek s amulettek valószínű hálózata borított. Huszonkét karátos vert aranyból készült.

Még nagyobb pontossággal és finomsággal ábrázolja Oszirisz isten képmását – az első múmiát –, mint az előző szarkofágok. A berakások féldrágaköbök és üvegpasztából készültek. Az arc mélységes derűt sugároz, és fenséges hatását még inkább kiemeli a *nemszet* fejdísz két oldala, mely most már nem kék és arancsiból áll, hanem egységes aranyból, s ez a nagyság békés nyugalmat nyújtja a szemnek.

A koporsó magassága: 51 cm; szélessége: 51,3 cm; hosszúsága: 187,5 cm.

Dr. Enver Sukry

Rövidre fogott bibliográfiára kell itt szorítkoznom, tekintettel arra, hogy a kairói Institut Français d'Archéologie Orientale igazgatójának indítványára idővel egy másik munka elkészítését tervezem, mely az Intézet által kiadott *Bibliothèque d'Études* tudományos sorozatban jelennék meg, s azokat a kérdéseket tárgyalná, amelyek ebben a műben említett eseményekkel kapcsolatban felmerültek. Az Amarna-korszak problémáit (a társuralkodás, a koronázás és a temetési rítusok stb.) igen sok cikk és tanulmány tárgyalja, tehát ilyen korlátozott terjedelem mellett nem lehet mindet megemlíteni.

CARTER, HOWARD, *The Tomb of Tut · Ankh · Amen*, 3 kötet, Cassell, London, 1923–1933. Ez az alapvető munka Tutanhamonról.

I. kötet A. C. Mace közreműködésével; Harry Burton felvételeivel, 1923.

II. kötet Douglas E. Derry, A. Lucas, P. E. Newberry, Alexander Scott és H. J. Plenderleith függelékeivel; Harry Burton felvételeivel, 1927.

III. kötet Douglas E. Derry és A. Lucas függelékeivel; Harry Burton felvételeivel, 1933.

CAPART, JEAN, M. Werbrouck, E. Bille de Mot, J. Taupin és P. Gilbert közreműködésével, *Tout-Ankh-Amon*, Vromant, Brüsszel, 1943.

FOX, PENELOPE, *Tutanhamon's Treasure*, Oxford University Press, London, 1951. A német fordítás (*Der Schatz des Tut-enkh-Amun*, Wiesbaden, 1960) egyike a legjobban illusztrált kiadásoknak.

Tutanhamon's Treasure, Rudolf Anthes bevezetésével, American Association of Museums – Smithsonian Institution, 1961–1962. Ez az első Egyiptomon kívül rendezett Tutanhamon-kiállítás katalógusa.

A munka elkészítésénél a következő forrásokat használtuk még fel:

Howard Carter iratait és jegyzeteit a terepen

folytatott munkáról. (A Griffith Institute-ban Oxford.)

Magát a kincset a Kairói Múzeumban.

Fontos szakkikkek sorozatát a Théba és Tell el-Amarna területén folytatott ásatásokról, az „Amarna”-periódus és az azt követő időszak – tehát III. Amenophisz uralkodásának közepétől Horemheb uralkodásáig eltelt évek – emlékeiről, tárgyairól. E cikkek szerzői: Maspero, Borchardt, Roeder, Newberry, Glanville, Gunn, Frankfort, Peet, Winlock, Engelbach, Černý, Brunner, Gardiner, Fairman, Hayes, Wolf, Aldred, Helck, Seele, Doresse, Bonnet, Barguet és mások.

Egyiptológiai szakfolyóiratok tanulmányait, köztük:

Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes, Párizs; *Ancient Egypt*, London; *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, Lipcse; *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, Kairó; *Journal of Egyptian Archaeology*, London; *Chronique d'Égypte*, Brüsszel; *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, Kairó; *Revue d'Égyptologie*, Párizs; *Journal of Near Eastern Studies*, Chicago; *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art*, New York (Függelék: „The Egyptian Expedition”); *Mitteilungen des Deutschen Instituts für Ägyptische Altertumskunde in Kairo*, Berlin; *Orientalia*, Róma; *Le Journal Asiatique*, Párizs; valamint a *Rapports sur les fouilles de l'Institut Français d'Archéolo-*

gie Orientale à Deir el-Medineh BERNARD BRUYÈRE-től, 1–26. kötet, Kairó, 1921–1951.

DRIOTON, E. és VANDIER, J., *L'Égypte* (Clio series, „Les Peuples de l'Orient Méditerranéen”), új kiadása Párizs, 1962. Ezt a könyvet hasznosan lehet forgatni a korszakról nyújtott rövid összefoglalása és különösképpen bibliográfiája miatt.

HAYES, WILLIAM, *The Scepter of Egypt*, II. kötet: *The New Kingdom*, Cambridge, Mass, 1959. Hasznos általános áttekintés a korszak valamennyi problémájáról; ugyancsak hasznosak ugyanennek a szerzőnek az adalékai a *Cambridge Ancient History*hoz, II. kötet, 9. fejezet, 1–2. rész, Cambridge, 1963, valamint a fent említett tanulmányok Engelbachtól (*Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*), Fairmantól és Aldredtől (*Journal of Egyptian Archaeology*), Hayestől és Seeletől (*Journal of Near Eastern Studies*).

DAVIES, N. DE G., *The Rock Tombs of El Amarna*, Griffith-kiadás 6 kötetben, The Archeological Survey of Egypt, London, 1903–1908. Ez a munka tartalmazza az Amarna-korszakra vonatkozó összes alapvető ismereteket. Egy előzetes kötetet korábban adtak ki: *Monuments pour servir à l'étude du culte d'Atonou en Égypte* (U. BOURIANT, G. LEGRAIN és J. JÉQUIER, „Mémoires publiés par les membres de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire”, 8. kötet), Kairó, 1903.

The City of Akhenaten, 3 kötet, Egypt Exploration Society, 1923–1951. Közli a Tell el-Amarna-i ásatásokra vonatkozó legújabb beszámolókat és az ásatások legfontosabb eredményeit.

I. kötet (E. PEET, L. WOOLLEY, B. GUNN, P. GUY és F. NEWTON), London, 1923.

II. kötet (H. FRANKFORT és J. PENDLEBURY, egy fejezet Fairman tollából), London, 1933.

III. kötet (J. PENDLEBURY, J. ČERNÝ, Fairman, Frankfort, Murray-Thriepand és Samson közreműködésével. I. rész: szöveg, II. rész: táblák), London, 1951.

DAVIES, N. DE G., és GARDINER, A. H., *The Tomb of Huy, Viceroy of Nubia in the Reign of Tutankhamun* (Theban Tombs Series), Egypt Exploration Fund, London, 1926.

DAVIES, N. DE G., *The Tomb of Nefer-Hotep at Thebes*, 2 kötet, The Metropolitan Museum of Art, Egyptian Expedition, New York, 1933.

Ez a két könyv a legfigyelemreméltóbb publikáció a thébai sírokra vonatkozólag.

PIANKOFF, ALEXANDER, *The Shrines of Tut-Ankh-Amon*, Bollingen Series 49. kötet, az „Egyptian Religious Texts and Representations” I. kötete, New York, 1955. Alapvető munka a halott királynak a napéhoz hasonló utazásáról.

DAVIS, THEODORE M., Sir Gaston Maspero közreműködésével, *The Tomb of Iuiya and Tuiyou*, London, 1907.

DAVIS, THEODORE M., Sir Gaston Maspero közreműködésével, *The Tomb of Queen Tiye*, London, 1920.

DAVIS, THEODORE M., Sir Gaston Maspero közreműködésével, *The Tombs of Harmabi and Toutankhamon*, London, 1912.

Igen hasznos beszámolók Theodore Davisnak a Királyok Völgyében folytatott ásatásairól.

MACADAM, L., F. L. Griffith és L. P. Kirwan közreműködésével, *The Temples of Kawa*; I. kötet: The Inscriptions, London, 1949; II. kötet: History and Archaeology of the Site (1. rész: szöveg, 2. rész: táblák), London, 1955. Ez a könyv tartalmazza a szudáni ásatásoknak erre a korszakra vonatkozó jelentéseit.

KNUDTZON, J., *Die el-Amarna Tafeln*; I. kötet: Die Texte; II. kötet (O. Weber és E. Ebeling): Anmerkungen und Register; „Vorderasiatische Bibliothek” II, Leipzig, 1915. Ezt a pompás kiadványt, mely a fáraóknak elő-ázsiai vazallusaikkal e korban folytatott és a Tell el-Amarna-i irattárban megtalált levelezését tartalmazza, újra kiadták: *The Tell el-Amarna Tablets* (S. MERCER), 2 kötet, Toronto, 1939.

VERGOTE, J., *Tutankhamon dans les archives hittites*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut in het Nabije Oosten, Isztambul, 1961. Sayce, Sturm és Edcl után ez a tanulmány tisztázta a Tutankhamon családjára vonatkozó utalások problémáját, melyeket a boghazköyi hettita levéltárakban találtak, valamint nevének hettita nyelvi formáját.

A fekete-fehér illusztrációk jegyzéke

Az első előzőken: A Királyok völgyének bejárata

A hátsó előzőken: Tutanhamon sírja VI. Ramszesz sírjának bejárata alatt

- A lepecsételt ajtó — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 1
 A pecsét — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 2
 Carnarvon ötödik earlje — Lt. Col. The Rt. Hon. Carnarvon earlje felvétele 3
 Howard Carter — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 3
1. Amit a régészek először megpillantottak a kincsből — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 14
  2. A Bonaparte expedícióját kísérő tudósok — a *Description de l'Égypte* c. műből 16
  3. Sztélé felső része, Kairói Múzeum 17
  4. Amon védelmezi Tutanhamont — Louvre; Giraudon felvétele 17
  5. A világsajtó visszhangja 18
  6. Látogatók a sír bejáratánál — *The Times* felvétele 19
  7. Ebéd a Királyok Völgyében — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 21
  8. A thébai hegycsúcs — az EAK Régészeti Felügyelősége, Kairó; A. Piankoff 25
  9. Highclere Castle — Radio Times Hulton Picture Library, London 27
  10. Amon szobrának hátoldala — Louvre; Giraudon felvétele 28
  11. Egyiptom vázlatos térképe — Clive Tunnicliffe 33
  12. Karnak — Ch. Desroches-Noblecourt felvétele 33
  13. A gizai szfinx — Mme Henri Maspero, Maspero felvétele 35
  14. Az álom-sztélé — Mme Henri Maspero, Maspero felvétele 36
  15. A luxori templom pilonja — Ch. Desroches-Noblecourt felvétele 38
  16. Anyugati parton lakó falusiak — Ch. Desroches-Noblecourt felvétele 43
  17. Parasztlányok — Leichter felvétele 44
  18. Qurna faluba visszatérő asszonyok — Ch. Desroches-Noblecourt felvétele 44
  19. A mezőn dolgozó borbély — André Lhote *Les chefs d'oeuvre de la peinture égyptienne* c. művéből, Art du Monde, Hachette, Paris; Hassia felvétele 46
  20. Ének és tánc — Trustees of the British Museum, London 47
  21. A régi temető rekonstrukciója — Bernard Bruyère után 48
  22. A munkások régi faluja — Ch. Desroches-Noblecourt felvétele 49
  23. Siratónők — André Lhote *Les chefs d'oeuvre de la peinture égyptienne* c. műből, Art du Monde, Hachette, Paris; Hassia felvétele 54
  24. Az első királyi rejtékhely felfedezése — Mme Henri Maspero, Maspero felvétele 55
  25. Qurna falu egyik lakója — Mme Henri Maspero, Maspero felvétele 57
 Tutanhamon utazóládája — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 58
  26. A halotti templomok területe — Clive Tunnicliffe 60
  27. Bejárat VI. Ramszesz sírkamrájába — az EAK Régészeti Felügyelősége, Kairó; A. Piankoff 61
  28. A sír alaprajza — Clive Tunnicliffe 62
  29. Szétszedett aranyozott kocsik — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 65
  30. Fáklyatartók — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 65
  31. Saruk, ékszerek és rituális ruházat — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 65
  32. A két életnagyságú szobor — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 67
  33. Evezők és rituális tárgyak — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 67
  34. A külső aranyozott kápolna — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 67
  35. Kenőcstartók és sétatálcák — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 72

36. Kinyitják az egyik aranyozott szentély ajtaját — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 73
37. A négy aranyozott szentélyt stb.-t mutató vázlatrajz — Clive Tunnicliffe 74
38. A szarkofág és az első koporsó — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 75
39. A második koporsó — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 75
40. A második koporsó arca — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 75
41. A négy „szellem” a fülkékben — mind a négy Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 76–77
42. A canopus urnák helyzetét feltüntető vázlatrajz — Clive Tunnicliffe 78
43. Anubisz a „kincstár” bejáratánál — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 85
44. Kis doboz királyi kartus formájában — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 86
45. Ugyanannak a belseje — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 86
46. A tizenhat rekeszes nagy láda belseje — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 87
47. A „kincstárban” felhalmozott tárgyak — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 89
48. Vászontekercsek — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 100
49. Királysírok alaprajzai 101
50. Teje és III. Amenophisz — Kairói Múzeum; Abdel Badia felvétele 102
51. A felkelő nap imádása — Emlékek Aton kultuszára vonatkozólag Egyiptomban 104
52. Nefertiti királyné mellszobra — Ehemalige Staatliche Museen, Berlin; Kenett felvétele 105
53. A királyi pár — N. de G. Davies *The Rock Tombs of El-Amarna* c. művéből 110
54. A titokzatos koporsó 112
55. A 27. számú levél — Ehemalige Staatliche Museen, Berlin 112
56. Juja múmiája — Kairói Múzeum 116
57. Thuja múmiája — Kairói Múzeum 116
58. III. Amenophisz Mutemwejával — Davies *The Fifth Memoir*-jából, The Theban Tomb Series 117
59. Szitamon, amint tiszteleg anyja előtt — az EAK Régészeti Felügyelősége, Kairó 119
60. Családfa — Clive Tunnicliffe 120–121
61. III. Amenophisz — Metropolitan Museum of Art, New York 122
62. Aj és Tej, amint megajándékozzák őket — Kairói Múzeum 122
63. A Nilus-isten Aj király alakjában — Museum of Fine Arts, Boston 123
64. Nyolc királyi hercegnő — The University Museum of the University of Pennsylvania, Museum of Fine Arts, Boston, felvétele 124
65. Men és Bak sziklarajza — Mariette Pasa után 126
66. IV. Amenophisz — Kairói Múzeum; Abdel Badia felvétele 127
67. III. Amenophisz Maattal — Davies *The Tomb of the Vizier Ramose* c. művéből 128
68. IV. Amenophisz és Nefertiti — Davies *The Tomb of the Vizier Ramose* c. művéből 128
69. IV. Amenophisz és Nefertiti — Kairói Múzeum; Abdel Badia felvétele 133
70. IV. Amenophisz és Nefertiti — Louvre; Pierre Tetrel felvétele 134
71. Aanen — Museo Egizio, Torino 134
72. Teje — Ehemalige Staatliche Museen, Berlin; Kenett felvétele 135
73. Tutanhamon — Kairói Múzeum; Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 135
74. Tell el-Amarna alaprajza — Clive Tunnicliffe 138
75. Ház Amarnában — Egypt Exploration Society, London; Pendlebury alapján 139
76. A középső helyiség rekonstrukciója Naht vezír házában — Egypt Exploration Society, London; Newton alapján 139
77. A kereskedelmi negyed rekonstrukciója — Egypt Exploration Society, London; Pendlebury alapján 140
78. A királyi pár — N. de G. Davies *The Rock Tombs of El-Amarna* c. művéből 141
79. Bejárat a szentélybe — Egypt Exploration Society, London; Fairman alapján 142
80. A nagy templomhoz vezető bejárat rekonstrukciója — Egypt Exploration Society, London; Lavers alapján 143
81. Ehnaton és Nefertiti — N. de G. Davies *The Rock Tombs of El-Amarna* c. művéből 144
82. Aj kitüntetése — N. de G. Davies *The Rock Tombs of El-Amarna* c. művéből 145
83. Az idegenekből álló katonai őrség — N. de G. Davies *The Rock Tombs of El-Amarna* c. művéből 146
84. Kettős ajtókö Huja sírjából — N. de G. Davies *The Rock Tombs of El-Amarna* c. művéből 146
85. III. és IV. Amenophisz — Ehemalige Staatliche Museen, Berlin 147
86. III. Amenophiszt mutató kápolnasztélé — Trustees of the British Museum, London 147
87. Tutanhamon elefántcsont „papiruszsimítója” — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 148
88. Felvonulások és ünnepek — N. de G. Davies *The Rock Tombs of El-Amarna* c. művéből 152
89. Maketaton halála — Monuments pour servir à l'étude du culte d'Aton ou en Égypte 153
90. Juti műhelye — N. de G. Davies *The Rock Tombs of El-Amarna* c. művéből 155
91. Királyi lakoma — N. de G. Davies *The Rock Tombs of El-Amarna* c. művéből 155
92. Ehnaton és Teje — N. de G. Davies *The Tombs of El-Amarna* c. művéből 156
93. Amon szent lúdjá kivakarva — N. de G. Davies *The Rock Tombs of El-Amarna* c. művéből 157
94. A rendőrfőnök — N. de G. Davies *The Rock Tombs of El-Amarna* c. művéből 158
95. A napkultusz „manifesztuma” — Ehemalige Staatliche Museen, Berlin; Kenett felvétele 164

96. Sztélé töredéke — Ehemalige Staatliche Museen, Berlin 164
97. Mázas terrakottadarabok — Louvre 165
98. Szemenhkaré és Meritaton — Ehemalige Staatliche Museen, Berlin; Kenett felvétele 166
99. Ehnaton és Szemenhkaré — Ehemalige Staatliche Museen, Berlin 167
100. Szemenhkaré — Louvre; Kenett felvétele 168
101. A király feje — Metropolitan Museum of Art, New York 175
102. A „Szma taui” — Centre de Documentation sur l’Égypte Ancienne 179
103. Thoth isten, amint felírja II. Ramszesz nevét — Centre de Documentation sur l’Égypte Ancienne 180
104. A király két pár jogara — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 183
105. „A thébai templomok restaurálásának sztéléje” — Kairói Múzeum 183
106. A parókásdoboz — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 184
- 107a. és b. A király „tábori ágya” — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 184–185
108. Tutanhamon virágokat ajánl fel Amonnak — Ch. Desroches-Noblecourt felvételei 186
109. Hízott ökrök felvonulása — Aboudi felvétele 189
110. Felvonulás Abu el-Haggag ünnepén — Leichter felvétele 190
111. A „háromság” — Kairói Múzeum; Abdel Badia felvétele 191
112. Fiatal núbiai hercegek felvonulása — Davies és Gardiner *The Tomb of Hui* c. művéből 196
113. Hui beiktatása — Davies és Gardiner *The Tomb of Hui* c. művéből 197
114. Hui folyami bárkája — Davies és Gardiner *The Tomb of Hui* c. művéből 198
115. Hui tiszteletadása — Davies és Gardiner *The Tomb of Hui* c. művéből 200
116. Hiknefer, Aniba hercege — Davies és Gardiner *The Tomb of Hui* c. művéből 200
117. Tutanhamon összehajtható széke — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 200
118. Núbiai adók — Davies és Gardiner *The Tomb of Hui* c. művéből 200
119. Núbiai aranyművesek alkotása — Davies és Gardiner *The Tomb of Hui* c. művéből 201
120. Núbiai adók — Davies és Gardiner *The Tomb of Hui* c. művéből 202
121. Tutanhamon, amint egy rituális aktust hajt végre felesége és Aj jelenlétében — Kairói Múzeum 203
122. Tutanhamon jogara — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 203
123. Tutanhamon legyezője — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 204
124. A király egyik saruja — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 205
125. Tutanhamon italszűrője — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 205
126. Nefertiti italt szűr — Davies és Gardiner *The Rock Tombs of El-Amarna* c. művéből 205
127. Boroskorsók: a. szíriai, b. egyiptomi — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 207
128. Tutanhamon pikkelyes páncéljának töredéke — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 208
129. Arany nyakláncok adományozása Horemheb tábornoknak — Rijksmuseum van Oudheden, Leiden; Kenett felvétele 209
130. Egy usébtí — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 214
131. Tutanhamon Anubisz isten alakjában — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 221
132. Az Anubisz nyaka köré tekert vászonkendő felirata — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 221
133. Alabástrom canopus láda — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 222
134. Tutanhamon mumifikált feje — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 223
135. A gyöngyből készült ureusz — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 224
136. A királyság állatai — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 224
137. Ugyanazok az állatok megtisztítás után — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 225
138. A múmia feje — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 225
139. Tárgyak a múmia testén — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 226
140. A múmia nyakát védő amulettek — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 226
141. A királyság állatai — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 230
142. Karperecek a király múmiáján — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 231
143. Ujjvédők a király kezén — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 235
144. A ravatal vontatása — az EAK Régészeti Felügyelősége, Kairó; A. Piankoff 239
145. A legfontosabb szent városokat mutató vázlatrajz — Clive Tunnicliffe 240
146. A „megigazulás koszorúja” — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 241
147. Aj király megnyitja a száját és a szemeket — az EAK Régészeti Felügyelősége, Kairó; A. Piankoff 243
148. Dobozfedél — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 244
149. A sír alaprajza — Clive Tunnicliffe 246
150. A szarkofág és az első múmia formájú koporsó — az EAK Régészeti Felügyelősége, Kairó; Oriental Institute of the University of Chicago felvétele 246
151. A külső canopus láda — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 247
- 152a–c. Nephthisz, Íszisz, Neith — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 247
153. Ihi — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 248
154. Menkeret — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 248
- 155, 156, 157. Három szobor ábrázolás — Ch. Desroches-Noblecourt felvételei 248
- 158, 159. Rituális szobrok — Griffith Institute, Ashmolean Museum felvételei 249

160. Oszirisz mint műmia – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 254
161. A két mumifikált magzat egyike – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 254
162. Az északi canopus-szoba északnyugati sarka – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 254
163. Különbözö usébtik – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 255
164. A denderai zodiacus – Louvre; Maurice Chuzeville felvétele 255
165. IV. Ramszesz sírjának ókori alaprajza – Museo Egizio, Torino 260
- 166a-c. Rajzok az aranyozott kápolnákról – Bollingen Foundation, New York; Pierre Clère; A. Piankoff 260
167. Az egyik aranyozott kápolna ajtaja – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 261
168. Alvilági szellemek – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 261
169. A napbárka – Bollingen Foundation, New York; Pierre Clère rajza 262
170. A második déli szentély alakjában készített kápolna – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 263
171. A „szed” ünnep szentélyének formájában készített kápolna – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 265
172. A király rituális ruhája – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 270
173. A király kesztyűje – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 270
174. Aranyszobrocska talapzata és háttámlája – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 271
175. Bumerángok – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 271
176. A pad alakú láda oldallapja – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 272
177. Tutanhamon tűzcsiholója – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 273
178. Aj portréjának tartott fej – Kairói Múzeum; Abdel Badia felvétele 277
179. Tutanhamon által dedikált oroszlán a szolebi templomban – Trustees of the British Museum, London 278
180. Tutanhamon füstölőszert áldoz Amonnak – Ch. Desroches-Noblecourt felvétele 279
181. Egy „házasságváza” töredéke – Damaszkuszi Múzeum; Claude Schaeffer professzor 280
182. A király fekvő képmása – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 281
183. Horemheb és istene – Museo Egizio, Torino 282
184. Az alabástrom bárka – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 283
185. Maja – Rijksmuseum van Oudheden, Leiden 286
186. Tutanhamon nevei, melyek fennmaradtak az „emlékszobron” – Louvre 287
187. A király elefántcsont fejtámasza – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 288
- Szobrocska – Griffith Institute, Ashmolean Museum felvétele 289

Név- és tárgymutató

Ez az index a következő neveket öleli fel: az istenek és istennők nevét, a királyok és királynék nevét, a magasrangú egyiptomi udvari tisztviselőket, az idegen fejedelmeket és azokat a személyeket, akikről a könyvben szó esik; lelőhelyek, helységek neveit; egyiptomi kifejezéseket (*dőlt betűvel*); ezenkívül az említett legfontosabb rítusokat, ünnepeket és szertartásokat.

Aaheperkaré: I. I. Tuthmózis
Aanc 130, 134 (71), 181
aba 95
Abdelrasszul, Ahmed és Mohammed 54,

55
Abdiasirta 151
Abu el-Haggag 190 (110)
Abukir 222
Abu Szimbel 179, 180, 192
Abüdosz 185, 256
afnet 214 (130)
Ahetaton: I. Amarna
Ahmim 116, 125, 285
Ahmosze 117

Aj (Aja) 59, 77, 104, 106, 122kk. (62, 63),
134, 144, 145 (82), 163, 167, 170, 173,
181, 185, 196, 197 (113), 201kk. (121),
206, 208, 210, 215, 216, 219, 220, 224,
237, 239kk. (147), 246, 276kk. (178),
281kk.

Akizzi 207
Aleppo (Tunip) 158, 207
Alexandria 140

Amarna, Tell el- (Ahetaton) 31, 99, 104, 106,
109kk., 115, 119kk., 133, 136kk. (74kk.),
151, 153, 154, 156kk., 163kk., 169, 170,
173, 181, 182, 184, 192, 195, 205, 207,
210, 216, 220, 275, 279, 280, 284
amarnai „eretnecség” 16, 37, 60, 100, 103,
109, 111, 112, 120kk., 133, 136, 140,
144, 153, 157, 158, 163, 166, 169, 170,
173, 181, 184, 185, 202, 204, 209,
219kk., 224, 225, 237, 245, 259, 261,
269, 276, 281, 283kk.

Amaunete 192

Amduat 245, 260

I. Amenophisz 26, 53, 259
II. Amenophisz 35, 36, 56, 179, 254
III. Amenophisz (Nebmaatre) 22, 23 (IIIa),
44, 45, 60kk., 63, 88, 96, 102kk. (50),
106, 109kk., 114kk. (58, 61, 64, 67),
133kk., 141kk. (84kk.), 151kk., 156kk.,
163, 169, 170, 173, 180, 182, 185, 191kk.,
195, 207, 213, 215, 238, 245, 253, 272,
278, 285; I. még: szed ünnepe

IV. Amenophisz-Ehnaton (Neferheperuré)
16, 61, 63, 78, 94, 95, 100 (49), 101, 103,
104, 106, 109kk. (53), 115, 118, 123kk.
(68), 133kk. (69, 70), 141 (78), 143kk.
(81, 84, 85), 151kk. (89, 91, 92), 163kk.
(96, 99), 173, 181, 184, 197, 202kk., 205
(126), 207, 209, 210, 213, 215, 216, 220,
225, 237, 256, 259, 272, 276, 280, 284,
285

Amenophisz (Hui, Hapu fia) 118kk., 125
Amon 16, 17 (3, 4), 28 (10), 31, 33kk.,
37, 50, 66, 71, 93kk., 103, 115kk., 119,

120, 125, 130, 134, 143, 157, 158, 166,
170, 173kk., 179kk. (104, 108), 189, 191
(111), 192, 195kk., 201, 202, 210, 215,
220, 224, 237, 239, 250, 265, 269, 276,
279, 281kk. (183)

Amonemipet 195

Amon leánya 174

Amon Ré 192

Amqa 275

Amurru 151, 207

Anatólia 207

ahn: I. élet jele

Anhefamon 58

Anheperuré: I. Szemenhkaré

Anheszenamon-Anheszenpaaton 29 (V), 30
(VI), 40kk. (VIII, IX, X), 59, 64, 66, 71,
89, 95, 96, 106, 109, 130, 144, 153kk. (91),
165, 170, 181, 182, 184, 185, 192, 201kk.
(121), 206, 215, 238, 239, 242, 251 (LI),
253, 269, 270kk. (176), 274kk., 285, 287

Anheszenpaaton Taseri 146, 165

Aniba 156, 195, 200 (116)

Antinous 165

Anubisz 59, 62, 68, 76 (41b), 77, 78, 85
(43) 90, 221 (131, 132), 222, 229, 242,
250, 252 (LII), 256, 264, 274, 288

Ápisz-bika 185

Assurbanapli 33, 34

Asszíria, asszírok 213

Asszuán 126, 278

atef 174

Athribisz 118, 119

Aton 16, 71, 86, 93kk., 103, 109, 112, 115,
125, 126, 128kk., 133 (69), 136, 140, 141
(78), 143, 145, 157, 163kk. (95), 169,
170, 176, 179kk. (104), 192, 199, 210,
215, 220, 225, 237, 261, 265, 269, 272,
277, 281

Atum (lenyugvó Nap) 71, 119, 130, 182,
192, 264

átváltozások: I. zarándoklás

Ayat, Musztafa Agha 54, 55

Aziru 151, 158, 207

Ázsia, ázsiaiak 31, 38, 66, 81 (XVIIb), 82
(XVIII), 120, 158, 170, 180, 185, 195,
206kk., 213, 266

Babilón (Kardunias) 122, 213

Bak 126 (61)

Baketaton 109, 130, 135, 141, 145, 154, 155
(90, 91), 156

balzsamozás: I. mumifikálás

beduinok 144, 158, 207, 208, 226

Bénédite, G. 20

Beni Anran 128

bennu: I. fénix

Bész 94, 193 (XLIb), 262, 274

Biban el Moluk: I. Királyok völgye

Biphuria (Nihuria): I. Tutanhamon

Bonaparte: I. Napóleon

Breasted, J. H. 21 (7), 90

Bruyère, B. 21

Burnaburias (Burraburias) 213

Burton, H. 21 (7)

Butehamon 54, 58

Butehi 58

Butó (Wadzet): I. Észak kobraja

Butó 230, 239, 240, 249, 256, 259

Büblösz 158, 207

Callender, A. R. 21 (7), 26

Capart, J. 21, 50

Carnarvonné 26

Carnarvon 5. Earlje 11, 15, 18 (5), 20, 22,

25kk. (9), 68, 288

Carnarvon 6. Earlje (Lord Porchester) 12,

22, 26, 27

Carter, H. 11, 12, 15, 18kk. (7), 25, 26, 58,
59, 61kk., 68, 77, 83, 84, 87, 88, 90, 93,
94, 96, 99, 259, 269, 285

Champollion, ifj. J. F. 11, 37

csesz 38

Daud pasa (*mudir*) 54, 55

Davis, Th. 18, 22, 59kk., 63, 168, 169

Deir el-Bahari 44, 45, 53, 55, 117, 224

Deir el-Medine 46kk. (21, 22), 54, 58

Dél keselyűje 5 (I), 40 (VIIIa), 72, 83, 158,
174, 176, 177 (XXXVII), 187 (XXXIXa),
224kk. (136, 137), 229kk. (141), 236,

243, 256

Delta vidéke 99, 118, 140, 250, 253, 254,

256

Dendera 255, 256

Derry, dr. 21, 76, 168

Dhutmosze 88, 123, 136

Dumutef 249

Dunau 174

Dzsahi: I. Szíria

Dzsaruha 115, 116

dzsed oszlop 71, 76 (41a), 229, 239, 243, 253,
254, 264

Dzseme 46

Dzsset 264

Elephantiné 182

élet jele 40 (VIIIa), 66, 86, 94, 129, 130, 163,
188 (XLIb), 193 (XLIa), 196, 269

El-Khokha 38

ellenreform 37, 111, 170, 173, 179, 181kk.

(107), 192, 203, 206, 207, 210kk., 224, 245,
259, 281kk.

Elleszia 195

El-Till 128

- Engelbach, R. 21
 eretnecség: l. amarnai eretnecség és IV.
 Amenophisz
 Erzsébet belga királynő 21
 Észak kobraja 5 (I), 72, 83, 174, 176, 187
 (XXXIXa), 224kk. (136, 137, 139), 229kk.
 (141), 236, 243, 256
- Fajum 185, 236
 Farasz (Szehotep-Neteru) 192, 195,
 215
 felkelő nap: l. Ré Harahti
 felvonulások: l. körmenetek
 főnix (*benmu*) 232, 236, 237
- Gardiner, A. H. 21 (7), 90, 110, 152
 Gautier, Th. 20
 Gebel el-Ahmar 118, 125, 126, 216
 Gebel Barkal 133
Gem-Aton (*Gem-paaton*) 115, 141, 192
 géniusok: l. szellemek
 Giluhepa 122
 Giza 35, 36, 185
 Gömb (Nappömb): l. Aton és Ré
 Gömb városa: l. Amarna
- Ha 198
 Hadrianus 165
 Haemhet 45
 Haemmaat: l. III. Amenophisz és Szobek
 Haemweset 53
 Hai 48, 156, 192
Hai em abet 154
 halászat: l. szertartások
 „Halottak könyve” 229, 232, 239, 241, 245,
 256, 261kk., 264, 274
 Halottak Partja: l. Théba: bal parti
 halotti lakoma: l. temetés
 halottkultusz (l. még: szertartások, temetés)
 244, 278, 285
 Hamad, Mohammed 56, 57
 Haniisz 275
 Hapi 246
 hapiru (*habiru*) 151, 207
 Hapu 118
 Harahti 66, 180 (103)
 Harmakhisz 35, 36, 173, 185
 Harnefer 198
harpe 95, 202
 Harpokratész 256
 Hat Aton 163
 Hathor 78, 136, 143, 240, 244, 250, 270, 274
 Hati 198
 Hatszepsut 26, 33, 34, 117, 174, 259, 276
 hattik: l. hettiták
 Hattu-Zittis 275
 Haurun 185
heka 179
 Héliopolisz (város) 35, 130, 134, 173, 174,
 180, 192, 239
henn 254
heper: l. skarabeus
hepres 23 (IIIa), 40 (VIIIa), 174kk., 179, 196,
 204, 240, 266, 277
 Hérakleitosz 262
 Herbert, E. 15
herpe 95
 Hermopolisz 103, 128, 141, 165
 Hérodotosz 222
 Heruf 45, 124 (64)
 Hesza (istenő) 250
 hettiták (hattik) 142, 151, 158, 207, 275kk.
 Hierakónpolisz 158, 195, 196
 Highclere 21, 26, 27 (9)
 Hiknefer 156, 199, 200 (116)
 Hnum 59
 Honszu 103, 186, 254
 Hor 115
 Horemheb (Pa-aton-em-heb) 16, 59, 60, 101
 (49), 106, 111, 120, 170, 173, 181kk. (105),
 201, 206kk. (129), 216, 237, 239, 254, 259,
 275kk., 281kk. (183), 287
 Hori 156
 Horizont Hórusza: l. Harmakhisz
 Hórusz 113 (XXVb), 125, 174, 176, 202, 219,
 220, 229kk. 239, 250, 254, 256, 269, 274
- behditi 174
 — négy fia 197, 246
 — Nedzsit 264
 Hui 156, 192, 195kk. (112kk.), 206, 285
 Hui (Hapu fia): l. Amenophisz
 Huja 145, 146 (84), 154kk. (90kk.)
 hükszósok 25, 53
- ibesz* 174
 Ihi 248 (153), 250
 Imhotep 148
Imi ut: l. Anubisz
 Imset 246
 Inmutef 174
 Inpu: l. Anubisz
Ipet-(Opet)-resgit 180, 186
Ipet-(Opet)-szut 10, 173, 186
isufa 180 (103)
 Istár 142, 146
 istenek
 — ált. 99, 158, 173kk., 179, 182, 183, 186,
 189, 221, 236, 241, 245, 246, 250, 259,
 261
 — alvilágiak 245kk., 261 (168), 262
 Íszisz 71, 74, 83, 94, 131 (XXVII), 142, 174,
 182, 187, 229 (XXXIXb), 238, 243, 246,
 247 (152), 250, 254, 256, 260, 261, 264, 269
 Íszisz királyné 53
t-neter („isteni atya”): l. Aj
- jubileumok (l. még: ünnepek: *szed*) 130, 133,
 141, 180, 266
 Juja 22, 116 (16), 118, 124, 130, 152, 181
 Juti 154, 155 (90)
- ka* 64, 66, 77, 265
 Kadasman-Enlil 122
 Kamosze 25
Kamutef 269
 Kánaán, kánaániak 213
 Kanoposz 222
Kap 120, 121, 147, 156, 192, 199
 Kardunias: l. Babilón
 Karkemis 275, 276
 Karnak (l. még *Ipet-szut*) 16, 25, 31 (12),
 33kk., 119, 120, 125, 127, 130, 141, 151,
 157, 173kk., 181kk., 189, 190kk., 215,
 283, 284, 287
 Karoi 117, 195
 Kawa 115, 156, 192, 215
 Kebehszenuf 249
kenbt 48, 50
 Két Ország (Egyiptom)
 — ált. 176, 195, 208, 210, 262
 — egyesítésének szimbóluma 51 (XIc), 52
 (XII), 71, 93, 176, 179 (102), 180
 Khemmisz 250, 254, 256
 Kia 154
 Királynéek Völgye 45, 46
 Királyok Völgye (Biban el Moluk) 18, 22,
 25 (8), 26, 45kk., 46, 53, 56, 58kk., 99,
 112, 117, 124, 130, 167, 169, 181, 210, 216,
 246, 248, 259, 269
 Knudtson 110, 152, 213
 körmenetek, felvonulások (l. még: ünnepek,
 szertartások) 146 (83), 198, 199
 Kuwentz, Ch. 21
 Kurigalzu 213
 Kus (Felső-Núbia): l. Núbia
- Labája 151
 Lacau, P. 20, 21
Lates Niloticus 272
 Lefébvre, G. 21
 Libanon 206
 Libia, libiaiak 51 (XIa), 53, 128
 Loret, V. 18, 56
 Lucas, A. 21 (7)
 Luppakis 275
 Luxor 16, 31, 37kk. (15, 16), 115, 117, 125,
 141, 180, 185, 186 (108), 189, 190, 205,
 215, 279, 283, 284
- maa bern* 273
 Maat 50, 128 (67), 129, 158, 203, 204, 261
 Mace, A. C. 20, 21 (7)
- Mahu 141 (78), 158 (94)
 Maja 88, 136, 216, 219, 242, 243, 256, 258,
 280, 281, 285, 286 (181)
 Majmok Temetője 57
 Maketaton 106, 152kk. (89)
 Malkata 103, 109, 110, 115, 118, 121kk.,
 130, 133, 135kk., 139, 140, 142, 143, 146,
 151, 154, 163, 180, 181, 184, 210, 215, 220,
 237
mammizri 274
mana 213
mandjéni 237
 Maru-Aton 163
 Maspero, G. 18, 22, 54, 59
 Medinet Ghurab 185
 Medinet Habu 44, 48
 Mehen 262
 Memnón-kolosszusok 44, 125, 126
 Memphis 16 (2), 35, 120, 123, 141, 165,
 173, 176, 182, 183, 185, 206, 208, 209,
 216, 239
 Men 126 (65)
menat 121
 Mendész 239, 253, 256, 272
 Menelaosz 222
 Menheperur 175
 Menkeret 248 (154), 250
 Merenptah 26
 Mereszer 50
 Merimosze 195
 Meritaton 78, 106, 118, 129, 136, 146, 163,
 165, 166 (98), 168, 169, 210, 242, 256
 Meritré 135
 Mermosze 195
meszketet 237
 Miam 199
 Min 116, 125, 158, 210
 Miszra (Egyiptom) 275
 Mitanni 110, 123, 152, 154, 207
 Mnevisz 129
 mumifikálás 74, 83, 89, 215, 219kk., 229kk.,
 235kk., 246, 253, 254, 262, 265, 276
 II. Mursilis 275
 Mut 17 (3), 50, 103, 182, 186, 191 (111)
 Mutemweia 117 (58)
 Mutnedzsmet 108 (XXIV), 123, 242, 281,
 283 (184)
muu 240
- Naharina 117, 122, 142
 Naht 139 (76)
 Nahtmin 88, 136, 219, 220, 242, 285
 Nap (l. még: Aton, Ré, Ré Harahti, Atum)
 34, 35, 113 (XXVb), 126, 129
 Napata 117, 195, 196
 Nappömb: l. Aton és Ré
 Naphuria (Nabhuria): l. IV. Amenophisz
 Napóleon (Bonaparte) 16, 26, 58
 Narmer 235
neb 204
 Nebheperur: l. Tutanhamon
 Nebmaatré: l. III. Amenophisz
 Nebnefer 49
nebrisz 250, 264
 Nedzsmet 54
nefer 222
 Neferabu 50
 Neferheperur: l. IV. Amenophisz
 Neferhotep 49
 Neferheperur 109, 136, 242, 244 (148)
 Nefernefruton 163
 Nefernefruton Taseri 109
 Nefertiti 104, 105 (52), 110 (53), 118,
 123kk., 128 (68), 129, 133 (69), 154
 (70), 141 (78), 143kk. (81, 84), 153kk.
 (89, 91), 157, 158, 163kk. (98), 169,
 170, 181, 184, 205 (126), 215, 242, 281
 négerok 81 (XVIIa), 82 (XVIII), 197, 202
 Nebhet: l. Dél keselyűje
neheb 179
 Neheh 264
 Nehen: l. Hierakónpolisz
 Neith 83, 174, 243, 247 (152c), 249
neuszet 83, 166, 236
 Nephthisz 74, 83, 174, 187 (XXXIXb),
 238, 243, 246, 247 (152a), 256, 260, 261

Nesutbi 176
 Nesut-Tauti: I. Napata
 Newberry, P. E. 22
 Nilus 22, 25, 38, 43, 103, 115, 123 (53),
 124, 128, 129, 138 (74), 140, 146, 176, 186,
 189, 197, 198, 238, 262
 Niphuria (Biphuria, Niphururia, Niphuricia):
 I. Tutanhamon
 Nigmat 278, 280 (181)
 Nô: I. Thêba
 Nûbia (Wawat, Kus), nûbiaiak 51 (XIIb),
 115kk., 125, 135, 137, 144, 152 (88), 156,
 158, 190, 192, 195kk. (112, 116kk.), 215,
 285
 Nubhasz 53
 Nut 246, 260, 261
Opet: I. ünnepek
 Oszirisz 66, 71, 72, 76, 77 (41d), 84, 86, 88kk.,
 94, 103, 125, 129, 166, 169, 174, 175, 179,
 219, 221, 222, 224, 229, 236kk., 241, 243,
 245, 246, 250, 253, 254 (160), 256, 261,
 264, 266, 274, 288
 Pa-aton-em-heb: I. Horemheb
pa beben 154
 Palesztina 120, 206, 208, 276
 Panaht 192
 Paneb 49, 50
 Panchesz 144, 145
 Panopolisz 116
Paopbi 186
 Parennefer 144 (81)
 Pasa, M. 11
pargehmeti (*pergehmet*) 174, 176
 Paszer 53, 196
 Pawer 53, 54
 Pawah 49
 Penno 195
 Pere 166
peret 264
Perhai 141
Per Nefer 221
Per neszer (*per-nu*) 174, 260 (166a)
Per wer 174, 261
 Pinodzsem 58
 Porchester, Lord: I. Carnarvon
 Ptah 59, 66, 71, 183, 201
 Qench 54, 55
 Qurna 38, 43, 44 (18), 46, 54, 56kk.
 (23)
 Qurnet Murai 38, 46
 Ramseszeum 44, 53
 Ramszesz 43, 115, 125, 127kk., 157
 I. Ramszesz 53
 II. Ramszesz (Uszermaatré Szetepenré) 53,
 106, 179 (102), 180 (103), 192, 204, 216,
 264
 III. Ramszesz 26, 46, 49, 53, 216, 264
 IV. Ramszesz 101 (49), 259, 260 (165)
 VI. Ramszesz 25 (8), 26, 61 (27), 100
 IX. Ramszesz 50, 61
 Rasz-Samra (Ugarit) 278, 280 (181)
 Rauben 49
 Ré
 — ált. 56, 66, 84, 103, 129, 156, 158, 166, 174,
 176, 192, 202, 204, 225, 232, 239, 245,
 253, 261kk. (170), 269, 274; I. még: Atum
 — Harahti (afelkelő nap) 55, 104 (51), 125,
 192, 261, 274
 — Legyezőernyője (*Sut-Ré*) 129, 130, 141,
 142, 145, 146, 156, 165
 reform, vallási: I. amarnai eretnecség és IV.
 Amenophisz
 Retenu 206
 Rib-Addi 158, 207
 rituális, rítusok: I. szertartások
rudu 196, 197
 sardanák 144
 Sed 182, 254
 Scarpeum 123
 skarabeus 23 (IIIb), 64, 78, 84, 115, 117,
 122, 172 (XXXVI), 178 (XXXVIII), 187

(XXXIXb), 204, 230, 232, 236, 245, 254,
 277
 Smith, E. 168
 Su 125, 158, 239, 264, 274, 288 (187)
 Suppiluliumas 151, 207, 275, 276
Sut-Ré: I. Ré Legyezőernyője
 Suttarna 122
 Szaisz 25, 239, 256, 272
 Szakha 25
 Szakkara 148
 Szedcinga 122
 Szechemré Sedtaui Szobekemszaf 53
 Szechotep-neteru: I. Farasz
 szellemek (géniszok, démonok) 64, 70
 (XIV), 71, 76, 77 (41), 83, 84, 87, 163, 230,
 235, 245, 246, 248kk., 254, 259, 261 (168),
 262, 264, 266, 271, 273, 274
 Szemennharé (Anheperuré) 63, 94, 104,
 106, 109, 111, 124, 134kk., 153, 163, 165kk.
 (98, 99, 100), 210, 215, 220, 236, 237
szenefer 221
szenei 94, 95, 151, 273, 274
 Szeqenenré 53
 Szerket 83, 159 (XXXI), 243, 249
 szertartások (rítusok, szokások)
 — ált. 51 (XI), 64, 65 (31), 67 (33), 68, 71,
 78, 93kk., 109, 117kk., 125, 141, 148,
 166, 179, 181, 182, 186, 191, 202kk. (121),
 263, 266, 270 (172), 285; I. még: ünnepek
 — adóztatás 199kk. (118, 120)
 — alkirályi beiktatása 196, 197 (113)
 — halászat, vadászat 41 (IXb), 179, 217
 (XLV), 250, 251 (LI), 262, 271, 272 (176)
 — idegen adók szemléje 110 (53), 152 (88),
 154
 — koronázási 10, 125, 173kk.
 — körmenetek 31, 36, 50, 95, 243, 244
 — *Szma tau*: I. Két Ország egyesítése
 — temetési 50, 60, 64, 77, 78, 87, 89, 90, 130,
 215, 216, 219kk., 229kk., 235kk. (144,
 147), 261, 265, 276, 278, 285
 — tisztulási 173, 174, 244
szesed 174
 Szeszósztrisz 173
szetem 181, 239kk.
 Szetepenré 109
 Szeth 174, 250
 I. Széthosz 53, 101 (49), 106, 264
 II. Széthosz 49, 56, 248, 259
 Szet Maat 47
 Szimut 130
 Színoi 143
 I. és II. Szíptah 49, 56
 Szíria, szíriaiak 51 (XIa), 57, 120, 122, 151,
 157, 158, 182, 202, 206, 207, 276
 Szítamon 115, 118, 119 (59), 130, 134, 163
Szma tau: I. szertartások
 Szoleb 125, 133, 136, 192, 195, 278
 Sztrabón 56
 Szudán, szudániak 51 (XIIb), 117, 122, 125,
 156, 195, 197, 198, 278
 Szuti 115
 Taduhepa 110, 123, 142, 154
 Taemwadzszi 192, 195, 199
 tánc: I. szertartások
 Tanutamon 33
 társuralkodók 94, 103, 104, 106, 190kk.,
 115, 123, 125, 127, 129, 130, 136, 143, 151,
 153, 165, 185, 239, 276
 Tefnut 239
tehen 34
 Tej 122 (62), 124, 125, 134, 163, 170, 216,
 242, 277, 281, 285
 Teje 60, 61, 63, 89, 95, 102 (50), 103, 111,
 115kk. (59), 121kk. (84), 130, 135kk.
 (72), 142 (79), 145kk. (84, 86), 151,
 154kk. (90kk.), 163, 167kk., 176, 185, 192,
 201, 205, 210, 213, 236, 253, 273, 284
 Tell el-Amarna: I. Amarna
 temetés ált. (I. még: szertartások, mumifiká-
 lás) 60, 63, 68, 69, 71, 72, 74kk. (37), 88,
 91, 99kk., 118, 129, 130, 132 (XXVIII),
 136, 148kk. (XXIX, XXX), 153 (89), 154,
 167, 169, 174, 175, 181, 210, 215kk. (144,
 149, 150), 285, 287

Tesub-Zalmes 275
 Thêba 16, 17, 22, 25, 31kk. (11), 64, 86, 103,
 105, 115kk., 124kk., 135, 137, 142, 146,
 152kk., 165kk., 169, 170, 173, 175, 179kk.,
 191, 195, 198, 201, 204, 206, 210, 216, 220,
 237, 245, 269, 274kk., 284, 285
 — hegycsúcs 25 (8), 45kk., 50, 246
 — bal parti 37, 43 (16), 44 (17), 54 (23), 55
 (24), 58, 103
 — jobb parti 37, 50
 — istennő 31
 theogámia 117
 Thocrisz 90, 150 (XXX), 265, 272
 Thoth 128, 151, 174, 180 (103), 198, 229,
 250, 256, 264
 Thuja 22, 116 (57), 118, 130, 152, 181
 Tii 53
Tilapia Nilotica 272
 Toske 156
 Transzjordánia 208
 Tunip: I. Aleppo
 Tusratta 110, 123, 142, 152, 154, 207
 Tutanhamon (Nebheperuré, Tutanhaton,
 Biphuria stb.) 4, 6 (II), 10, 16kk. (3, 4), 21,
 23 (IIIb), 25 (8), 26, 28 (10), 29 (V), 30
 (VI), 37, 40kk. (VIII, IX, X), 59, 62kk.,
 79kk. (XVI, XVII), 84kk. (XIXa, XX),
 98 (XXIIa), 99, 100, 104kk., 109kk.
 (XXVb), XXVI, 123kk., 133kk. (73),
 141, 144, 145, 147kk. (87), 151, 153, 154,
 156, 157, 161kk. (XXXIII, XXXIV),
 166kk., 170kk. (XXXV), 173kk. (101),
 179kk. (108), 189kk. (111), 194kk. (XIII,
 113, 115, 121), 208kk., 213kk. (130, XLV,
 XLVI, 134), 229kk., 235kk., 248kk. (154,
 LI, LII, 163, LIIIkk., 176, 180, 182,
 183), 287kk. (186, 187)
 Tutanhaton: I. Tutanhamon
 Tuthmószisz (irok) 58
 I. Tuthmószisz (Aaheperkaré) 173, 182, 245
 II. Tuthmószisz 53
 III. Tuthmószisz 31, 33kk., 53, 57, 96, 100
 (49), 118, 122, 151, 173kk., 185, 281
 IV. Tuthmószisz 35kk., 100kk. (49), 115,
 174, 215, 254, 285
 Tutu 143
tûbi 264
 Uadzmesz 49
uaz 86, 94, 129, 130
uđgar 88, 230, 232, 254, 261
 Ugarit: I. Rasz-Samra
Unen Nefer 221
 Unher 197
Upasut: I. Anubisz
 ureusz (I. még: Észak kobra) 112, 224kk.
 (131kk., 139), 231, 232, 260
utêbi 66, 88, 95, 169, 171 (XXXV), 214
 (130), 219, 253, 255 (163), 259, 285
Uszerbat-Amón 189
 Uszerbat 191
 Uszermaatré Szetepenré: I. II. Ramszesz
ut (*wet*) 222
 ünnepek, ünnepségek
 — ált. 140, 141, 144, 145 (82), 151, 152, 185,
 190 (110), 278
 — *Opet* 31, 186, 189kk. (109), 192, 199, 201,
 205, 281, 283
 — *szed* 109, 115, 122, 123, 125, 130, 133,
 173, 176, 260, 263kk. (171)
 — tavak megnyitása 116
 vadászat: I. szertartások: halászat, vadászat
 Wadzset: I. Észak kobra
 Wawat (Alsó-Núbia): I. Núbia
wet: I. ut
 Woszerhet 45, 46 (19), 54 (23), 56
 Zannanza 276
 zarándoklás
 — temetésen és halál után 77, 215, 217
 (XLV), 218 (XLVI), 220, 221 (131), 226,
 228, 238kk., 246, 248, 250, 252kk., 269kk.,
 287kk.